

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

Україна

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА,
НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ,
ДЕРЖАВНІСТЬ

2017
30

УДК 94:329.73](477)“19”

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття / [гол. редкол. Микола Литвин, упоряд. і наук. ред. Михайло Романюк]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – 374 с.

У збірнику висвітлено маловідомі аспекти українського національно-визвольного руху ХХ століття. Проаналізовано передумови державотворчих процесів на українських землях, розбудову Західно-Української Народної Республіки, участь у них провідних політичних діячів. Розглянуто історіографічні та методологічні проблеми вивчення боротьби ОУН та УПА, їх роль у системі загальноєвропейських антиколоніальних рухів опору, еволюцію ідеології, стратегії і тактики, взаємини із сусідніми народами під час Другої світової війни, форми й методи винищення націоналістичного підпілля радянським тоталітарним режимом, а також історії повстанського руху з погляду регіоналістики, біографістики та фольклористики.

Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood. Vol. 30: Ukrainian liberation movement of the 20th century / [Series Editor: Mykola Lytvun, Issue Editor: Mykhailo Romaniuk]. NAS of Ukraine, Krypiakevych Ukrainian Studies Institute. – Lviv, 2017. – 374 p.

The edited volume highlights lesser-known aspects of the Ukrainian national liberation movement of the 20th century. Contributions to the volume cover such issues as preconditions of the state-building processes on the Ukrainian lands, state-building in the Western Ukrainian People's Republic, and contributions of leading politicians to it. In addition, the volume contains studies on historiography and methodology of the OUN-UPA research, the organisations role in the system of pan-European anti-colonial resistance movements, an evolution of ideology, strategy and tactics, as well as relations with neighbouring peoples during World War II, forms and methods of extermination of the nationalist underground by the Soviet totalitarian regime. They also present history of insurgent movement from perspectives of local history, biographical, and folklore studies.

Рекомендувала до друку Вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Редакційна колегія:

Микола Литвин (голова), Володимир Александрович, Леонтій Войтович,
Іван Патер, Михайло Романюк (секретар, упоряд. та наук. ред.), Олександр Ситник

Андрій СОВА

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ – ПРОВІДНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКОГО СОКІЛЬСЬКОГО РУХУ

Розглянуто діяльність Івана Боберського у товаристві “Сокіл” (з 1909 р. – “Сокіл-Батько”). У 1901 р. Іван Боберський став членом “Сокола”, у цьому ж році – заступником голови, з 1908 по 1918 рр. очолював сокільський рух. Висвітлено його участь у різних структурних підрозділах організації, видавничу й редакторську діяльність, активність у підготовці та згуртуванні викладачів руханки, жертовність у розбудові гімнастично-спортивної інфраструктури, популяризації сокільської ідеї.

Ключові слова: Іван Боберський, “Сокіл-Батько”, Львів, Галичина, українська тіловиховна і спортова традиція.

В українському товаристві “Сокіл” у Галичині гуртувалася і формувалася тогочасна національна еліта. Відомо, що у різні роки членами сокільської організації були: редактор газети “Діло” Іван Белей, композитор Ярослав Вінцовський (Ярославенко), доктор Осип Коциловський, історик Іван Крип’якевич, поет Богдан Лепкий; сини Івана Франка – Андрій, Петро й Тарас, археолог Ярослав Пастернак, доктор Микола Шухевич, організатор та керівник січового руху Кирило Трильовський, один із засновників організації “Пласт” Олександр Тисовський¹ та ін.

За відносно невеликий проміжок часу в сокільських товариствах отримали духовний гарт і фізичний вишкіл тисячі українських хлопців та дівчат. Серед них було чимало майбутніх вояків легіону Українських січових стрільців, Української галицької армії, діячів Західноукраїнської Народної Республіки, членів Української військової організації, провідників Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Провідник ОУН Євген Коновалець², командир

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 1–55; *Нагірний В.* З моїх споминів / В. Нагірний // Нагірні, Леви: історія родини. Статті, спогади, наукові розвідки, архівні матеріали / [авт. тексту, упоряд. Х. Лев, В. Лев, Н. Філевич]. – Львів, 2000. – С. 89; *Вацеба О.* Сокільський рух в Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. (ідейні та організаційні аспекти) / О. Вацеба // “Сокіл-Батько”: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / [упоряд. А. Благітка]. – Львів: Основа, 1996. – С. 19–22; Рік Івана Боберського у Львівській області. З нагоди 140-річчя від дня народження Батька українського тіловиховання. Листівка / [авт.: Я. Тимчак, А. Сова]. – Львів: ЛДУФК, 2013. – Вип. 9. – 2 с.; Іван Боберський – Батько українського тіловиховання. Листівка / [авт.: Я. Тимчак, А. Сова]. – Львів: ЛДУФК, 2013. – Вип. 10. – 2 с.

² ЦДАІЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 3–4, 8, 10, 12, 13; ЦДАІЛ України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2618. – Арк. 1–4; *Сова А.* Листування Євгена Коновальця зі старшиною товариства “Сокіл-Батько” у Львові / А. Сова // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2006. – Зб. 8. – С. 5–10.

УПА-Північ Дмитро Клячківський³, генерали УПА Олекса Гасин⁴ і Дмитро Грицай⁵ та багато інших були членами сокільських осередків.

Одним із харизматичних членів сокільського руху був Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції: організатор, фундатор, теоретик і практик; один із перших у Галичині професійних фахівців із фізичного виховання і спорту; педагог, громадський, військовий та політичний діяч. Його внесок у розбудову українського сокілства ще не став предметом окремого дослідження. У статті висвітлено діяльність Івана Боберського у товаристві “Сокіл” (з 1909 р. – “Сокіл-Батько”) з 1901 по 1918 рр. (у 1901 р. Іван Боберський став членом “Сокола”, з 1908 по 1918 рр.⁶ – голова організації).

Першою руханковою організацією українців, що виникла в кінці XIX ст. у Галичині, стало товариство “Сокіл”. До сокільського руху, який доволі стрімко поширювався серед слов’янських народів Австро-Угорщини (чехів, словаків, сербів, хорватів, поляків), долучилися й українці. Спонукали до активізації українців-соколів національні сокільські організації європейських народів, передусім поляків, що діяли у Львові та Галичині, а також приїзд до Львова 1892 р. (з нагоди 25-річчя польського сокілства) чеських соколів⁷.

Відомо, що перші українські пожежні товариства з назвою “Сокіл” з’являються в селах Галичини (с. Рудно біля Львова, с. Денисів біля Тернополя, с. Купчинці та с. Настасів Тернопільського повіту, с. Гарбузів Золочівського повіту, с. Чехи Бродівського повіту та інших населених пунктах⁸) у 80-х – на початку 90-х років

³ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – “Клим Савур” / І. Марчук. – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.

⁴ Дем’ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин – “Лицар” / Г. Дем’ян. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. – 648 с.

⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 287. – Арк. 6–7; ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 616. – Арк. 88; Сова А. Повідомлення про загибель шефа Головного Військового Штабу УПА Дмитра Грицай / А. Сова // Цитаделя: Львівський мілітарний журнал. – Рік 2010. – Ч. 2(4). – С. 71–75; Його ж. Документи ЦДІА України у Львові про участь Дмитра Грицай в українському товаристві “Сокіл” / А. Сова // Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Рік 2011. – Ч. 2(6). – С. 55–60.

⁶ У багатьох наукових розвідках помилково вказано, що Іван Боберський був головою “Сокола-Батька” з 1908 по 1914 рр.

⁷ Боберський І. Українське сокілство 1894–1939 / І. Боберський. – Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. – С. 5–7. (“Сокільська бібліотека”, ч. 7).

⁸ Нагірний В. Працюймо, а Богъ намъ поможе! / В. Нагірний // Батьківщина. Газета політична и наукова, посвячена переважно справамъ народу. – Львів, 1886. – 17(7) марця. – С. 62–63; 2 цвѣтня (21 марця). – С. 75–76; 30 (18 цвѣтня). – С. 101–102; 28 (16) мая. – С. 122–123; 3 серпня (22 липня). – С. 182–183; 1887. – 14 (2) цвѣтня. – С. 86–88; 13 (1) мая. – С. 115; 20 (8) мая. – С. 120; 5 серпня (24 липня). – С. 186; 26 (14) серпня. – С. 201–202; 1888. – 15 (13) мая. – С. 132–133; 5 липня (23 червня). – С. 171; 14 (26) жовтня. – С. 267; 1889. – 18 (30) серпня. – С. 411; 16 (28) вересня. – С. 458, 460; 1890. – 11 (23) мая. – С. 272; 22 червня (4 липня). – С. 342; 12 (24) жовтня. – С. 523–524; 24 жовтня (5 листопада). – С. 548; 1891. – 25 січня (6 лютого). – С. 28; 17 (29) мая. – С. 123; 14 (26) червня. – С. 147; 26 липня (7 серпня). – С. 184; 13 (25) вересня. – С. 123; 29 листопада (11 грудня). – С. 291–292; Боберський І. Сокілський рух в австрійській Україні (Про роботу “Сокола-Батька”) / І. Боберський // Памяткова книжка Союза Визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень: Накладом Союза Визволення України, 1917. – С. 217; Його ж. Сокілський рух в австрійській Україні (Про роботу “Сокола-Батька”) / І. Боберський // З Великого Часу. Український альманах з 98 ілюстраціями. – Київ;

XIX ст., пов'язані вони з діяльністю знаного українського громадського діяча, інженера-архітектора, що спроектував і побудував у краї понад двісті церков – Василя Нагірного⁹. Достеменно відомо, що один із перших сокільських осередків на Львівщині заснував саме Василь Нагірний у с. Рудно біля Львова, де він мешкав, одружився він із Марією Дуткевич, дочкою місцевого пароха о. Євгена¹⁰.

Василь Нагірний про початки сокільського руху писав: “Наочно пересвідчився я в Швейцарії, яким добродійством для країни є добра організація пожежних товариств, почав я в 1886 р. писати про це статті в “Батьківщині” та заохочував нашу сільську молодь до заснування таких товариств. Зладив я та оголосив друком відповідний статут і невеличку інформацію, як братися до їх заснування. Я заснував таке товариство “Огневої сторожі” в громаді Рудно коло Львова. Намісництво прийняло цей статут до затверджуючої відомости, і на цьому статуті заснувалося кілька таких товариств у нашому краю. Д-р Альфред Збурський, директор Краєвого Банку і начальник львівської “Стражи охотничей”, попросив мене, щоб я дозволив йому перекласти цей статут на польську мову, на що я згодився. І сталося таке, що намісництво прийняло статут переложений на польську мову, а руський, уже раз, як вище згадано, прийнятий, систематично відкидало. Внаслідок цього припинилася організація огневих сторожей по наших селах. За моїм заходом уряджено в духовній семінарії виклади про організацію огневих сторожей і спосіб гашення пожегів, бо йшло мені про те, щоб придбати для сіл відповідних до цієї цілі інструкторів. З цього не було користи, бо питомці духовної семінарії неохотно віднесли до цієї справи. Щоб посунути вперед справу придбання для наших сіл і містечок відповідних інструкторів, вніс я меморіал до Краєвої Ради Шкільної, в якому запропонував, щоби зреформувати науку руханки в учительських семінаріях в той спосіб, щоб бодай на останньому році вчили питомців організації й ведення товариств пожежних сторожей і способу гашення пожегів. У відповідь на цей меморіал одержав я з уряду виміру належитостей наказ заплати “Stempelstraffe”, бо мій меморіал не був остемпльований. Меморіал кинули до коша. В справі організації пожежних сторожей в рік пізніше скликав був Виділ Краєвий анкету, на яку й мене запрошено. На засіданні цієї анкети підніс я також справу придбання інструкторів дорогою реформи навчання руханки в учительських семінаріях. Мій внесок одержав односторонню ухвалу членів анкети. Також на зібранні відпоручників польських охотничих пожежних сторожей, яке відбулося в Перемишлі, піднесено й порішено мою пропозицію на анкеті в Виділі Краєвій. Краєва Рада Шкільна кинула це все до коша, мабуть, тому, щоб не причинитися до організації нашої сільської молоді, що для польської справи не було б в інтересі. Однаково ж хіба те було для мене сатисфакцією, що кілька літ пізніше міністерство поручило Краєвій Шкільній Раді застановитися над справою відносно мого пропозиції, розуміється, не згадуючи про мої внески, але само від себе прийшло з таким розпорядком. І

Львів; Відень, 1921. – С. 217; *Нагірний В. З моїх споминів* / В. Нагірний. – Львів, 1935. – 70 с.; ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1; Спр. 20. – Арк. 3.

⁹ Нагірні, Леви: історія родини. Статті, спогади, наукові розвідки, архівні матеріали / [авт. тексту, упоряд. Х. Лев, В. Лев, Н. Філевич]. – Львів, 2000. – С. 57–131; 100 церков Нагірних / [автори та упоряд.: Х. Лев, В. Слободян, Н. Філевич]. – Львів, 2013. – Ч. 1: Церкви Василя Нагірного. – 132 с.

¹⁰ Нагірні, Леви: історія родини... – С. 115–116.

це теж пішло до коша. Щоб дати нагоду охочим привчитися організації й ведення пожежних сторожей, удався я до президента львівського магістрату з проханням, щоб дозволив та зарядив курс цього предмету при огневій сторожі. Магістрат згодився на пропозицію та дозволив урядити курс пожежництва з безплатним уживанням потрібного до навчання оруддя і льокалю, з заввагою, що інструктор жадає 1000 зр. за ведення курсу. Для придбання цеї на ті часи високої в нас квоти віднісся я з проханням за жертвами до товариства взаїмних обезпечень у Кракові, до “Славії” та до “Aziend’u” – ц. зн. до товариств, що нас интересують. На це моє предложення не вплинув ані один сотик.

Мабуть, ця обставина, що я займався, як вище згадано, справою пожежних сторожей, була причиною, що при керуванні “Сокола” у Львові, вибрано мене в грудні 1893 р. першим головою цього товариства. Гадку заснування руського “Сокола” піддав Володимир Лаврівський, комісар староства, а син звісного діяча з шісдесятих років [Юліана] Лаврівського. Сталося це після поїздки Русинів, а зглядно “Бояна” на виставу до Праги, де чеські соколи дуже заїмпонували нашим рутенцям. Перше загальне зібрання цього товариства на статуті, потвердженім міністерством внутрішніх справ, рішенням з дня 26.VII.1893 (бо намісництво робило заснуванню труднощі) відбулося дня 11 лютого 1894 р. Було це в часі пробної консолідації партій народовецької та русофільської, і з огляду на це члени обнятих партій взяли участь в заснуванні й веденні “Сокола”. Тут між іншими належажи ось такі представники партій: Д-р Савчак, д-р Кость Левицький, д-р Микола Шухевич, редактор “Діла” [Іван] Белей, ред[актор] “Галичанина” [Осип] Марков, Фед. Мончаловський та другі. Все йшло згідливо – відбувалися вправи, наради старшини, комерси, свячене і т. п.”¹¹.

Установчі загальні збори гімнастичного товариства “Сокіл” відбулися 11 лютого 1894 р. у Львові¹². На цьому зібранні сформульовано основні напрями діяльності, розроблено план роботи та обрано керівництво (голова – Василь Нагірний, секретар – Володимир Лаврівський) сокільської організації¹³.

Метою організації, як зазначено в пунктах статуту (затверджений 26 липня 1893 р. міністерством внутрішніх справ у Відні та 3 серпня 1893 р. Галицьким

¹¹ *Нагірний В.* З моїх споминів / В. Нагірний // Нагірні, Леви: історія родини... – С. 88–89.

¹² Статут товариства “Сокіл” затверджений міністерством внутрішніх справ у Відні 26 липня 1893 р. і Галицьким намісництвом 3 серпня 1893 р. Див.: ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 510. – Арк. 4–12 зв.; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 642. – Арк. 3–25 зв.; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 644. – Арк. 3–19; ЦДІАЛ України. – Ф. 146. – Оп. 25. – Спр. 724. – Арк. 3–27 зв.; ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3; Перше руске товариство гімнастичне “Сокіль” у Львові // Календарь Сокіль на рік 1895 / [зладивь Володимирь Лаврівський]. – Львів: Накладомь автора, 1894. – С. 3–8; Статут філії львівського Товариства гімнастичного “Сокіл”. – Львів, 1901. – С. 1; Статут пожежної філії львівського товариства гімнастичного “Сокіл”. – Львів, 1909. – С. 1; *Омельчук А.* Трійцять пять літ / А. Омельчук // Сокільські Вісти. Орган Українського Сокільства (Львів). – 1929. – Вересень. – Ч. 9. – С. 2–4; *Гайдучок С.* Деякі цифри про сокільську організацію за 35 літ / С. Гайдучок // Там само. – С. 7–10; 45-ліття Українського Сокільства // Сокільський календарець 1939 / [уложив Е. Жарський]. – Львів: Сокіл-Батько, 1938. – С. 29–31; *Боберський І.* Українське сокільство (1894–1939). – 16 с.; Устав гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові рр. 1892–1929 // “Сокіл-Батько”: спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / [упоряд. А. Благітка]. – Львів: Основа, 1996. – С. 9–10.

¹³ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1–2.

намісництвом), було “виобразувати членів в гімнастиці через спільні справи, спільні прогульки і відчити. В товаристві уряджуються також вправи сторожи пожежної, стріляння до ціли, їзди на кони і на скороходах (вельоципедах), плавання, веслованя, фехтованя, співу і музики. До оживлення духа товариського служать відчити і розправи о річах гімнастичних, як також товариські забави, гімнастичні продукції на босвищах і аматорські передстваленя. Товариство засновує філії в Галичині і на Буковині”¹⁴.

Навчаючись тоді у Львівському університеті, студент Іван Боберський від перших днів став учасником та очевидцем перших заходів і подій у становленні українського гімнастичного товариства “Сокіл” у Львові. У виданій 1939 р. брошури “Українське сокільство” він згадував: “Дня 17-го липня 1892. р. зайшов я до великої салі “Народнього Дому” з великими зеркалами. Скінчив я був тоді перший рік філософичного виділу. Надворі було гарячо, а у великій салі приємний холод. Назбиралось яких тридцять людей, що втікли перед спекою, самі молоді. Гарно одягнений Володимир Кулачковський, плечистий, з веселим, рум'яним лицем, незвичайно милий у поведінці, говорив до нас, чи не відчуваємо, що нам чогось бракує. Думаю собі: «Тяжко вибрати, чого бракує, бо маємо багато недостатків. Ратуш не наш, сойм не наш, вирібні заліза не маємо, мені придався б новий капелюх. Коли питає, нехай собі сам відповість. Чи маємо в гарячий день пріти над загадками?» Кулачковський говорив дальше: «Світлі Збори! Наші письменники закликають нас до праці, а Шевченко кличе: “Ставайте, кайдани порвіте!” Однак кайдани залізні і не легко їх пірвати. Нічого з цього не буде. Будемо сидіти, закуті в кайданах, і не станемо навіть з місця. Нам треба залізної сили і тому мусимо набрати такої сили, а тоді пірвемо кайдани. Бракує нам товариства, що вчить розвивати силу кожного українця зокрема! Лучити українців разом, щоб була велика непереможна українська сила. Таке товариство маємо оснувати, а воно може назватись “Лев”, бо в нашім гербі маємо льва, що спинається на скалу, щоб вийшов наверх. Але можемо теж назвати товариство “Січ” або “Сокіл” [...] Хтось з присутніх, не пригадую собі вже, хто, говорив, що треба вибрати назву “Січ»». На це підноситься Володимир Охримович, правник, що пізніше став адвокатом і що його в 1914. р. вивезли москалі на Сибір, нині вже небіжчик, і просить слова. Низького росту, широкоплечий, з розхрістаним волоссям, темнавим лицем, хитався з лівого боку на правий, усміхався глумливо і сказав: «Нам треба йти за поступом і дати підвалини до порядку та правильної праці. Не можемо лишатись усе “Січчю” XVII-го століття. Давна “Січ” може бути для нас заохотою, але не зразком. Мимохіть переймемо помилки старих часів. Візьмім нову, поступову назву і даймо щось нове й краще». Інші були також за назвою «Сокіл», щоб була лучність із чехами. Кулачковський боронив назви «Лев». Однак наше вухо не могло вибрати цієї назви. Остап Макарушка зробив увагу: «Це буде дивно звучати, коли скажемо: ось ідуть вулицею льви». [...] Збори прийняли назву «Сокіл». Минув потім ще цілий один рік. Ще пять місяців. Ще 25 днів, щоб приготовити устав і дістати дозвіл уряду. Працював над тим усім Володимир Лаврівський, який переклав устав чеського сокільства на українську мову. Австрійсько-польська влада робила труднощі. В холодний, зимовий день 11-го лютого 1894 р. відбулися Перші Загальні Збори членів Товариства «Сокіл» у Львові в домівці «Бесіди», що містилася тоді при

¹⁴ Там само. – Спр. 1. – Арк. 3, 7.

вул. Вірменській ч. 2, в каменіці напроти «Народнього Дому». На цих Зборах не мав я нагоди бути. Члени вибрали першу Старшину. Головою вибрали інженера Василя Нагірного (1894–1900). Товариством зацікавилися міста й села, однак робота йшла спочатку поволі. Не було досвіду»¹⁵.

Коли українські соколи робили свої перші кроки у Львові та в Галичині, Іван Боберський навчався у Львівському університеті. Він не мав змоги займатися активно ще й громадською діяльністю. Після завершення студій в університеті м. Грац, та першого річного досвіду учительської праці в цісарсько-королівській Дрогобицькій гімназії Іван Боберський у серпні 1901 р. переїжджає до Львова. Тут він влаштовується на роботу в руську (українську) цісарсько-королівську Академічну гімназію у Львові (це засвідчено розпорядженням міністерства віровизнань і освіти Австро-Угорщини від 25 червня 1901 р.)¹⁶, яка містилася у Народному домі на вулиці Театральній. Академічна гімназія – один із найбільш шанованих українцями елітних навчальних закладів, найдавніша освітня установа на українських землях з викладанням рідною мовою. У 1901–1918 рр., з перервами у роки Першої світової війни, Іван Боберський – учитель, а з 1905 р. і професор Академічної гімназії¹⁷. Захоплений ідеями національних гімнастичних систем, розуміючи потребу й користь цього руху для українців, Іван Боберський вступає до львівського “Сокола” 3 жовтня 1901 р. під час засідання старшини гімнастичного товариства¹⁸.

Іван Боберський приходить у сокільське товариство в складний для молодії організації час. Деякі члени, що мали москвофільську орієнтацію, покинули лави товариства (зокрема і Володимир Лаврівський)¹⁹. Формується нова команда на чолі з Альфредом Будзиновським, до складу якої відразу потрапляє й Іван Боберський. 17 листопада 1901 р. загальні збори товариства обирають Альфреда Будзиновського головою “Сокола” у Львові (очолював організацію з 17 листопада 1901 р. до 26 серпня 1908 р.)²⁰, а Іван Боберський став його другим заступником²¹. Молода команда починає діяти, зважаючи також на діяльність українського пожежно-руханкового товариства “Січ” (перше таке товариство засноване 1900 р.

¹⁵ *Боберський І.* Українське сокільство 1894–1939. – С. 5–7.

¹⁶ Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1902. – Drohobycz: Nakładem funduszu szkolnego, 1902. – S. 32; Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902. – Львів: Накладом наукового фонду, 1902. – С. 27.

¹⁷ Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902. – Львів: Накладом наукового фонду, 1902. – С. 3, 27; Spis nauczycieli szkół średnich w Galicyi oraz polskiego gimnazjum w Cieszynie na podstawie nadesłanych tabel konskrypcyjnych / ułożył Henryk Kopia. – Lwów: Nakładem towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1909. – S. 49; Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1917/1918. – Львів: Накладом наукового фонду, 1918. – С. 5.

¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 143–144 зв.; Спр. 154. – Арк. 2 зв.

¹⁹ *Боберський І.* Сокільський рух в австрійській Україні (Про роботу “Сокола-Батька”) / І. Боберський // 3 Великого Часу. Український альманах з 98 ілюстраціями. – Київ; Львів; Відень, 1921. – С. 218.

²⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81.

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 163 зв.; [*Боберський І.*] Двадцять літ “Сокола-Батька” / [І. Боберський] // Календар “Вістий з Запорожа” на 1914 рік. – Львів: Наклад редакції “Вістий з Запорожа”, 1913. – С. 200.

у с. Завалля на Снятинщині), що бурхливо розвивалося в різних повітах Галичини під керівництвом доктора Кирила Трильовського²².

На початку ХХ ст. руханкові сокільські гнізда (осередки) виникають у багатьох містах та селах Галичини: Станіславів (тепер Івано-Франківськ; травень 1902 р.), Перемишль (липень 1902 р.), Коломия (серпень 1902 р.), Самбір (січень 1903 р.), Будзанів (липень 1903 р.), Чортків (вересень 1903 р.), Тернопіль (грудень 1903 р.), Винники жовківські (січень 1904 р.), Кам'янка Струмилова (тепер Кам'янка-Бузька; березень 1904 р.), Бучач (березень 1904 р.), Кути (травень 1904 р.), Яворів (червень 1904 р.), Комарно (червень 1904 р.), Бережани (грудень 1904 р.), Золочів (вересень 1905 р.), Стрий (січень 1906 р.), Калуш (березень 1906 р.), Терехівля (березень 1906 р.), Ходорів (червень 1906 р.), Городенка (липень 1906 р.), Чернівці (1907 р.), Сокаль (серпень 1908 р.), Клепарів (грудень 1909 р.), Долина (серпень 1910 р.) тощо. Окрім руханкових, організовували і пожежні сокільські осередки. У Галичині в 1902 р. їх зареєстровано 5, у 1903 р. – 64, у 1904 р. – 100, у 1905 р. – 73, у 1906 р. – 76, у 1907 р. – 54, у 1908 р. – 28, у 1909 р. – 65, у 1910 р. – 136, у 1911 р. – 59 тощо²³.

За активної участі Івана Боберського відбулася низка знакових подій і заходів у сокільському товаристві: зокрема брати Альфред і Леонард Будзинівські та Іван Боберський 6 квітня 1902 р. у приміщенні польського “Сокола” на вул. Зіморовича (тепер вул. Дудаєва, де розміщений навчальний корпус Львівського державного університету фізичної культури імені Івана Боберського) організували перший музично-руханковий вечір українського товариства “Сокіл” у Львові²⁴ та руханковий вечір у Львівській філармонії 5 квітня 1903 р.; обговорено і затверджено старшиною “Сокола” новий сокільський однострій 12 жовтня 1905 р. (кавовий колір замінено на сірий, зі зміною багатьох елементів); організовано першу нараду для пожежних (пожежних) відпоручників (представників) Львівського округу 11 лютого 1906 р.; відкрито нову “рухівню” (гімнастичний зал) українського “Сокола” у Львові 5 листопада 1906 р.; видано перший друкований звіт про діяльність товариства “Сокіл” у Львові за 1906 р. (з цього часу звіти “Сокола” друкували у пресі та окремими брошурами регулярно)²⁵ тощо. Однією з найважливіших у цьому переліку справ було відкриття “рухівні” українського гімнастичного товариства

²² Сова А. Кирило Трильовський: життя, присвячене Україні (з нагоди 150-ліття від дня народження) / А. Сова // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. – Львів, 2014. – Ч. 1(177). – С. 52–53; *Його ж.* Сфрагістичні пам'ятки січового руху в Галичині першої третини ХХ століття / А. Сова. – Львів: ЛДУФК, 2014. – 72 с. – (Серія 1. Дослідження. Вип. 1).

²³ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1; “Сокіл-Батько” // Вісти з Запорожа (Львів). – 1911. – Серпень. – Ч. 60. – С. 3–4; *Трофим'як Б.* Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. ХХ ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль, 2001. – С. 104, 237.

²⁴ Сокіл гімнастичне тов. у Львові // Свобода. Політичне, просвітне і господарське письмо для народу (Львів). – 1902. – 21 марця (3 цвітня). – С. 3; [*Боберський І.*]. Двадцять літ “Сокола-Батька”. – С. 200.

²⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 20–36 зв.; Сокіл гімнастичне тов. у Львові // Свобода. Політичне, просвітне і господарське письмо для народу (Львів). – 1902. – 21 марця (3 цвітня). – С. 3; 3'їзд відпоручників пожежних “Соколів” // Свобода. – 1906. – 23 марця. – С. 13; Цікаве справоздане // Свобода. Політична, просвітна і господарська часопись (Львів). – 1907. – 22 серпня. – С. 8; [*Боберський І.*]. Двадцять літ “Сокола-Батька”. – С. 201.

“Сокіл” у Львові. Кошти на облаштування “рухівні” з великими труднощами почали збирати ще задовго до її відкриття²⁶.

Вихованець Івана Боберського Степан Гайдучок у спогадах зазначає: “Від 1900 до 1901 р. проводить др. В[асиль] Гукевич, лікар, а від 1901 до 1908 р. А[льфред] Будзиновський. В тому часі вступає в члени товариства більший гурт меткого студентства, між якими визначався Я[рослав] Вінцковський, що уложив “Соکیلський марш” (як слова, так і мельодію) і С[ень] Горук меткий організатор. А[льфред] Будзиновський дав почин до плекання пожежних вправ та мандрівництва і за його головування стали закладатися пожежні й руханкові філії “Сокола” по цілому краю. Якраз тоді появився у Львові і вступає в члени “Сокола” проф. Іван Боберський, вихований в Західній Європі. Він ставить справу фізичного виховання в товаристві на високий рівень. Вишколює в учительському кружку перших учителів руханки з державними іспитами, вишколює соکیلських провідників. Вміє і байдужих притягнути до роботи. Пише перші складанки вправ на соکیلські виступи, перші підручники, якими користувалися народні учителі при веденню вправ в народних школах. За взором Львова, що відбув свій прилюдний виступ в р. 1902, устроїли такі виступи “Сокіл” в Стрию, Тернополі і [інших містах. – А. С.], а се в великій мірі причинилося до поширення соکیلської ідеї серед громадянства. Вже в 1906. р. відбувся перший Окружний здвиг соколів у Стрию, а відтак в інших містах, які будять в народі організаційний змисл, підпорядкування, карність, національну свідомість і національну самопошану. В р. 1908 по рік 1919 [насправді до 1918 р. – А. С.] перебирає головування в “Соколі-Батьку” проф. Іван Боберський і проводить [на цій посаді свою діяльність – А. С.] блискуче. Тоді, коли соکیلський театр відіграє у Львові велику освідомлюючу роллю серед напівпропавшої нашої бідноти, коли К[лим] Гутковський організує наших наколесників в осібний кружок, а С[ень] Горук з низкою соколів і добровольців переводить організацію в цілому краю, [...] тоді проф. І[ван] Боберський з гуртом відданих соکیلській ідеї так старших соколів, як і молодших, що начислює біля 30 люда, підготовляє і Перший соکیلський здвиг у Львові. І сам Львів організується в кілька окремих товариств, як “Сокіл III”, що числив біля 600 членів, “Сокіл” на Клепарові і на Жовківським [передмісті. – А. С.]²⁷.

Заняття гімнастикою (руханкою) на початку ХХ ст. не були обов’язковими і проводили їх у позаурочний час, тому не в усіх навчальних закладах педагогі, випускники учительських семінарій, що працювали в українських школах, гімназіях, мали уявлення про такі форми роботи з учнівською молоддю. Цю прогалину у набутті спеціальних знань та навичок намагався подолати учительський кружок руханки при українському “Соколі”, заснований в червні 1901 р. братами Альфредом та Леонардом Будзиновськими²⁸. Спочатку в кружку (гуртку) займалося п’ять осіб²⁹.

²⁶ Старшина Тов. гімн. “Сокіл” у Львові. Гаразд! // Свобода. – 1904. – 21 червня (7 липня). – С. 2–3; Відозва // Свобода. – 1904. – 15 (28 вересня). – С. 3; Старшина Товар. гімн. “Сокіл” у Львові. Родимці! // Свобода. – 1904. – 21 жовтня (3 листопада). – С. 4.

²⁷ ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1.

²⁸ [Боберський І.]. Двацять літ “Сокола-Батька”. – С. 200.

²⁹ Яців Н. Причинки до історії українського сокілства / Н. Яців // Соکیلські Вісти. Орган українського сокілства (Львів). – 1928. – Лютий. – С. 4.

“Руханковий курс” для соколів і учителів, організований учительським кружком, відбувався на базі осередку українського “Сокола” у Львові. Не випадково, з листопада 1906 р. заняття відбувалися на вулиці Руській, 20, де з часів середньовіччя мали право оселятися русини-українці. Тут було головне і до 1906 р. (у новій будівлі Академічної гімназії у Львові був передбачений зал для гімнастичних вправ)³⁰ єдине приміщення для занять гімнастикою – “домівка” і “рухівня” українського товариства “Сокіл”.

Будинок належав українському кооперативному товариству “Дністер”³¹, яке піклувалося й надавало прихисток багатьом українським громадським організаціям, зокрема й українському “Соколу”. Вже під час будівництва будівлі фірма Івана Левинського врахувала в проєкті потребу “Сокола” у гімнастичному залі. “Дністер” надавав йому свої окремі приміщення першого поверху на пільгових умовах. Цікаво, що для фінансової підтримки організації було відкрито 1 вересня 1903 р. склеп (магазин) “Сокільський Базар”³². Домівка і рухівня “Сокола”, а з 1909 р. “Сокола-Батька” на вулиці Руській, де започатковано гімнастичну діяльність українського сокільства, де працювали провідні діячі українського гімнастичного руху (Альфред Будзиновський, Іван Боберський, його вихованці Степан Гайдучок, брати Петро і Тарас Франки і багато інших), були місцем зародження української руханкової і спортової традиції на західноукраїнських землях.

З перших днів діяльності у львівському “Соколі” Іван Боберський як учитель і фахівець із гімнастики брав участь у заняттях учительського кружка для руханки (інструкторський гурток з фізичного виховання), а з вересня 1901 р. і аж до початку Першої світової війни був його керівником³³.

Кількість вишколених інструкторів для роботи з учителями поступово зростала. Якщо у 1901 р. їх було 5, то у 1903 р. – 8 осіб (Іван Боберський, Юрій Семотюк, Євген Любович, С. Матренчук, Альфред і Леонард Будзиновські, Володимир Шухевич, Іван Сохацький). Особливо зацікавилися вчителі руханковим курсом в учительському руханковому кружку “Сокола-Батька” після проведення у Львові І-го Краєвого здвигу 10 вересня 1911 р.³⁴

Учительський кружок “Сокола-Батька” під керівництвом Івана Боберського не лише давав змогу оволодіти основами руханки, а й готував охочих до складання іспиту з гімнастики у Львівському університеті для отримання диплома з цього фаху. Після опанування відповідного курсу вихованці учительського кружка, як правило, успішно склали цей іспит (зауважимо, що в екзаменаційній комісії було

³⁰ [Боберський І.] Двадцять літ “Сокола-Батька”. – С. 201; Боберський І. Українське сокільство 1894–1939. – С. 9.

³¹ Бірюльов Ю. “Дністер”, будинок товариства взаємних ubezpieчень / Ю. Бірюльов // Енциклопедія Львова / [за ред. А. Козицького]. – Львів: “Літопис”, 2008. – Т. 2. – С. 102–103.

³² [Боберський І.] Двадцять літ “Сокола-Батька”. – С. 201.

³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 10, 18; [Боберський І.] Двадцять літ “Сокола-Батька”. – С. 201; Звіт “Сокола-Батька” / [Боберський І., Панейко О., Левицький М. та ін.] // Вісти з Запорожа. Руханка. Змаг. Пожарництво. Мандрівництво. Пласт. Стрілецтво (Львів). – 1914. – 14 марта. – С. 7; Яців Н. Причинки до історії українського сокільства / Н. Яців // Сокільські Вісти. Орган українського сокільства (Львів). – 1928. – Лютий. – Чис. 2. – С. 4.

³⁴ Докладніше див.: Сова А. Історія прапора товариства “Сокіл-Батько” у Львові / А. Сова // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 175–202.

чимало поляків, які дуже прискіпливо та неприхильно ставилися до здобувачів-українців!), отримуючи “перепустку” до праці в середніх школах Австро-Угорщини. Отже, в учительському руханковому кружку під керівництвом Івана Боберського сформувалася когорта його найближчих учнів і послідовників (Дарія Білинська (у заміжжі Навроцька), Степан Гайдучок, Омелян Гузар, Іван Криницький, Євген Любович, Теодор Поліха, Юрій Семотюк, Савина Сидорович, Іван Сохацький, Оксана Федів (Суховерська), Петро і Тарас Франки та ін.), деякі з них не лише здобули відповідні дипломи у Львівському університеті, а й стали провідними діячами і фахівцями українського гімнастично-спортивного руху.

Завдяки педагогічній діяльності, високій працездатності та вимогливості до себе й інших, винятковим моральним чеснотам авторитет Івана Боберського серед старшини і членів українського “Сокола” невпинно зростає. 26 серпня 1908 р. Івана Боберського обрали головою товариства³⁵. На цій посаді він перебував до 21 листопада 1918 р.³⁶ (у багатьох наукових публікаціях українських учених помилково вказано на те, що Іван Боберський був головою “Сокола-Батька” з 1908 по 1914 рр.). Вже через рік після його обрання рівень комунікації львівського “Сокола” з сокільськими осередками в Галичині і його значущість зросли настільки, що з 1909 р. товариство змінило назву на “Сокіл-Батько”³⁷.

У 1908 р. в Галичині діяло 400 сокільських осередків³⁸. За головування Івана Боберського станом на червень 1913 р. український “Сокіл” у Галичині мав 887 осередків, зокрема “Сокіл-Батько”, 30 руханкових філій “Сокіл”, 550 руханково-пожежних філій “Сокіл”, 305 руханково-пожежних філій “Січ”. У 596 товариствах з 887, які надіслали звіт, було 32 717 членів³⁹. Для порівняння до Чеського гімнастичного союзу (заснований 1889 р., із центром у Празі) на той час входило 945 товариств та близько 96 тис. членів, у Словенському союзі (Любляна, 1905 р.) було 82 товариства та близько 7 тис. членів, у Сербському союзі “Душан сильний” (Белград, 1910 р.) – 26 товариств та приблизно 1900 членів, у Болгарському союзі товариств “Юнак” (Софія) – 46 товариств та близько 6 тис. членів, у Польському союзі (Львів, 1892 р.) – 238 товариств та приблизно 29 тис. членів⁴⁰. На червень 1914 р. у Галичині, за даними Івана Боберського, діяло 974 сокільські осередки із близько 70 тис. членів⁴¹. Наведені статистичні дані свідчать, що українці хоч і

³⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81.

³⁶ Там само.

³⁷ Змінити назву товариства “Сокіл” на “Сокіл-Батько” запропонував член сокільської організації Лев Лопатинський, “тому що, – писав голова “Сокола” Іван Боберський, – львівський “Сокіл” провадить Товариства, які повстають по селах і по містах”. Докладніше див.: *Боберський І. Українське сокільство 1894–1939.* – С. 9.

³⁸ Альбом Українського Львова. Види Львова і знімки українських культурно-освітніх, господарських і інших установ та підприємств. – Львів: Накладом видавничої кооперативи “Національне об’єднання”, 1930. – С. 56.

³⁹ Перепис “Соколів” і “Січий” “Сокола-Батька” з 1912/13 // Календар “Вістий з Запорожя” на 1914 рік. – Львів: Наклад редакції “Вістий з Запорожя”, 1913. – С. 135.

⁴⁰ Міжнародна руханкова злука // Календар “Вістий з Запорожя” на 1914 рік. – Львів: Наклад редакції “Вістий з Запорожя”, 1913. – С. 146–147.

⁴¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 1 зв.; *Боберський І. Не згинати голови! / І. Боберський. Машинопис // Український національний музей у Чикаго (архів не описаний).* – Арк. 6; *Його ж. Українське сокільство 1894–1939.* – С. 9.

заснували сокільське товариство пізніше від інших слов'янських народів, у переддень Першої світової війни, змогли досягти такого ж рівня, а в окремих напрямках навіть перевершити своїх сусідів, зокрема поляків.

Окрім виконання обов'язків голови організації та керівника учительського кружка, Іван Боберський брав активну участь у низці комісій та секцій товариства, зокрема “прапоровій”, “забавовій”, “одностроевій”, “комісії закупна українського городу у Львові” тощо⁴². Тому не випадково, 11 вересня 1911 р. на І Краєвому здвизі старшина “Сокола-Батька” вручила срібну булаву провідника Іванові Боберському, як символ його визнання і особливих заслуг перед товариством⁴³.

Візиткою і характерною ознакою національних гімнастичних рухів того часу, зокрема сокільських злетів, були інколи багатотисячні показові фізичні вправи. Такі дійства потребували великих площ для проведення показових видовищ. Оскільки Львів був культурним і політичним центром українців Галичини і у ньому знаходилася сокільська “централь” – “Сокіл-Батько”, тому саме тут планували та проводили наймасштабніші гімнастичні заходи українського сокільства. Гімнастичні споруди і площі у місті належали, як правило, представникам польської спільноти. Окрім фінансових проблем, пов'язаних із орендою споруд і площ, невдовзі стали виникати і політичні. Тому українське товариство “Сокіл” у Львові відчувало гостру потребу у власному великому гімнастичному майдані.

У 1911 р. Іван Боберський виступив з ініціативою викупу великої земельної ділянки у Львові, щоб облаштувати руханково-спортовий майдан – “Український город” (знаходився поблизу сучасної дитячої залізниці у Стрийському парку зі сторони вул. Стрийської)⁴⁴. З цією метою було створено спеціальну спілку, до якої ввійшли відомі українські діячі того часу: Микола Шухевич, Тадей Соловій, Кость Паньківський, Степан Федак, Дмитро Левицький, Микола Заячківський, Лесь Кульчицький, Олекса Сероїчковський, Кость Левицький, Іван Сполітакевич та Іван Боберський. Таку земельну ділянку підшукали, однак на неї претендували і поляки. Стараннями Івана Боберського українці швидко зібрали необхідні кошти і викупили її. Частину суми було зібрано завдяки меценатам, більшу частину взято

⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3 зв.; ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 20–36 зв.; Город для українського населення у Львові / [І. Боберський, Л. Цегельський, М. Волошин, О. Гузар] // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств. – 1911. – Серпень. – Чис. 60. Надзвичайне число видане з нагоди посвячення прапора “Сокола-Батька”. – С. 5–11; Звіт “Сокола-Батька”. – 1914. – 14 марта. – С. 2; *Боберський І.* Комісія закупна Українського Городу / І. Боберський // Вісти з Запорожа. Руханка... – 1914. – 14 марта. – С. 8–9; *Боберський І.* Постанова “Сокола-Батька” для “Основателів Українського Городу” у Львові / І. Боберський, В. Королик // Вісти з Запорожа. Руханка... – 1914. – 30 мая. – Чис. 93а. – С. 8.

⁴³ Відвідини з Канади // Сокільські Вісти. Орган українського сокільства. – Львів, 1928. – Квітень. – Чис. 4. – С. 7; [Світлини] // Приватний архів Олени Тіменик (м. Львів); [Світлини] // Приватний архів Лесі Чабан (м. Львів); [Світлини] // Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів). Булава сьогодні зберігається у фондах Львівського історичного музею.

⁴⁴ Город для українського населення у Львові / [Боберський І., Цегельський Л., Волошин М., Гузар О.] // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств (Львів). – 1911. – Серпень. – Чис. 60. Надзвичайне число видане з нагоди посвячення прапора “Сокола-Батька”. – С. 5–11; Альбом Українського Львова. Види Львова і знімки українських культурно-освітніх, господарських і інших установ та підприємств. – Львів: Накладом видавничої кооперативи “Національне об'єднання”, 1930. – С. 56; [Світлини] // Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

в позику у впливових та заможних українців. “Сокіл-Батько” зобов’язався якнайшвидше погасити позику. На заклик Івана Боберського до збору коштів долучилися українці Галичини, Наддніпрянської України, Кубані, США та Канади⁴⁵.

Для збору коштів Іван Боберський запропонував доволі оригінальні й ефективні способи. Так, окрім культурно-просвітних і гімнастично-спортивних сокільських свят, виручені кошти від проведення яких йшли на цю справу, він організував видання відзнак, листівок, паперових знаків (так звані “квадратові метри”). Гроші від їх реалізації теж передавали у фонд “Комісії закупна українського городу у Львові”, яку очолював Іван Боберський⁴⁶.

Іван Боберський опікувався також питанням повернення грошей позичальникам за ділянки, які були викуплені для гімнастичного майдану товариства “Сокіл-Батько” упродовж понад двадцяти років, проживаючи з 1920 по 1932 рр. у Канаді, з 1932 р. – у Словенії. Він своїм прикладом надихав українство, пожертвувавши чимало власних грошей на цю благородну справу. З цього приводу Степан Гайдучок згадував: “Спортової площі, а взагалі площі на прилюдні виступи, прилюдні забави, вистави українці у Львові не мали. Зі здвигом в 1911 р. завдяки старанням професора [Івана] Боберського зародилася спілка з українських багатших людей і викупила 11 моргову посілість, а «Сокіл» став купувати уділи землі під спортове грище т[ак] зв[аний] Український Город. Протягом 26 [років] весь український нарід в Галичині, Канаді, Сп[олучених] Державах Америки і до 1914 р. за Збручем складав датки грошеві на закупно площі. До 1938 р. викуплено 7 моргів (в них було два уділи, які дарував від себе професор Іван Боберський і від своєї жінки [Йосифини] словінки по національності)”⁴⁷. Серед меценатів окремо треба згадати митрополита Андрея Шептицького. Він неодноразово жертвував значні суми на “Український Город”, зокрема 1926 р. вніс 100 американських доларів⁴⁸.

Руханково-спортовий майдан товариства “Сокіл-Батько” – “Український город” став традиційним місцем, де відбувалися усі найбільш значущі спортивні та громадські заходи української спільноти Львова й Галичини в 1911–1930-х рр. До речі, Іван Боберський рекомендував іншим сокільським осередкам купувати земельні ділянки для облаштування власних гімнастичних майданчиків. Відомо, що до Першої світової війни це вдалося реалізувати небагатьом, зокрема українським соколам у містечку Винники біля Львова та в Тернополі⁴⁹.

Традиційними формами сокільського життя були місцеві і повітові сокільські пописи – культурно-просвітні та руханкові свята (“фестини”). Однак наймасштабнішими подіями українського сокільства стали так звані Красві здвиги – величні, за взірцем всесокільських злетів інших народів, зокрема чехів і поляків, громадсько-політичні та гімнастично-спортивні маніфестації. До Першої світової війни у Львові

⁴⁵ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 1–265; Спр. 135. – Арк. 4.

⁴⁶ *Боберський І.* Не ридати, але дбати! [Листівка] / І. Боберський, С. Королик, М. Левицький. – 2 с.; Звіт “Сокола-Батька” // Вісти з Запорожа. Руханка... – 1914. – 14 марта. – С. 2; *Гайдучок С.* Спомини / С. Гайдучок // Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁴⁷ *Гайдучок С.* Спомини / С. Гайдучок // Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁴⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 11.

⁴⁹ Старшина Сокола. Позір! // Свобода. Ілюстрована політична і просвітна часопись (Львів). – 1914. – 4 червня. – С. 9; Blue boy [Гайдучок С.]. Січово-сокільські майдани / Blue boy [С. Гайдучок] // Діло (Львів). – 1922. – 30 вересня. – С. 7.

відбулися два таких величні заходи – I Краєвий здвиг (1911 р.) та II Краєвий так званий Шевченківський здвиг (1914 р.)⁵⁰, особливу роль у підготовці і проведенні яких відіграв Іван Боберський.

Іван Боберський сприяв розвитку українського сокільства за кордоном, а також підтримував контакти з сокільськими організаціями інших слов'янських народів. Зокрема, він був організатором та очільником делегації українських соколів у VI-у Всесокільському злеті у Празі (1912)⁵¹. Участь у таких заходах давала змогу українцям – народові без держави – не лише представити українське сокільство, а й політично заманіфестувати себе світові.

Перебуваючи на різноманітних семінарах і конференціях, знайомлячись зі спеціальною літературою, Іван Боберський опановував і популяризував у сокільському та гімназійному середовищах різні види спорту.

Іван Боберський перекладав з іноземних мов, писав і видавав статті, розвідки, посібники з тіловиховання і спорту: “Забави й гри рухові”, “Копаний м'яч”, “Ситківка”, “Впоряд”, “Лавчина і щєблівка”, “Нові шляхи до тілесного виховання”⁵² тощо. Він розробляв та адаптував до української мови іноземні гімнастичні й спортивні поняття і терміни, які згодом потрапили до широкого вжитку. У словнику українця того часу з'явилися поняття копаний м'яч (футбол), ситківка (теніс), гаківка (гокей), дужання (боротьба), лещетарство (лижний спорт), наколесництво (велосипедний спорт), стріляння до влучі (стрільба), санкарство (санний спорт), совгарство (ковзанярський спорт), відбиванка (волейбол), пливачтво (плавання), стусан (бокс), кошиківка (баскетбол) тощо. Іван Боберський займався багатьма видами спорту: бігом, ситківкою, футболом, їздою на ковзанах, лещетарством, залучаючи до них своїх колег і вихованців, що засвідчують спогади очевидців, учнів та численні світлини⁵³.

Також Іван Боберський відвідував різноманітні спортивні курси як на теренах Австро-Угорщини, так і в інших європейських країнах. Свої роздуми, враження,

⁵⁰ Докладніше див.: *Сова А.* Історія прапора товариства “Сокіл-Батько” у Львові / *А. Сова* // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2010. – Т. 260: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Кн. 2. – С. 175–202.

⁵¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–3; По здвизі в Празі // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств (Львів). – 1912. – 31 липня. – С. 1–2; Чи варто було їхати до Праги? // Там само. – С. 2–4; *Гайдучок С.* VI. Олімпіяда в Празі / *С. Гайдучок* // Там само. – С. 4–5.

⁵² *Боберський І.* Забави і гри рухові / *І. Боберський* // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904. – Львів: Накладом наукового фонду, 1904. – С. 3–33; *Його ж.* Забави і гри рухові / *І. Боберський*. – Львів, 1904. – 31 с.; *Його ж.* Забави і гри рухові, часть друга / *І. Боберський* // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905. – Львів: Накладом наукового фонду, 1905. – С. 3–27; *Його ж.* Забави і гри рухові. Часть II. Вісімнадцять гор мячевих / *І. Боберський*. – Львів: Накладом товариства “Сокіл”, 1905. – 29 с.; *Його ж.* Рядові вправи / *І. Боберський* // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів: Накладом наукового фонду, 1909. – С. 3–58; *Його ж.* Забави і гри рухові. Часть III. Копаний мяч / *І. Боберський*. – Львів: Накладом товариства “Сокіл”, 1906. – 36 с.; *Його ж.* Впоряд / *І. Боберський*. – Львів, 1909. – 58 с.; *Його ж.* Забави і гри рухові. Часть IV. Ситківка / *І. Боберський*. – Львів, 1909. – 47 с.; *Його ж.* Лавчина і щєблівка / *І. Боберський*. – Львів, 1910. – 16 с.; *Його ж.* Нові шляхи до тілесного виховання / *І. Боберський*. – Львів: Накладом “Сокола-Батька”, 1911. – 8 с.

⁵³ *Гайдучок С.* Спомини / *С. Гайдучок* // Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

науково-методичні рекомендації він публікував на сторінках української преси або видавав окремими брошурами. Щоб зацікавити українську спільноту Галичини, спонукати її до занять спортом, Іван Боберський інколи брав ініціативу на себе. Наприклад, 15 лютого 1909 р. він перший в історії Львова об'їхав місто на лещетах (лижах)⁵⁴. Про це писала львівська преса. Деякі методичні матеріали, зокрема з копаного м'яча, ситківки, лещетарства Іван Боберський ілюструє світлинами, на яких особисто демонструє прийоми та техніку у цих видах спорту⁵⁵.

На початку ХХ ст. зусиллями старшини “Сокола-Батька” у Львові та Івана Боберського виходили друком газети “Сокільські Вісти” та “Вісти з Запорожа” – перші офіційні друковані органи товариства “Сокіл-Батько”, які водночас були й першими українськими руханково-спортовими часописами.

“Сокільські Вісти” як додаток до “політичної, просвітної і господарської часописі” “Свобода” видавали упродовж січня–липня 1909 р. Степан Гайдучок у брошурі “Пів століття сокільських видань” зазначав, що “Сокільські Вісти” були єдиною ланкою між “Соколом-Батьком” та гніздами (осередками) “агітаційним середником за закладанням сокільських гнізд у тих селах, де їх не було. Вони популяризували сокілство серед широких селянських мас. Подавали вістки з сокільського і руханкового життя, як також і тодішнього молодого спорту”⁵⁶.

Упродовж 1910 р. сокільський часопис під назвою “Вісти з Запорожа” виходив друком як додаток до “ілюстрованої, популярно-просвітної, політичної й літературної часописі” “Народне Слово”. За безпосередньої участі Івана Боберського “Сокільські Вісти” видавали упродовж січня–липня 1909 р. Всього побачило світ 29 чисел. У 1910 р. сокільський часопис під назвою “Вісти з Запорожа” (61 число) виходив друком як додаток до “ілюстрованої, популярно-просвітної, політичної й літературної часописі” “Народне Слово”. З 1911 по 1914 рр. “Вісти з Запорожа” виходили як самостійний друкований орган. Зауважимо, що 23 січня 1911 р. на XV звичайному засіданні старшина гімнастичного товариства “Сокіл-Батько” у Львові обговорювала питання видання самостійного сокільського часопису. Пропонували дві назви майбутнього видання: “Малиновий Прапор” (таку думку обстоював Семен Демидчук) та “Вісти з Запорожа” (голова “Сокола-Батька” – Іван Боберський). Під час дискусії таки визнали, що назва “Вісти з Запорожа” краща і вона пов’язує із традиціями українського козацтва⁵⁷.

“Сокільські Вісти” та “Вісти з Запорожа” висвітлювали насамперед діяльність українських пожежних та руханково-спортивних товариств “Сокіл” у Галичині. На шпальтах цих часописів публікували статті з розвитку тіловиховання та спорту, історії України, звіти про діяльність українського товариства “Сокіл-Батько”,

⁵⁴ *Боберський І.* Лещетами наоколо Львова / І. Боберський // Діло. – 1909. – 17 н. ст. (4 ст. ст.) лютого. – С. 3.

⁵⁵ Див., наприклад: Ситківка // Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись (Львів). – 1909. – 4 вересня. – С. 1, 9; *Боберський І.* Їзда на лещетах / І. Боберський // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств (Львів). – 1912. – 28 лютого. – Чис. 66. Зимове число. – С. 4–7; [Світлина] // Приватний архів Степана Гайдучка (м. Львів).

⁵⁶ *Гайдучок С.* Пів століття сокільських видань / С. Гайдучок. – Львів, 1937. – С. 11.

⁵⁷ ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 80–80 зв.; *Сова А.* “Вісти з Запорожа” / А. Сова // Енциклопедія Львова / [за ред. А. Козицького та І. Підкови]. – Львів: “Літопис”, 2007. – Т. 1. – С. 397–398.

різні заклики, відозви тощо. У часописах друкували розпорядження старшини товариства, звіти комісій та секцій про проведену роботу, матеріали з виступів, вечорів, описи руханкових вправ із якісними світлинами. До речі, при часописі “Вісти з Запорожя” видавали додаток “Пластовий Табор”, що висвітлював історію пластового руху у Львові та Галичині⁵⁸.

Іван Боберський як редактор намагався зробити часопис “Вісти з Запорожя” цікавим і презентабельним, використовували з цією метою якісну поліграфію. Він залучав до видання фахових і цікавих дописувачів, пропонував актуальні рубрики тощо. Постійними були рубрики “Житє наших Соколів”, “Пригадки”, “Дописи”, “Огляд”, “Переписка”, “Що є зле?”, “Від редакції”, “Прикази до здвигу”, “Оповідки” тощо.

Авторами часопису “Вісти з Запорожя”, окрім самого Івана Боберського, були його учні, соратники та послідовники (Степан Гайдучок, Тарас і Петро Франки, Сень Горук, Ярослав Вінцковський, Антін Зелений, Володимир Гасюк, Ярослав Пастернак, Іван Флюнт, Софрон Шебець, Мирон Федусевич, Юрій Вінцковський, Петро Карманський, Петро Курилас, Володимир Коссар та ін.). Чимало своїх публікацій у сокільському часописі Іван Боберський підписував такими криптонімами: “ББ”, “Оеи”, “Оей”; деякі статті опубліковано без підпису. Їх можна ідентифікувати лише на підставі різних джерел, передусім нотаток Івана Боберського та його листування з багатьма українськими діячами.

У різні роки часопис “Вісти з Запорожя” виходив на 8, 12, 14, 16 і 20 сторінках. Адміністрація та редакція сокільського часопису працювала у Львові в домівці “Сокола-Батька”⁵⁹.

За головування Івана Боберського поживавлено видавння сокільської літератури. Соколи у царині видавничій співпрацювали з Науковим товариством імені Шевченка у Львові. Вийшло у світ приблизно 40 різних видань накладом “Сокола-Батька”. Серед них чимало праць і самого “Батька українського тіловиховання” Івана Боберського. Зокрема 1904 р. вийшли “Забави і гри рухові”; 1905 р. – “Забави і гри рухові, часть II. Вісімнадцять гор мячевих”; 1906 р. – “Пісня пожарних Соколів”, “Забави й гри рухові, часть III. Копаний мяч”; 1908 р. – “Свобідні вправи, ч. 1. Вправи вільноруч Сандова”, “Сурмові сигнали сокільських товариств”; 1909 р. – “Свобідні вправи для пожарних соколів”, “Прилюдні вправи, ч. 3. Вправи списою”, “Прилюдні вправи, ч. 4. Вправи топірцем”, “Впоряд”, “Забави і гри рухові, част. IV. Ситківка”; 1910 р. – “Правила до гаківки”, “Лавчина і щеблівка”, “Прилюдні вправи, ч. 2. Вправи вільноруч”, “Прилюдні вправи, ч. 6. Вправи хоруговцями”; 1911 р. – “Примітки до прилюдних вправ, ч. 2”, “Прилюдні вправи, ч. 7. Вправи палицями”, “Прилюдні вправи, ч. 8. Вправи ручником”, “Нові шляхи до тілесного виховання”, “Рухові забави і гри, друге справлене видання”, “Рухові забави і гри, третє справлене видання”; 1912 р. – “Прорух”, “Забави і гри рухові, ч. II. Вісімнадцять гор мячевих, друге видання”⁶⁰ тощо.

⁵⁸ Сова А. Внесок Івана Боберського у становлення організації “Пласт” / А. Сова // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету: зб. наук. праць. – Львів, 2014. – Вип. 15. – С. 85–95; Його ж. Професор Іван Боберський про Пласт / А. Сова // Пластовий шлях. Журнал пластової думки та інформації. – Львів, 2014. – Чис. 1(177). – С. 40–41.

⁵⁹ Сова А. “Вісти з Запорожя”. – Т. 1. – С. 397–398.

⁶⁰ Гайдучок С. Пів століття сокільських видань. – С. 3–20.

З нагоди Шевченківського здвигу 1914 р. видавничка секція «Сокола-Батька» у Львові видала книгу Івана Боберського «І міх сьміху», у якій вміщено 281 дотеп та 8 «веселих рисунків» (карикатур). Про це видання в липні 1914 р/ у сокільському часописі «Вісті з Запорожа» у замітці сказано: «Кожний мусить сьміятися. Самі дібрані сьміховинки, чабарашки і придибашки. Дохід на «Український Город». Хто замовляє 20 примірників, дістає пошту оплачену, а всі будуть веселі щонайменше два місяці»⁶¹.

«Сокіл-Батько» видавав регулярно статuti, звіти, календарі тощо. Більшість проєктів виходили стараннями особисто Івана Боберського.

Відомо, що 1914 р. Іван Боберський планував видати календар «Вістий з Запорожа» на 1915 р., пам'ятну книгу з нагоди 20-річчя від дня заснування товариства «Сокіл-Батько» у Львові тощо. Зокрема, для пропам'ятної книги було зібрано близько 300 світлин з діяльності сокільської організації в Галичині, а також статті про руханку і здоров'я, значення тіловиховання для формування характеру молоді, історію фізичної культури в Європі тощо. 25 липня 1913 р. Іван Боберський відправив листа українському історику Михайлові Грушевському з проханням написати статтю до книги: «В імені товариства «Сокола-Батька» у Львові осьмілююся віднести до Високоповажного Пана професора з просьбою. Товариство хоче видати пам'ятну книгу про 20-літню свою діяльність, подати характеристику свого розвою, опис І. Краєвого здвигу з 300 світлинами зі своєї роботи в краю і в столиці, і кілька статей, які би надавали напрям роботі на полю фізичного вихованя у нашого народу. [...] А тепер наша просьба: чи би Високоповажний пан професор не були ласкаві написати для тої пам'ятної книги статейку з нашої історії, цілком коротку, (приміром около 150 стрічок «Діла») і чи би Високоповажний пан Професор ласкаві глянути оком на перебіг нашого народного життя – буття з такої точки: Однодумностию і карностию годі нам величатись. Розвязка трагедії наступила така, яку стягнув собі нарід, у котрого девізою було: «Що голова, то розум». Живемо ладом усобиць княжих і гетьманських, лише при иньших декораціях. Карности не принесе нам ніхто. Мусимо її у себе виховати і розпочати се належить від молодості. Ся книжка піде в кождий дім, она має вияснити ціль тілесних вправ, дати напрям розбіжним гадкам. Вказівка про наші хиби народні, поважно висказана, в намірі викликания поступу, вийти може найліпше з уст Високо Поважаного пана професора яко того, що приглянувся найосновніше розвоеві організацій нашого народу. Чи можем просити о таку коротку, загальнотриману статейку, що вказує на головні доби нашого життя і ставляє жаданя до вихованя народу? Або щось подібного? Чи могли би ми просити о ню на 30 серпня, не пізніше? Прошу дарувати нашу сьміливість, що трудимо і забираємо час, але після нашої гадки така вказівка в'яжеса дуже з діяльністю нашого товариства і причиниться до поступу в роботі»⁶². На жаль, влітати задум завадила Перша світова війна.

Іван Боберський словом і особистим прикладом надихав до написання науково-методичних праць із тіловиховання та спорту й інших сокільських діячів. Так, завдяки

⁶¹ Весела книжка І міх сьміху // Вісті з Запорожа. Руханка... – 1914. – 26 червня. – С. 6; Купуйте Міх сьміху // Пластовий Табор (Львів). – 1914. – 30 липня. – С. 1–3 // Вісті з Запорожа. Руханка... – 1914. – 30 липня. – С. 3.

⁶² Мицик Ю. З листів до Михайла Грушевського [Електронний ресурс] / Ю. Мицик. Режим доступу: <http://mytskyk.com/z-listiv-do-mixajla-grushevskogo/>

його заохоченням надруковано праці Альфреда Будзиновського “Туристика” (1909), Івана Сохаського “Прикладні вправи, ч. 5. Вправи вільноруч” (1910), Петра Франка “Правила до ситківки” (1911), Остапа Гриця “У Сокола-Батька” (1914) тощо⁶³.

До Першої світової війни найпотужнішими українськими руханково-пожежними організаціями у Галичині були “Сокіл” і “Січ”. Між ними іноді виникали непорозуміння. Соколи й січовики конкурували, а керівник січового руху в Галичині “Січовий Батько” доктор Кирило Трильовський та Іван Боберський належали до різних українських політичних структур. Іван Боберський був прихильником об’єднання різних товариств в одну організацію для зміцнення українського гімнастично-спортивного руху та досягнення більшої згуртованості української спільноти Галичини. Цю думку він неодноразово висловлював у своїх публікаціях і публічних виступах, зокрема на Першому українському просвітньо-економічному конгресі, який відбувся 1 та 2 лютого 1909 р. у Львові. Його міркування опубліковані в пропам’ятній книзі конгресу, виданій 1910 р. під заголовками: “Значіння рухових товариств” та “Як ми збирали складки на народні цілі досі, а як ми їх збирати повинні”. Учасники конгресу підтримали тези Івана Боберського про те, що треба допомагати січовим і сокільським товариствам і “належить стреміти до безпартійного союзу. “Сокіл-Батько” полишив для того вибір назви “Сокіл” чи “Січ” громадам”⁶⁴. У серпні 1914 р. Іван Боберський у замітці в “Вістях з Запорожжя” писав: “Доперва в часі небезпеченства видить кождей, що роздроблені сили є слабі. Гроза війни спонукала всі три партії політичні Українців в Галичині, що утворили 25 липня 1914 «Головну Українську Раду» – а ся Рада зарядила, що ціла суспільність творить одну велику громаду. Націонал-демократи, соціал-демократи і радикали розуміють тепер дуже добре, що коли хочять поставити в поле добровольців, то мусять се зробити «Всі враз»! Коли був спокій в державі, не можна було провудирів переконати, що лише спільна робота може зорганізувати сильний союз руханкових і стрілецьких товариств. Тепер є війна, і кождей се розуміє, що в злуці сила. Ся наука приходить для неодного пізно, але нехай она лишиться і на час, коли небезпека мине. З організацій руханкових, руханково-стрілецьких і стрілецьких товариств належить безусловно усунути особисті амбіції і забаганки, та всі тоті товариства злучити в один сильний союз, який буде міг зібрати значнійші гроші на свою ціль і без сварки виконати основну роботу. Небезпека показала тепер, що се можна зробити, для того треба се зробити. Всі «Соколи», всі «Січи», всі «Стрільці» повинні утворити один Союз так, як тепер творять они спільно гурт добровольців під назвою «Українських Січових Стрільців». В тій організації працюють всі спільно розуміють щораз ліпше, що не слова, але діла творять сильну роботу”⁶⁵.

Участь і активна діяльність Івана Боберського в українському сокільському русі сприяли долученню до нього і його рідних братів. Відомо, що Володимир і Методій належали до сокільської старшини (Володимир – “Сокола-Батька”;

⁶³ *Гайдучок С.* Пів століття сокільських видань. – С. 12–20.

⁶⁴ Докладніше див.: Пропамятна книга: Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством “Просьвіта” в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року: Протоколи і реферати / [зредагували д-р Іван Брик і д-р Михайло Коцюба]. – Львів: Коштом і накл. Т ва “Просьвіта”, 1910. – 655 с.

⁶⁵ *Бб [Боберський І.]*. Доперва в часі небезпеченства / Бб [Боберський І.] // Вісти з Запорожжя. Руханка... – 1914. – 8 серпня. – Чис. 97. Число добровольців. – С. 8.

Методій – “Сокола” у с. Ваньовичі). Інший брат Івана Боберського – Мелегій теж студював і провадив гімнастичні заняття в духовній семінарії у Львові. На жаль, унаслідок травми, отриманої під час невдалого виконання вправ на гімнастичній перекладині, він помер 10 липня 1910 р. на 21-му році життя⁶⁶.

Брат Івана Боберського Володимир 26 вересня 1911 р. став членом сокільської організації у Львові⁶⁷, у 1912–1914 рр. – член старшини товариства “Сокіл-Батько”⁶⁸.

Мабуть під впливом Івана Боберського у 1903 р. у його рідному селі – Ваньовичах на Самбірщині створено сокільське товариство. До складу старшини “Сокола” 1908 р. належали голова Федько Ціта, начальник Методій Боберський – рідний брат голови “Сокола-Батька”, містоначальник (заступник) Василь Проць і справник Стах Проць. До товариства належало 40 членів, мали вони 28 корон у касі. Члени “Сокола” у Ваньовичах користувалися громадською “сикавкою” (вогнегасником) і один раз рятували село від пожежі, за що отримали від страхового товариства “Дністер” 25 корон допомоги⁶⁹. У 1910 р. товариство змінило назву на “Січ”, що уможливило статут⁷⁰.

На діяльність сокільського руху вплинули події Першої світової війни та Української національної революції 1917–1921 рр. Невдовзі члени цієї організації, а також січовики, пластуни, січові стрільці, члени спортивних товариств поповнили лави Легіону Українських січових стрільців, брали активну участь у розбудові Західноукраїнської Народної Республіки, воювали у лавах Української Галицької Армії тощо. На фронтах Першої світової війни соколи зі зброєю в руках самовіддано боролися за майбутню долю України. У цей час більшість товариств не могли повноцінно провадити роботу через війну, зміну влади та інші обставини. Ті ж члени “Сокола-Батька”, які залишилися у Львові, перш за все намагалися зберегти документи та майно. Книги протоколів і деяке майно товариства зберігав майбутній голова організації Микола Левицький⁷¹, прапор переховував упродовж 1914–1921 рр. хорунжий Микола Заячківський⁷².

Після звільнення Львова від російської окупаційної влади Іван Боберський відновлює діяльність “Сокола-Батька”. У Центральному державному історичному архіві України у Львові збереглася книга протоколів сокільської організації. У протоколі засідання “Сокола-Батька” (присутні 4 члени старшини – голова Іван Боберський, Сень Горук, Іван Ігнат, Оксана Федів) від 9 жовтня 1915 р. зазначено:

⁶⁶ [Світлини] // Приватний архів Лесі Чабан (м. Львів).

⁶⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 154. – Арк. 3 зв.

⁶⁸ Звіт Сокола-Батька за рік 1912 / [І. Боберський, О. Гузар, М. Левицький та ін.] // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових, змагових, мандрівних і пожарних товариств. – 1913. – 28 лютого. – С. 2, 6; Звіт “Сокола-Батька”. – 1914. – 14 марта. – С. 2.

⁶⁹ Звіт гімнастичного тов. “Сокіл” // Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись (Львів). – 1909. – 9 вересня. – С. 10.

⁷⁰ Перепись “Соколів” і “Січій” “Сокола-Батька” з 1912/13 // Календар “Вістий з Запорожа” на 1914 рік. – Львів: Наклад редакції “Вістий з Запорожа”, 1913. – С. 93.

⁷¹ Микола Левицький перебував на посаді голови товариства від 21 листопада 1918 р. до 10 листопада 1920 р. Див.: ЦДІАЛ України. – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81; Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 46 зв.

⁷² Микола Заячківський перебував на посаді голови товариства від 24 березня 1922 р. до 23 квітня 1933 р. Див.: ЦДІАЛ України. – Ф. 366. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 81; Історія українського сокільства у датах // Сокільський календарець 1938. – Львів: видав Сокіл-Батько, 1937. – С. 34.

“Засідане отворив п. голова [Іван] Боберський. Пан [Іван] Ігнат забирає голос. По інвазії московській не було кому зайнятися товариством – тому п. [Іван] Ігнат разом з п. М[иколою] Левицьким заряджували справами товариства”⁷³. Іван Боберський і надалі залишався головою “Сокола-Батька”. Однак уся його енергія була спрямована на діяльність у Головній Українській Раді, Загальній Українській Раді, Українській Бойовій Управі Легіоні Українських Січових Стрільців тощо. Після проголошення ЗУНР та початку польсько-української війни 1918–1919 рр. у житті Івана Боберського розпочався новий етап. Він став референтом пропаганди “Письменичого Відділу” у Державному Секретаріаті Військових Справ ЗУНР, працював над українською військовою термінологією, одностроєм для УГА, топографічними картами, редагував часопис “Вісник Державного Секретаріату Військових Справ” тощо⁷⁴. Іван Боберський 21 листопада 1918 р. склав повноваження голови “Сокола-Батька”.

У 1919 р. за дорученням уряду ЗУНР Іван Боберський виїхав спочатку до Сполучених Штатів Америки, а в листопаді 1920 р. – до Канади. Іван Боберський був зобов’язаний інформувати світову громадськість про боротьбу українського народу за власну самостійність і державність, а також відповідав за збір коштів на українську справу. Після остаточного закріплення Галичини й Волині за Польщею, хоч і на умовах автономії Східної Галичини (рішення Ради держав Антанти від 14 березня 1923 р.) екзильний уряд ЗУНР припинив свої повноваження. Продовжувати місію його Представництва у Канаді втратило сенс. Однак Іван Боберський залишається в Канаді. Вертатися додому, в Галичину, діячеві ЗУНР і знаному громадському активістові було небезпечно. До того ж відомо, що Іван Боберський у цей час мав тісні контакти з провідними діячами Української військової організації (УВО), що була створена 1920 р. учасниками збройних формувань УНР та ЗУНР з метою продовження боротьби проти іноземних окупантів під керівництвом полковника Євгена Коновальця (деякі з них перед Першою світовою війною були учнями Івана Боберського в Академічній гімназії у Львові, з іншими познайомився під час війни, а з окремими провідними діячами – Євгеном Коновальцем, Романом Сушком та ін. він неодноразово зустрічався під час своїх поїздок різними містами Канади)⁷⁵.

⁷³ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Стр. 42. – Арк. 1.

⁷⁴ Докладніше див.: *Сова А.* Іван Боберський – військовий та політичний діяч / *А. Сова* // Матеріали урочистої Академії з нагоди 140-річчя від дня народження Івана Боберського. – Самбір, 2013. – С. 49–54; *Його ж.* Діяльність Івана Боберського в Українській Бойовій Управі в роки Першої світової війни / *А. Сова* // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події). Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму (Львів, 26–28 червня 2014 р.). – Львів: АСВ, 2014. – С. 47–50; *Сова А.* Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни / *А. Сова* // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: зб. наук. статей. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. – Вип. 4. – С. 90–100.

⁷⁵ Звіт з Позички Національної Оборони в Канаді / [зладив І. Боберський]. – Вінніпег: Накладом Представництва Західно-Української Народної Республіки в Канаді, 1924. – С. 21–23; *Blue boy* [Гайдучок С.]. Діяльність проф. І. Боберського в Канаді / *Blue boy* [С. Гайдучок] // Український Сокіл. Ілюстрований Журнал Українського Т-ва “Сокіл” в Південній Америці. – Буенос-Айрес, 1934. – № 3. – С. 15–16; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади / *М. Марунчак*. – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1986. – С. 65; *Навроцький О.* УВО, політичні партії і диктатура ЗОУНР та уряд УНР / *О. Навроцький* // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 302.

Проживаючи з 1920 по 1932 рр. у Канаді, а з 1932 р. – у Словенії, Іван Боберський цікавився справами “Сокола-Батька” у Львові та українським сокільством у Чехословаччині. Свої міркування виклав він у низці дописів та статей до сокільських часописів: “Сокільські Вісти” (Львів), “Український Сокіл” (Прага), “Український Сокіл” (Буенос-Айрес) тощо. У міжвоєнний період Іван Боберський піклувався справою викупу “Українського Городу” у Львові. З цією метою він збирав кошти в осередках української діаспори та надсилав власні гроші. Цей епізод біографії Івана Боберського та його співпраця з українським товариством “Сокіл-Батько” у міжвоєнний період потребують окремих розвідок.

Отже, Іван Боберський як провідний діяч сокільської організації (пройшов шлях від рядового члена до голови “Сокола-Батька”) повсякчас дбав про розвій і авторитет товариства. Зважаючи на організаційну структуру, чисельність, гімнастично-спортивну інфраструктуру, видавничу діяльність, організацію та проведення руханкових показів, спортивних змагань та Краєвих здвигів, участь у міжнародних сокільських злетах, наявність власної атрибутики, української руханкової термінології, український “Сокіл” напередодні Першої світової війни був однією з кращих європейських сокільських організацій. Ініціативи Івана Боберського знаходили розуміння і підтримку у членів сокільського товариства, за заслуги та великий авторитет 1911 р. йому вручили старшинську булаву. Іван Боберський і його побратими створили організацію, яка мала великий вплив на формування національної свідомості та гуртувала спільноту на українських землях Австро-Угорщини. Організаційна міцність та інтелектуальна спроможність товариства “Сокіл” яскраво виявилася в роки Першої світової війни та під час національно-визвольної боротьби українців першої половини ХХ століття.

Andrii Sova. Ivan Bobersky, a leading figure of Ukrainian Sokil movement

The article is the first study of Ivan Bobersky (1873–1947) contribution to the development of Ukrainian Sokil movement. It examines the multifaceted activities of Ivan Bobersky in Sokil society (since 1909 – Sokil Batko) in 1901–1918. In 1901 Ivan Bobersky became a Sokil member, the same year – its deputy chairman, in 1908–1918 – its head. The article highlights his participation in various structural units of the organization, his publishing activities, teaching achievements and efforts to bring together PT teachers, to develop gymnastics and sports infrastructure, and to popularize Sokil ideas.

Key words: Ivan Bobersky, Sokil Batko, Lviv, Galicia, Ukrainian gymnastics and sports tradition.

УДК 94 (477.83/.86):329.78:796.41“1902/1914”

*Andrii KOROL'KO***ACTIVITY OF THE UKRAINIAN FIRE-FIGHTING AND GYMNASTIC SOCIETY “SOKIL” IN POKUTTIA (1902–1914)**

The article analyses preconditions of establishing ‘Sokil’ in the region, the process of its establishment, and its activities. It reveals strained relations of the ‘Sokil’ with another Ukrainian fire-fighting and gymnastic society ‘Sich’.

Key words: Pokuttia, ‘Sokil’, ‘Sokil Batko’, ‘Sokil’ movement, ‘Sich’, fire-fighting and gymnastic societies.

At the end of 1877, in western Ukraine on the initiative of Ukrainian public figures Volodymyr Lavrivsky and Vasyl Nahirny, the propaganda of fire-fighting societies formation like the Slavic society “Sokil” began. A preparatory meeting on the establishment of the “Sokil” Society took place in Lviv in July 1892. The first its statute was approved by the Ministry of Internal Affairs on July 26, 1893, and by the Galician Vicegerency on August 3, 1893. At first it was named “The fire-fighting society “Sokil”, since 1908 – “The gymnastic and fire-fighting society “Sokil”, since June 1, 1935 – “The Ukrainian sports society “Sokil-Father”.

The purpose of the article is a comprehensive study of the content and basic forms of the Ukrainian fire-fighting and gymnastic society “Sokil” activity in Pokuttia. Achievement of the purpose involves solving the following tasks: to trace the process of the “Sokil” societies formation in Pokuttia, to analyze their practical activity; to observe the strained relations of the “Sokil” with the other Ukrainian fire-fighting and gymnastic organization “Sich” in the region.

A lot of publications devoted to the study of this problem were published in the period of Independent Ukraine. Observing the Ukrainian fire-gymnastic and sports movements in the early twentieth century I. Andrukhiv¹, O. Vastseba², B. Koverko³, B. Trofymyak⁴ described the “Sokil” society activity. Describing the Sich movement in Eastern Galicia and Northern Bukovyna at the beginning of the 20th century, researcher

¹ *Андрухів І.* Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 pp. / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1994. – 72 с.

² *Вацеба О.* Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху / О. Вацеба. – Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 1997. – 230 с.; *Її ж:* Сокільський рух в Галичині наприкінці XIX – початку XX ст. / О. Вацеба // Сокіл-Батько: Спортивно-руханкове товариство у Львові: Альманах 1894–1904. – Львів, 1996. – С. 19–22.

³ *Коверко Б.* Сокільський і січовий гімнастичний рух у Галичині на початку XX століття / Б. Коверко // Традиції фізичної культури України: зб. наук. статей. – Київ, 1997. – С. 62–74.

⁴ *Трофим'як Б.* Гімнастично-спортивні організації в національно-визвольному русі Галичини (друга пол. XIX – перша пол. XX ст.) / Б. Трофим'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2001. – 694 с.

M. Huyvaniuk depicted the relations of the “Sich” society with the fire-fighting and gymnastic organization “Sokil”⁵. Also much attention to this problem was paid by A. Sova, who studied the symbolism of this society, disclosed its structure, fire-fighting and gymnastic activity, socio-economic, political, and cultural and educational work in Drohobych region⁶. Together with Ya. Tymchak he published a monograph on Ivan Bobersky – the founder of the Ukrainian “Sokil” movement⁷.

The unpublished materials of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv are considered to be the important source for studying the problem. Reports on activity, lists of quantitative membership, proceedings of meetings, orders, meeting decisions, correspondence of “Sokil” in Pokuttia are observed. The press of the studied period serves as the other primary source of the article: “Narodne slovo” (1907–1911), “Sokilski Visti” (1909), “Novyny z Zaporozha. The periodical of physical and fire-fighting societies” (1910–1914) and “Sokilski Visti. The Organs of Ukrainian “Sokil” (1928–1939), which contained information on the time of the society formation, its main centre, and some practical steps of the “Sokil” activity in Pokuttia.

There was the only major centre of the society in Lviv in 1902, then the societies began springing up throughout Eastern Galicia since 1902. In particular, there were 5 of them set up in 1902, in 1903 – 64, in 1904 – 100, in 1905 – 73, in 1906 – 76, in 1907 – 54, and so on⁸.

This tendency was also spread in Pokuttia. As we find out from the report of the fire-fighting and gymnastic society “Sokil” in Lviv in 1908, the organizational system of the society was best developed in Tovmach district, and there were 17 its centres in villages Vilshanytsia (1904), Hruska (1904), Dolyna (1904), Zakrivtsi (1904), Markivtsi (1904), Mylovannia (1904), Ozeriany (1904), Okniany (Vikniany) (1906), Olesha (1906), Pidpechary (1904), Pshenychnyky (1908), Roshniv (1908)), Stryhantsi (1903), Torhovytisia (now the village Torhovytisia, Kolomyia district of Ivano-Frankivsk oblast), Khomyakivka (now village Khomyakivka Tysmenytsia district of Ivano-Frankivsk oblast) (1907), and also in town Tysmenytsia (1903). However, the reports on organizational, sports and fire-fighting activity in villages Zakrivtsi, Khomyakivka and town Tysmenytsia were sent to Lviv⁹. The “Sokil” society was formed in town Otyniya of Tovmach district in 1910¹⁰. The situation was considerably worse in districts of Kolomyia and Horodenka, where in 1908 there were three (Kolomyia (1902), Zaluchchia over the Prut (now village Zaluchchia of Kolomyia district) (1906) and Kulachkivtsi (1906)) and two (Horodenka

⁵ *Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914) / М. Гуйванюк. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 254 с.*

⁶ *Сова А. Прапорництво українського пожежно-спортивного товариства “Сокил” у Галичині (1894–1939) / А. Сова // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2006. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 225–241; Його ж: Діяльність українських товариств “Сокил” на Дрогобиччині / А. Сова // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич: Коло, 2005. – Вип. 9. – С. 356–372.*

⁷ *Сова А. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції / А. Сова, Я. Тимчак; за наук. ред. Є. Приступи. – Львів: ЛДУФК; Априорі, 2017. – 232 с.*

⁸ *Федів І. Від 1894 до 1934 року (Кількість гнізд Сокола-Батька) / І. Федів // Сокильські Вісти. Орган українського сокильства (Львів). – 1934. – Червень. – Ч. 6. – С. 11.*

⁹ *Звіт гімнастичного тов. “Сокил” // Народне Слово (Львів). – 1909. – 14 вересня. – С. 10–11.*

¹⁰ *Огляд. Нові пожежні філії львівського “Сокола” // Вісти з Запорожа. Додаток до часопису “Народне слово” (Львів). – 1910. – 24 падолиста. – С. 13.*

(1906) and Nezvisko (1906)) centres of the “Sokil”¹¹. The largest centres of the “Sokil” there were in Stryj (40), Lviv (37), Rogatyn (25), Gusiатyn (22) districts¹². In Sniatyn, Kosiv, Pechenizhyn, Turka and Dobromil districts there weren’t any “Sokil” centres at all.

The number of fire-fighting and gymnastic branches of the “Sokil-Father” society increased significantly in Pokuttia until 1911: only in Tovmach district – 21 centres, whereas in Gorodenka district – 4, Kolomyia – 2, and Sniatyn – 1. There were not many of its centres in the neighboring districts: there was the only centre in Nadvirna and Pechenizhyn districts, and in Kosiv district there weren’t any centres established; there were 14 centres of the “Sokil” in Stanislaviv district. There were many more centres of the society in Lviv (47), Stryi (34), Rohatyn (34) and Rudkiv (30) districts of Eastern Galicia¹³.

The small number of fire-fighting and gymnastic societies in Pokuttia was connected with the activation of another Ukrainian fire-fighting and gymnastic society “Sich” in this region under the leadership of Kyryl Tryliovskyy. In 1912 51 centres of the fire-fighting and gymnastic society “Sich” were registered in Kolomyia district, in Horodenka district – 33 centres, in Sniatyn district – 53 centres, in Tovmach district – 38 centres¹⁴.

In November 1909, in order to better work the “Sokol-Father” centres were divided into 12 regions and 54 districts¹⁵. The territory of Pokuttia became part of two “Sokil” regions “Stanislaviv” (Tysmenytsia and Otyniia districts) and “Kolomyia” (Kolomyia and Horodenka districts)¹⁶. In 1914, the “Visty z Zaporozha” reported that the district branch of the “Sokil” in Otyniia had declined¹⁷.

The practical activity of Kolomyia branch of the fire-fighting and gymnastic society in the early twentieth century began with the fact that the leaders of its local centre did not approve the name of the society as “Sokil”. In a letter to “Sokil-Father” in Lviv on February 26, 1902, representatives of the society in Kolomyia, emphasizing the importance of physical education and planning to establish a centre, “definitely noted, that the name “Sokil” they had accepted from the point of its usefulness, but considered better to call their centre “Sich”, and would support this change in name by all means”. This decision was motivated with the fact that the name of the fire-fighting and gymnastic society “Sokil” was not widespread in Kolomyia and Sniatyn districts. The author of the letter criticized the main “Sokil” centre in Lviv for the discrepancy in the selection of colors of the “Sokil” clothing (uniform), since it had to be similar to the Cossack clothing from Sich. The Ukrainian community of the city was not against the “Sokil” centre establishment, but their wishes had to be taken into account. In addition, the Kolomyia residents demanded that Lviv centre provided appropriate instructions and statute to facilitate the society registration, and they also wanted to know about membership fees

¹¹ Звіт гімнастичного тов. “Сокіл” у Львові, за рік 1908 // Народне Слово. – 1909. – 14 серпня. – С. 10; Звіт гімнастичного тов. “Сокіл” у Львові, за рік 1908 // Народне Слово. – 1909. – 2 вересня. – С. 12.

¹² Сова А. Діяльність українських товариств “Сокіл” на Дрогобиччині. – С. 357–358.

¹³ “Сокіл-Батько” // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств (Львів). – 1911. – Серпень. – Ч. 60. – С. 3–4.

¹⁴ Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині... – С. 219–220.

¹⁵ “Сокіл-Батько”. – С. 4.

¹⁶ Округи і области. Стан дня 15 жовтня 1912) // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств. – 1912. – 31 жовтня. – С. 15–16.

¹⁷ Робота для краю. Організаційна Секція // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств. – 1914. – 14 марта. – С. 6.

payment, women participation in the society, asked to invite a qualified teacher to provide gymnastic training¹⁸. However, on July 12, 1902, the Ukrainians from Kolomyia decided to set up a centre of the “Sokil” society. M. Ivanets, Chubatyy and Dr. Kulchytsky were known as leaders of the society¹⁹. The first general meeting of the society took place in the hall of local “People’s House” on November 25, 1902²⁰.

The fire-fighting and gymnastic courses jointly organized with the “District Union of Fire Guards in Lviv” on April 1–3, 1903 were among the first steps of the “Sokil” activity in Kolomyia. Their main task was to train local people to curb the fire that often broke out in peasants’s houses in Pokuttia²¹. 38 students received certificates of firefighting instructors for passing the course²². In June of the same year a walking tour to Yaremche in Nadvirna district was organized by the “Sokil” centre in Kolomyia²³. At the end of February 1904 the Kolomyia “Sokol” for the first time started the meetings on gymnastic training. The gymnastic devices were purchased: railings, horse, weight, fishing lines, and mattress. Particularly the youth actively participated in fire-fighting and gymnastic training²⁴. Exercises were carried out regularly by 20 participants in “People’s House” and “Rodyna” society building²⁵.

The purchase of the “Sokil” uniform was the main problem with organizing work in Kolomyia centre. In December 1903, in order to solve this issue Anatoliy Lepky – the member of the society – was delegated to general meeting of the “Sokil” in Lviv²⁶. Residents of Kolomyia also wanted to buy notes for the anthem “The March of the “Sokil” written by Ya. Yaroslavenko²⁷, textbooks on fire-fighting and gymnastics (“The “Sokil” drilling”, “Ch.III. Games and fun activity (kicking a ball)”) and the ribbons²⁹. In 1904, the last ones were to be made in Kolomyia according to the model of Stanislaviv “Sokil” centre and were to cost no more than 50 sot./hundred³⁰. In 1910, the “Sokil-Father” bought 100 blue, blue and yellow ribbons for Kolomyia centre 70 sot./hundred per one³¹.

During 1902–1914, the fire-fighting and gymnastic society “Sokil” in Kolomyia sent three reports on its activity in 1908, 1909 and 1911 to the main centre of the society in Lviv. According to the report of 1908, among members of the society there were 63 men and 5 women, among them there were government officials, 1 priest, 1 merchant, 39 teachers and students of the gymnasium, 1 lawyer, 2 doctors. The centre was divided into eight divisions, where the society members were engaged in sports and fire-fighting

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛІ України). – Ф. 312 Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько” у Львові. – Оп. 1. – Спр. 375. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості м. Коломия. 1902–1937 рр. – Арк. 1–5.

¹⁹ Там само. – Арк. 10, 10 зв.

²⁰ Там само. – Арк. 20 зв.

²¹ Там само. – Арк. 28, 28 зв.

²² Там само. – Арк. 40; Наука пожарництва // Поступ (Коломия). – 1903. – 4(17) цьвітня. – С. 4, 6.

²³ ЦДАЛІ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 34.

²⁴ Там само. – Арк. 43, 43 зв.

²⁵ Там само. – Арк. 48 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 23 зв.

²⁷ Там само. – Арк. 52.

²⁸ Там само. – Арк. 44, 45, 54.

²⁹ Там само. – Арк. 47, 47 зв., 52 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 50, 52 зв.

³¹ Там само. – Арк. 65, 67 зв., 72, 72 зв.

exercises for 10 hours a week in the building of local “People’s House”³². The following year, the number of members of the society was much smaller – 51 men and 2 women, including 13 government officials, 2 priests, 1 merchant, 27 teachers and students of the gymnasium, 8 representatives of other professions³³. In 1911, the number of members of the society was 70 including 9 women; two concerts were held; there were 4 textbooks on sport and gymnastic exercises in the library, the periodical “Visti Zaporozha” was subscribed. The Kolomyia centre took part in the “Sokil” movement in 1911. The music club “The “Sokil” Orchestra” was founded by the society³⁴. The society was headed by the doctor Oleksander Kozakevych during 1907–1912, since November 1912, Roman Shypailo became its head and Mykhailo Knysh – his deputy³⁵.

The national-patriotic intelligentsia of Horodenka, headed by I. Panychevsky tried to establish a fire-fighting and gymnastic society “Sokil” in 1902. However, without the help of a public and political figure, former deputy of the Galician Territorial Sejm T. Okunevsky, it would have been difficult for the residents of Horodenka to implement that idea³⁶. Also, the initiators of the local society establishment were interested in obtaining the “Sokil” uniforms: “If we had a full dress uniform, everyone would join, otherwise it could be difficult”³⁷. In addition, radical leaders planned to establish a fire-fighting and gymnastic society “Sich” in Horodenka at the end of autumn in 1902.

The first general meetings of the gymnastic society “Sokil” in Horodenka were held in four years – on September 16, 1906 I. Tsitanovsky was elected as a head of the society, and I. Lavryshko – as his deputy. The “Sokil” centre in Horodenka included 43 members (including 2 women) and 5 “assistants”, among them there were 5 government officials, 1 merchant, 28 craftsmen, and 4 ouargeois. The members of the society were engaged in gymnastic exercises twice a week in local “People’s House”³⁸.

At the constituent assembly, it was decided to invite an instructor from Lviv to teach gymnastic exercises to local society members; the question was raised about the purchase of books with instructions on exercises and ordering a seal inscribed “Sokil in Gorodenka” with the image of a hawk³⁹. In its respond, the “Sokil-Father” refused to find an instructor of gymnastic exercises, but assured that the founder of the society Ivan Bobersky would come to Horodenka in the nearest future. Also, the “Sokil” in Horodenka was inspired to further fruitful work: “Friends, work bravely for the future! Let solidarity and loyalty be with you! Peace and Consent! One by one join the society, let the enemies see our teamwork and strength [...]”⁴⁰.

In 1910, at the general meeting in Horodenka the new senior staff of the “Sokil” was elected: the local judge F. Bulyk became the head of the society, and A. Stanetsky – his deputy. It was decided to establish the “Sokil” orchestra, choir and drama circle.

³² Там само. – Арк. 57, 57 зв., 58; Звіт гімнастичного тов. “Сокіл” у Львові, за рік 1908 // Народне Слово. – 1909. – 10 серпня. – С. 14.

³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 59, 59 зв., 60.

³⁴ Там само. – Арк. 82, 82 зв., 83, 83 зв.

³⁵ Там само. – Арк. 85.

³⁶ Там само. – Спр. 254. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості м. Городенка. 1902–1929 рр. – Арк. 6, 6 зв.

³⁷ Там само. – Арк. 11, 11 зв.

³⁸ Там само. – Арк. 29, 29 зв., 30.

³⁹ Там само. – Арк. 26, 26 зв., 27.

⁴⁰ Там само. – Арк. 28, 28 зв.

Members of the society agreed that the city Horodenka could become the center of the district organization of the “Sokil” movement⁴¹. They succeeded in their work. There were four actively acting sections of the society until the end of the year: the dramatic section bought theatrical clothes for 300 crowns and showed some amateur performances (“Played a hoax”, “Suet”, “Two houses and one gate”, “Fire”, “Ilko Pashchak”, “Oh, Hryts, don’t walk round” and “Wedding in Honcharivka”); “organizational and scientific” prepared the speeches of its members on “The Ukrainian “Sokil” movement and its tasks”, I. Franko’s life and activity”, “On tasks of the “Sich” societies”, contributed to the establishment of the affiliate of the society “Sich” in village Strilche of Horodenka district, organized three general meetings and one “humorous event”; “singing” participated in the first Ukrainian festival (taking part in honorable event. – *A. K.*) and in the amateur performance “Oh, Hryts, don’t walk round”; “entertaining” organized “2 fancy dress balls and large festival.” In addition, the “Sokil” in Horodenka built a new building for the society, organized a reading room and a library, stored funds for the purchase of new flags and uniforms⁴².

In the same year, the third “Sokil” centre was founded in village Tyshkivtsi of Horodenka district (the first two centres were established in Horodenka and village Nezvyisko). The local priest Z. Shukhevych was elected to be there the head of the “Sokil”, and M. Hafthuniak was elected as his deputy. The society included almost 100 people⁴³.

On November 13, 1910, the “Sich” and “Sokil” meeting was held in Horodenka there were 33 representatives of the “Sokil” society (29 from Horodenka and 4 from village Tyshkivtsi) and 21 representatives of the “Sich” society from villages Torhovytysya, Cherniatyn, Serafyntsi and Hlushkiv. The head of the “Sokil” in Horodenka M. Bilyk hold a lecture with a proposal to unite two societies, that was followed with a lively discussion. The “Sokil” members supported the idea, while the “Sich” representatives stated that they could not make such a decision without the approval by the central committee of the society. However, everyone agreed to set up the district “Sich”, which was supposed to organize the meeting of the “Sich” and “Sokil” members of Horodenka district in spring in 1911. At that time in Gorodenka “Sokil” there were 58 boys and 12 girls; dramatic, organizational and scientific, singing and gymnastic sections were organised⁴⁴.

It is known about a certain decline of Horodenka “Sokil” before the First World War breaking out in 1913, which was associated with a lack of inventory, in particular, the members of the society lacked the “Sokil” uniforms, in addition, the report on the society activity was not passed to Lviv⁴⁵.

The activity of the fire-fighting and gymnastic society “Sokil” in town Tysmenytsia dates back to 1903. In particular, on November 10, the public and cultural figure of the town Yevstrakhiv Volosenko addressed the “Sokil” in Lviv with the following request: “Please inform me whether I will receive a resolution from central committee of the district on the case of the “Sokil” establishment in Tysmenytsia, as I have not received

⁴¹ Из нашего краю. Зі “Сокола” в Городенці // Народне Слово. – 1910. – 25 червня. – С. 10.

⁴² З нашего краю. Городенка. (Рух в “Соколі”) // Там само. – 1 грудня. – С. 9.

⁴³ Огляд // Вісти з Запорожа. Додаток до часопису “Народне слово”. – 1910. – 27 січня. – С. 10.

⁴⁴ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 254. – Арк. 35, 35 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк. 38, 38 зв.

anything yet”⁴⁶. However, the society was founded only two years later, on November 5. Stefan Gryniowsky was the head of the society, and Hryhoriy Klymowych was its secretary; 12 people were known as its leaders. First of all, the “Sokil” centre had a task of drilling sport and gymnastic exercises, therefore, the society asked “Sokil-Father” to send textbooks on “how to drill, exercise, fight with fire, because our idea is to start training as soon as possible ...”⁴⁷.

Among the practical steps of the “Sokil” activity in Tysmenytsia, it should be mentioned the participation of its three members, Hruhoriygory Klymowych, Fedia Kaminsky and Ivan Rozdolsky in fire-fighting courses that were held in Tovmach district center in the end of August in 1906. The society, together with the local “Prosvita”, organized two economic and fire fighting courses in 1911⁴⁸. The local society made the purchase and consecration of the flag, the awards badges of the society in 1908, 1909 and 1911⁴⁹; repeatedly asked the main centre of the society in Lviv to facilitate the purchase of the “Sokil” uniforms and fire-fighting and gymnastic equipment for training. But the most urgent purchase was fire-fighting equipment, which would have become the main help to fight with fire⁵⁰.

The “Sokil” society in Tysmenytsia actively participated in amateur performances organization. From the letter of the public and cultural figure P. Rozdolsky of May 21, 1909 to Lviv, it is evident that the locals were informed on the cultural and artistic work of the “Sokil” centre in town Berezhany, where two performances “Engagement after death” and “Sample husband” were played. The “Sokil” members asked to send texts of these theatrical works, as well as the comedy by G. Kvitka-Osnovyanenko “The Wedding in Honcharivka”⁵¹.

At the beginning of the twentieth century in village Vorona of Stanislaviv district (now village in Kolomyia district of Ivano-Frankivsk oblast) there actually were two fire-fighting and gymnastic societies. The situation with organization of the “Sokil” society in village Vorona was complicated with the activity of the Moskvophiles. A local centre was formed here with the help of Stanislaviv society at the end of 1909. In addition to exercises and drilling, the “Sokil” in Vorona organized a course for illiterates, 20 peasants were enrolled in studying. However, the local Moskvophiles intervened in the national-patriotic uprising of the peasantry, thus Getsev and Marushchak from Kolomyia and several priests, set up a firefighting community of 30 people. An unknown author to “The Narodne Slovo” hoped that the local “Sokil” in its routine work would overcome the Moskvophiles rival in the organization of fire-fighting and gymnastic societies: “[...] True, calm and ideological work of the newly established “Sokil” society will win and convince the peasants who, because of their unconsciousness, were deceived by the traitors of their people”⁵².

In spite the fact that, there wasn’t any “Sokil” centre registered in Sniatyn district until 1908, there were some attempts to establish the society, and a few of them acted

⁴⁶ Там само. – Спр. 696. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості м. Тисмениця. 1903–1937 рр. – Арк. 4 зв.

⁴⁷ Там само. – Арк. 5, 7, 7 зв.

⁴⁸ Там само. – Арк. 9, 35.

⁴⁹ Там само. – Арк. 19 зв., 27, 29.

⁵⁰ Там само. – Арк. 15, 16.

⁵¹ Там само. – Арк. 21 зв.

⁵² Із нашого краю. Ворона пов. Станіславів. (Наша робота а кацапська кириня) // Народне Слово. – 1910. – 4 січня. – С. 5.

for a short time. Among the archival documents of the CSHA of Ukraine in Lviv, the only letter of July 28, 1909, is on the desire of the Sniatyn community to establish the society: "Let us establish our "Sokil" society in Sniatyn, and we kindly ask to provide information on this issue and send one copy of the statute [...]"⁵³. Unfortunately, there are not any other documents on the activity of Sniatyn "Sokil" at the beginning of the 20th century. There was an attempt to establish a fire-fighting and gymnastic society by residents from village Stetseva, Sniatyn district. Thus, in a letter to "Sokil-Father" of March 20, 1910, residents of the village asked to send the statute of the society⁵⁴. The first general meeting of the "Sokol" society took place on May 8 and 10, 1910. The society included 50 members who were asked to help with the organization of a fire fighting training, as villages of Sniatyn district were greatly damaged by arsons. The first task of the society was to buy equipment, which should have become the main firefighting tools⁵⁵.

It is known that the relations of the societies "Sokil" and "Sich" were strained in Pokuttia. From the periodicals of that time, we find out about the political engagement of the youth organizations. There was a widespread opinion that the society "Sokil" supported the fundamental ideas of the Ukrainian National Democratic Party, and the "Sich" was under the influence of the Ukrainian Radical Party. However, the leader of the "Sokil" society S. Haiduchok disagrees with this statement. In his opinion, the "Sokil" included both representatives of national-democrats and christians, there were radicals and social democrats in it, and many non-party members⁵⁶.

It is also known that the leaders of Ukrainian "Sokil" initially considered the "Sich" establishment as K. Trylovsky's electing campaign. But when the "Sich" movement, due to the special ability of K. Trilovsky as an agitator, fully embraced Pokuttia and was spread to other districts of Galicia, this caused concern among the organizers of the "Sokil". The "Sich" society was accused in the "Sokil" movement obstruction, hostile politics towards the populists and clergy. The leader of the "Sich" movement, in turn, accused the Ukrainian "Sokil" of being overwhelmed by the ideas of the Polish "Sokil", support of the Poles in Galicia and the betray of the Ukrainian peasantry interests. So, according to M. Guyvaniuk, despite all sorts of troubles associated with this, there were also positive sides, because they prompted both organizations to become more active⁵⁷.

Despite the strain relations of the "Sokil" and the "Sich" in Pokuttia, there were steps of mutual understanding between the societies. "Sich" center in Kolomyia invited the "Sokil" for the first regional "Sich" festival, which was to take place in town Kolomna on June 6, 1902. In a letter of June 2, 1902 representatives of Kolomyia "Sich" Yaroslav Vesolowsky and Anatol Lepky asked the main "Sokil" centre in Lviv to deligate several its members to the festival, dressed in "Sokil" uniforms, where would have to take part in a procession and to practise gymnastic exercises. In addition, they were asked to help

⁵³ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 636. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості м. Снятин. 1909–1938 рр. – Арк. 1, 1 зв.

⁵⁴ Там само. – Спр. 675. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості на букви "Стар – Ста". 1903–1934 рр. – Арк. 19–20.

⁵⁵ Там само. – Арк. 22, 22 зв., 24, 24 зв.

⁵⁶ *Гайдучок С.* З нагоди одного ювілею / С. Гайдучок // Соکیلські Вісти. Орган українського сокілства (Львів). – 1930. – Травень–червень. – Ч. 5–6. – С. 3.

⁵⁷ *Гуйванюк М.* Січовий рух у Галичині й Буковині... – С. 172–173.

financially in organizing the holiday, and “the most important thing is that our “Sich” members could personally see you among us”⁵⁸. In a letter of October 13, 1902 Denys Kuchynko asked the “Sokil-Father” in Lviv to send calendar of this society to K. Trylovsky to learn new gymnastic exercises, which the “Sich” members would drill⁵⁹. And on June 28, 1903, the local “Sokil” took part in a public festival held in Kolomyia⁶⁰. At the end of 1903 Kyrylo Trylovsky was made to accept that the “Sokil” in Kolomyia “based on specific statutes is separate and independent from us society”⁶¹.

In 1909 the “Sich” and “Sokil” tried to unite attempts in organization of their work. Supplement the “Sokilsky visty” to the newspaper “Narodne Slovo” became a coordinative periodical which regulated their relations⁶². This supplement was renamed to “Visty Zaporozha” the next year, and it was published as a separate newspaper during 1911–1914. The editorial board of supplement to the periodical determined the main reason for changing its name as following – the “Sokilsky Visty” describe the activity of the “Sokil” society and also inform about work organization in the “Sich”. In addition, the name “Zaporozhe” is close to both societies in promoting the glorious Cossack history of Ukraine⁶³. The magazine “Novyny Zaporozha” was addressed to the Ukrainian youth in the “Sokil” and the “Sich” movement organization: “The bringing up must be started among the youth. Public exercises, group drilling, active games are an important way to awaken and develop the will of a young person, make him enduring and persistent. In villages and towns the “Sich” and “Sokil” societies have to train young people together, learn them to exercise, learn gymnastics ...”⁶⁴.

The organization of a common sport event, which took place in Lviv on September 10, 1911, assured mutual understanding of fire-fighting and gymnastic societies the “Sokil” and the “Sich”.

In districts of Eastern Galicia (but not in Pokuttia), where radical ideas did not have much influence, the ideologues of social life imposed their “Sich” movement on the peasantry, taking advantage of the ignorance of the peasantry that the “Sokil” and radical “Sich” societies, despite much similar, were different organizations. This caused the indignation of radical figures, especially K. Trylovsky, who accused the leaders of the “Sokil” that they “stole” the “Sich” ideas and often using dishonest methods recruited some of the Ukrainian peasantry. In some districts the policy of radicals wasn’t supported by the local people, therefore, under the influence of the “Sokil” leaders activity, the radical “Sich” turned into the “Sokil”⁶⁵.

There were many cases of peaceful coexistence of the “Sokil” and radical “Sich” within one settlement in Pokuttia. So, the society “Sich” of K. Trylovsky and the “Sich”

⁵⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 375. – Арк. 6, 6 зв.

⁵⁹ Там само. – Арк. 16, 16 зв.

⁶⁰ Там само. – Арк. 37.

⁶¹ Там само. – Арк. 39.

⁶² До Всіх Соколів і Січій // Сокольські Вісти. Орган українського сокільства (Львів). – 1909. – 12 серпня. – Ч. 1. Додаток до газети “Народне Слово”.

⁶³ Гарзд! // Вісти з Запорожа. Додаток до часопису “Народне слово”. – Львів, 1910. – 6 січня. – Ч. 1. – С. 24.

⁶⁴ Українці // Вісти з Запорожа. Часопись руханкових і пожарних товариств. – 1911. – 30 січня. – С. 1.

⁶⁵ Гуйванюк М. Січовий рух у Галичині й Буковині... – С. 174–175.

of the “Sokil” society functioned separately in village Dzhuriv of Sniatyn district⁶⁶. A similar situation was seen in village Zaluchchia, Kolomyia district⁶⁷. Due to some contradictions among the “Sich” leaders, as well as the extraordinary conduct of K. Trylovsky, in 1914 members of the “Sich” in village Balynts of Kolomyia district sent a letter to “Sokil-Father” to accept them under its jurisdiction. They motivated their actions by the fact that: “... we see radical work and we want to belong to the “Sokil”⁶⁸. A similar statement was made by the residents of Torhovytsa in Tovmach district, they wanted to change the name of the society “Sich” to the “Sokil” because of frivolous activity of the local radicals⁶⁹.

The First World War (1914–1918) and national liberation movement of Western Ukrainians (1918–1923) caused a decline in organizational and practical activity of the fire-fighting and gymnastic society “Sokil”. Before the war in 1914 there were 974 centres of the society throughout Eastern Galicia, and in 1923 – only 4⁷⁰. The new development of the Ukrainian “Sokil” movement will be seen in the interwar period. Because of the Polish authority, the activity of domestic societies turns into a different format, it was necessary to adapt it to new realities, to change the forms of work.

Consequently, the “Sokil” movement in Eastern Galicia and Northern Bukovyna was very much alike with the slavic society “Sokil”, imitating similar Polish and Czech movements. Society members worked on physical education and fire-fighting training. However, at the beginning of the twentieth century, the fire-fighting and gymnastic society “Sokil” in Pokuttia was not numerous. This was due to the activation in this region of another similar in its basic work the “Sich” society formed by Kyryl Trylovsky. The “Sokil-Father” divided the society into the districts and centres with the aim of much more effective work. The “Sokil” centres in Kolomyia, Horodenka and Tysmenytsia actively participated in the fire-fighting, gymnastic, cultural and educational affairs. The “Sokil” and the Ukrainian “Sich” relationships were peculiar. In the relationship between two societies in Pokuttia we observe both close cooperation and confrontation, caused by internal contradictions and lack of balance and the desire to find compromise solutions by the leaders of both societies.

Dozens and hundreds of young residents of the region were the “Sokil” members, who remembered the “Sokil” training, promoted high morality and public activity for a lifetime. They along with the societies “Sich” and “Plast”, formed the Ukrainian *Sich* Riflemen, participated in the liberation struggles of the Ukrainian people during 1918–1923.

⁶⁶ ЦДАЛ України. – Ф. 312. – Оп. 1. – Спр. 302. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про діяльність філій товариства у місцевостях на букви “Дж – Ди”. – Арк. 3.

⁶⁷ Там само. – Спр. 333 Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про діяльність філій товариства у місцевості с. Залуччя. – Арк. 9.

⁶⁸ Там само. – Спр. 207 Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про діяльність філій товариства у місцевостях на букву “Б”. – Арк. 39.

⁶⁹ Там само. – Спр. 721 Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування і діяльність філіалів товариства у місцевості на букви “Тлу – Тор”. 1903–1938 рр. – Арк. 47, 48.

⁷⁰ Федів І. Від 1894 до 1934 року (Кількість гнізд Сокола-Батька)... – С. 11.

Андрій Королько. Діяльність осередків українського пожежно-гімнастичного товариства “Сокіл” на Покутті (1902–1914)

У статті проаналізовано передумови зародження сокільства у регіоні; простежено процес створення українських сокільських товариств на Покутті, висвітлено їх практичну діяльність; розкрито непрості стосунки “Сокола” у регіоні з іншою українською пожежно-гімнастичною організацією “Січ”.

Ключові слова: Покуття, “Сокіл”, “Сокіл-Батько”, сокільський рух, “Січ”, пожежно-гімнастичні товариства.

УДК 94(477):373(477.83/.86):929КОНОВАЛЕЦЬ

Іван ХОМА

ОСВІТНІЙ ПОРТРЕТ ЛІДЕРА УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

Досліджено передусім початкову та гімназійну освіту Євгена Коновальця. Проаналізовано освітній простір, у якому плекали загальнолюдські цінності та формувалася національна ідентичність політичного діяча. Цей освітній портрет Євгена Коновальця дає змогу краще розуміти витоки, а також потенціал українського громадського й політичного життя українського націоналізму.

Ключові слова: Євген Коновалець, Іван Боберський, Ілля Кокорудз, українська мова, народна школа, гімназія, національна ідентичність.

Дослідження життєвого шляху особистостей, які брали участь у створенні чи загалом діяльності політичних, громадських, культурних та інших організацій, що впливали на культурно-історичні процеси, потребує осмислення різних аспектів, зокрема й освітнього простору. Адже розуміння місця та ролі постаті, масштабності індивідуальної діяльності залежать від середовища, де формувались уміння, навички, загальнолюдські цінності.

У сучасній історіографії проблема повної середньої освіти Є. Коновальця як важливий етап осмислення феномену Коновальця – організатора та командувача формування січових стрільців і військово-політичного діяча Української національної революції 1917–1921 рр., а також лідера українського націоналізму не була предметом комплексного дослідження.

Мета дослідження – висвітлити середовище, у якому виховувався і навчався Є. Коновалець до вступу в університет, з'ясувати, як у середній школі плекали загальнолюдські цінності, формувалася національна ідентичність.

У віці 6 років Євген Коновалець пішов у перший клас дворічної державної народної школи в Зашкові, директором якої був його батько Михайло Коновалець, у цьому навчальному закладі працювала й мати Марія Коновалець¹.

Шлях до середньої освіти відкривали чотирикласні державні народні школи, які після освітньої реформи 1869–1870-х років були тільки в містах. Чотирикласна система мала велике значення – німецьку мову, яку треба було опанувати для вступу до середніх шкіл, учні починали вивчати тільки у четвертому класі. У чотирикласних державних народних школах був шестирічний курс навчання:

¹ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem księstwem Krakowskiem na rok 1901. – Lwów, 1901. – S. 553.

програма першого класу передбачала два роки, навчання другого і третього – рік, четвертого – теж два роки². У 1899 р. Євген Коновалець навчався у Львові.

У той час з 34 державних народних чотирикласних шкіл з українською мовою викладання у Львові діяла тільки школа імені Маркіяна Шашкевича (сучасна середня загальноосвітня школа № 34 імені Маркіяна Шашкевича). Також функціонували дві приватні українські початкові школи, одна при Народному домі, а інша при Руському педагогічному товаристві. Окрім того, українська молодь мала змогу здобувати повну початкову освіту в одній із двох шкіл при Львівській учительській семінарії, у другій навчали польською мовою³. Ці школи були своєрідною базою практики для майбутніх учителів.

Автори спогадів про шкільні роки Євгена Коновальця Остап Грицай та Степан Шах зазначали, що Євген продовжував навчання у школі вправ при Львівській учительській семінарії⁴. З 1892 р. директором учительської семінарії був поляк Люціан Татомир (1836–1901), викладач історії та географії, автор навчальних підручників з історії та географії⁵. З українців у семінарії працювали професори Олександр Барвінський, отець Євгеній Гузар та Василь Тисовський⁶.

Керівником школи вправ з українською мовою викладання при учительській семінарії був українець Григорій Врецьона (1839–1901). У ті роки важливу роль у роботі школи відігравав отець Євген Гузар – викладав релігію, Йосип Гриневич – українську мову, Григорій Зарицький – німецьку мову⁷. У школі вивчали релігію, польську мову, українську мову, німецьку мову, географію, історію, математику, фізику, гімнастику та інші предмети⁸.

Батько Євгена в 1880 р., до речі, завершив Львівську учительську семінарію⁹.

У Львові Євген Коновалець жив у рідної сестри бабці Теодори Ададек (до заміжжя Скоробогата), що мешкала на вул. Степана Чарнецького, 26 (сучасна вулиця В. Винниченка)¹⁰.

Завершення школи вправ давало змогу здобувати повну середню освіту. Коновалець із 1901 р. навчався в Цісарсько-королівській академічній гімназії у Львові з українською мовою викладання. Упродовж 8 років учився в “Б” класі. Загалом

² Вараниця А. Простір початкової освіти Львова другої половини XIX – початку XX століття: закони, школи, учні та учителі [Електронний ресурс] / А. Вараниця. – Режим доступу: <https://independent.academia.edu/AnnaWaranitsja>. – С. 11.

³ Там само. – С. 14.

⁴ Грицай О. Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р. / О. Грицай // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 19; Шах С. Молодість Євгена Коновальця / С. Шах // Там само. – С. 55.

⁵ Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem księstwem Krakowskiem na rok 1901. – Lwów, 1901. – S. 469; Sprawozdanie dyrekcyi C.K. Seminaryum nauczycielskiego we Lwowie za rok szkolny 1897. – Lwów, 1897. – S. 10.

⁶ Sprawozdanie dyrekcyi C.K. Seminaryum nauczycielskiego we Lwowie za rok szkolny 1897. – Lwów, 1897. – S. 33–34.

⁷ Там же. – С. 44.

⁸ Квасецька Я. Теоретичні і методичні засади професійної підготовки майбутніх вихователів у Західній Україні (остання третина XIX – початок XX ст.) / Я. Квасецька // Молодий вчений. – 2015. – № 1(16). – Січень. – С. 125.

⁹ Sprawozdanie dyrekcyi C.K. Seminaryum nauczycielskiego we Lwowie za rok szkolny 1897. – Lwów, 1897. – S. 28.

¹⁰ Шах С. Молодість Євгена Коновальця. – С. 49, 55.

у цьому навчальному році в гімназії навчався 681 учень, що було на 100 більше, ніж у 1900/1901 н.р. Упродовж року кількість учнів збільшилась до 710, у 1-А, Б, В класах навчалось 176 учнів. Завершили навчальний рік 584 учні. З тих, що покинули гімназію, на перший клас припало 45 учнів. Зокрема 1-Б клас завершило 50 учнів. За національним складом всі учні, що завершили 1901/1902 н.р., були українцями, за релігійною приналежністю 581 греко-католик, решта римо-католики та православні¹¹.

Приїмали документи у перший клас гімназії в першій половині липня, 15 липня відбувався перший вступний іспит, а 1-3 вересня другий іспит. Для вступу в гімназію треба було подати метрику, де засвідчено, що вступнику виповнилось або до кінця року виповниться 10 років, посвідчення про щеплення від віспи і свідоцтво про завершення 4 річної народної школи¹². Вступні випробування передбачали: завдання з релігії, що учні засвоїли за 4 роки в початковій школі; читання українською мовою, вміння пояснити прочитаний текст та висловити свою думку, знання частин мови, відмінювання імен та дієслів, написання диктанту та інше; читання текстів німецькою мовою і знання граматичні; завдання з математики (писання чисел до мільйона), знання чотирьох математичних дій, таблиць множення та основних метричних мір. У разі, якщо вступний іспит учень не складав, то втрачав змогу вступати в будь-яку іншу гімназію аж до наступного року.

Навчальний рік розпочався 3 вересня з богослужіння в Преображенській церкві. На початку навчання кожен учень мав заплатити 2 крони на “наукові прибори”, на початку другого семестру по 1 кроні для “приборів до забав шкільних”, що починалися з травня. Навчання було платним, за півроку – 40 крон. Якщо за перших шість тижнів оплату не внесено, то відраховували з гімназії. Для безкоштовного навчання учні першого класу в перший тиждень подавали заяву класному керівнику про звільнення від оплати та “свідоцтво убожества”. Через два місяці шкільна рада на підставі результатів навчання (з оцінками не нижче за “добре”) цісарсько-королівська шкільна рада звільняла їх від оплати за навчання з умовою, що до кінця семестру учень буде демонструвати такі ж позитивні результати. Якщо результати стали гірші, то учень за другий семестр мав заплатити. У старших класах учні подавали заяву впродовж перших, від початку навчання, 15 днів класному керівнику на ім’я цісарсько-королівської шкільної ради з випискою оцінок за попередні півроку, з успішністю не нижче “добре” та документ про матеріальне становище сім’ї – “свідоцтво убожества”. Всі учні, окрім першого класу, повинні були носити шкільну форму¹³.

¹¹ Руска гімназія у Львові в р. 1902 // Діло. – 1902. – 8(21) липня; Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. – Львів, 1903. – Ч. 2. – С. 66, 70.

¹² Новинки // Діло. – 1906. – 5(18) червня.

¹³ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. – Львів, 1903. – С. 77–79.

Директор гімназії Едвард Харкевич викладав грецьку мову (5 годин у тиждень) та факультативно французьку мову (4 години в тиждень). У 5-А класі навчався двоюрідний брат Євгена Володимир Коновалець, в 5-Б Адам Коцко, в 6-Б Олександр Тисовський¹⁴. Однокласником Євгена був Сидір Чучман¹⁵, що в 1920-х роках стане активним членом Української військової організації (УВО), а згодом засновником та діячем ОУН.

Затвердженій навчальний план обов'язкових предметів Міністерством віросповідання та просвіти 23 лютого 1900 р. не змінювався, окрім мовних предметів, щороку дещо оновлювали список літературних творів¹⁶.

У першому класі гімназисти вивчали: релігію (2 години на тиждень) за підручником А. Торонського “Катехизм християнсько-католицький”; латинську мову (8 годин у тиждень) за підручником Ж. Самолевича “Граматика латинська” для першого та другого класів, у перекладі Цеглинського Р.*; українську мову (3 години в тиждень) за підручником “Методична граматика руської мови” В. Коцовського та І. Огоновського**; польську мову (2 години в тиждень) за підручником “Zwięzła gramatyka języka polskiego” Konarski Fr. та читанкою “Wypisy polskie” dla I kl. Próchnicki F. i Wójcik J.; німецьку мову (6 годин у тиждень) за підручником Германа та Петеленца “Вправи німецькі для першого класу” в перекладі колишнього професора Львівської академічної гімназії О. Калитовського, а з 1901 р. директора гімназії з українською мовою викладання в Тернополі; географію (3 години в тиждень) за підручником “Короткий начерк географії для ужитку” Карла Беноні в перекладі І. Матієва; математику (3 години в тиждень) за підручником “Учебник арифметики для низших клас” частина 1 для першого та другого класів П. Огоновського*** та “Наука геометрії з погляду для низших клас” Ф. Мочніка в перекладі О. Савицького****; природознавство (історія натуральна) – 2 години в тиждень, у першому семестрі – зоологію, у другому – біологію за підручниками “Зоологія на низшій класі” І. Верхратського***** та “Ботаніка на низшій класі” І. Верхратського, Ю. Ростафинського¹⁷.

Рівень кваліфікації педагогічного персоналу був високим, а відповідно і якість освіти. Значна кількість навчально-методичної літератури, за якою вчилися учні української гімназії у Львові з 1 до 8 класу, а також інших гімназій та середніх шкіл Галичини були написані або перекладені викладачами гімназії. Це також суттєво впливало на виховання національної свідомості.

¹⁴ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1900/1901. – Львів, 1901. – Ч. 2. – С. 35–37, 48–50.

¹⁵ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. – Львів, 1903. – С. 72.

¹⁶ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 8.

* Професор гімназії та завідувач бібліотеки для бідних.

** Професор гімназії, доцент Торговельної академії у Львові.

*** Професор гімназії, помічник директора.

**** Професор гімназії, доктор філософії, радник імператора, завідувач кабінету фізики.

***** Професор гімназії, завідувач кабінету природознавства.

¹⁷ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 5–6; Шах С. Де срібнолентий Сян пливе. Історичний нарис державної української гімназії в Перемишлі / С. Шах. – Брюссель, 1977. – С. 28.

У польських гімназіях українську мову вивчали як факультатив 2 години на тиждень. У 1899/1900–1900/1901 н.р. два роки, станом на 1907/1908–1908/1909 н.р. 4 роки – у 4-7 класах¹⁸.

До факультативних предметів належали: гімнастика (6 років), спів (2 роки), малювання (3 роки), стенографія (2 роки), каліграфія (2 роки), французька мова (2 роки) та історія рідного краю (5 років).

Класним керівником у 1-2 класах був отець Йосип Застирець, який викладав релігію та німецьку мову в першому та другому класах. Володимир Андриянович викладав математику в 1-7 класах. Іван Верхратський, автор вказаних вище підручників та основоположник української наукової термінології з природознавства, викладав природознавство в 1-3 та 5-6 класах. Учителем латинської мови в 1-2 класах був Йосиф Роздольський. Осип Целевич викладав українську мову в 1-2 класах. Ціммерман Казимир викладав польську мову в 1-8 класах¹⁹.

У другому класі вивчали ще історію, яку викладали як один курс із географією (Історія стародавнього світу, а з географії – Азію, Африку та Західну і Південну Європу). Історію в 2-4 класах вивчали за підручником польського історика О. Семковича в перекладі на українську мову В. Ільницького та М. Пачовського. Географію в 2-3 класах вивчали за підручником українського історика та географа, колишнього професора гімназії О. Калитовського “Учебник географії для шкіл середніх” (4 години)²⁰.

Станом на 1903 р. 324 гімназисти походили з сімей селян та “маломіщан”, 165 із родин священиків, 48 – народних учителів, 41 – державних урядовців, 32 – ремісників та промисловців, 20 – державних слуг, 5 – приватних офіціалістів, 10 – дяків, 6 – власників реальності (нерухомості), 9 – приватних слуг, 9 – заробітчани, 2 – автономних урядовців, 3 – адвокатів, 3 – літераторів, 3 – нотаріусів, 3 – лікарів, 2 – архітекторів²¹.

У третьому класі класним керівником був Григорій Мартинюк, він викладав латинську, німецьку та українську мови. З третього і до восьмого класу релігію викладав отець Леонід Лужицький, історію та географію – Осип Чайківський. Вивчали історію середніх віків, а з географії Північну, Середню та Східну Європу, Америку та Австралію.

Окрім восьми предметів, які вивчали в другому класі, вивчали ще грецьку мову як обов’язковий курс (5 годин на тиждень) та курс “Історія рідного краю” як факультативний (1 година на тиждень). Гімназисти вивчали грецьку мову за підручниками Е. Фідерера “Грамматика грецька шкільна” в перекладі на українську

¹⁸ Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. V Gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1902. – Lwów, 1902. – S. 44; Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum Lwowskiego im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1901. – Lwów, 1901. – S. 51; Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. Gimnazyum Lwowskiego im. Franciszka Józefa za rok szkolny 1908. – Lwów, 1908. – S. 25; Sprawozdanie Dyrekcyi C. K. V Gimnazyum we Lwowie za rok szkolny 1909. – Lwów, 1909. – S. 134;

¹⁹ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. – Львів, 1903 – С. 35–37.

²⁰ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1900/1901. – Львів, 1901. – Ч. 2. – С. 4–6; *Шлах С.* Де срібнолентий Сян пливе... – С. 30.

²¹ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. – Львів, 1903. – С. 70.

Р. Цеглинського, а також О. Вінковського й О. Таборського “Вправи грецькі для III і IV класів” в перекладі Р. Цеглинського. Грецьку мову викладав Степан Федев.

Історію рідного краю викладав О. Чайківський²². Діти вивчали біографії відомих історичних постатей до 1492 р.²³. Учні використовували підручник польського історика А. Левицького про історію рідного краю в перекладі І. Матієва. Цей підручник критикували українські історики та педагоги.

Історик І. Чорновол зазначав: “А. Левицький розглядав історію Польщі й Руси паралельно, спочатку – як історію династичну (за Рюриковичів і Пястів), потім – як історію багатостічної Речі Посполитої з доволі нейтральним викладом козацьких воєн та демонстрацією лояльності як супроти минулого Польщі, так України (щоправда, це не стосується православної церкви). Закінчив австрійськими цісарями, включаючи Франца Йосифа I, їхніми іменами названо відповідні параграфи. Тож польським діячам видавалося, що книга ідеально погоджує потребу виховання молоді водночас у дусі і польського, і українського патріотизму. Проте оскільки українські історики змагали до повного відмежування історії Польщі від історії України, то в них книга викликала невдоволення”²⁴.

Фактично започаткована Олександром Барвінським боротьба за український зміст історії в свідомості українців Галичини п’ятитомною працею “Історія Руси” (1880–1884) для української шкільної молоді була висвітлена сином Богданом Барвінським у підручнику “Оповідання з рідної історії” (1911).

У 1902 р. навчання в гімназії розпочав Петро Франко, у 1903 р. – майбутній активний громадсько-політичний діяч Юліан Охримович та автор спогадів про гімназійні та студентські роки Степан Шах. У 1904 р. на перший курс гімназії вступив Ярослав Чиж, який згодом став активним представником військового формування січових стрільців армії УНР та засновником УВО. У першому класі Я. Чиж був відмінником²⁵.

У четвертому класі класним керівником був Ярослав Гординський, який в гімназії викладав українську, німецьку та латинську мови. У класі Євгена Коновальця викладав латинську та українську мови²⁶. Замість природознавства учні уже вивчали фізику за підручником професора гімназії П. Огоновського.

З “Історії та географії” вивчали нову та новітню історію, географію та статистику Австро-Угорської імперії, картографію, а з “Історії рідного краю” – період від 1492 р. і до новітніх часів²⁷.

У 1905 р. у перший “Б” клас гімназії вступив рідний брат Євгена Коновальця Мирон, однокласником якого був Василь Кучабський. У першому “В” класі навчання розпочав Роман Сушко, який навчальний рік завершив відмінником.

²² Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904. – Львів, 1904. – С. 38–39.

²³ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1902/1903. – Львів, 1903. – С. 39.

²⁴ Чорновол І. Галицькі війни за історію / І. Чорновол [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/5444>.

²⁵ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905. – Львів, 1905. – С. 70.

²⁶ Там само. – С. 31.

²⁷ Там само. – С. 32, 36.

Двоюрідний брат Володимир Коновалець в осінньому семестрі, здавши випускний іспит, одержав “свідоцтво зрілості”²⁸.

У п’ятому класі класним керівником став професор, лектор української мови у Львівському університеті, дійсний член НТШ Ілля Кокорудз, який викладав гімназістам латину. І. Кокорудз, до речі, був класним керівником у Є. Коновальця до завершення його навчання в 1909 р. Німецьку мову викладав професор Іван Боберський, який також навчав гімнастики та завідував німецькою бібліотекою. Професор Євстахій Макарушка навчав грецької мови, а доктор філософії Іван Брик – української мови. Отець Іван Рудович викладав релігію.

Замість фізики у цьому класі вивчали природознавство. Цікаво, що історію стародавнього світу опанували вже більш детально (у 5-6 класі за підручником польського історика С. Закшевського, в перекладі Б. Барвінського).

З п’ятого класу на заняттях з української, польської, німецької та латинської мов учням, згідно з програмою, задавали для самостійного опрацювання з подальшим обговоренням на уроках різні літературні твори.

З української мови, крім вивчення граматики, написання диктантів, програма п’ятого класу передбачала прочитання творів Г. Квітки-Основ’яненка, Марка Вовчка, І. Франка та ін.²⁹.

З польської мови з п’ятого до восьмого класу читали твори А. Міцкевича, Ю. Словацького, З. Красінського, О. Фредра та ін.

Згодом Коновалець з-поміж учителів виокремлював свого класного керівника І. Кокорудза за “справедливість та серйозність”.

С. Шах відзначав, що Коновалець захоплювався творчістю І. Франка, а свої виступи іноді завершував словами:

“Отак ми всі йдемо, в одну громаду скуті

Святою думкою, а молоти в руках.

Нехай прокляті ми і світом позабуті!

Ми ломимо скалу, рівняєм правді путь,

І щастя всіх прийде по наших аж кістках”³⁰.

Важливу роль у формуванні світогляду Є. Коновальця відіграв І. Боберський. Особливо імпонувала організована в рамках вивчення німецької мови домашня робота з прочитання класиків німецької літератури та перекладів на німецьку відомих європейських письменників і поетів. Зокрема, в 5-6 читали твори Й. Гете. До 8 класу програма передбачала прочитання творів Й.-Ф. Шиллера, Дж. Байрона, В. Шекспіра, Г. Ібсена, А. Стріндберга тощо.

І. Боберський пропагував серед української молоді здоровий спосіб життя. Євген Коновалець, окрім уроків руханки в гімназії, любив увечері ходити в гімнастичний зал у будинку страхового товариства “Дністер” на вулиці Руській або в спортивний зал “Сокола-Батька” (тепер вул. Дж. Дудаєва, 8).

Однокласник С. Чучман у спогадах так описував гімназиста Коновальця: “Струнка постать, подовгасте обличчя, правильні риси обличчя й задумливі очі, що

²⁸ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1905/1906. – Львів, 1906. – С. 79, 86.

²⁹ Там само. – С. 39–43.

³⁰ Шах С. Молодість Є. Коновальця. – С. 59.

завжди дивились у далеч, і незначна усмішка в кутку губів, що дуже часто скидалася на іронічну. Все ходив гарно вдягнений, але його елегантність не мала в собі нічого силуваного та крикливого. Загалом він був маломовний, не забирав надто часто голосу ані в наших дебатах, ані в дискусіях з нашим професором філософії. Не шукав симпатій у товаришів підхліблюванням чи демагогічними промовами. Не носили ми його на руках як свого трибуна. Однак ми завжди вибирали його в склад репрезентації, що мала нас заступити чи то перед директором, чи господарем кляси, чи, врешті, на прилюдних виступах. Бо протягом довголітнього перебування з ним у кожного з нас виробився вже ясний погляд на його особу з тим, що він не надуживе нашого довір'я і що зможе достойно й успішно нас заступити”³¹. Степан Шах, який познайомився з Коновальцем ще в першому класі, писав, що в гімназії Євген “був енергійний вдачі, але опанований, добре товарисько наставлений, ввічливо усміхався в часі розмов, тому умів здобувати в ровесників повагу, а у старших признання. Клясові колеги любили його”.

У 1906/1907 н.р. гімназія переїхала в нове приміщення на вул. Леона Сапегі (тепер С. Бандери, 14). У приміщенні Народного дому почала працювати філія гімназії. М. Коновалець та Р. Сушко, наприклад, навчалися у філії, а В. Кучабський – у головному закладі³².

У шостому класі І. Кокорудз, крім латини, викладав у гімназистів українську мову. Грецької мови навчав професор Спиридон Кархут.

Курси “Історія та географія” та “Історія рідного краю” викладав професор Василь Білецький. Він суттєво вплинув на формування історичного світогляду Є. Коновальця та інших учнів гімназії. С. Шах характеризував В. Білецького так: “Ідеаліст, націоналіст і республіканець (за тодішніх цісарсько-королівських часів!). Його виклади чи то про атенського демократичного державного діяча й полководця Перікла, чи про вибух Французької революції кінця XVIII ст., чи про революційні течії “весни народів” в Австро-Угорщині 1848 р. – розвогнювали в молоді прагнення до свободи, до створення власної української демократичної республіки”³³.

На заняттях “Історії рідного краю” вивчали рідний край від найдавніших часів і до 1300 р. У курсі “Історія та географія” учні цього класу вивчали історію середніх віків. З української мови читали А. Могильницького “Скит Манявський”, історичні життєписи М. Костомарова, драму І. Карпенка-Карого “Чумаки” та ін.³⁴.

У 1907/1908 н. р. в перший клас гімназії (у філію) вступив третій брат Євгена Степан Коновалець.

Згідно з навчальною програмою в сьомому класі учні замість природознавства вивчали фізику, а також логіку. Фізику та математику викладав професор Кароль Чайковський, логіку – доктор філософії Іван Копач³⁵.

³¹ *Грицай О.* Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р. – С. 23.

³² Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905. – Львів, 1907. – С. 53, 71, 76.

³³ *Шах С.* Молодість Є. Коновальця. – С. 58–60.

³⁴ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907. – Львів, 1907. – С. 35.

³⁵ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1907/1908. – Львів, 1908. – Ч. 2. – С. 4–5, 10, 63.

З “Історії та географії”, за підручником чеського історика Антоні Гінделі в перекладі В. Ільницького, вивчали нову та новітню історію до 1878 р. На уроках “Історії рідного краю” опановували історію Русі від 1300 р. до 1648 р.

На заняттях української мови для самостійного опрацювання пропонували твори: “Павло Полуботок наказний гетьман України” О. Барвінського, “Назар Стодоля” Т. Шевченка, О. Кониського біографія Т. Шевченка, “Гамлет” В. Шекспіра у перекладі П. Куліша та ін.³⁶

12 квітня 1908 р. український студент філософського факультету Львівського університету Мирослав Січинський убив намісника Анджея Потоцького. Ця подія вразила Є. Коновальця, закарбувалась у пам’яті³⁷.

У 1908/1909 н. р., коли Коновалець пішов у восьмий випускний клас, у гімназії вже навчалось 1 288 учнів, всі були українцями.

Гімназисти почали вивчати предмет “Історія та статистика”, у першому семестрі вивчали історію Австро-Угорської імперії, в другому повторювали історію Греції та Риму, а також статистику Австро-Угорської імперії. Використовували підручник польського історика Людвіка Фінкеля “Історія і статистика Австро-Угорської монархії”, в перекладі професора В. Білецького.

Вихованці гімназії вивчали фізику, а замість філософії – психологію. Програмою з української мови було передбачено самостійне освоєння філософії мистецтва, драм К. Устияновича “Ярополк” та О. Огоновського “Гальшка Острозька” та ін. З курсу “Історія рідного краю” вивчали історію Речі Посполитої до занепаду та історію Галичини під австрійським пануванням³⁸.

Є. Коновалець не був відмінником у навчанні.

У кінці вересня 1908 р. випускники здавали перший іспит зрілості письмово та усно, а в середині травня 1909 р. другий іспит письмово, в останній декаді червня – усно. Тим, хто успішно здав іспити, видано свідоцтва про завершення навчання у гімназії.

Випускники мали змогу вступати у вищі навчальні заклади Австро-Угорської імперії.

Отже, висвітлено освітній портрет організатора українського націоналізму Є. Коновальця, який є типовим майже для всіх, хто разом із ним впливав та визначав історичні процеси на українських землях у 1910–1930-х роках. Можливість здобувати якісну середню освіту рідною мовою в Галичині молодь отримала завдяки важкій роботі української громадсько-політичної еліти в умовах домінування на всіх рівнях польського політичного чинника. В українській школі, як і в польських, німецьких та єврейських школах Галичини, завдяки професійному педагогічному колективу виховували національно свідомих і освічених громадян. Українські гімназисти зокрема вивчали рідну мову та культуру, предмети математично-природничого циклу, а також польську та німецьку мову, історію та культуру, європейську і світову загалом. Учні засвоювали загальнолюдські цінності, аналізували особливості та закономірності культурно-історичних процесів.

³⁶ Там само. – С. 9.

³⁷ *Грицай О.* Життя і діяльність Є. Коновальця до 1917 р. – С. 21, 31; *Шах С.* Молодість Є. Коновальця. – С. 70.

³⁸ Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів, 1909. – Ч. 2. – С. 8–10, 37, 58.

Ivan Khoma. Education of Yevhen Konovalts, leader of the Ukrainian nationalism

The article analyses primary and secondary school education of Yevhen Konovalts. It focuses on educational environment of his times and its influence on shaping of universal human values and national identity of the political leader. This analysis makes it possible to better understand the origins and the potential of social and political aspects of Ukrainian nationalism.

Key words: Yevhen Konovalts, Ivan Bobersky, Ilya Kokoruz, Ukrainian language, school, gymnasium, national identity.

УДК 930.27.396.“1914/1918”

*Ольга БЕЖУК***ВИКЛИКИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ В ЕПІСТОЛЯРІЇ
ХОРУНЖОЇ СОФІЇ ГАЛЕЧКО**

Софія Галечко мала сміливість на початку ХХ століття виявляти національну ідентичність та відмовитися від звичних гендерних ролей. Цьому сприяли українсько-польське середовище родини, гімназійна й університетська освіта та новий, “чоловічий” досвід хорунжої під час Великої війни 1914–1918 рр. Складний і трагічний досвід осмислює С. Галечко в листах до полковника УСС Романа Сушка, фрагменти яких вперше опубліковані в цій історичній розвідці.

Ключові слова: жінка, війна, нація, Українські січові стрільці, гендерні ролі, листування.

Перша світова війна залишила глибокий слід у пам’яті сучасників. Сьогодні в українській історіографії популярними є “жіночі” сюжети історії Великої війни. Адаже вивчення жіночих моделей пам’яті про війну та державної політики щодо жіночого фронтового минулого, аналіз особливостей жіночої військової психології та поведінки значно розширює систему історичних координат, дає змогу більш повно осягнути всю складність і суперечливість індивідуального та групового досвіду теми “жінка і війна”. Ця проблематика не була предметом ґрунтовних наукових досліджень. Про жіночий досвід на війні в 1914–1918 рр. писали М. Богачевська-Хом’як¹, Б. Савчук², Х. Овад³, І. Вільде⁴.

Напередодні Першої світової війни українці переживали добу всебічного підйому. І. Лисяк-Рудницький зазначав: “Перешкоди на шляху були настільки сильні, щоб стимулювати дух боротьби, але не в тій мірі, щоб стримувати рух вперед”⁵. Особливий статус мала Галичина, де сформувалося чимало громадських та молодіжних груп, товариств, котрі ставили на перше місце ідеї культурного й політичного відродження України. На цьому благодатному ґрунті зростала Софія Галечко (3.05.1891 р.), уродженка Нового Сончу (зараз – Польща). Її батьки – українець і полячка згодом переїхали до Львова. Дім Галечко “ведений був по-польськи”,

¹ *Богачевська-Хом’як М.* Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884–1934 / М. Богачевська-Хом’як. – Київ: Либідь, 1995. – 424 с.

² *Савчук Б.* Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 280 с.

³ *Овад Х.* Полковник Роман Сушко (1894–1944) / Х. Овад. – Торонто, 2006. – 305 с.

⁴ *Вільде І.* Олена Степанів колись і тепер / І. Вільде // Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / [упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк]. – Львів, 2009. – С. 97.

⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 189.

а Софія та молодший брат Генрих “не мали українського товариства”⁶. З дев’яти років дівчина відвідує польську дівочу гімназію ім. Ю. Словацького у Львові – популярну установу із кваліфікованим педагогічним складом. Освіта, що була привілеєм незначної кількості населення півдавстрійської Галичини, відіграла важливу роль у формуванні світогляду молодого Галечко. Вже тоді, за спогадами сучасниць, викладачі гімназій, серед яких були і професори Львівського університету, виховували в учениць ініціативність, відвагу, турботу про власний інтелектуальний розвиток. Молода людина повинна була не лише йти в ногу з часом, але найголовніше – ідентифікувати себе національно. Значний вплив на гімназисток мали гасла освітніх та гімнастичних товариств у Львові, що сприяли формуванню гідності, громадянської гордості та національної свідомості у суспільстві. Саме в гімназії ім. Ю. Словацького, де, окрім полячок, навчалися українки та єврейки, відбувалося громадянське становлення Софії Галечко. За успішне навчання Софію 27 червня 1910 р. нагороджено випускною золотою медаллю.

До подруг-українок С. Галечко пише з Граца, куди вступає того ж 1910 р. на філософські студії. У листах вона зокрема розповідає про сімейну драму Галечко, адже “в хаті прийшло до розколу”: донька прийняла сторону батька-українця, брат залишився при інтересах матері-полячки⁷.

У Граці Софія вступає до популярного українського товариства “Січ”, де за спогадами С. Витвицького, всі жили зі собою в сердечній дружбі. По неділях і у свята кожен студент йшов у народ: до робітничого Товариства “Поступ”, “Робітничої родини” для проведення вечорів, виголошення рефератів з обов’язковими дискусіями потому⁸. Українське студентство одногосно обирає Галечко представницею слов’янського Товариства “Allgemeiner Krankenverein” (Загальна медична асоціація) у Грацу. Дівчина є учасницею гуртка “Рідна школа”, “Взаїмна поміч”, ініціаторкою дискусійних вечорів філософсько-літературного характеру. М. Угрин-Безгрішний писав, що Софія при університеті заснувала крамницю з канцелярським приладдям та гуцульськими виробами, завоювавши популярність “між чужими і своїми”⁹.

Значний вплив на молоду студентку, яка штудіювала германістику, справила класична філософія Е. Канта, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінга, Г. В. Ф. Гегеля. Німецькі філософи розглядали людину як етичну істоту, націлену на творчу активність, дівість свідомості, прагнення свободи, жертвовність заради нації: “Перемогу здобувають не сила рук і не досконалість зброї, а сила духу... Шляхетна людина має бути готова навіть померти, щоб порятувати націю, щоб нація жила і вона сама прожила в ній те єдине життя, яке їй хотілося прожити”¹⁰. Про щасливе і

⁶ *Дмитерко-Ратич Г.* Із зброєю в руках (пам’яті Софії Галечко) / Г. Дмитерко-Ратич // Наше життя. – 1958. – Листопад. – С. 4.

⁷ Там само.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5235. – Оп. 1. – Спр. 1922. – Арк. 66.

⁹ *Угрин-Безгрішний М.* Нарис історії “Українських Січових Стрільців” / М. Угрин-Безгрішний. – Рогатин; Львів; Київ: “Журавлі”, 1923. – С. 8.

¹⁰ *Фіхте Й. Г.* Що таке народ у вищому розумінні цього слова і що таке любов до Батьківщини / Й. Г. Фіхте // Націоналізм. Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера. Антологія. – Київ: “Смолоскип”, 2010. – С. 12.

самодостатнє життя мріяла і випускниця факультету філософії Софія Галечко. Та наприкінці університетських студій вона переживає особисту трагедію – втрату доброго товариша й нареченого Андрія Куровця, який помер від туберкульозу. Гандзя Дмитерка наголошувала, що Софія ніколи не поборолася цієї страшної втрати, “бо була здібна до найбільшої посвяти”¹¹.

З початком Першої світової війни розпочався процес кристалізації українського суспільства з етнічної маси в модерну політичну націю: молоді люди були готові не лише воювати заради ідеї державності, але й добровільно померти за неї. Учорашня студентка С. Галечко відвідує санітарні курси Червоного Хреста, згодом зголошується до Боевої управи у Відні, де проходить військовий вишкіл. “Пірвав мене стрілецький рух! Якщо Вас приймуть, то і я стану стрільцем. Нам треба діяти спільно!” – виголосила Софія перед Оленою Степанівною під час першої зустрічі¹². Працюючи в шпиталі Граца, з оплатою 270 К, забезпечена мешканням і харчами, Софія “заставила золотий годинник, 3 золоті перстені й літературу німецьку вартости 200 К., прочі всі золоті і срібні річи” для допомоги УСС¹³. За гроші, які залишилися молода дівчина купує мундир, білизну та черевики, зовсім не пристосовані до жіночої статури, “прочі позичила або по більшій часті дала на ріжні ціли, які уважала за добрі”¹⁴. Такі вчинки й модерні погляди не завше сприймали навіть рідні. Тендітна, низького росту, із синіми очима й руськими косами С. Галечко не асоціювалася з жінкою-воїном. Матір не зрозуміла її патріотичного поривання, інші списували все на популярні в той час гасла фемінізму: “Се бажання показатися рівними мужчинам – навіть у війні... зродилося під впливом емансипаційної літератури”¹⁵. Українки доказували передусім собі й світу, що тільки ідея незалежності нації та бажання самопожертви кинули їх у вир Великої війни.

До легіону УСС Софія Галечко вступає 2 вересня 1914 р., як і інші студенти університетів Львова, Граца, Відня, гімназисти та жінки. Через день новобранці склали у Стрию присягу й відбули на доукомплектування у с. Горонда та с. Страбичів під Мукачевим. У щоденникових записах санітарки Софії Галечко читаємо: “Вісім днів їзди поїздом, три дні голодівки... та приїзд до Горонди – а тепер тихі зітхання слабих у шпиталі. Мої мрії здійснилися – працюю для України, йду кувати кращу долю... Кинула я книжки, науку, старий, спокійний Грац, забула про рідню, про іспити й увесь світ... Крила вистрілили з ramen і лечу на стрічу сонцю золотому. Чи спалить воно мене, чи загірє своїм огнем?”¹⁶

Під час Галицької битви Софія Галечко перебувала у складі другої сотні 1-го куреня під командуванням З. Носковського. Вона пізнає важке фронтове життя, коли

¹¹ *Дмитерко-Ратич Г.* Из зброєю в руках... – С. 4.

¹² Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті // Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / [упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк]. – Львів: “Піраміда”, 2009. – С. 78.

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 95.

¹⁴ Там само. – Арк. 96.

¹⁵ *Назарук О.* Характеристики старшин УСС. Олена Степанівна, хорунжий УСС / О. Назарук // Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / [упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк]. – Львів: “Піраміда”, 2009. – С. 134.

¹⁶ *Литвин М.* Легіон Українських січових стрільців: військове навчання, виховання, бойовий шлях / М. Литвин // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – Київ: “Кліо”, 2014. – Кн. 1: Історичні нариси. – С. 160.

*Хорунжа
Софія Галечко, 1915 р.*

людина живе й думає лише загальновійськовими категоріями. Молода дівчина на фронті демонструє, що у виконанні службових обов'язків є незмірно амбітною і серйозною. Так, у важких боях 3–5 листопада 1915 р. сотні УСС під командуванням С. Горука та З. Носковського зуміли не лише втримати позиції, захопити в полон противника, але й завдати армії О. Брусилова, що проривалася до Закарпаття, відчутних втрат. Після багалий у районі Тухолька-Гребенів командир 55-ї дивізії генерал Г. Фляйшман вручив старшинам З. Носковському, Я. Струхманчуку, хорунжій О. Степанівні та С. Галечко бойові нагороди – медалі Хоробрості II класу.

Згодом дівчина отримує звання підхорунжої та командира чоти у сотні З. Носковського, у серпні 1915 р. – звання хорунжої. Її побратими стверджували, що між стрільцями вона нічим не вирізнялась, хіба “невисоким ростом, прикметним обличчям і великою безпретензійністю”¹⁷. Проте у “Звіті воєнного кореспондента” австрієць Франц Мольнар захоплено акцентує саме на “ясноволосій” Галечко, котра силою ідеї, за яку бореться, мала над бойовиками “лагідну, але непоборну владу”¹⁸. Не терпіла жодних потурань, відмовилася від тримісячної відпустки, щоб підлікуватися, бо інші діставали лише 14-денну. На цьому наголошує й Осип Назарук: “Оригінальний хорунжий УСС”, “майже діточна” Галечко в цілком подертих черевиках не пристала на пропозицію обмінятися з кимось, аби нести варту в холодну дощову ніч”. Вперту амбітність жінок-емансипаток на війні можна пояснити бажанням довести свою рівновартісність із чоловіками через виконання найважчих обов'язків та тягарів фронту¹⁹.

Воєнні події на 7-кілометровому фронті від Семиківців до Соколова впродовж 2 тижнів, драматичні пристосування й тактики виживання описує С. Галечко у “Третій четі”. Софія розповідає про драматичні будні на р. Стрипа: помалу стріляє артилерія, відчувається брак амуніції, а поява трьох накладів патронів прирівнюється до найкращого обіду або скрині зі золотом. У щоденникових записках йдеться про важку ношу хорунжої, котра, незважаючи на наказ поручника відступити, намагається не здатися, врятувати кожного бійця третьої чоти: “Бити, хлопці, стріляти! Це – зрада!”²⁰. Коли ворог захопив обидва села й оточив курінь щільним кільцем, С. Галечко зуміла врятувати “свою” чоту. Вона призначає місця для тридцяти угорських новобранців, котрі не завше її розуміють, віддає накази телефоністу й відчайдушно обороняє рубіж до останнього патрона, навіть тоді, коли решта відступають: “Якась гарячка опановує мене. Беру кріс і стріляю, як на стрільниці”²¹. Третя чота відчайдушно захищалася, доки не надійшла допомога

¹⁷ Угрин-Безгрішний М. Хорунжа УСС Софія Галечко (на основі записок і розмов з С. Галечко) / М. Угрин-Безгрішний // Гомін Волі. – 1991. – 27 квітня. – С. 39.

¹⁸ Литвин М. Українські січові стрільці / М. Литвин, К. Науменко. – Київ, 1992. – С. 13.

¹⁹ Назарук О. Характеристики старшин УСС... – С. 133.

²⁰ Галечко С. Третя чета / С. Галечко // Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 2. – С. 11.

²¹ Там само.

С. Горука з частинами 130-ї бригади. Росіян відкинуто за Стрипу, але сотня З. Носковського майже знищена. Чота С. Галечко завдяки переконливості, волі хорунжої таки рятує своїх “найменших і наймолодших” хлопців, увесь курінь. Ціна – неймовірні фізичні й моральні зусилля, коли “сонність і якась смертельна втома оповають тіло”²². Софія Галечко не боялася бою: “Кулі, як рій бджіл, що висипався у ясний сонячний день, брешуть кругом мене. Мені це чомусь байдуже... Тріскає шрапнеля. Хочеться мені сміятися, кепкувати з неї”²³. Видається, що для неї це гра зі смертю, для бійців – визнання відваги й героїства, що достойні найвищої пошани.

У боях біля р. Стрипи перетнулися шляхи Софії Галечко та Гандзі Дмитерко, котра згадувала, що їй було дуже вигідно жити разом із хорунжою²⁴. Згодом добрих товаришок, як і решту стрільців, відправляють у тил до травня 1916 р.: “Нас зараз відставили до кадри. Мене приділили до канцелярської провінціатури, а Софія була без приділу”²⁵. У кадрі хорунжа Галечко листувалася з рідними: німецькою з батьком і братом, котрий перебував на Італійському фронті, польською з матір’ю, до тіток і сестер у Львові писала українською.

Перебування у тилу виводило їх з рівноваги – самотність і однотипність кадрового життя їй були особливо осоружні. Про це неодноразово хорунжа пише “елегантному старому штабовику” Романові Сушку, в полку якого воювала сотня З. Носковського. Листи С. Галечко демонструють особливу вразливість, чутливість жінки на війні та виявляють емоції, які засвідчують її нелегкі соціальні взаємостосунки: “Я в кадрі. Справа моєї участі пішла до АОК. Маю повну надію, що вдасться мені вирватися звідси... розуміється своїми силами... На жаль, поки що мушу сидіти тут і думати, думати як чесно поступили зі мною мої товариші і постаралися усунути мене. Гандзя і Рисівна в кадрі, Підвисоцька теж рівно ж тут, а я за 2 роки служби діждалася, що мене хочуть викинути, як пса. За що маю так мучитися?”²⁶. Вона яскраво описує зустріч із батьком у Львові, дізнавшись про кадр, “зачав витягати такі висновки, що попросилася і від’їхала. Я душевно така змучена, пригноблена тим всім, фізично дуже слаба – від часу від’їзду з поля ходжу вічно з гарячкою, не годна їсти, ані спати. Все пусте”²⁷.

Наприкінці червня 1916 р. С. Галечко та Г. Дмитерко отримали відпустки та поїхали до Відня, щоб з’ясувати своє подальше становище у легіоні. У столиці Габсбургів, де панувала “моральна та матеріальна нужда, і всі тікали на Захід”, ними опікувалися жінки з Українського жіночого комітету²⁸. Світлина того часу зафіксувала відомих українок: С. Галечко, Г. Дмитерко та О. Левицьку-Басараб. Жінки у військовому строї різко контрастують із “віденським” класичним образом Ольги – у капелюшку, світлій сукні, з дещо розгубленим виразом обличчя. Січовички коротко острижені, адже на фронті носити коси було складно. Їхні риси по-чоловічому серйозні, загострені, а пози – розслаблені, “тилові”.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ *Дмитерко-Ратич Г.* Из зброєю в руках... – С. 4.

²⁵ Там само. – С. 5.

²⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 41–42.

²⁷ Там само. – Арк. 24.

²⁸ Там само. – Арк. 87.

Г. Дмитерко, С. Галечко, О. Левицька-Басараб. Відень, 1916 р.

У віденській Боевій управі С. Галечко та Г. Дмитерко відмовляли повертатися на фронт. Знову кадра, тил, листи-звертання до полковника Р. Сушка: “Дуже сердечно дякую за пам’ять. Сама думка, що хтось щиро думає за мене і не байдужа йому моя справа – так мило вразила мене. Здавалось мені, що се той давний Сушко в чорнім плащі з’явився переді мною і сказав пару щирих, теплих слів. Я вже так привикла до поведення панів, що мені дивно, як хтось інакше відізве до мене”²⁹.

Винними у ситуації, що склалася, вона називає офіцерів, стрільців, котрих поважала і рятувала. Софія Галечко 1914 р. писала: “Поляки виписують цілі шпальти по всяких часописах, що в рядах їх добровольців ідуть Жеромські, Жулавські та інші... В нас ніхто не згадає і одним словом, що маємо між собою такого Гаврилка, Струхманчука і десятки інших визначних людей... Замало маємо ще гордості національної, замало національного егоїзму!”³⁰ Колишні приятелі, коли слави й визнання досягла Галечко, “різно” відають про неї: “Скажіть полковникови, що се «милосердя» і бажання увільнити мене від служби в поли принесло мені такі «користи», що ...”³¹. Хорунжа С. Галечко, випускниця філософських студій, безпорадна перед патріархальним світом. Їй, героїні Першої світової війни, чії портрети друкували усі європейські видання, відмовлено у вищому прояві свободи – виборі задля самої себе, власній сутності, прагненні до трансцендентного, бо це б утверджувало її суверенність поряд з іншою статтю. У листі від 22.07.1916 р. вона пише до Р. Сушка: “Якби Ви знали, як страшно тужу за життям в поли і як мені тут гірко жити... Прошу вступіть до мене до Кадри, дуже хотіла б побачитися з Вами. Ось Кінець буде таким, мабуть, як 3-х товаришів з кадри, які сами збожеволіли,

²⁹ Там само. – Спр. 206. – Арк. 38–39.

³⁰ *Угрин-Беззрішній М.* Нарис історії “Українських Січових Стрільців”. – С. 8.

³¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 24.

або – пальну собі в лоб. Мені прямо страшно тут. Дурію. Се не фрази, але дійсно жити тут не годна. Як я Вам всім завидую. Се підло так когось викинути по два роки служби... Не знаю, за що я так мучуся”³².

Листи С. Галечко висвітлюють вічний конфлікт між настійним прагненням суб’єкта (тут – командування УСС) утвердити свою самодостатність через підлегле становище жінки, навіть якщо вона достойно воювала: “Ходжу з кута в кут і думаю. Числю кроки там і назад і мимоволі приходять мені на думку замкнені в залізній клітці і льви, і тигри.. Дусить мене тут воздух, давлюсь кожним кусником ласкавого хліба... Я загорда наче, довго не видержу тут. Гай, гай, якби я могла писати щиро про всю, подати Вам точні факти. Голова болить і пукає з болю... Прошу Вас лише, яко доброго товариша давніх луччих часів, щоби Ви спитали полковника чи згодився взяти мене в поле, бо я ані в Кадрі або за фронтом в теперішніх обставинах жити не могла. Піду дуже радо яко стрілець-рядовик, знаю зовсім певно, що він се може зробити”³³.

Влітку 1916 р. за сприяння полковника Р. Сушка й вищого командування С. Галечко та Г. Дмитерко відправляють на передову. Проте важкий попередній досвід кадри породив відчуження й недовіру до сильної статі. Визнаючи домінуюче становище чоловіків у світі, зокрема в армії, С. Галечко ставить під сумнів їхній авторитет. Олена Степанів зауважувала, що згодом хорунжа жила самітно, окремо, не харчувалася спільно з товаришами, бо відносини в коші не вдовольняли її. У листах С. Галечко зазначала: “Так тихо, тихесенько в хаті. Тільки пташки на грушці перед вікном розповідають собі тихо й сонно якусь Казку. Сиджу в хаті цілими днями, щоби оминати всякі симпатичні стрічі і не чути на кождім кроці договорювання і «видів» панів і стрільців або повних журби питань, коли і куда їду, що роблю з собою”³⁴. Січовичка знову звертається до найрідніших: відомо, що 1917 р. вона надала матеріальну допомогу своїй родині, коли у Львові було сутужно з харчами, ще раніше провідала у Калуші батьків нареченого – д-ра Курівця з дружиною.

Софія Галечко розуміла, що її подальше самоствердження в армії ґрунтується на досягнутому успіхові, професійній ієрархії. У паузах воєнного життя дівчина читає підручники з військової справи, розв’язує тактичні завдання, що давались їй легко³⁵. Та навіть фаховість і досвід не допомогли українкам 1918 р., їх, не вказуючи причин, звільнили з війська. Для шляхетної С. Галечко то був підступний удар: “Сидіти тут у теплій хаті, далеко від бойової лінії тоді, коли інші поруч в обороні рідної землі – сидіти тут здоровому... чоловік дуріє прямо з болю. Всякі аргументи, докази – се лише пусті звуки... Знаю, що згину, мушу згинуті – лише болить мене, що може чужі люде будуть тоді зі мною. А я би так хотіла бути до кінця межі своїми і сего дождатися не годна”³⁶. Трагізм ситуації полягав у тому, що вона не бачила майбутнього поза фронтом – удома її не чекали, внаслідок хронічного запалення очей не могла навчатися й працювати, під час війни втратила

³² Там само. – Спр. 206. – Арк. 26.

³³ Там само. – Спр. 205. – Арк. 28.

³⁴ Там само. – Спр. 206. – Арк. 39.

³⁵ Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. – С. 79.

³⁶ ЦДІАЛ України. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 107.

важливі документи: університетський диплом та свідоцтво санітарної практики в шпиталях Граца³⁷.

Під час останньої зустрічі вигляд С. Галечко насторожив Степанівну: “Галечко здалась мені ще дрібнішою, лице ніби присіріло, тонкі пальці були у безнастанному русі, курила надміру. Вона переживала щось дуже глибоко...”³⁸ Невроз та хворобливість стали результатом величезного напруження, ціною поступок, жертв і неймовірних зусиль впродовж п’яти років війни. Галечко втрачає внутрішню рівновагу й досягає краю відчаю: “Повідали же нині, що кілька товаришів впало... Як я їм страшно завидую того безмежного спокою, того маленького сірого клаптика землі. Якби так хто дійсно любив мене і бажав мені щастя, поміг би мені вправитися з тої клятої кадри в поле. Се було би дійсне милосердя”³⁹.

Дівчина, яка обрала шлях військового, була вкотре відкинута чоловіками, котрі за спогадами стрільця Михайла Островерха “не хотіли бути під бабою”. Це негативно вплинуло на долю січовички. У червні 1918 р. С. Галечко надають відпустку з натяком перейти на цивільну службу. Г. Дмитерко, котра б могла підтримати її у важкі часи, переїжджає зі сотнею на Херсонщину. Перебуваючи у знайомі учительки Ірини Підвисоцької, Софія Галечко під час купання у ріці Бистриця “попала у вир і не виплила”⁴⁰.

Під час Першої світової війни чимало українок воювало у різних збройних формуваннях. Наші країни здобували славу і честь самовіддано й жертвовно. Однак нерівноправність у побуті, відмова у праві на самоствердження травмували, виснажували жінок фізично й психологічно, породжували цілий спектр проблем, призводили до трагічних наслідків. Учорашні символи нації змушені були пристосовуватися до традиційних суспільних поглядів. Патріархальні міфи, психологічні стереотипи, що роблять жінку залежною, уярмленою і сьогодні, на жаль, протестуються попри досягнуте у тривалій боротьбі право на рівноправність.

Olha Bezhuk. Challenges of the Great War in the Correspondence of the Cornet Sophia Halechko

From the beginning of the 20th century women rejected central ideas of previous epochs presenting instead their own hierarchy of values. This article exemplifies this shift by a story of Sophia Halechko, a Ukrainian woman who had the courage to abandon usual gender roles and decided instead to give the major role to her national identity. It argues that she was influenced by her Polish-Ukrainian family, gymnasium and University education and her new ‘manly’ experience of World War I in a cornet rank. However, after the war former symbols of the nation and country had to conform to clichés of the masculine patriarchal society again. The article analyses this complex and ambiguous experience of women during the war. It is based on recently discovered Sophia Halechko’s letters addressed to Roman Sushko, the Sich Rifleman Colonel, diaries, and memoirs of Olena Stepaniv, Hanna Dmyterko, and Osyf Nazaruk.

Key words: woman, war, nation, Ukrainian Sich Rifleman, gender roles, correspondence.

³⁷ Там само.

³⁸ Софія Галечко. В 25-ту річницю смерті. – С. 79.

³⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 353. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 106.

⁴⁰ Дмитерко-Ратич Г. Із зброєю в руках... – С. 5.

The complex and ambiguous experience of the theme “Women and War” is stressed in this historical exploration. The paper first uses Sophia Halechko’s letters addressed to Roman Sushko, the USS Colonel, diaries, and memoirs of O. Stepaniv, H. Dmyterko, and O. Nazaruk.

Key words: woman, war, nation, Ukrainian Sich Riflemen, gender roles, correspondence.

УДК 94(477)“1918/1920”:355.4

Андрій ХАРУК

З ІСТОРІЇ АВІАЦІЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

Розглянуто історію створення авіаційних частин Галицької Армії. Зосереджено увагу на передумовах формування, а також особливостях становлення організаційної структури та еволюції її авіаформувань. Висвітлено специфіку комплектування особовим складом і технікою. Досліджено статус авіації в структурі Галицької Армії.

Ключові слова: Західноукраїнська Народна Республіка, Галицька Армія, авіація, авіаційні частини, авіабаза.

Столітній ювілей Української національної революції є нагодою проаналізувати вкрай важливий, а водночас – драматичний період історії нашої державності. Одним із етапів революції стала боротьба українців Галичини, яка призвела до утворення власної держави – Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Ключову роль у цьому відіграли збройні сили ЗУНР – Галицька Армія (ГА). Цей військовий організм був до певної міри унікальним, оскільки він пережив свою державу, продовжуючи функціонувати вже після того, як територія ЗУНР була окупована Польщею.

Досліджувати історію летунства ГА розпочали ще в 20-х роках минулого століття. У запропонованій статті зосереджено увагу передусім на дослідженнях безпосередніх учасників тих подій – П. Франка, І. Лемківського, Р. Земика¹. Ґрунтовною, на нашу думку, є стаття Р. Земика, написана невдовзі після завершення бойових дій. У ній автор не лише висвітлює історію створення та основні етапи бойового шляху авіації ГА, але й характеризує тактику бойового використання авіації ГА у різних воєнних операціях. Цікавою та інформативною є стаття І. Лемківського. Мемуари ж Петра Франка мають автобіографічне спрямування і містять деякі суттєві неточності (наприклад, щодо командного складу авіації ГА).

У радянській історіографії про авіацію ГА не згадували. З доробку діаспорних істориків виділимо працю Л. Шанковського (авіації в ній відведено невеликий розділ), а також колективну працю “Українська Галицька Армія: матеріали до історії”, в якій розділ про летунство написав І. Фостаковський, який сам служив у цьому

¹ *Франко П.* Летунський відділ УГА / П. Франко // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Львів, 1923. – С. 129–131; *Те саме* // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 10. – С. 3–5; Ч. 11. – С. 9–12; *Лемківський І.* Летунство УГА / Р. Лемківський // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 11. – С. 7–10; Ч. 12. – С. 15–17; *Земик Р.* Дещо про летунство УГА / Р. Земик // Український скиталець. – 1922. – Ч. 13. – С. 9–11; Ч. 14. – С. 3–6; Ч. 15. – С. 4–5.

роді військ². Ці дослідження ґрунтувалися на спогадах учасників подій, оскільки автори не мали доступу до документів, зосереджених у радянських архівах.

В новітній українській історіографії питання авіації ГА висвітлені у працях, які стосуються історії ЗУНР та Галицької Армії³. Спеціально тему летунства в другій половині 1990-х рр. вивчали В. Бендик та А. Козицький⁴. У ХХІ ст. з'явилася низка нових досліджень, серед яких на увагу заслуговують статті В. Киреї та праця Я. Тинченка (авіації Галицької Армії присвячено окремий розділ)⁵. Автор цієї статті також досліджував летунство ГА⁶.

Напередодні розпаду Австро-Угорської монархії на території Східної Галичини дислокувалися незначні авіаційні сили, зокрема тилові частини: 4-й авіаційний парк у Львові (аеродром Левандівка), який займався ремонтом і обслуговуванням авіатехніки, а також 17-та запасна авіаційна рота в Перемишлі (аеродром Гуречко), головна функція якої – підготовка льотного й технічного персоналу. Українців у цих частинах служило мало. Льотний склад був багатонаціональним, а серед наземної обслуги домінували поляки, що й дало їм змогу вже в перші дні листопада 1918 р. встановити контроль над обома авіаційними частинами. Летунство ж Галицької Армії офіційно було засноване лише за місяць після Листопадового чину – 1 грудня 1918 р., коли видано відповідне розпорядження Державного секретаріату військових справ (ДСВС), підписане товаришем (заступником) державного секретаря сотником Бубелю⁷. Відповідно до нього, командиром “летунського

² Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Л. Шанковський. – Львів: НТШ, 1999. – 396 с.; Фостаковський І. Летунство / І. Фостаковський // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Вінніпег: Вид-во Д. Микитюка, 1958. – С. 217–240.

³ Литвин М. Історія галицького стрілецтва / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Каменяр, 1990. – 200 с.; Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – 368 с.; Литвин М. Українсько-польська війна / М. Литвин. – Львів, 1998. – 488 с.

⁴ Бендык В. В небе Восточной Галичины / В. Бендык // Авиация и время. – 1996. – № 6. – С. 36–38; Козицький А. Авіація в боях за Львів у листопаді 1918 р. / А. Козицький // Нова хвиля. – Львів, 1997. – № 2. – С. 15–17; Його ж. Військова авіація УГА в українсько-польській війні / А. Козицький // Матеріали конференції до 80-ліття ЗУНР. – Сокаль, 1999. – С. 32–42; Його ж. Авіація УГА / А. Козицький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 320–328.

⁵ Кирея В. В. Матеріально-технічна база Військово-Повітряних Сил Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919 рр.) / В. В. Кирея // Військово-науковий вісник. – 2009. – Вип. 11. – С. 83–97; Його ж. Організаційні заходи в структурі військової авіації Української Галицької армії (військові звання, форма, розпізнавальні знаки, фінансування) 1918–1919 рр. / В. В. Кирея // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 92. – С. 26–33; Його ж. Кадрове забезпечення військово-повітряних сил Західно-Української Народної Республіки 1918–1919 рр. / В. В. Кирея // Там само. – Вип. 94. – С. 29–41; Його ж. Військово-повітряні сили Західно-Української Народної Республіки: особливості формування та реорганізації, управління (1918–1919) / В. В. Кирея // Там само. – Вип. 96. – С. 45–53; Тинченко Я. Герої українського неба / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2010. – 200 с.

⁶ Харук А. Авіація Української Галицької Армії в українсько-польській війні / А. Харук // Військово-науковий вісник. – 2000. – Вип. 2. – С. 93–101; Його ж. Авіація Української Галицької армії (1918–1920) / А. Харук // Мир моделей. – 2003. – № 6. – С. 35–45; Його ж. У истоков украинской военной авиации / А. Харук // Авиация и время. – 2004. – № 4. – С. 14–15; Його ж. Крила України: Військово-повітряні сили України 1917–1920 рр. / А. Харук. – Київ: Темпора, 2008. – 96 с.; Його ж. Авіація Галицької армії в українсько-польській війні / А. Харук // Военна історія Галичини та Закарпаття: зб. наук. праць. – Львів, 2010. – С. 251–256.

⁷ Вістник Державного Секретаріату Військових Справ. – Тернопіль, 1918. – Ч. 2. – С. 2.

відділу” призначався поручник Українських січових стрільців Петро Франко (син Івана Франка), який у 1916 р. закінчив льотну школу у Сараєво і здобув військовий фах повітряного спостерігача⁸. Підпорядковуватись авіаційний підрозділ мав безпосередньо Державному секретаріатові військових справ. При ДСВС був створений спеціальний керівний орган – референтура авіації, яку очолив П. Франко. Референтура займалась головню адміністративними питаннями, оперативне ж керівництво авіацією покладено на командування “летунського відділу”. Розпорядження визначало також порядок набору людей для військової авіації.

Базою для летунського відділу обрали станцію Красне (за 45 км від Львова). За свідченням П. Франка, тут були непогані умови для забезпечення повсякденної діяльності авіації: аеродром площею близько 1 кв. км, ангари для літаків, житлові бараки для персоналу і добре обладнані майстерні⁹. Красне мало вигідне стратегічне становище, а розташування аеродрому безпосередньо поблизу залізничної станції суттєво полегшувало матеріально-технічне постачання. Серйозним недоліком цього аеродрому, як зрештою й усіх інших авіабаз Галичини, було погане радіотехнічне та аеронавігаційне обладнання. У Красному не було ні радіостанції, ні метеорологічного устаткування¹⁰.

Місцем для збору особового складу, що бажав служити в летунському відділі, визначили Золочів, майно збирали на проміжних пунктах у Бродях і Підволочиську, після чого переправляли до Тернополя, де його впорядкуванням займалась технічна сотня поручника Томенка¹¹. На жаль, Галичина в 1918 р. була глибоким запіллям австро-угорської армії, краща авіатехніка скеровувалась на італійський фронт. Ще однією проблемою була гостра нестача підготовлених льотчиків. Тому суттєвою допомогою для ГА стало прибуття до Красного одного з авіаційних загонів армії Української Держави. За повідомленням Ф. Алелюхіна, загін прибув до Красного 1 грудня 1918 р.¹², П. Франко вказував іншу дату – 16 грудня¹³. Цілком ймовірно, що процес передислокації був довготривалим. Галицькі мемуаристи стверджують, що цей загін належав до Одеського авіаційного дивізіону армії Української Держави, однак Я. Тинченко аргументовано це спростовує, вказуючи, що прибулі в Галичину авіатори числилися у списках Подільського авіаційного дивізіону, дислокованого у Вінниці¹⁴. Подільський дивізіон, до речі, підпорядковувався Одеській авіаційній інспекції, відповідно, рішення про передислокацію могли ухвалювати саме в Одесі.

В авіазагоні, який прибув у Галичину, було 6 старшин, 6 підстаршин, 9 козаків-мотористів і кілька літаків “Ньюпор”. Льотний склад загону: п’ять пілотів – сотники Борис Губер (командир загону), Джамбулат Кануков, Никандр Залозний, поручники Федор Алелюхін і Микола Серіков, а також два повітряні спостерігачі – сотник Іван Шестаков і хорунжий Михайло Іванов. Це кадрове поповнення було дуже доречним, хоч адаптація не проходила гладко. Д. Кануков, наприклад, самочинно оголосив

⁸ Харук А. У истоков украинской военной авиации. – С. 14.

⁹ Франко П. Летунський відділ УГА / П. Франко // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 10. – С. 3.

¹⁰ Лемківський І. Летунство УГА. – Ч. 11. – С. 7.

¹¹ Бендык В. В небе Восточной Галичины / В. Бендык // Авиация и время. – 1996. – № 6. – С. 36.

¹² Тинченко Я. Герої українського неба. – С. 78.

¹³ Франко П. Летунський відділ УГА / П. Франко // Календар Червоної Калини на 1924 рік. – Львів, 1923. – С. 131.

¹⁴ Тинченко Я. Герої українського неба. – С. 77–78.

себе полковником, спробував обійняти посаду командира летунського відділу. Зробити це йому не вдалося, однак Д. Канукова призначили помічником П. Франка з муштрової частини. Цікаво, що галицьке командування не ставило під сумнів самочинно присвоєне звання¹⁵. Виникла досить цікава ситуація: “полковник” опинився в підпорядкуванні у сотника (до цього звання підвищили П. Франка). Сам Франко у своїх спогадах відгукувався про особисті та організаторські якості Д. Канукова¹⁶.

Кадрові проблеми давалися взнаки й у наступні місяці. Ситуація була досить неоднозначною: було чимало охочих, які бажали служити в летунстві, але далеко не всі з них мали необхідну кваліфікацію. У січні 1919 р. ДСВС видав спеціальне розпорядження, що забороняло окружним комендантам скеровувати в Красне без узгодження з командуванням авіаційного підрозділу військовослужбовців, які бажали служити в авіації, однак при цьому не мали належної підготовки¹⁷. Для вирішення кадрової проблеми приблизно тоді ж у Красному розпочали роботу два навчальних курси – з підготовки повітряних спостерігачів і мотористів. Але вже наступного місяця ці курси розформували, оскільки на службу в авіацію УГА прибула з Відня велика група завербованих іноземних фахівців (пілотів, спостерігачів, мотористів)¹⁸. У березні ідею вишколу власних кадрів для авіації почали втілювати: наказом військам ч. 42 від 20 березня 1919 р. оголошено набір до авіаційної школи. Вступники повинні були мати стаж фронтової служби не менше одного року, добрий стан здоров'я, засвідчений лікарською посвідкою, та вік у межах від 18-ти до 24-х років¹⁹.

У середині грудня 1918 р. в летунському відділі в Красному служило 14 старшин і 140 підстаршин і стрільців. Було сім придатних до польотів літаків – чотири двомісних розвідники (типів “Альбатрос” серії 27 і “Бранденбург” серії 64), а також три одномісних винищувачі (“Ньюпор” XXI та “Ньюпор” XXVII)²⁰. 19 грудня до Красного з Тернополя перевели технічну сотню. Отже, вся авіація ГА була зосереджена на одній базі.

У літературі 1920–1930-х рр. широко побутувала назва “Летунський полк” чи “1-й летунський полк”²¹. Однак в офіційних документах та службовому листуванні термін “полк” стосовно летунства ГА не використовували. Натомість побутували назви “Загін літаків”, “Летничий відділ”, “Летунський відділ”, “Літунський курінь”²². Тобто авіаційне формування трактували як частину, що нагадувала курінь (батальйон), але аж ніяк не полк.

Деякі сучасні дослідники використовують термін “Військово-повітряні сили Західноукраїнської Народної Республіки”²³. На нашу думку, використання цього

¹⁵ Там само. – С. 131.

¹⁶ Франко П. Летунський відділ УГА / П. Франко // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 11. – С. 9.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 172.

¹⁸ Земик Р. Дещо про летунство УГА. – Ч. 14. – С. 3

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 81 зв.

²⁰ Лемківський І. Летунство УГА. – Ч. 11. – С. 7.

²¹ Кренжаловський Д. Перший летунський полк Української Галицької Армії: коротка історія / Д. Кренжаловський // Український інвалід: Загальний календар для українського народу на рік 1937. – Львів, 1937. – С. 20; Лемківський І. Летунство УГА. – Ч. 11. – С. 8.

²² ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1; Спр. 38. – Арк. 23зв.; Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 9.

²³ Кирея В. В. Військово-повітряні сили Західно-Української Народної Республіки... – Вип. 96. – С. 45.

терміна є необґрунтованим, оскільки тим самим статус летунства підноситься до рангу окремого виду збройних сил. Стосовно ж ЗУНР говорити про виокремлення видів збройних сил не можна, оскільки Галицька Армія була, використовуючи сучасні терміни, єдиним їх видом – сухопутними військами. Летунство ж мало статус, за сучасною термінологією, армійської авіації. Воно не було навіть родом зброї, трактували його як допоміжну службу. Свідченням цього може слугувати підпорядкування авіації: летунська референтура підпорядковувалась (разом із залізничною, автомобільною і телеграфною референтурами) частині зв'язку при НКГА²⁴. Лише 10 жовтня 1919 р., коли ГА вже кілька місяців перебувала за межами Галичини, частина зв'язку при НКГА була розформована, тоді ж авіаційну референтуру перевели в пряме підпорядкування Начальній команді²⁵. Лише з цього моменту можна умовно говорити про надання летунству статусу роду зброї. Щоб завершити аналіз управлінських структур авіації ГА, згадаймо і про галицьку інспектуру в апараті командуючого авіацією Директорії УНР. Утворена вона була в лютому 1919 р. (точна дата у джерелах не виявлена) у зв'язку із укладенням Акту злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Очолював цей орган Костянтин Калінін, згодом – відомий радянський авіаконструктор, репресований наприкінці 1930-х років²⁶. Безпосереднє управління авіачастинами УГА інспектура не здійснювала, займалася головно адміністративними питаннями.

Структура летунського відділу ГА зазнала еволюції. Приблизно в лютому 1919 р. у його складі виокремлюються дві летунські сотні. Станом на 19 лютого 1919 року 1-ша сотня нараховувала 117 осіб особового складу (6 пілотів, 10 повітряних спостерігачів і 26 мотористів), а також сім літаків, з них три в ремонті і чотири справних – три “Бранденбурги” і один “Ллойд”. У 2-ій сотні було 72 чол. (5 пілотів, один спостерігач, 18 мотористів) і чотири придатних до польотів “Ньюпори”. У технічній сотні працювало 205 осіб. Отже, в летунському відділі було майже 400 осіб особового складу (приблизно 170 з них – не військовослужбовці, а вільнонаймані майстри) і всього вісім справних літаків²⁷. Згодом кількість боєздатних літаків збільшено до десяти. Деякі літаки виходили з ладу, інші після ремонту поверталися на базу). Використовували як колишні російські літаки (винищувачі “Ньюпор”), так і машини австро-угорського та німецького виробництва (двомісні літаки-розвідники “Бранденбург”, “Ллойд”, LVG, DFW та ін.). Наприклад, 2-га летунська сотня в період з 21 квітня по 31 травня 1919 р. використовувала п'ять літаків – три “Ньюпори” та два LVG C.V²⁸.

На початку травня 1919 р. в Тернополі була сформована 3-тя летунська сотня з п'ятьма літаками. Авіатори виконували бойові польоти, а також кур'єрські в інтересах командування ГА та керівництва ЗУНР²⁹. Однак про цей підрозділ згадано лише у мемуарах – в офіційних документах згадок про нього немає.

До складу ГА входила ще одна військово-повітряна частина – повітроплавна сотня, оснащена аеростатами. За даними Р. Земика, формування утворене в середині

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 69.

²⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 229.

²⁶ Бендык В. В небе Восточной Галичины / В. Бендык // Авиация и время. – 1996. – № 6. – С. 38.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 25–26.

²⁸ Там само. – Спр. 199. – Арк. 1–17.

²⁹ Земик Р. Дещо про летунство УГА. – Ч. 14. – С. 4.

березня 1919 р. на базі повітроплавного дивізіону армії Директорії, евакуйованого з Придніпров'я³⁰. За офіційними документами цей підрозділ прибув до Красного у підпорядкування НКГА ще 22 лютого 1919 р.³¹ Станом на 7 березня 1919 р. у цій частині, яку спочатку називали “1-м повітроплавним дивізіоном”, а згодом сотнею служило 57 осіб особового складу (11 старшин, 6 урядовців, 40 козаків), а також було 4 аеростати, 3 лебідки і 3 газові апарати для наповнення аеростатів. Командував повітроплавцями полковник Шабський³². У середині червня 1919 р. повітроплавна сотня дислокувалася в Озірянах³³. У наказі про підвищення у званні військовослужбовців ГА від 7 вересня 1919 р. фігурує кілька прізвищ вояків повітроплавної сотні³⁴. Однак жодних відомостей про участь цього підрозділу в боях улітку-восени 1919 р. не виявлено.

Останнім аеродромом для авіації ГА став Гусятин, розташований на березі Збруча. Літаки тут перебували з кінця червня до середини липня, більшість авіаційного майна ще 16 червня 1919 р. відправили до Кам'янця-Подільського. Після переходу за Збруч летунство ГА формально увійшло до складу повітряного флоту Директорії УНР, зберігаючи, однак, певну автономність і підпорядковуючись, як і раніше, НКГА. Станом на 16 серпня 1919 р. 1-ша летунська сотня нараховувала 80 чол. особового складу і сім літаків, 2-га – відповідно 74 і три³⁵. Оскільки обидві авіасотні у війні з більшовиками завжди діяли спільно, НКГА вирішила реорганізувати авіацію. Наказом ч. 128 від 28 серпня 1919 р. 1-шу і 2-гу авіаційні сотні об'єднали. Командиром об'єднаної авіасотні призначено поручника Осипа Заславського³⁶. 19 листопада 1919 р. укладено угоду про підпорядкування ГА Головнокомандувачу Збройних Сил Півдня Росії (саме з цього часу у назві армії з'являється означення “Українська” – Українська Галицька Армія). 21 грудня 1919 р. авіасотня прибула в Одесу, розташувавшись на заводському аеродромі фірми “Анатра”. Підпорядковано авіаторів сотні командирові 3-го авіаційного дивізіону армії Півдня Росії полковнику Гартману³⁷. За півтора місяця перебування в Одесі летуни не здійснили жодного вильоту.

Останньою сторінкою в історії Української Галицької Армії в цілому та її авіації зокрема стала служба на боці більшовиків. 7 лютого 1920 р. було розірвано угоду з білогвардійцями і укладено союз із більшовиками. УГА змінила назву на Червона Українська Галицька Армія (ЧУГА). Галицька авіасотня перейшла на бік більшовиків трохи пізніше – у середині лютого, коли червоноармійські частини зайняли Одесу. 2 квітня 1920 р. сотня прибула до Києва, на аеродром Пост-Волинський. У складі формування було 176 осіб (у тому числі сім пілотів та сім повітряних спостерігачів), а також п'ять літаків: два “Ньюпори”, два “Бранденбурги” і один DFW³⁸. 21 квітня

³⁰ Там само. – Ч. 13. – С. 10.

³¹ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 67.

³² Там само. – Спр. 38. – Арк. 23–26.

³³ Там само. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 9.

³⁴ Там само. – Арк. 220.

³⁵ *Тинченко Я.* Українське офіцерство: Шляхи скорботи і забуття / Я. Тинченко. – Київ: Тиражувальний центр УРП, 1996. – С. 249.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 41. – Арк. 291.

³⁷ *Земик Р.* Дещо про летунство УГА. – Ч. 15. – С. 4.

³⁸ *Тинченко Я.* Герої українського неба. – С. 100.

1920 р. авіасотня, перейменована у 1-й Галицький авіазагін, вирушила на польсько-більшовицький фронт. Авіазагін прибув у Бердичів у підпорядкування командирові 1-ї бригади Червоних українських січових стрільців, яка діяла в складі більшовицької 44-ї стрілецької дивізії. Разом із радянським 9-м авіазагоном він сформував повітряні сили 12-ї армії. Однак уже 23 квітня, здійснивши лише кілька розвідувальних польотів, обидва авіазагони змушені були прибути в Козятин, де 27 квітня авіатори опинилися між двох вогнів – регулярно польською армією та українськими повстанцями генерала Омеляновича-Павленка³⁹. Два вцілілих літаки вдалося перегнати до Києва, більшість особового складу галицького авіазагону розділило долю інших галицьких формувань, опинившись у польських таборах військовополонених⁴⁰.

Авіаційні підрозділи Галицької Армії під час революційних подій 1917–1921 рр. були боекватними і чи не найбільш активними. Незважаючи на нестачу літаків, недосконале технічне забезпечення, а також кадрові проблеми, авіація Галицької Армії протягом півтора року брала участь у боях.

На жаль, досі не встановлено точної дати формування двох летунських сотень, немає документального підтвердження діяльності 3-ї сотні. Уточнення персонального складу летунства ГА та його бойового шляху також потребують ретельних архівних пошуків і ґрунтовних досліджень.

Andriy Kharuk. From the History of Aviation of the Galician Army

The article highlights a history of establishing the Galician Army aviation units. It focuses on preconditions and specific features of this process, among others, on evolution of aviation forces organizational structure. It covers issues related to their staffing and equipment. It also reveals status of aviation in the structure of the Galician Army.

Key words: West Ukrainian People's Republic, Galician Army, air force, air units, air base.

³⁹ Кондратьев В. Огненный май / В. Кондратьев, М. Хайрулин // Авиация. – 1999. – № 2. – С. 4–5.

⁴⁰ Лемківський І. Летунство УГА. – Ч. 12. – С. 17.

УДК 94:355.133.4(477)“1918/1921”

*Роман ТЮТЕНКО***ПОНЯТТЯ “ВІЙНИ ЗА УКРАЇНУ” У СВІДОМОСТІ
ОФІЦЕРІВ ДІЄВОЇ АРМІЇ УНР ТА УГА (1918–1921)**

Проаналізовано погляди офіцерів Дієвої армії УНР та Української Галицької армії на війну в умовах революційних подій на українських землях. Простежено еволюцію становлення ідентичності офіцерів ДА УНР та УГА від русофільства/австрофільства до українофільства під час ключових етапів війни УНР із більшовицькою Росією та Польщею. На підставі різних джерел розкрито значення війни за Україну для українських офіцерів. Зосереджено увагу на морально-психологічному стані офіцерів армії УНР та УГА наприкінці Першої світової війни та під час українсько-більшовицької та польсько-української воєн.

Ключові слова: війна, Лютнева революція, офіцер, Україна, армія УНР, УГА, ЗУНР.

В українській історіографії тема ідентичності військовиків армії УНР та УГА у період Української революції 1917–1921 рр. ще не була ґрунтовно досліджена. Відтак, основним джерелом є спогади військових і громадсько-політичних діячів доби УНР/ЗУНР, зокрема, І. Боберського, І. Мазепи, М. Капустянского, М. Омеляновича-Павленка, М. Тарнавського та інших. А також були використані матеріали з фондів Національної бібліотеки у Варшаві та Центрального державного історичного архіву України у Львові.

Напередодні Лютневої революції 1917 р. і революційних подій в імперії Габсбургів восени 1918 р. офіцери Російської імператорської та цісарської армії передовсім хотіли миру. Деякі офіцери повернулися з фронтів поранені, втомлені, вони прагнули якнайшвидше дістатися додому, до села/міста, до родини. Полковник Володимир Кедровський згадував, що “становище на фронті було кепське. Відчувалося, що війна затягнулася занадто довго, й серед вояків усіх рангів наростав якийсь мовчазний протест”¹. До речі, вивчаючи психологію італійських військових Першої світової війни, дослідниця Ванда Вілкокс зазначала: “Відкрита політична опозиція війні була нетиповою: більшість військових була більш стурбована наслідками війни на їхньому власному житті, сім’ї та прожитку, аніж з її наслідками для суспільства в цілому”².

¹ Кедровський В. 1917 рік / В. Кедровський. – Вінніпег: Видавнича спілка “Тризуб”, 1967. – С. 16–17.

² Wilcox V. Between Acceptance and Refusal: Soldiers Attitudes to the War (Italy) and Italian Front / V. Wilcox // 1914–1918–online. International Encyclopedia of the First World War, ed. by Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson. – Berlin: Freie Universität Berlin, 2014–15. – P. 5.

Змінювалася ідентичність в українських офіцерів армії УНР і наприкінці Першої світової війни та Лютневої революції 1917 р. Національна свідомість була притлумлена 250-річним гнітом царату і тривалим нищенням культурно-народних почуттів³. Між офіцерами були такі, які вважали себе українцями, однак значна частина офіцерів вважали себе “малоросами” і “хохлами”⁴. Чимало полонених офіцерів у таборах Фрайштадт, Йозефштадт в Австро-Угорщині міркували так само. Тут Союз Визволення України ставив собі за мету “з “малороса”, “православного”, “крестянина” чи “руського” зробити національно свідомого українця”⁵.

Вирішальну роль у військовому національному русі відіграв молодший офіцерський склад, в якому більшість складали українці. Молодші офіцерські кадри були колишніми вчителями, переважно сільських народних шкіл. Саме українські вчителі були національно свідомими й демократичними, що й сприяло відродженню національних почуттів серед українського вояцтва та офіцерів. Особливо сильний вплив на пробудження національної свідомості в українських офіцерів мала доба Козаччини і твори Тараса Шевченка. Сотник армії УНР Андрій Дідковський згадував, що “козацька доба будила в нас думки, що козаки на Дніпрових порогах не були “руськими”, що Шевченко, який у своїх віршах співав козацькі славні героїчні походи, не був “руським”, ні “малоруським писателем”, а українським”⁶. Так поступово у свідомості офіцерів зароджувалась думка про завдання відродження України. Однак була чимала кількість зросійщених українських офіцерів, які “з презирством ставилися до всього українського”⁷.

Наприкінці 1918 – у 1919 рр. офіцерство української армії ще не було єдиною спільнотою. Вирізнялися ідейні молоді офіцери, яких була меншість; служили у війську молоді офіцери, покликані за мобілізацією, вони часто тікали з армії при перших невдачах, на жаль, таких було найбільше; кадрові офіцери-українці з царської армії тривалий час перебували під впливом білогвардійців; з офіцерів інших національностей, які вступили до української армії, лише окремі залишилися до кінця⁸.

Деякі офіцери свідомо воювали в лавах української армії, захищали Україну від більшовицьких військ у 1918–1921 рр., а чимало офіцерів під впливом русофільських настроїв та агітації не мали бажання воювати і говорили: “Ми будемо потрібні своїй батьківщині в свій час по своєму цивільному фаху”⁹.

Після антигетьманського повстання в листопаді 1918 р. відбулося стихійне формування армії Директорії УНР, під час якого з’явилася значна кількість авантюристів, отаманів, котрі насправді не були офіцерами. Відтак, увесь тягар боротьби проти

³ Авраменко Н. Спомини запорожця / Н. Авраменко. – Київ: Темпора, 2007. – С. 166–167.

⁴ Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. / Ю. Тютюнник. – Львів: Універсум, 2004. – С. 15.

⁵ Дубрівний П. Сірожупанники / П. Дубрівний // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк, 1962. – № 3–4. – С. 38.

⁶ Дідковський А. Спогади / А. Дідковський. – Новий Ульм: Українські вісті, 1961. – С. 27.

⁷ Голуб А. Збройна визвольна боротьба на Херсонщині в запілля ворога (1917–1919 роки) / А. Голуб // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Торонто, 1964. – 36. 10. – С. 176.

⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II / Я. Тинченко. – Київ: Темпора, 2011. – С. 64.

⁹ Прохода В. Записки до історії Сірих (Сірожупанників) / В. Прохода // За державність. Матеріали до історії війська українського. – Каліш, 1935. – 36. 1. – С. 80.

більшовиків у 1918–1919 рр. ліг на тих офіцерів, які були “справжніми лицарями, що стали на захист своєї батьківщини”¹⁰. Це помітив і член Української Національної Ради ЗУНР Осип Назарук: “...Бачив я й дуже енергійних старшин, але це були виймки”¹¹.

У свідомості українських офіцерів ще від 1917 р. поступово змінювалися погляди на війну. Після українсько-більшовицької війни погляди військовиків еволюціонували. Ці офіцери вважали себе вояками української армії. Борис Антоненко-Давидович занотував це у своїх споминах: “Слово “петлюрівець” – не українське слово, його накинуто нам ззовні: ніхто з військових, урядовців, діячів науки й мистецтва тих вікопомних літ так не називав себе, бо служили вони не Петлюрі, а ідеї національного відродження України”¹².

У цей період українські офіцери, на відміну від 1917 р., вже чіткіше уявляли межі України, за яку воювали. Своєю Батьківщиною вони вважали і територію Наддніпрянщини, тобто Центральної України, відчували також і зв’язок з Галичиною. Українські офіцери з Наддніпрянщини разом із генералом М. Омеляновичем-Павленком та полковником Є. Мишківським брали участь у бойових діях проти поляків у Галичині. Українських військовиків уже пов’язувало гасло “За Україну!”, але, як писав В. Петрів, “Україну” не реальну, а тільки вимріяну¹³.

Однак М. Галаган згадував, що як тільки наддніпрянці понесли перші важкі втрати, ряд офіцерів висловили невдоволення: “Чого ми будемо воювати за чужу землю, хіба у нас своєї мало?”, “Поляки теж наші брати...”¹⁴. М. Омелянович-Павленко згадував, що “у той самий час “брати” немилосердно били з гармат... Коли всі “аргументи” були вичерпані, то наддніпрянські частини просто відмовилися продовжувати наступ”¹⁵.

У період складного воєнно-політичного становище на початку 1919 р. С. Петлюра на засіданні Трудового Конгресу 25 січня 1919 р. закликав до “однодушної оборони батьківщини перед ворогами”¹⁶. Його особливо підтримали Січові стрільці. Так, полковник Є. Коновалець, що був присутній на засіданні, заявив, що хоч становище українського війська критичне, але військовики Першого полку УСС “не залишать Київ без бою”¹⁷.

Офіцери Української Галицької армії поняття “війна за Україну” сприймали дещо інакше, ніж офіцери армії УНР. Для офіцерів УГА під час польсько-українського протистояння 1918–1919 рр. це була війна за Галичину, а після

¹⁰ Капустянский М. “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”. Є. Маланюк “Уривки зі спогадів”. Документи та матеріали: Документально-наукове видання / [передм. Я. Тинченко]. – Київ: Темпора, 2004. – С. 20.

¹¹ Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції / О. Назарук. – Відень: Видання “Українського прапору”, 1920. – С. 27.

¹² Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: спогади, невідомі твори / Б. Антоненко-Давидович. – Київ: “Смолоскип”, 1999. – С. 44.

¹³ Петрів В. Принцип творення збройної сили на основі недавнього минулого / В. Петрів // Нація в поході: орган української державницької думки. – Берлін, 1941. – Рік III. – Ч. 5–6. – С. 21.

¹⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко / [упоряд.: М. Ковальчук]. – Київ: Темпора, 2007. – С. 123.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – Київ: Темпора, 2003. – С. 87.

¹⁷ Там само.

переходу р. Збруч і об’єднання УГА з армією УНР розпочалася війна за Велику Україну, Наддніпрянщину.

У галицьких офіцерів поняття “соборна Україна” кристалізувалося ще з часів чину Легіону УСС, які йшли з гаслом: “Ми йдемо воювати за Україну!” До того ж регулярні полки Австро-Угорщини формували за територіальним принципом, і частини з українською більшістю вже створили певну спільноту¹⁸. В. Ілащук зауважив, що “...поки ми не доб’ємося до своїх, поки не станемо в лави Української Армії – ми “австрійці”, а наша програма – Вільна Соборна і Самостійна Україна!”¹⁹

Однак такі почуття охопили не всіх офіцерів. Виснажені війною фронтові офіцери не зважали на державні, політичні зміни. Так, поручник В. Петрикевич зафіксував свої враження у 1918 р.: “П’ятий рік війни! Страшно подумати над сими словами. Вичерпане і умучене слідне на кожнім кроці”²⁰. На відміну від травмованих воєнним лихоліттям офіцерів, молодші шойновишколені військовики вважали, що вони психологічно готові до війни. Хоч самі не брали участі в Першій світовій війні, але бачили розриви снарядів, поранених людей, шпиталі і були призвичаєні до воєнної атмосфери, знали “посмак воєнного лихоліття”, були свідомі, куди поїдуть та що може чекати їх на війні²¹.

У свідомості офіцерів УГА теж еволюціонували погляди: від війни за цісаря до війни за Україну. Ця зміна відбувалася поступово, навіть болісно, оскільки тривалий час домінували австрофільські настрої серед офіцерства. М. Тарнавський зокрема зазначав: “...На мені в рівній мірі ваготів однострій австрійського старшини, присяга, як і австрофільство, що в’їдалося нам через кілька поколінь в мізок, кість і кров”²². Ще на початку 1918 р., після підписання Брест-Литовського мирного договору, офіцери були переконані, що з розпадом Росії австрійське військо ввійде до України і за допомогою УСС Австрія створить буферну українську державу або навіть надасть їй незалежність²³.

Австрофільські настрої поволі змінилися на українофільські, вояки українські усвідомлювали, що інтереси Австрії не збігалися з інтересами України. І в час розпаду Австро-Угорщини перед офіцерами постала проблема вибору. Більшою мірою ними “заволоділо почуття обов’язку”²⁴.

Саме почуття обов’язку, а також нові сподівання і визначали психологічну готовість до війни. Василь Ілащук згадував: “Небораки переконалися, що перед ними вже не ті стрільці, що рік тому на широких фронтах австрійської монархії віддавали своє життя і проливали кров “за цісаря і державу”. Перед “делегатами” стояли стрільці, що знали тільки Україну і за неї жадні муки не були для них страшні”²⁵.

¹⁸ *Петрів В.* Принцип творення збройної сили... – С. 21.

¹⁹ *Ілащук В.* В денікінському полоні, в Дарниці 1919 р. / В. Ілащук // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк, 1973. – № 5–6. – С. 51.

²⁰ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych. – MF nr. 69010. – S. 1.

²¹ *Побігущий-Рен С.* Мозаїка моїх споминів / С. Побігущий-Рен. – Мюнхен; Лондон, 1982. – С. 18.

²² *Тарнавський М.* Спогади / М. Тарнавський. – Львів, 1992. – С. 58.

²³ Там само. – С. 56.

²⁴ *Гайдучок Степан:* Воєнні спомини / [уклад. і авт. передм. О. Вацеба, Б. Якимович; редкол.: Б. Якимович (голова) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – С. 13.

²⁵ *Ілащук В.* В денікінському полоні... – № 4. – С. 29.

Під час війни з поляками військовик УГА окреслив фронтний настрій: “Зараз нема ні закордонної, ні галицької України, є тільки одна соборна Україна, за яку будемо битися до останнього”²⁶.

Однак то було лише емоційне сприйняття реалій. Вояки УГА перебували в межах Галичини, в населених пунктах Австро-Угорщини або під час Першої світової війни – на фронтах у Центральній Європі. Бувати на Наддніпрянщині довелося не багатьом. Тому І. Боберський вважав, що кожний військовик повинен мати з собою карту України: “Котрий з них знає, де є Сян, де є Буг, де Прут, де Дон? Так мало подорожуємо по Україні. Львів’яни знають Україну лишень по Янів і Зимну Воду – Рудно. Я знаю Україну лишень по Бібрку”²⁷.

Першим актом війни за Україну для галицьких офіцерів був Листопадовий Чин 1918 р. Хоча деякі з офіцерів і радили відкласти виступ, їхню думку не підтримали офіцери у Львові. Оскільки ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. решта офіцерів на чолі з Д. Вітовським бачили як єдиний шанс відродити Українську державність. О. Хархаліс згадував, що було “не легко передати враження цієї листопадової ночі і першого листопада. Радість з приводу відродження своєї держави притьмарювала пролита молода кров – першої жертви на вівтарі нашої держави”²⁸.

Українські офіцери зрозуміли, що варто вже боротися за свій народ, свої інтереси. До прикладу, І. Боберський писав, що боротьба пробудила відвагу і рішучість українських військовиків, і “хочай би ця війна не скінчилась успішно, то на всякий случай буде мати вплив на наше дальше поведення. Дотепер воювали українці для других, тепер рішились ми воювати лишень для нас”²⁹. Ще один учасник листопадних подій, сотник УГА О. Кузьма згадував слова стрілецького командира: “Досі ми воювали за чужих, а тепер зачинаємо воювати за себе. Сьогодні повстає все українське вояцтво, щоби створити Українську державу”³⁰. А Євген Побігущий-Рен розмірковував: “Скільки то десятиліть, а то й віків наш вояк-українець гинув у чужій уніформі за чужі, імперські інтереси. Тепер ми – українські вояки”³¹. Також серед військового загалу панувало переконання, що держави Антанти уважно розглянуть польсько-український конфлікт і вирішать його на українську користь³².

Попри складне становище українського війська деякі молоді офіцери не бажали залишати Львова. Четар Мирон Заклинський згадував, що вони не хотіли вірити в наказ відступити зі Львова: “Це ганьба! Це зрада!” – кричали вони. “Нема причини покидати Львів!” – Референти старалися переконати їх, що ситуація безнадійна, та вони не хотіли слухати. – “Такої ганьби УСС-и

²⁶ *Обідний М.* Ми поборемо / М. Обідний // Стрілець (Станіславів). – 1919. – 26 марта. – С. 5.

²⁷ *Боберський І.* Щоденник, 1918–1919 рр. / І. Боберський; упоряд. Ю. А. Мищик. – Київ: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – С. 143.

²⁸ *Хархаліс О.* І-ий листопад в Яворові (в 47-му річницю першої жертви Листопадового Зриву сл. п. Степана Британа) / О. Хархаліс // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк, 1965. – № 4. – С. 44.

²⁹ *Боберський І.* Щоденник, 1918–1919 рр. – С. 62.

³⁰ *Кузьма О.* Листопадіві дні 1918 р. / О. Кузьма. – Нью-Йорк: Видавничка кооператива “Червона Калина”, 1960. – С. 65.

³¹ *Побігущий-Рен Є.* Мозаїка моїх споминів / Є. Побігущий-Рен. – Мюнхен; Лондон, 1982. – С. 18.

³² *Тарнавський М.* Спогади / М. Тарнавський. – Львів, 1992. – С. 72.

не переживуть! Ми останемо! Ми покажемо, що місто можна держати! А як згинемо, то з честю!”³³

Утрата Львова 22 листопада 1918 р. відчутно позначилася на настроях офіцерства. Михайло Островерха так описав гнітючий настрій вояків: “Зимовий холод проникав до кости. І як у деякий день блиснуло сонце, то це й була велика розрада для нашого вояка в цій війні”³⁴. У ході польсько-української війни траплялась нехіть воювати і зневіра галицьких військовиків. Лунали різні висловлювання, як наприклад: “Робіть мир, поки не розбігнеться фронт”³⁵, “Я знаю, що то є свята Україна і свята злука, але пощо воювати... Сто куль піде, як мухи, а одна трафить на вас або на мене... Я знаю, що то є свята злука, але то є непотрібне”³⁶. Тому чимало офіцерів не взяли участь у війні за Львів. Учасники і очевидці львівських боїв стверджували, що велика їх кількість “вешталась по столиці”³⁷.

Після втрати столиці головною метою для офіцерів у війні з Польщею став не захист кордонів ЗУНР, а боротьба за повернення Львова³⁸. Заклик “На Львів!” під час наступних воєнних операцій “вкорінився у психіці широких мас, ним жила суспільність й армія в січні, лютому і березні 1919 р.”³⁹. Тому уряд ЗУНР відмовився від пропозиції Місії генерала Ж. Бартелемі залишити за Польщею Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн, оскільки це не відповідало настроєві українського війська⁴⁰.

До того ж Акт Злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 р. дещо додав сил на подальшу боротьбу. Як фронт, так і запілля надзвичайно позитивно сприйняли цю подію. М. Омелянович-Павленко відзначив, що “від цього часу ідея соборної самостійної Української Держави мала живити й посилати на подвиги провідників і маси”⁴¹.

Чортківська офензива Української Галицької армії у червні 1919 р. стала ключовою подією на другому етапі польсько-української війни. Фактично моральний стан офіцерів залишився стійким, оскільки ряд офіцерів, які були нерішучими, після відступу зі Львова дезертирували і у війську залишились тільки ті, що “рішене було за всяку ціну видержати до самого останку”⁴². І лише нестача амуніції та зброї змусили військовиків УГА відступити під натиском ворога за р. Збруч.

Перехід Збруча, відступ був драматичним для галицьких офіцерів. Однак відразу вони взяли на озброєння нове гасло – “Через Київ на Львів”, яке вигилосив

³³ *Заклинський М.* Бої у Львові в листопаді 1918 року / М. Заклинський // Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у Визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т. I. – С. 387.

³⁴ *Островерха М.* Блиски і темряви. 1918–1919–1920 / М. Островерха. – Нью-Йорк 1966. – С. 20.

³⁵ *Боберський І.* Щоденник, 1918–1919 рр. – С. 206.

³⁶ Там само. – С. 62.

³⁷ *Крезуб А.* Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Нью-Йорк: “Око”, 1966. – С. 40.

³⁸ *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 100.

³⁹ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко; упоряд.: М. Ковальчук. – Київ: Темпора, 2007. – С. 134.

⁴⁰ *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія / Л. Шанковський. – Вінніпег: Видав хорунжий УСС Д. Микитюк, 1974. – С. 123.

⁴¹ *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920)... – С. 132.

⁴² *Крезуб А.* Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919 / А. Крезуб. – Нью-Йорк: “Око”, 1966. – С. 142.

четар УГА Роман Купчинський. Цей клич покращив настрій військовиків, додав надії, “ще не страчено всього, та що все таки можна буде колись відбити нам “від вражого ляха” нашу рідну землю”⁴³.

Настрій офіцерів після відступу з Галичини і під час війни з більшовиками “за ширшу Батьківщину” яскраво висвітлюють спогади. Наприклад, сотник УГА Іван Козак писав: “Покидаючи свою вужчу батьківщину, вояки УГА “зажурились, як Збруч річку проходили”. Одначе їхню журбу та їхній сум розвіяло нове гасло “через Київ до Львова”: “...з новою надією і новими завданнями, які для нас, урожденців Галицької землі, мали тоді найбільше значення: “Через Київ на Львів!”⁴⁴ Перед очима їхніми з’явилася візія “матери городів руських”, золотoverхої столиці Соборної України”⁴⁵. Офіцер УГА Іван Вислоцький відзначив, що “Українська Галицька Армія перейшла Збруч і йшла допомагати своїй ширшій Батьківщині, Придніпрянщині. Ішла виганяти червоного ворога...”⁴⁶. Тож, як зазначив М. Капустянський, “взяла верх ідея Соборної України. Рубікон перейдено”⁴⁷.

Для всіх формувань УГА і армії УНР гасло було спільне – боротьба за державність⁴⁸. Наступ об’єднаних армій УНР і УГА для українських офіцерів на Київ мав величезне політичне, ідеологічне значення. Хоча багато галичан виступали за похід на південь, до Одеси, оскільки це відкривало б шлях до Європи⁴⁹. Однак, офіцери переконали вояків, що мета боротьби за Україну – це звільнення Києва від ворога. О. Назарук відзначив, що “Київ представляв для України таке значіння, як Львів для Східної Галичини, а може навіть більше. Заступити Київа навіть сьак-так не може ні одно українське місто”⁵⁰. М. Островерха згадував: “Ми стояли перед Святошином і ждали нових наказів. І в кожного з нас ритмувало серце: Київ!”⁵¹

Звільнення Києва від більшовиків було апогеєм боротьби українського війська за Україну. М. Капустянський писав: “Мети досягнуто. Столиця Соборної України в руках у нашого війська. Об’єднані Українські Армії своєю кров’ю визволили Київ”⁵². Тому наслідки втрати Києва були фатальні і для політичного проводу України, зокрема С. Петлюри, і для війська. До фізичного виснаження, складного психологічного стану, нестачі амуніції додалася ще війна з Добровольчою армією⁵³. За головного ворога УНР офіцери бачили більшовиків і завзято воювали з ними. Коли восени 1919 р. з’явився новий ворог – Біла армія, багато хто з них

⁴³ *Галушка І.* Спогади про моє переживання від 28 жовтня 1918 до середини січня 1921 року / І. Галушка // Вісті. Орган військово-політичної думки Крайової управи братства кол. Вояків 1 УД–УНА в Німеччині. – Мюнхен, 1962. – Ч. 105. – С. 7.

⁴⁴ *Галан В.* Перехід Збруча / В. Галан // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк, 1969. – № 1. – С. 23.

⁴⁵ *Козак І.* Українська Галицька Армія / І. Козак // Там само. – С. 8.

⁴⁶ *Вислоцький І.* Спогади розвідчого старшини з першої світової війни / І. Вислоцький. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – С. 129.

⁴⁷ *Капустянський М.* “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”... – С. 123.

⁴⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 1 (Бібліотека НТШ у Львові). – Оп. 2. – Спр. 122. – Арк. 4.

⁴⁹ *Доценко О.* Літопис Української революції. Матеріали й документи до історії Української революції / О. Доценко. – Київ; Львів, 1923. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 8.

⁵⁰ *Назарук О.* Рік на Великій Україні... – С. 20.

⁵¹ *Островерха М.* Блиски і темряви. 1918–1919–1920 / М. Островерха. – Нью-Йорк 1966. – С. 107.

⁵² *Капустянський М.* “Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році”... – С. 258.

⁵³ *Мишуга Л.* Похід українських військ на Київ (серпень, 1919) / Л. Мишуга. – Відень: Видання “Українського прапорю”, 1920. – С. 20.

виявився морально не готовим виступити проти неї⁵⁴. О. Удовиченко зазначав: “В 3-ій дивізії було кількох чужинців, що лояльно виконували свої обов’язки українських старшин. Коли розпочалася... війна з Добровольчою армією, комдив..., зрозумівши їх положення, сам звільнив їх, на їхнє бажання, від дальшого виконання тих обов’язків”⁵⁵.

Військовики української армії, від рядовика до офіцера, усвідомлювали, в яких обставинах вони повинні були воювати. О. Удовиченко влучно висловився: “Кожний розумів, що без зброї і набоїв, голий і босий з одною непереможною ідеєю в серці – Незалежна Україна – він не зможе подолати ворога”⁵⁶.

Внаслідок воєнних поразок, поширення епідемій різних хвороб, відсутності резерву чимало галицьких офіцерів були зневірені, всіляка “ідея гаснула”⁵⁷. Про це дізнаємося з приватних листів військовиків: “...Значне число стрільців-галичан (переважно білоцерківців), які зневірені, хочуть за всяку ціну дістатися до Галичини”⁵⁸.

Наступною героїчною подією у війні за Україну став Перший Зимовий похід армії УНР по запіллю Червоної та Добровольчої армій під командою генерала М. Омеляновича-Павленка. Як писав О. Удовиченко, “самопосвяту і глибоке переконання у своїй ідеї мусили мати ці герої, щоб перетерпіти усі ті лиха”⁵⁹. Наприкінці 1919 р. з початком Першого Зимового походу і після відходу всіх слабодухих та симпатиків білогвардійської ідеї остаточно оформилися моральні якості та політичні погляди офіцерів армії УНР⁶⁰.

У 1920 р. українські вояки та офіцери продовжували воювати. Наприклад, командир Першого чорноморського полку казав: “Я воював за ньеньку Україну і буду за неї воювати до смерті”. Командир пішого куреня Другої кулеметної бригади полковник Гнат Порохівський згадував: “Щира любов до Батьківщини, мрії про її визволення, ненависть до ворога, муки, перенесені в боротьбі, пам’ять про товаришів та начальників, що загинули в боях, – все це зливало цих вояків в одну братерську сім’ю...”⁶¹.

Уже в час Другого Зимового походу, що став завершальним актом війни за Україну, військовики продовжили нерівну боротьбу і відмовилися від переходу на бік більшовиків: “...Бо всі ми бились за Україну і присягались битись до загину. Ми знаємо, що нас чекає...”⁶².

⁵⁴ Науменко А. Виховання особового складу армії доби Директорії УНР [Електронний ресурс] / А. Науменко // Воєнна історія. – Київ, 2009. – № 1(43). – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/1_09_4.html

⁵⁵ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріяли до історії війська УНР. Рік 1919 / О. Удовиченко. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – С. 168.

⁵⁶ Його ж. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – Київ: Вид-во “Україна”, 1995. – С. 132.

⁵⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – Київ: Темпора, 2003. – С. 88.

⁵⁸ Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Zakład Zbiorów Mikrofilmowych. – MF nr. 87287. – S. 215.

⁵⁹ Удовиченко О. Україна у війні за державність... – С. 141.

⁶⁰ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – С. 64.

⁶¹ Порохівський Г. Матеріяли до історії 2-ої Кулеметної бригади / Г. Порохівський // За державність. Матеріяли до історії війська українського. – Каліш, 1935. – Зб. 1. – С. 147.

⁶² Битинський М. Навколо Базару / М. Битинський // Вісті Комбатанта. – Нью-Йорк, 1971. – № 1. – С. 11.

Загалом же чимало українських офіцерів вважали, що на українських землях йде не якась “гражданская война”, а передусім війна національна, за свободу України проти всіх її тодішніх ворогів – поляків, червоних і білих росіян⁶³. Звичайно, не всі офіцери були віддані своїй справі. Наприклад, хорунжий УГА Т. Бурчак згадував, що були і “пани при війську”, котрі “по війні робили інтереси і легкoduшно тратили гроші без жалю і застановлення, що завтра буде з нами”⁶⁴.

Отже, в українських офіцерів армій УНР та УГА поступово еволюціонували погляди: від війни за царя/цісаря, за українську автономію у складі федеративної Росії/Австрії, до війни з більшовиками, поляками, білогвардійцями за незалежну Українську державу. Офіцери ДА УНР та УГА на різних етапах протистояння з ворогами – більшовицькою Росією, білогвардійцями, під час польсько-української війни 1918–1919 рр. позбувалися русофільства/австрофільства, ставали національно-свідомими українцями, чесно й самовіддано виконували свій професійний і громадянський обов’язок.

Roman Tyutenko. Notion of war for Ukraine among officers of the UNA and the UGA (1918–1921)

The article analyses opinions of officers of the Ukrainian People’s Army (UNA) and the Ukrainian Galician Army (UGA) about war and revolution on Ukrainian territories. It compares officers of the UNA and the UGA, traces an evolution of their identity from Rus-sophilia or Austrophilia to Ukrainophilia during the key stages of wars of UNR / ZUNR against Bolshevik Russia and Poland. Based on various sources it reveals a meaning of the war for Ukraine for Ukrainian officers. Besides, the article focuses on the moral and psychological state of the UNA and the UGA officers at the end of World War I and during the Ukrainian-Bolshevik and Polish-Ukrainian wars.

Key words: war, February Revolution, officer, Ukraine, Ukrainian Galician Army, Ukrainian People’s Army, ZUNR.

⁶³ Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: спогади, невідомі твори / Б. Антоненко-Давидович. – Київ: “Смолоскип”, 1999. – С. 98.

⁶⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309 (Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка, м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 1131. – Арк. 73.

УДК [347.993:329.7СВУ](477):347.965“192”

*Любов КРУПНИК***РОЛЬ АДВОКАТІВ НА СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ
“СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”**

Розглянуто роль адвокатів під час першого резонансного суду щодо еліти української інтелігенції 1920-х років – процесу над “Спілкою визволення України”. Проаналізовано зміни в законодавстві, які призвели до залежності захисників від партійного і державного керівництва. Висвітлено, як адвокати ставали невід’ємною частиною радянської правоохоронної репресивно-каральної системи.

Ключові слова: адвокат, Всеукраїнська академія наук, інтелігенція, “Спілка визволення України”, судовий процес, Українська автокефальна православна церква.

Основу джерельної бази цього дослідження склали матеріали Галузевого архіву Служби безпеки України, зокрема, стенограми судового процесу по справі “СВУ” (томи 174, 175, 176, 177, 179). Низку документів опубліковано у науково-документальному виданні “Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти”¹. Свідок цього судового процесу, український письменник Борис Антоненко-Давидович залишив нащадкам яскраві й змістовні спогади².

Формування радянської правової системи в Україні у 1920–1930 р. висвітлене істориком права Ігорем Усенком³. Досліджував судовий процес над СВУ на підставі різних джерел український історик Юрій Шаповал⁴. Становище адвокатів у 1920–1930 рр. проаналізувала у своїх публікаціях дослідниця Валерія Гусева⁵.

¹ *Пристаїно В. І.* Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристаїно, Ю. І. Шаповал. – Київ: Інтел, 1995. – 448 с.

² Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.litjarmarok.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=862&Itemid=32&limit=1&limit_start=3

³ *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін.]; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.*

⁴ *Шаповал Ю. І.* Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю. І. Шаповал. – Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.; *Його ж.* Театральна історія. 75 лет назад, в 1930-м, состоялся судебный процесс в деле “Спілки визволення України” – СВУ / Ю. І. Шаповал // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта; *Шаповал Ю. І.* Інший Сергій Єфремов / Ю. І. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 6 жовтня.

⁵ *Гусева В. П.* Щодо питання проведення чисток серед представників адвокатури в УСРР у 1919–1929 роках / В. П. Гусева // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – Ч. 2(27); *Гусева В. П.* Адвокати – жертви політичних репресій кінця 30 років ХХ століття (засуджені за співпрацю з німецьким консульством у м. Києві) / В. П. Гусева // Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013.

Однак роль адвокатів на судовому процесі над “Спілкою визволення України” детально не досліджували.

Витоки багатьох сучасних проблем пов’язані з радянською правоохоронною репресивно-каральною системою, жертвами якої стали мільйони людей. У вказаний період методично дискредитували і знищували так званих “класових ворогів”, нівелювались моральні закони, на яких ґрунтується сама ідея правосуддя. Зокрема, досить виразно ці тенденції простежувалися під час сфабрикованих судових процесів 1920–1930-х рр., кожен учасник яких ставав актором у страшній виставі, що ламала людські життя. У цьому контексті цікавою є роль адвокатів – осіб, які б мали захищати підсудних відповідно до своїх етичних і професійних обов’язків. Проте учасники цих судів: і підсудні, і правники, переважно інтелігентні, освічені люди перебували в умовах, коли змушені були керуватися не професійними й етичними обов’язками, а ставати конформістами.

Першим серед низки інших гучних судових процесів став суд над Спілкою визволення України (далі – СВУ). З 9 березня по 19 квітня 1930 р. протягом 42 днів у Харкові судили 45 помітних постатей, серед них багато учасників українського національно-визвольного руху. Згідно з обвинувальним актом, який зачитували аж на трьох судових засіданнях, СВУ діяла в Україні з червня 1926 до липня 1929 р. і мала за мету збройним шляхом за підтримки іноземних держав повалити радянську владу в Україні і реставрувати капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки. СВУ нібито співпрацювала із закордонним петлюрівським центром, урядом УНР, а її осередками було оголошено Всеукраїнську академію наук (далі – ВУАН) та Українську автокефальну православну церкву (далі – УАПЦ). Складовою частиною СВУ оголошено Спілку української молоді (далі – СУМ), яка начебто мала організувати терор проти всесоюзних і українських партійно-радянських керівників, хоч складалася лише з двох осіб – студентів Миколи Павлушкова і Бориса Матушевського. СВУ назвали наступницею контрреволюційного центру Братство Української Державності (далі – БУД) на чолі з академіком С. Єфремовим, що у 1921–1922 рр. ніби організувала всеукраїнське повстання проти радянської влади.

Згідно з додатковим розслідуванням 1989 р. та вивченням 240 томів кримінальної справи, у діях всіх 45 учасників процесу не виявлено складу злочину, а такої організації ніколи не було. 11 серпня 1989 р. Пленум Верховного суду УРСР відмінив судові рішення у цій справі, припинив її та посмертно реабілітував усіх членів СВУ.

У 1937–1938 рр. за рішенням несудових органів із 45 засуджених у справі СВУ, 12 були розстріляні, 5 засуджених, у тому числі С. Єфремов, померли у місцях позбавлення волі. Спочатку академіка С. Єфремова засудили до розстрілу, який згодом замінили на 10 років позбавлення волі⁶. Вже після суду заарештували ще приблизно 400 учасників “єфремовського підпілля”, суди, до речі, були закритими, а всього у справі “СВУ” пройшло майже 30 тис. осіб⁷. Осередки цієї організації, крім Києва і Харкова, “виявили” в Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці й Миколаєві.

Проаналізовано у статті матеріали Галузевого архіву Служби Безпеки України, зокрема, стенограми судового процесу по справі “СВУ” (томи 174, 175, 176,

⁶ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта.

⁷ Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – Київ: “АртЕк”, 1999. – С. 582.

177, 179). Також використано спогади свідка цього судового процесу, українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича⁸ та матеріали, опубліковані у науково-документальному виданні “Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти”⁹, праці Ю. Шаповала¹⁰, публікації В. Гусевої¹¹, І. Усенка¹² та ін.

Судовий процес над Спілкою визволення України – цинічна спроба розправи над українською інтелігенцією. При цьому діяло таке правове поле, в якому органи суду, прокуратури, державної безпеки, внутрішніх справ, виправно-трудова установи тощо перетворилися на слухняне знаряддя в руках партійно-державної верхівки. Зауважимо, що з 1925 р. увесь слідчий апарат підпорядковувався прокуратурі. Згідно з “Положенням про прокурорський нагляд”, прокуратуру УСРР очолював як прокурор республіки народний комісар юстиції УСРР. (...) Всі кандидатури прокурорських працівників попередньо розглядали Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У¹³. Тому “принижений, безпомічний суд виродився у вірнопідданське, канібальське знаряддя партійної влади”¹⁴.

У ході судового процесу організаційним центром СВУ визнано Всеукраїнську академію наук (ВУАН), зазнала репресій і Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). До речі, 28–29 січня 1930 р. у Києві було скликано Надзвичайний православний собор, на якому УАПЦ припинила діяльність як контрреволюційна антирадянська організація. У лютому 1930 р. про припинення своєї діяльності оголосила Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР). Значна кількість священників і вірних УАПЦ були заарештовані, заслані і розстріляні у 1930-х роках.

Чільною постаттю судового процесу був академік Сергій Єфремов, який, як про це на суді постійно наголошували, походив із духовенства. Спочатку він отримав духовну освіту, а потім закінчив юридичний факультет Київського університету, академік Української Академії наук (з 1919 р.), віце-президент Всеукраїнської Академії наук (1923–1928), автор значного наукового доробку як з літературознавства, так і з публіцистики. У Центральній Раді він керував Секретаріатом з національних справ. Після встановлення радянської влади С. Єфремов не емігрував, хоча розумів, що ризикує.

У 1923–1924 р. у сфабрикованій справі “Центр дії” Сергій Єфремов підтримав обвинувачених, особливо президента Української академії наук М. Василенка. Його принциповість, критичне ставлення до комуністів, неабиякий авторитет зумовили цькування, організовані партійними органами спільно з ДПУ, кульмінацією яких і став процес над Спілкою визволення України.

⁸ Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс]...

⁹ Пристайно В. І. Справа “Спілки визволення України”... – 448 с.

¹⁰ Шаповал Ю. І. Людина і система... – 270 с.; *Його ж.* Театральна історія... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта; *Його ж.* Інший Сергій Єфремов // Дзеркало тижня. – 2006. – 6 жовтня.

¹¹ Гусева В. П. Щодо питання проведення чисток... // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – Ч. 2(27); *Її ж.* Адвокати – жертви політичних репресій... // Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013.

¹² Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін.]; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.

¹³ Там само. – С. 175.

¹⁴ Там само. – С. 174.

Арештували Сергія Єфремова 21 липня 1929 р. Спочатку він категорично відкидав висунуті звинувачення, проте 10 вересня написав зізнання в тому, що у 1926 р. заснував контрреволюційну організацію СВУ і до 1929 р. керував її діяльністю. «Це була величезна перемога Соломона Соломоновича Брука, – пише історик Ю. Шаповал, – «старшого уповноваженого з української контрреволюції». Брук майстерно обробляв академіка, переконуючи його взяти на себе усі гріхи, аби забезпечити нові покоління українців, насамперед науковців, літераторів від репресій»¹⁵. Слідчий Соломон Брук, як згадує інший учасник СВУ Борис Матушевський, на допитах повторював: «Нам нужно украинскую интеллигенцию поставитъ на колени, это наша задача – и она будет выполнена; кого не поставим – перестреляем!»¹⁶

Окрім Сергія Єфремова, було заарештовано його рідного брата Петра, котрий працював професором Дніпропетровського інституту народної освіти, а також племінника, студента Миколу Павлушко. Сергій Єфремов та Микола Павлушков стали ключовими посталями цього процесу, оскільки на їхніх свідченнях ґрунтувався звинувачувальний висновок. Останній видав схованку, де академік Єфремов тримав свій щоденник, зміст якого став єдиним доказом критичного ставлення вченого до радянської влади. Також племінник розповів про кохання С. Єфремова до Ониси Дурдуківської, яка була сестрою його товариша та близькою родичкою, і академік підписав зізнання.

Керівником «контрреволюції» трактували на процесі СВУ й Андрія Ніковського – мовознавця і літературного критика, одного з авторів словника живої української мови, заступника голови Центральної Ради, а також міністра закордонних справ емігрантського уряду УНР у Польщі. Його засудили до десяти років позбавлення волі.

Крім того, було сфабриковано так звану «медичну секцію» СВУ. 2 січня 1930 р. надійшла сталінська шифрограма із чіткими вказівками: «Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. (...) Наша просьба согласовать с Москвой план рассмотрения дела на суде»¹⁷.

Очільником «медичної секції» вважали відомого лікаря Аркадія Барбару, асистента знаменитого науковця-терапевта М. Стражеско. У період визвольних змагань А. Барбара був міністром охорони здоров'я в уряді гетьмана П. Скоропадського, згодом очолював Червоний Хрест. Пацієнтами А. Барбари були радянські чиновники, зокрема секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, який на процесі СВУ виступав громадським обвинувачем. Лікар підписав зізнання, оскільки слідчий С. Брук та П. Любченко запевнили його, що це єдиний спосіб отримати «легке» покарання. В одній із довідок зазначено: «Барбара спільно з Удовенком, Підгаєцьким та ін[шими] є активним членом СВУ. Захопивши в свої руки Президію ВУАН, перетворив її в центр СВУ. Здійснював за директивами СВУ контрреволюційну діяльність... Добирав та виховував молоді кадри лікарів на село для контрреволюційної пропаганди й підготовки збройного повстання проти Радянської влади... Розробивши план своєї

¹⁵ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

контрреволюційної діяльності, давав вказівки лікарям під час лікування хворих комуністів не надавати їм допомоги, як метод медичного терору”¹⁸.

Панас Любченко через кілька років сам стане жертвою більшовицького режиму, проте він відіграв фатальну роль у долі С. Єфремова. Академік у своєму щоденнику згадував розмову між ними, яка відбулася 30 вересня 1926 р. у фойє театру імені Івана Франка у Києві. Академік різко висловився на зауваження П. Любченка щодо того, що він “не працює” у пресі, зауваживши: “Я людина старих поглядів, зі старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка... робота – неможлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі каззонні видання”¹⁹. Ці слова не пройшли повз увагу П. Любченка. Проте, через кілька років, на серпневому пленумі ЦК КП(б) У 1937 р. П. Любченко буде звинувачений у керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні. У перерві пленуму він зайшов додому, застрелив дружину і покінчив життя самогубством. У 1965 році П. Любченко був реабілітований посмертно.

За спогадами сучасників, судовий процес над Спілкою визволення України нагадував спектакль та й відбувався він у Харківській опері (в народі цей фарс назвали: “опера СВУ – музика ДПУ”). Судив спеціально призначений склад Кримінальної Судової Колегії Верховного Суду УСРР, голова – Антін Приходько, члени – Іван Соколянський і Григорій Волков. Був також запасний член Колегії. До речі, Антін Приходько та Іван Соколянський ніколи не були суддями²⁰. Бажаючи могли прийти подивитися на публічну розправу над авторитетними, інтелігентними, національно свідомими особами, яких зламали, і вони під впливом психологічного тиску, шантажу, страху визнавали себе винними, звинувачували інших. Ця жаклива, деморалізуюча вистава мала своїх постановників, акторів, глядачів. Заарештованих у той час ще не піддавали катуванням, проте, як свідчать матеріали справи, їх виснажували допитами. Збереглися свідчення інформатора, якого підсадили до камери, де тримали академіка С. Єфремова. “Останній повертався з допитів розгублений і розчавлений. Це був уже інший Єфремов. Він пояснював, що від нього вимагають нових зізнань, а головне – деталізації. “Так не пишіть!” – поспівчував співкамерник. “Як же я можу не писати, – відповів Єфремов, – я ж дав слово”²¹.

Звіти про судові засідання щодня друкували у газетах. Так преса ставала слухняним зряддям більшовицької системи, дієвим способом формування суспільної думки, маніпулюванням свідомістю суспільства. У трудових колективах організовували обговорення судового процесу, і щодня йшли телефонограми з Москви із вказівками щодо судового процесу.

Багатьох підсудних було деморалізовано. Згідно зі спогадами письменника і перекладача Б. Антоненка-Давидовича, директор зразкової української трудової школи, товариш С. Єфремова В. Дурдуківський, дуже погано тримався на засіданнях суду: “До кафедри, з якої відповідали всі підсудні, мало не бігцем спішно

¹⁸ Пристайно В. І. Справа “Спілки визволення України”... – С. 58.

¹⁹ Шаповал Ю. І. Інший Сергій Єфремов / Ю. І. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 6 жовтня.

²⁰ Пристайно В. І. Справа “Спілки визволення України”... – С. 50.

²¹ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта.

підійшов викликаний Володимир Дурдуківський. Годі було впізнати в цій розгвинченій фізично й причавленій душевно жалогідній постаті колишнього тріумфатора на святі п'ятиріччя української школи! Ноги підгинаються, руки тремтять, голова трясеться й уста лепечуть якісь безглузді покаяння, а очі раз у раз поглядають в одну точку. Як потім виявилось, Дурдуківський, мов загіпнотизований, дивився на свого слідчого Брука, котрий сидів неподалеку й не спускав з нього очей, пильнуючи, щоб його лисий учень слово в слово повторював на суді те, що Брук не раз репетирував із ним в останні дні слідства, коли вправний і суворий слідчий зумів зробити з людини якусь людиноподібну протоплазму.

Гидко було дивитись і слухати плаксиві відповіді Дурдуківського на запитання прокурорів і голови суду, але водночас дико було й чути короткі відповіді Єфремова в інтервалах допиту Дурдуківського, коли Єфремов стверджував признание допитуваного в приналежності до СБУ й участі в її контрреволюційних готуваннях до повстання, терору та інших фантазмагоріях, які повторював Дурдуківський, як папуга завчені фрази²².

У судовому розгляді, відповідно до процедури, брали участь адвокати. Згідно із своїми професійними та етичними обов'язками, ці особи мали забезпечувати захист підсудних, відстоювати їхні інтереси, бути рівною з обвинуваченням стороною судового процесу. Проте у своїй діяльності адвокати були обмежені постановою Наркомату юстиції (НКЮ) УСРР “Про реорганізацію колегій захисників” від 12 вересня 1928 р., відповідно до якої для оптимального контролю над адвокатами було запроваджено колективну організацію праці в юридичних консультаціях, якими керував НКЮ. Було ліквідовано роботу приватних адвокатських кабінетів. Отже, адвокати ставали залежними від влади та політичної кон'юнктури. Захисники не мали змоги повноцінно впливати на хід судового процесу. Вони спромоглися лише поставити під сумнів деякі аспекти провини своїх підзахисних і в цілому підтримали обвинувачення.

Крім того, наприкінці 1920-х років тривали масові “чистки” серед представників адвокатури УСРР. Освічених, інтелігентних адвокатів, які здобули освіту та сформувався у дореволюційний період, витіснили представники нового покоління, ревні прибічники більшовизму. За статистикою, яку наводить В. Гусєва, у 1921–1922 рр. із 168 правозаступників, картки яких надійшли до Наркомату юстиції, тільки один був хліборобом (0,1%), два працювали у торгово-промисловій сфері, 38 належали до службовців (більше 1/5), а 106 належали до осіб вільних професій. Прикметно, що зі 168 осіб тільки 3 були комуністами, що становить лише 1,8 % від їх загальної кількості²³.

Чистки адвокатів почалися наприкінці 1923 – на початку 1924 років. У жовтні 1928 р. Наркомат юстиції УСРР розпочав чистку в масштабах цілої республіки. Згідно з інструкцією № 133 від 29 вересня 1928 р. її мали проводити шляхом залучення представників органів суду, прокуратури, громадських організацій. З 3197 адвокатів перевірку не пройшли 442 осіб (13,84 %). Прикметно, що 407 з них були службовцями, 31 особа селянами та 4 осіб робітниками²⁴. Наркомат юстиції

²² Спогади Антоненка-Давидовича про СБУ [Електронний ресурс]... – С. 5.

²³ Гусєва В. П. Щодо питання проведення чисток... – С. 92.

²⁴ Там само. – С. 95.

УСРР назвав цю перевірку першим кроком до оздоровлення колегій оборонців, також рекомендовано виявляти і звільняти тих осіб, що не відповідають критеріям радянського адвоката.

Прикметно, що одним із фігурантів судового процесу над СВУ був колишній присяжний повірений, член Центральної Ради та колегії адвокатів Зіновій Моргуліс. Відомо, що він народився 1880 р. в селі Погреби Тетіївського повіту Київської губернії, належав до Української соціал-демократичної робітничої партії, а з 1917 р. – член Української партії соціалістів-федералістів. З 1917 по 1918 роки був товаришем Київського губернського комісара Української Центральної Ради, а з 1918 р. юрисконсультом Київської округи водних шляхів, з 1918 по 1919 рр. – київським губернським комісаром. За радянської влади – науковий співробітник ВУАН, юрисконсульт “Молочарсоюзу”. 19 квітня 1930 р. його засуджено по справі “СВУ” до 3 років позбавлення волі, він помер у засланні²⁵.

Підсудних захищали тринадцять адвокатів. Відомі прізвища цих захисників (згідно з матеріалами процесу СВУ, що містяться у Галузевому державному архіві Служби безпеки України): Ратнер, Віленський, Пухтінський, Гродзінський, Ривлін, Обуховський, Потапов, Виноградський, Волкомірський, Вознесенська, Ковалівська, Юровицький та Шац. Всі вони наголошували на тому, що провина їхніх клієнтів незаперечна, і вони заслужили на те, аби опинитися на лаві підсудних. Адвокати намагалися всіляко підкреслити свою солідарність з обвинуваченням, акцентуючи, що СВУ – контрреволюційна організація, яку вчасно викрили і тільки тому вона не встигла завдати серйозної шкоди радянській владі. Крім того, всі члени СВУ визнали свою вину.

У тоталітарному судочинстві визнання підсудними своєї вини – переконливий аргумент. Сумнозвісний генеральний прокурор СРСР Андрій Вишинський, який очолюватиме резонансні судові процеси 1930-х років, активно експлуатуватиме формулу “Визнання вини – королева доказів”. Радянська карально-репресивна система визнання вини “вбивала” і в переносному, і в буквальному розумінні слова.

Письменник Б. Антоненко-Давидович згадував про розмову з учасником цього процесу, мовознавцем, автором “Московсько-українського словника” Віктором Дубровським. Останній спочатку категорично заперечував свою причетність до СВУ, проте невдовзі йому показали свідчення С. Єфремова, а згодом А. Ніковського, де йшлося про його причетність. Одне з чаювань у С. Єфремова трактували як установчі збори, на яких ухвалили створити СВУ. Слідчий С. Брук чинив психологічний тиск: “Невже ви вважаєте себе за розумнішого від Єфремова й Ніковського? Тож вибирайте: або ви визнаєте, що були на установчих зборах СВУ й стали її членом, і тоді ви пройдете через суд, де вам дадуть щонайбільше три роки (за вами особливих злочинів нема), або будете й далі такий затятий – і тоді ми пропустимо вас через постанову колегії ОГПУ, де ваша доля буде незрівнянно сумнішою... Після цього В. Дубровський погодився стати членом СВУ й дав змогу слідчому відповідно оформити це діло”²⁶. У результаті він отримав “три роки ув’язнення в Ярославському політизоляторі, куди запроторили всіх засуджених за СВУ, після чого опинився на засланні в Алма-Аті, де працював на невисокій по-

²⁵ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. – Київ: Основа, 2007. – С. 867.

²⁶ Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс].

саді в місцевому цукротресті”²⁷. Проте у 1937 р. в період так званої “єжовщини” (репресій під керівництвом народного комісара внутрішніх справ М. І. Єжова) В. Дубровського знову заарештували і подальша його доля невідома.

Окрім слідчого С. Брука, адвокат С. Ратнер також впливав негативно на рішення С. Єфремова. Письменник Б. Антоненко-Давидович зазначав у спогадах, що “Єфремов пішов на “сделку” з ГПУ й власною совістю... Не берусь стверджувати, що цей факт був у дійсності, але пройшла чутка, ніби дець на середині судового процесу на Єфремова раптом зійшло прозріння й він заявив своєму оборонцеві Ратнеру: “Зараз заявлю прилюдно, що всі мої свідчення на слідстві й суді – неправдиві: ніякого СВУ не було й нема”. Оборонець Ратнер кинувся всіма силами переконувати й благати Єфремова не робити цього, щоб не накликати страшної драми не тільки для себе, а й для багатьох інших людей. Єфремов упокорився й знову став виконувати роль коменданта фортеці СВУ, котра, за образним висловом Ратнера, висунула білий прапор капітуляції ще до першого залпу прокурорських батарей”²⁸. До речі, згодом адвокат С. Б. Ратнер сам став жертвою репресій. Відомо, що він був адвокатом на судовому процесі по сфабрикованій справі Київського обласного центру дій, коли наукову інтелігенцію звинувачували у контрреволюційній діяльності. Дослідниця В. Гусева зазначала: “Відповідно до обвинувального висновку по кримінальній справі, С. Б. Ратнера підозрювали у вчиненні злочину, передбаченого ст. 54-6 КК УСРР, а саме у шпигунській діяльності на користь однієї з іноземних держав. Нібито встановлено, що С. Б. Ратнер мав тісні зв’язки з німецьким консулом Стефані, яким і завербований, є агентом німецьких розвідувальних органів з 1925 р., передавав шпигунські відомості про настрої населення, матеріальні умови життя окремих соціальних верств населення, про зміни законодавства в СРСР та інші дані. Винним себе “визнав”. Справу було заслухано особливою трійкою при НКВС по Київській області 24.10.1938 року, адвоката засуджено до розстрілу і конфіскації належного йому майна. Вирок виконано 04.02.1938 р.”²⁹.

Під час судового процесу СВУ С. Ратнер у своїй промові заявив: “Слишком головокружильным представлялось мне все то, что изложено на этих страницах обвинительного заключения. И когда я сам стал непосредственно все это проверять, я убедился в том, что очень объемное обвинительное заключение еще не все изложило из того яркого и выпуклого материала, который имеется в следственном производстве по настоящему делу. (...) Характерная особенность этого дела, что почти без исключения все обвиняемые собственноручно писали свои показания”³⁰.

Саме на добровільному визнанні злочину підсудними всі адвокати акцентували. Зокрема адвокат С. Ратнер наголошував на тому, що у двох об’ємних томах справи С. Єфремова були висновки “контрреволюційної діяльності”, сформульовані підсудним на 125 аркушах машинописного тексту. Також адвокат зазначав, що справи інших підсудних – 47 томів, проте, кожен том складається з кількох частин, а тому разом набереться понад 60 томів. С. Ратнер наголошував, що це було добровільне зізнання, викладене підсудними детально, об’ємно, а тому їх

²⁷ Там само.

²⁸ Шаповал Ю. І. Людина і система... – С. 7.

²⁹ Гусева В. П. Адвокати – жертви політичних репресій... – С. 80.

³⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Особ. арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 1–2.

вина безсумнівна, всі вони свідомо вибрали шлях “контрреволюційної діяльності” і тому цілком логічно потрапили на лаву підсудних³¹.

Проте, на думку адвоката, академіка С. Єфремова не можна вважати анти-семітом: “На основе всех данных, которыми мы располагаем, говорит о том, что подсудимый Ефремов антисемит представляется совершенно невозможным”³². Також, на думку Ратнера, С. Єфремов “может быть чрезвычайно полезным для тех трудящихся, против которых он вел свою подрывную работу. Подсудимого Ефремова на его научном поприще можно использовать в максимальной мере”³³. Адвокат наголошував, що академік С. Єфремов визнав свою вину³⁴. З цього приводу він згадував приклади, коли в інших політичних судових процесах, в яких він брав участь, підсудні не визнали своєї вини, проте радянське правосуддя виявило гуманність і поставилося до них поблажливо.

Щоденник С. Єфремова був основним аргументом обвинувачення, тому адвокат наголосив, що у ньому багато “міщанства”, але академік “ни словом не обмолвился в дневнике ни о работе БУДа, ни о работе СВУ, ни о той контрреволюционной деятельности, которую он вместе с другими проявлял. (...) Вот, товарищи судьи, я считаю, что этот дневник не является отражением души Ефремова, не может характеризовать его ни в коей мере”³⁵.

Адвокат описав психологічний стан, в якому перебував академік С. Єфремов під час суду: “Для него физическая смерть быть может более приемлема, быть может была бы легче, чем этот мировой позор, чем эта полная распластаность, это полное признание своего политического банкротства”³⁶.

С. Ратнер також зазначав: “Вот эта двойственность, уклоны, это раздвоение души, увлекли его в сторону и под влиянием этих увлечений он представляется в виде того активного и весьма серьезного контрреволюционного деятеля, каким мы видим его здесь в настоящем процессе”³⁷. Щодо терористичної діяльності СВУ, то адвокат С. Ратнер наполягав на тому, що вона “не занимала такого актуального положения”³⁸. Разом з тим він підкреслив: “Красной нитью через все это дело проходит вредительство их, но это вредительство могло быть опасным и могло быть особенно серьезным, если бы для них благоприятно сложились обстоятельства, чего к счастью пролетариата не произошло. (...) В настоящем процессе вы судите и осудите весь украинский национализм”³⁹.

Саме той факт, що учасники судового процесу були помітними постатями українського національно-визвольного руху, національно свідомими, у контексті адвокатських виступів звучало як логічна причина того, що підсудні стали ворогами, тому й опинилися на лаві підсудних, ось до чого взагалі може призвести український “буржуазний націоналізм”.

³¹ Там само. – Арк. 254–255.

³² Там само. – Арк. 44.

³³ Там само. – Арк. 50.

³⁴ Там само.

³⁵ ГДА СБУ. – Спр. 215471ФП. – Т. 4. – Арк. 43.

³⁶ ГДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 50.

³⁷ Там само. – Арк. 39.

³⁸ Там само. – Арк. 37.

³⁹ Там само. – Арк. 21–22.

Адвокат С. Ратнер наголошував на тому, що члени СБУ в своїй роботі надто захопилися національним моментом, що “превратился в национальный шовинизм, проявился в форме национального романтизма, которым чрезвычайно увлеклись украинские национальные деятели, и в конце-концов это увлечение национальной романтикой должно было привести к тому, к чему оно их привело”⁴⁰. Адвокат Обуховський дещо розширив обрії наслідків “національної романтики”: “Я уже говорил, как и до меня указывали, что приметной нитью в этом процессе является национальная романтика, но ведь и эта романтика из чего то состоит, что то лежит в основе ее. (...) Но самое серьезное, самое важное, что дало возможность спланировать вокруг этой национальной романтики контрреволюционные украинские силы – это был вопрос о колониационном развитии Украины”⁴¹. Далі адвокат наводив цифри, які засвідчували процвітання України в складі СРСР як в економіці, так і у сфері культурного розвитку, підкреслюючи помилковість суджень підсудних.

Оскільки захоплення національною романтикою трактували адвокати як виправдовувальну обставину, то це викликало різкий шквал критики прокурора, тому захисники почали виправдовуватися перед прокурором. Промова адвоката Ривліна є красномовним свідченням того, яку роль відводили захисту на процесі СБУ: “Мы могли еще допустить, что прокуратура не разделит нашей точки зрения по фактическим обстоятельствам, относящихся к отдельным подсудимым и по поводу них будет возражать нам, но мы не ждали возражений на политические темы. И не ждали потому, что никаких политических принципиальных расхождений между прокуратурой и защитой в этом деле нет и не может быть и это заявили мы в наших речах. Но, может быть, в пылу полемики, в пылу состязательной борьбы, которая свойственна состязательному процессу, кто-нибудь из защитников, может быть кто-нибудь из товарищей защитников и обмолвился такой фразой, что движущей силой СБУ, всех преступлений, совершенных обвиняемыми по настоящему делу, была национальная романтика. Если это было сказано, мы имеем мужество признать, что это было ошибочно. Мы все стоим здесь на принципах классовой борьбы. Мы прекрасно понимаем, что настоящее дело, преступления, которые совершили обвиняемые, вызваны классовой борьбой. И на этих классовых позициях мы стояли с самого начала, на этих классовых позициях мы останемся и теперь.

Я должен все же сказать, что та национальная романтика, на которую обрушился товарищ прокурор, звучала в речах некоторых защитников несколько в ином аспекте, чем это представляется товарищу прокурору. Когда некоторые защитники говорили о национальной романтике, они лишь подходили к объяснению психологи многих обвиняемых по настоящему делу, они хотели этим сказать, что в сознании обвиняемых, как им казалось, движущей силой их поступков являлась национальная романтика. Но это, конечно, не значит, что объективно национальная романтика являлась движущей силой этого дела и преступлений подсудимых”⁴². Насправді, згідно зі словами адвоката, підсудні “выполняли социальный заказ

⁴⁰ Там само. – Арк. 12.

⁴¹ Там само. – Т. 187. – Арк. 68.

⁴² ГДА СБУ. – Особ. арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 123–124.

буржуазии (...) за их спинами стояли непманство и кулачество, что они были их идеологами, представляли их интересы”⁴³.

Промовистими є слова адвоката Ривліна: “И наши соображения о социальной опасности этого дела мы получили от Вас, товарищ прокурор, когда вы нам заявили с этой трибуны, что мощь советской власти и раскаяние обвиняемых дает возможность прокуратуре не настаивать на расстреле. (...) Защита меньше всего думает искусственно приуменьшить социальную опасность настоящего дела...”⁴⁴. У таких умовах роль адвокатів набувала трагікомічних рис. Письменник Б. Антоненко-Давидович залишив такі враження: “Це не звичайний склад Верховного суду республіки, а спеціально підібраний і добре продуманий, що має довести: зрадників українського народу судить сам український народ в особі представників інтелігенції, селянства й робітництва”⁴⁵. Отже, адвокати всупереч своїм обов’язкам фактично підтримували обвинувачення.

Правда, захисники все ж намагалися відшукати аргументи, які б трохи пом’якшили провину підсудних. Так, зокрема, адвокат Потапов захищав письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську – доньку корифея української літератури та театру Михайла Старицького, племінницю композитора Миколи Лисенка. Письменницю, а також її чоловіка Олександра Черняхівського заарештовано 14 січня 1930 р. Допити проводили у в’язниці на Холодній Горі в Харкові. Згідно з вироком особливого складу Верховного Суду УСРР від 19 квітня 1930 р., Л. Старицьку-Черняхівську звинувачено в тому, що вона у період 1926–1929 рр. була членом центру СВУ і провадила керівну організаційну діяльність, згідно з програмою і завданням організації, а також здійснювала зв’язок центру СВУ з представниками деяких капіталістичних держав.

Адвокат Потапов – один із небагатьох захисників, хто виступав українською мовою. Він наголошував, що є три “неясні моменти” у її справі: неясність показів щодо мотивів втягнення Л. Старицької-Черняхівської до центру СВУ, розбіжність показів щодо складу групи, якою вона керувала – так званої “п’ятірки”, а також “розбіжність показів Дурдуківського щодо участі Старицької-Черняхівської в засіданнях – примушують мене зробити висновок, що той факт обвинувачення, який каже про те, що вона вела керівну організаційну роботу в центрі СВУ – не доведений. На суді не доведено так само і зв’язок із закордоном. Тут на суді зізнання і Єфремова, і Ніковського цілком стверджують, що їй таких доручень не давали, й крім того, у всьому матеріалі справи ми не знайшли жодного натяку на те, що вона щось в цьому напрямку робила. Єфремов ще до заснування СВУ мав тісний зв’язок із закордоном і сам одержував із закордону листи й посилав їх туди. Нащо йому було тоді брати на поміч Старицьку-Черняхівську? Гадаю, що й це обвинувачення не доведене”⁴⁶.

Проте ці аргументи були відхилені, і згідно з рішенням суду письменницю Л. Старицьку-Черняхівську засуджено до 5 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 3 роки. 4 червня 1930 р. Л. Старицьку-Черняхівську звільнено з-під варти

⁴³ Там само. – Арк. 124.

⁴⁴ Там само. – Арк. 124–125.

⁴⁵ Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс]... – С. 4.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Особ.арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 30.

і строк замінено на умовний, вона була вислана до міста Сталіно (нині Донецьк). У 1936–1941 рр. жила у Києві. 20 липня 1941 р., коли під стінами Києва точилися бої з німцями, на квартирі в Людмили Михайлівни співробітники НКВС провели обшук, конфіскували паспорт і теку з листуванням. Разом із сестрою Оксаною Михайлівною Стещенко Людмилу Старицьку-Черняхівську вивезли вантажівкою до Харкова. Тут її звинуватили в антирадянській діяльності та вивезли під конвоєм у так званому “телячому” вагоні до Казахстану. Проте в дорозі 73-літня письменниця померла, точна дата її смерті та місце поховання невідомі.

Адвокат Ривлін наголошував, що “злочинні” наміри лікаря А. Барбари – це лише розмови, які ніколи не були реалізовані. Захисник згадав, що під час польської інтервенції підсудний був комісаром шпиталю, “але на його честь треба сказати, що саме завдяки Барбарі й іншим товаришам 3000 червоноармійців, залишені в Києві після відступу червоного війська, були визнані за цивільних хворих і завдяки цьому ніхто з них не потерпів. Про це оборона подала відповідні матеріали судові...” Тому після тривалої ізоляції можна зробити з Барбари чесного радянського лікаря. Про це я прошу суд”. Однак матеріали, подані судовою обороною, зникли і про них ні разу не згадали. У результаті А. Барбара отримав вісім років таборів і три роки заслання. Проте у жовтні 1938-го він був страчений за те, що нібито продовжував “контрреволюційну діяльність” уже в концтаборі⁴⁷.

Захищаючи автора “Історії українських звуків” мовознавця Всеволода Ганцова, адвокат Юровицький спромігся поставити під сумнів зміст обвинувачення і навіть зізнання підсудного: “Переглянувши всі матеріали, зізнання інших підсудних і подорож його за кордон, я мушу сказати, що конкретних фактів щодо популяризації ідей СВУ поміж відповідними угруповуваннями і шкідництва в науковій роботі у Ганцова нема. Він називає себе фашистом, казав нібито він погромник, але, товариші, коли немає фактів, коли немає потерпілих, то це є речі (...) міркування, які ніколи за межі його думок (...) не виходили”⁴⁸. Згідно з аргументацією адвоката, підсудний придумав ці речі для того, аби в товаристві контрреволюціонерів мати належний вигляд, а згодом визнав це як свою провину.

Оскільки під час судового процесу ключовою постаттю став академік С. Єфремов, то окремі адвокати, захищаючи своїх підсудних, вказували на те, що їхні підсудні були жертвами, які зважаючи на авторитет відомого вченого, стали на шлях контрреволюції. Так, адвокат Обуховський, захищаючи свого підзахисного історика-краєзнавця, перекладача Отамановського, зазначив, що академік для нього “відіграв рокову роль, як для багатьох інших українських інтелігентів. І ця рокова роль Єфремова, під впливом якого до лав активної контрреволюції прийшли такі особи, які ніколи без зовнішнього товчка не докотились би до контрреволюційної роботи”⁴⁹.

Характерно, що адвокати, ставлячи питання підсудним, починали зі з’ясування того, яким був їх світогляд і світогляд тих, щодо кого вони давали свідчення. У такий спосіб вони намагалися з’ясувати, що підсудні були носіями українського буржуазного націоналізму, не сприймали досягнення радянської влади і тому стали ворогами радянської системи та її цінностей. Під час судового процесу акцентували

⁴⁷ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Дзеркало тижня. – 2005. – 11 березня.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Особ. арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 24.

⁴⁹ Там само. – Арк. 6.

на тому, з якого соціального середовища був той чи інший підсудний, демонструючи так званий “класовий підхід”.

Адвокат Юровицький, захищаючи підсудного Лагута, який представляв Миколаївську філію СВУ, зазначив, що “Лагута по своєму соціальному оточенню не міг бути контрреволюціонером, він має матір неписьменну селянку й батька котельника”⁵⁰. Адвокат Обуховський щодо свого підзахисного сказав: “Говоря о Холодном, прокурор не забыл вспомнить о том, что он сын директора гимназии, но почему он забыл сказать, говоря о Дубровском, что он сын крестьянина и сын крепосного”⁵¹.

Адвокати також всіляко намагалися спрямувати підсудних до виопукнення своєї провини, лукаво підводили до конкретизації обставин, які не пом’якшували, а підкреслювали провину підсудних. Так, згідно зі стенограмою судового засідання, адвокат Ковальська задавала запитання підсудному Заліському так, щоб створити про нього відповідне враження: “Скажіть, обвинувачений Заліський, які впливи Ви мали в родинному оточенні за часів дитинства, чи були міцні українські національні впливи?“, “Скажіть, будь ласка, як Ви поставилися до українського національного питання за часів лютневої революції, чи розв’язала вона Ваші національні симпатії й поставила Вас в гуцу національної громадської роботи”⁵².

Загалом роль адвокатів у судовому процесі над СВУ була передбачувана, реально вони не впливали на вирішення долі підсудних, оскільки вони не відстоювали інтересів клієнтів, а створювали ілюзію захисту. В умовах постійного тиску та періодичних “чисток” захисники були залякані, вони не могли виступати самостійною стороною судового процесу. Це призводило до профанації ролі адвоката, невідповідності з тими функціями, які він мав виконувати на судовому процесі. Тоталітарна система нав’язувала специфічну тоталітарну юриспруденцію, і адвокати стали кишеньковим знаряддям режиму, який використав їх, як і інших учасників, для більшої переконливості судового процесу. Подолати наслідки такого судочинства – одне з найбільш важливих і складних завдань сучасності.

Liubov Krupnyk. Role of public defenders during the ‘Union for the Liberation of Ukraine’ trial

The article analyses a role of public defenders during the first public show trial of Ukrainian elite representatives in the 1920s, the so-called trial of the Union for the Liberation of Ukraine. It identifies changes in the legislation that caused dependence of the defenders on the party and state leadership. It showcases the way the lawyers became an integral part of the Soviet repressive and punitive system.

Key words: public defender, All-Ukrainian Academy of Sciences, intelligentsia, Union for the Liberation of Ukraine, trial, Ukrainian Autocephalous Orthodox church.

⁵⁰ Там само. – Арк. 37.

⁵¹ Там само. – Арк. 100.

⁵² Там само. – Т. 179. – Арк. 29.

УДК [94(477/82/.86):929ВИСЛОЦЬКИЙ]“1920/1939”

Василь СТРІЛЬЧУК

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ВИСЛОЦЬКОГО У 1920–1930-х РОКАХ

На підставі найрізноманітніших джерел подано синтезований біографічний нарис сотника Січових стрільців, українського громадсько-політичного діяча міжвоєнного періоду Олександра Вислоцького. Проаналізовано його місце у національно-визвольному русі 1920–1930-х років у Галичині та на Волині. Відображено діяльність О. Вислоцького як члена партії УНДО, посла (депутата) польського парламенту (сейму) та його протистояння з владою. Розкрито роль Олександра Вислоцького в організації громадського життя краю, зокрема як члена культурно-просвітніх, господарсько-економічних товариств, керівника спортивного товариства “Луг” та видавця часопису “Брідські вісті”.

Ключові слова: Олександр Вислоцький, Січові стрільці, УНДО, Українська парламентарна репрезентація, пацифікація, товариство “Луг”, часопис “Брідські вісті”, Брідщина.

Визвольні змагання українців 1917–1921 рр., що започаткували боротьбу за Українську державу в ХХ ст., сформували ціле покоління борців та стали фундаментом для подальших стремлінь у здобутті незалежної й соборної держави. Для багатьох учасників національно-визвольних змагань, які пройшли цей тернистий шлях (героїчних битв, поразок, таборів інтернованих тощо), очевидною була потреба відчайдушної боротьби в нових умовах, тривалої підготовки українського громадянства до виборювання своїх прав і свобод різними шляхами і методами. Серед громадських і політичних діячів 1920–1930-х років виділяється постать колишнього сотника Січових стрільців Олександра Вислоцького (1896–1941), яка у сучасній історичній науці є незаслужено забутою. Його організаторські здібності, політична і просвітницька діяльність, вміння відстоювати національні інтереси як на найвищому рівні (у стінах польського парламенту) чи на локальному рівні (захист українців перед свавіллям місцевої влади, поліції); пошуки у ділянках кооперації чи громадській самоорганізації; досвід реалізації громадських проєктів із будівництва народного дому чи видання часопису є актуальними й важливими і в наш час. Мета розвідки – висвітлити роль видатного українського діяча, політика О. Вислоцького у національно-визвольному русі у Галичині й на Волині у міжвоєнний період.

Вперше на особу О. Вислоцького звернули увагу автори фундаментального видання “Енциклопедія українознавства”, що вийшло під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У першому томі словникової частини видання (1955) було вміщено короткі біографічні дані¹.

¹ Енциклопедія українознавства: Словникова частина / [ред. В. Кубійович]; Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. – Т. 1. – С. 252.

У мемуарній літературі про О. Вислоцького згадують священник о. Степан Клепарчук, його родич (одружений із його двоюрідною сестрою – Марією Вислоцькою), який добре знав діяча, співпрацював із ним у багатьох товариствах і організаціях Брідщини у 1920–1930-х роках²; хорунжий Армії УНР, чотар УГА Іван Вислоцький (1893–1969) – рідний брат Олександра³; український нотаріус Володимир Рудницький (1890–1974), котрий працював у м. Броди в 1925–1928 рр. та очолював повітовий комітет УНДО⁴; Вінцентій Вітос (1874–1945) – польський політик, з яким О. Вислоцький перебував у камері військової в'язниці в Бересті (нині м. Брест, Республіка Білорусь) упродовж чотирьох тижнів (вересень-жовтень 1930 р.)⁵; громадський та політичний діяч, адвокат Степан Шухевич⁶ – захисник О. Вислоцького на Львівському судовому процесі 22-27 лютого 1932 р. Важливим джерелом є свідчення самого Олександра Вислоцького про арешт та ув'язнення періоду вересня-грудня 1930 р., запроTOCOLьовані і опубліковані під назвою “Українські посли про своє ув'язнення в Бересті” у книзі “На вічну ганьбу Польщі”⁷.

Першим систематизував доступні матеріали про Олександра Вислоцького брідшанин, член ОУН, вояк дивізії “Галичина”, діяч української діаспори, меценат Юліян Чорній (1922–2013)⁸. Окремі матеріали про О. Вислоцького (зокрема і спогади, де записана версія загибелі відомого діяча) опублікував Ярослав Тимусь⁹. Ретельно працює, досліджуючи біографію діяча (з використанням архівних даних), Дмитро Ляшук, автор статті, опублікованої до 100-річчя від дня народження Олександра Вислоцького¹⁰. Ще одна невелика замітка про Вислоцького була опублікована в часописі громадської організації “Край” – “Брідські вісті”¹¹ (у 2007 р. газета, яку видавав О. Вислоцький протягом 1936–1937 рр., була відновлена). У цих розвідках є чимало неточностей і невисвітлених важливих відомостей про діяча, що зумовлено передусім недоступністю джерельних матеріалів.

Під час вивчення життя і діяльності Олександра Вислоцького чимало матеріалів вдалося виявити в архівних установах України. Це документи Центрального історичного архіву України, м. Львів (ЦДІАЛ України), пов'язані з

² Клепарчук С. Дорогами і стежками Брідщини. Спомини / С. Клепарчук. – Торонто: Родина, 1971. – С. 114, 175, 183–184, 192.

³ Вислоцький І. Спомини розвідника з часів Першої світової війни. Австрійська армія, Київські Січові Стрільці і Українська Галицька армія / І. Вислоцький / [[упоряд. О. Вислоцька-Третяк]. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. – С. 13, 39.

⁴ Рудницький В. Із спогадів нотаря (II). У Бродях / В. Рудницький // Сучасність. Література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен: Українське видавництво закордонних студій “Сучасність”, 1972. – Ч. 10 (142). – Рік видання дванадцятий. – С. 107–122.

⁵ Witos W. Moje wspomnienia / W. Witos. – Paryż: Instytut literacki, 1965. – Т. 3. – S. 196–206.

⁶ Шухевич С. Моє життя. Спогади / С. Шухевич. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. – С. 416–424.

⁷ На вічну ганьбу Польщі – твердині варварства в Європі. – Прага: Видання Проводу ОУН, 1931. – 150 с.

⁸ Чорній Ю. Олександр Вислоцький / Ю. Чорній // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник / [ред. Я. Чумак]. – Торонто, 1988. – С. 507–511.

⁹ Тимусь Я. Борець за народну справу / Я. Тимусь // Голос відродження. – 1994. – 26 березня.

¹⁰ Ляшук Д. Патріот рідного краю (до 100-річчя від дня народження Олександра Вислоцького) / Д. Ляшук // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. – 1997. – № 11. – С. 33–44.

¹¹ Фецул М. Олександр Вислоцький: штрихи до біографії / М. Фецул // Брідські вісті. – 2007. – Березень. – № 2.

обвинувачувальними справами та судовим процесом над О. Вислоцьким (періоду 1930–1932 рр.); Державного архіву Львівської області (ДАЛО) – Слідча справа 1940 р. й інші документи пізнішого часу; Архіву Управління Служби безпеки України у Львівській області (Архів УСБУ ЛО) – Контрольно-наглядова справа 1939 р.; Державного архіву Рівненської області (ДАРО) – поліційні донесення; Державного архіву Тернопільської області (ДАТО) – донесення повітового староства про діяльність українських товариств, у яких брав участь О. Вислоцький та поліційні рапорти тощо). Цінним джерелом у вивченні життя і діяльності О. Вислоцького є також тогочасна періодика: газети “Діло”, “Брідські вісті”, “Новий час”, “Свобода”, “Народна справа”, часопис “Вісти з Лугу” та ін.

Олександр Вислоцький народився 26 березня 1896 р. у с. Лелюхові на Лемківщині (нині с. Лелюхів, гміна Мушина, повіт Новий Сонч, Малопольське воєводство, Республіка Польща) у сім’ї священика Ігнатія Вислоцького та Юлії з Прислонських. У сім’ї було восьмеро дітей: Марія, Теодозій, Іван, Меланія, Олександр, Орест, Олена, Галина¹². Після закінчення початкової школи Олександр відвідував гімназію в м. Новий Сонч, де закінчив 3 класи. Коли хлопцеві виповнилося 14 років, батько перейшов на нову парафію – у с. Ступниця Самбірського повіту (нині село Дрогобицького р-ну Львівської обл.). Там він продовжив навчання у Самбірській гімназії і в 1912 р. закінчив 6 класів. Відтак до початку Першої світової війни Олександр проходив гірничу практику і працював службовцем у нафтових фірмах “Карпати” і “Фанто” у м. Борислав. У серпні 1914 р. як доброволець вступив до 77-го австрійського піхотного полку і перебував у ньому до осені 1916 р. Під час відпусток зумів скласти іспит на атестат зрілості у Відні¹³.

Від осені 1916 р. і до грудня 1917 р. перебував у російському полоні під містом Псков¹⁴. Звідти втік, добрався до Києва, де вступив добровольцем до Першого полку Січових стрільців, з яким пройшов непростий бойовий шлях. Цей період життя і діяльності Олександра Вислоцького є найменш вивченим. Деякі епізоди висвітлені у спогадах його рідного брата Івана Вислоцького, який також служив у Першому полку Січових стрільців, у публікаціях міжвоєнного періоду про громадську діяльність О. Вислоцького та матеріалах кримінальних справ (польської та радянської), але ці джерела треба розглядати з певним застереженням щодо достовірності даних (свідчень заарештованого).

Про свою службу в Січових стрільцях О. Вислоцький згадував у промові під час “лугової вечери”, що відбулася в рамках Лугового свята у Львові 4–5 липня 1937 р. У щомісячнику “Вісти з Лугу” зазначалося: “Голова повітового «Лугу» з Бродів, сотник Вислоцький, згадав у своїй промові, що служив разом із др. Дашкевичем при Січових стрільцях. Згадав про великий бій під Мотовилівкою та заявив, що Лугова Організація жде приказів від голови так, як колись Січові стрільці

¹² З Богом в ім’я добра / [упоряд. Н. Маркевич]. – Львів: Покрова, 2004. – С. 158.

¹³ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАІЛ України). – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 24.

¹⁴ *Вислоцький І.* Спомини розвідника з часів Першої світової війни. Австрійська армія, Київські Січові Стрільці і Українська Галицька армія / І. Вислоцький / [упоряд. О. Вислоцька-Третяк]. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. – С. 13.

слухали наказів у боях, слухали наказів др. Дашкевича в боях на Великій Україні, передовсім у переможному бою під Мотовилівкою”¹⁵.

Зі спогадів брата Івана дізнаємося, що Олександр Вислоцький був комендантом обозу Першого полку Січових стрільців, “в якому було на кілька мільйонів майна і багата каса”¹⁶ під час перебування військового підрозділу в районі м. Кременець (весна 1919 р.).

У той час, коли Олександр і його старший брат Іван брали участь у боях на Великій Україні, на батьківський дім у с. Ступниця Самбірського повіту напали польські військові. Вони пограбували о. Ігнатія Вислоцького, забравши одяг, 2 корови, пару коней, а самого 71-річного священика “виволікли з дому під церков, роздягли до нага, дали йому до 100 нагайок і хотіли застрілити, від чого врятувала його тільки інтервенція польського священика з сусідньої Ступниці польської”¹⁷. Поляки знущалися над о. І. Вислоцьким, оскільки два його сини служили в українській армії.

У документах архівно-кримінальної справи періоду 1931–1932 рр. вказано, що Олександр Вислоцький “вступив до армії на Великій Україні в Києві і брав участь у боях із більшовиками аж до осені 1919 р., тобто до часу ліквідації цієї армії, пізніше оселився в Тернополі”¹⁸. Не зовсім зрозуміло, як О. Вислоцький потрапив до Тернополя. У кримінальній справі, заведеної органами НКВД у жовтні 1940 р., в протоколі допиту (у графі про службу в армії) зазначено, що, крім австрійської армії, Олександр Вислоцький служив один місяць рядовим в УГА¹⁹.

У сімейному архіві родини Вислоцьких збереглася світлина часів визвольних змагань, на якій Олександр сфотографувався разом із своїм товаришем, згодом священиком і відомим громадським діячем, Іваном Татаринським. На світлинці зберігся підпис “Тернопіль 10/VII 1919.”. Обоє вояків в одностроях, але без жодних військових відзнак.

Під час вступу польських військ до Тернополя О. Вислоцького було інтерновано до табору в Пікуличах біля Перемишля. Там сотник²⁰ перебував до середини 1920 р.²¹. Після того, як минув час інтернування, він повернувся до родини у с. Ступницю, де одружився з Юзефою Білінською із с. Білина на Самбірщині.

Восени 1921 р. Олександр Вислоцький разом із братом дружини – Степаном Білінським купив 30 моргів поля у с. Гаї Дітковецькі на Брідщині, і з того часу він там господарював.

Початки громадської діяльності Олександра Вислоцького на Брідщині сягають 1923 р. Ось як він сам описував цей період: “Від 1923 р. я молодий тоді ще чоловік селянин починаю працювати перший раз у життю в укр[аїнських] організаціях, найперше я творю в Бродях з кількома людьми комітет по організації кооператив, а відтак організації читалень «Просвіти» в Брідському повіті. Їду від села до села,

¹⁵ Лугове свято у Львові // Вісти з Лугу. – 1937. – Серпень. – С. 134–144.

¹⁶ *Вислоцький І.* Спомини розвідника з часів Першої світової війни... – С. 39.

¹⁷ Кривава книга. Частина II. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. – Відень: Видання уряду Західньо-Української Народньої Республіки, 1921. – С. 39–40.

¹⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 24.

¹⁹ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-14045. – Арк. 2 зв.

²⁰ Під ярмом наїзника // Свобода (Джерзи-Сіті). – 1919. – 25 листопада. – С. 2

²¹ ЦДІАЛ України. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 24.

виголошую виклади про кооперацію. Скоро я став особою в повіті званою, і селяни, мене пізнавши, полюбили так, що я на всяких зборах укр[аїнських] обществ є вибираний до проводу і так попадаю у провід Союзу кооператив, кооперативного укр[аїнського] Банку, коопер[ативи] Молочарні «Просвіти»²².

Стараннями О. Вислоцького в с. Гаї Дітковецькі у 1925 р. було закладено читальню «Просвіта», він став її першим головою²³.

У 1925 р. він був одним з ініціаторів створення Комітету організації кооператив (КОК) у Бродах, який займався закладенням нових кооперативів по селах, допомагав уже створеним спілкам та збирав фонди на заснування торгового осередку. У 1926–1927 рр. організовано Районовий Союз Кооператив (РСК), діяльність якого поширювалася й на сусідні з Брідщиною волинські села. О. Вислоцький був членом наглядової ради РСК²⁴.

Активну працю на громадській ниві Олександр Вислоцький поєднував з політичною діяльністю. У 1925–1926 рр. він стає членом Українського національно-демократичного об'єднання. Його особу пропонують на кандидата до польського сейму. Зокрема, про це згадує відомий український нотаріус Володимир Рудницький, який у той час працював у м. Броди і очолював повітовий комітет УНДО. «Є це молодий господар, із закінченими семи гімназійними клясами, енергійний, добрий промовець і з дуже добрим виглядом. Він має всі прикмети, щоб бути членом нашої соймової репрезентації. Це – Олександр Вислоцький. Правда, деякі закидають йому, що «від хлопів відстав – до панів не пристав», але в такій характеристиці грає велику роль людська заздрість»²⁵. 25 березня 1926 р. на повітовому народному з'їзді Олександра Вислоцького обирають членом повітового комітету УНДО²⁶, а 6 липня 1926 р. на «довірчній нараді» в Бродах одногосно обирають головою повітового народного комітету партії²⁷. Це був активний період передвиборчої компанії та розбудови Українського національно-демократичного об'єднання на Брідщині. Разом із представниками партії Олександр Вислоцький їздив по селах краю, організував віча, проводив зустрічі. Результатом такої активної роботи стало обрання його послом до польського сейму. УНДО на 55 виборчому окрузі вибороло 4 мандати, один з яких отримав Олександр Вислоцький. У польському парламенті він був членом Українсько-білоруського сеймового клубу, Української парламентарної репрезентації, входив до сільськогосподарської та військової комісії²⁸. У своїх виступах на засіданнях польського парламенту обстоював права

²² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-14045. – Арк. 2 зв.

²³ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 2. – Спр. 176. – Арк. 1–11; *Ляшук Д.* Патріот рідного краю (до 100-річчя від дня народження Олександра Вислоцького) / *Д. Ляшук* // Брідщина. – 1997. – № 11. – С. 34.

²⁴ *Чубатий Ю.* Споживчі кооперативи в Брідському повіті / *Ю. Чубатий* // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник / [ред. Я. Чумак]. – Торонто, 1988. – С. 136–139.

²⁵ *Рудницький В.* Із спогадів нотаря (II). У Бродях. – С. 114.

²⁶ *І. Ж.* Повітовий народний з'їзд у Бродях / *І. Ж.* // Діло. – 1926. – 2 квітня.

²⁷ *О.* Довірчна нарада У.Н.Д.О. в Бродях / *О.* // Діло. – 1926. – 11 липня.

²⁸ Skład osobowy Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 10 czerwca 1928 r. – Warszawa: Drukarnia Państwowa, 1928. – S. 37, 41; Sejm i Senat 1928–1933. Podręcznik zawierający wyniki wyborów w województwach, okręgach i powiatach, podobizny posłów sejmowych i senatorów, statystyki i mapy poglądowe. – Poznań: Wielkopolska księgarnia nakładowa Karola Rzepeckiego, 1928. – S. 115–116, 206–207, 213–214.

українців, зокрема українського селянства. Відомі інтерпеляції (депутатські звернення) Вислоцького до Міністра релігійних визнань і громадської освіти у справі загальних шкіл у Бродівському повіті Тернопільського воєводства, що перестали діяти від часу світової війни; про невідповідну поведінку в школі вчителя Мечислава Творидла в громаді Кадлубиська Бродівського повіту; до Міністра військових справ щодо прибрання з орних полів громади Соколівка Золочівського повіту Тернопільського воєводства військової вузькоколійної залізниці²⁹. На засіданні сейму 23 листопада 1928 р. О. Вислоцький різко критикував польський уряд за підвищення ґрунтового (земельного) податку, зазначивши: “Внесені податки кривдять спеціально український нарід, який маю честь заступати. Українське населення є переважно 90% населенням хліборобським і то є майже цілком малоземельним. Ми, українці, не маємо поміж себе людей, котрі мали би податкові привілеї, не маємо ані обшарників, ані кольтоністів чи осадників, ані жадних інших капіталістів. І коли вістре пропонованої устави звернене є взагалі проти хліборобського населення, то в першій мірі вістре то є звернене проти українського населення. Є також ясно, що при призначуванню і стяганню всяких податків українське селянство є трактовано гірше, як польське населення. То є вислідом загальної політики пол[ського] уряду. Мушу додати, що податкова політика є одиноким способом загальної політики пол[ського] уряду проти українського народу в Польщі”³⁰.

Як депутат сейму, Олександр Вислоцький активізує громадську і політичну діяльність. По селах і містечках краю він організовував так звані “справоздавчі віча”, збори, наради, на яких були присутні жителі довколишніх сіл (наприклад, такі віча відбулися 16 червня 1929 р. в с. Боратин, Салашка³¹, а 19 грудня 1929 р. у м. Лешневі³² Брідського повіту). Багатолюдні віча організовано 8 липня 1928 р. у м. Броди за участі близько 3 тис. людей³³, 22 липня 1928 р. у селах Заболотці та Ражнів³⁴ та ін. Деякі з віч та нарад заборонила поліція (як-от у с. Берлин 28 травня 1929 р.³⁵; м. Підкамінь 26 червня 1929 р.³⁶). У с. Кадлубиська (нині Лучківці Бродівського р-ну) 21 липня 1929 р. після зібрання, на якому виступав О. Вислоцький, місцеві селяни зірвали віче москвофілів, які під акомпанемент свисту молоді змушені були залишати село³⁷.

Іноді організовували віча за участю кількох українських послів і сенаторів. Наприклад, 21 вересня 1929 р. у м. Олесько, на зібранні виступали сенатор Кузьмин, послы Целевич та Вислоцький³⁸; 29 травня 1930 р. у с. Гаї Дітковецькі Брідського повіту організовано окружне віче за участі сенатора Кузьміна і посла Вислоцького, де були присутні близько 2 тис. людей³⁹.

²⁹ Sprawozdanie Stenograficzne z 7 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 24 kwietnia 1928 roku. – Warszawa, 1928. – S. 32.

³⁰ Sprawozdanie Stenograficzne z 33 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 23 listopada 1928 roku. – Warszawa, 1928. – S. 32–36; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-14045. – Арк. 22–26.

³¹ Організаційний і вічевий рух. Брідщина // Діло. – 1929. – 28 червня.

³² На організаційному фронті. Брідщина // Діло. – 1930. – 4 січня.

³³ Вічевий рух. Брідщина // Діло. – 1928. – 21 серпня.

³⁴ Брідщина. Віча посла Вислоцького // Там само. – 9 серпня.

³⁵ Вічевий рух. Брідщина // Діло. – 1929. – 18 червня.

³⁶ На організаційному фронті. Брідщина // Там само. – 25 червня.

³⁷ Дописи. Брідщина // Там само. – 6 серпня.

³⁸ На організаційному фронті. Золочівщина // Там само. – 12 жовтня.

³⁹ На організаційному фронті. Брідщина // Діло. – 1930. – 8 червня.

Олександр Вислоцький брав участь в оглядах місцевих читалень, товариств, кооператив, у національних святах, під час яких виголошував патріотичні промови. Досить часто такі заходи переростали в національні маніфестації. Польська влада і поліція намагалися заборонити або розігнати масові зібрання українців, на яких виступав посол Вислоцький. Так, 12 серпня 1928 р. у с. Висоцько Брідського повіту відбулося посвячення символічної могили борцям, полеглим за Україну, зібралось близько 1000 людей, 4 священники та посол Вислоцький. Поліція спробувала завадити, однак протести посла та священників, а також позиція присутніх людей не дали їм цього зробити. Після освячення могили, жалобних пісень та виголошення промов відбувся почесний похід луговиків із довколишніх сіл перед хрестом, а згодом фестини на побудову Народного дому в Бродах та справоздавче віче посла Вислоцького⁴⁰.

У м. Броди 4 листопада 1928 р. староство заборонило проводити урочисту академію і ходу від церкви до символічної могили через Ринок. Після церковної відправи у храмі Різдва Пресвятої Богородиці 10-тисячна процесія із хрестом, хоругвами і образами рушила до церкви св. Юрія вулицею через Ринок. Однак дорогу їй перегородила поліція з багнетами, яка накинулася на колону і почала розганяти людей. О. Вислоцькому вдалося скерувати процесію у малі вулички, люди таки зібралися біля церкви, де відбулося освячення пам'ятного хреста та панахида за полеглих українських вояків. Після цього учасники заходу намагалися пройти містом до будівлі староства, однак поліція розігнала людей та заарештувала кількох студентів і членів “Лугу”⁴¹.

5 липня 1929 р. влада заборонила віче та урочисту академію у Пляшеві на козацьких могилах, де були присутні послы Вислоцький та Струтинський⁴². 28 липня 1929 р. Олександр Вислоцький взяв участь у поминальних заходах – 17 річниці з часу смерті о. Володимира Кальби – активного громадського діяча, ініціатора встановлення пам'ятника Маркіяну Шашкевичу на Білій горі, що відбулись у Соколівці Золочівського повіту. Після церковної відправи і панахиди на могилі посол виголосив промову, у якій нагадав присутнім про життя і діяльність видатного діяча, при цьому критикував місцевого пароха, який не наслідуює о. Кальби, бо не бере участі в цих заходах. Промовець заохочував людей, які зібралися, записуватися у члени читальні “Просвіта” і товариства “Сокіл”, акцентуючи на тому, що в єдності сила⁴³. Поліція заборонила другу частину зібрання, де планували виголошувати промови та показати вправи “соколів”⁴⁴.

28 серпня 1929 р. Олександр Вислоцький брав участь у святкуванні 280-ї річниці перемоги українських військ під проводом Б. Хмельницького над польським військом на чолі з королем Яном II Казимиром під Зборовом. Під час великого дійства, на яке зібралось близько 10 тис. осіб, освячено могилу полеглим козакам. Також мало відбутися віче, однак втрутилася поліція. Сенатор Кузьмин і послы О. Вислоцький та М. Західний вирішили організувати посольські віча. Під час виступу Олександра Вислоцького, який “підніс далекосягле значення побіди гетьмана

⁴⁰ Вічевий рух. Брідщина // Діло. – 1928. – 21 серпня.

⁴¹ Свята 1 листопада. Броди // Там само. – 18 листопада.

⁴² Новинки: Святкування бою під Берестечком // Діло. – 1929. – 20 липня.

⁴³ ДАГО. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 163. – Арк. 1–2.

⁴⁴ Дописи. Золочівщина // Діло. – 1929. – 9 серпня.

Богдана Хмельницького в бою під Зборовом і його пляни збудувати українську державу на всіх землях України”⁴⁵, польська поліція почала розганяти присутніх. Сутичка тривала близько 4 годин, унаслідок чого 25 осіб було тяжко і 100 легко поранено, п’ятьох заарештовано⁴⁶.

Як зазначав Олександр Вислоцький, до свого арешту він провів близько 300 віч⁴⁷.

У 1928 р. О. Вислоцький був делегований разом з іншими послами на конгрес Міжпарламентської унії в Берліні. Збереглася світлина, на якій члени Української парламентарної репрезентації сфотографовані із Євгеном Коновальцем⁴⁸. Згодом польські та більшовицькі слідчі розпитували Вислоцького про цю подію⁴⁹.

Із документів державної поліції Волинського воєводства дізнаємося, що Олександр Вислоцький, який був закріплений від партії УНДО за Дубенським повітом, у листопаді 1928 р. розповсюджував на території Брідщини українські видання військового змісту⁵⁰. Зокрема, брошуру під назвою “Війна будучини”, яка містила 16 сторінок тексту (виготовлена на циклостилі, літери руські, фарба фіолетова). У вступі до видання згадано про гарячкові військові приготування всіх народів і необхідність вивчення поглядів фахівців на майбутню війну. Також у брошурі зазначено: “Випускаємо цей зошит з цією метою, щоб зацікавити ширші українські кола, а особливо військові, тими питаннями, які у майбутній війні у великій мірі будуть впливати і на наше недалеке майбутнє”⁵¹. Листи з коротким описом змісту брошури та наказом встановити пильний нагляд за послом Вислоцьким, стежити за поширювачами тих брошур, а також не допустити їх до розповсюдження серед широких українських мас, були розіслані повітовими комендантами державної поліції до відділків (постерунків) поліції на території Дубенського, Рівненського та Здолбунівського повітів⁵².

Напередодні додаткових виборів до сейму і сенату Польщі на Волині, призначених на травень-липень 1930 р., О. Вислоцький як делегат УНДО об’їжджав села Дубенського повіту. Із представниками місцевого повітового комітету УНДО, а іноді з іншими послами і сенаторами організовували посольські віча і збори, на яких знайомили присутніх з програмою і завданнями партії, наголошували, що УНДО прагне відродити українську державність та захищає в парламенті права українців, критикували політику воєводи Г. Юзефського, засуджували політику колонізації

⁴⁵ Жуковський А. Відзначення 280-ліття перемоги гетьмана Богдана Хмельницького над поляками під Зборовим / А. Жуковський // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи: Історично-мемуарний і літературний збірник / [ред. кол.: Б. Гошовський, В. Верига, А. Жуковський]. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Вид-во комітетів “Зборівщина”, 1985. – Т. XXXVIII. УА. – С 588–591.

⁴⁶ Покладення могил під Зборовом // Діло. – 1929. – 3 вересня.

⁴⁷ Б[увший] посол Олександр Вислоцький знову перед судом // Діло. – 1932. – 24 лютого.

⁴⁸ Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Фундація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 633; Луцький О. В справі одної фотографії / О. Луцький // Діло. – 1930. – 20 листопада.

⁴⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 371. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 31; ДАЛО. – Ф. Р-3258. – Оп. 1. – Спр. П-14045. – Арк. 14.

⁵⁰ ДАРО. – Ф. 87. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 4–5.

⁵¹ ДАРО. – Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 9.

⁵² ДАРО. – Ф. 154. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 13; Ф. 118. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 6; Ф. 126. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 9; Ф. 152. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 24.

українських земель польськими осадниками⁵³, піднімали питання шкільництва. Тогочасна періодика зафіксувала близько двадцяти віч на теренах Дубенського повіту впродовж квітня-травня 1930 р. за участі Олександра Вислоцького⁵⁴.

Зважаючи на загострення політичного протистояння у Польській державі та подання Ю. Пілсудського 30 серпня 1930 р., президент Речі Посполитої підписав декрет про розпуск парламенту. Нові вибори до сейму і сенату призначено на листопад 1930 р. Посли і сенатори втратили політичну недоторканість, розпочалися арешти тих, хто був в опозиції до уряду. На багатьох українських послів ще від початку 1930 р. були у польському парламенті судові запити для притягнення до відповідальності⁵⁵, тому розпочалися арешти. Серед перших заарештованих послів був і Олександр Вислоцький. Загалом під час акції “пацифікації” польська поліція затримала 23 українських сенаторів та послів. П’ятьох із них, серед них і Олександра Вислоцького, заарештованого у ніч з 9 на 10 вересня 1930 р., ув’язнили у брестській в’язниці. Про ці події писала газета “Діло”: “Б[увшого] посла Олександра Вислоцького арештували в 1 год. вночі з 9 на 10 вересня 1930 в його селі Гаях Дітковецьких. Обставини, серед яких його арештовано, такі, що ми не можемо з них нічого подати до прилюдного відома, аби не наразувати нашого органу на конфіскату”. Арешт “б[увшого] пос[ла] Вислоцького переводив комісар поліції в супроводі 6 поліціантів і 2 агентів цивільних. Без прощання з жінкою, без наказу арештування виведено його з хати і так ведено яких два кілометри до авта, яким відвезено його до Бродів. У Бродах авто змінено, після чого вивезено б[увшого] пос[ла] Вислоцького на Радивилів через Крем’янець, Дубно, Ковель до Берестя. У Бересті в першу чергу переведено у нього ревізію, але так, що знову не можемо подати її подробиць до відома наших читачів. Те саме дотичить побуту п. Вислоцького в берестейській твердині, де він сидів 4 тижні з Вітосом, 1 тиждень із Корфантим, 4 дні з Путеком і вкінці 4 тижні з Попелем. Тепер б[увший] пос[ол] Вислоцький сидить у львівських Бригідках разом з б[увшим] послом Ліщинським. За інформацією, що її ми одержали, п[осла] Вислоцького, який перебуває в тюрмі вже майже 4 місяці, ще досі не переслухано”⁵⁶.

Вислоцького звинувачували в антидержавних промовах, які він виголошував під час посольських віч, зборів, нарад та релігійно-національних маніфестацій у 1928–1930 рр. у Східній Галичині й на Волині.

Перше судове засідання відбулося у Рівному, де О. Вислоцького звинувачували за виступ 22 травня 1930 р. на передвиборчому віче в с. Дубляни Дубенського повіту. На Волині у той час діяли ще російські закони, які були значно суворіші за австрійські. Колишнього посла звинувачували у підбурюючій промові з метою

⁵³ Мосієвич Ю. Участь українських національних партій у довиборках до парламенту Польщі на Волині навесні-влітку 1930 р. / Ю. Мосієвич, Д. Цецик // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею: зб. наук. праць. – Рівне: ПП Дятлик М.С., 2014. – Вип. 12. – Част. 2. – С. 72–74.

⁵⁴ З передвиборчого руху на Волині // Діло. – 1930. – 30 квітня; 6 травня; 8 травня; 16 травня; 18 травня; 3 волинського виборчого фронту // Там само. – 17 травня; 3 Волинського виборчого фронту // Там само. – 12 травня.

⁵⁵ Sprawozdanie Stenograficzne z 68 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 25 stycznia 1930 roku. – Warszawa, 1930. – S. 3–4.

⁵⁶ З-поза куліс Берестя // Діло. – 1931. – 1 січня.

бунтівних або зрадницьких вчинків та виступах проти закону, розпоряджень влади. Під час судового процесу, що відбувся в Рівненському окружному суді 30 січня 1931 р., О. Вислоцького засуджено на 2 роки тяжкої тюрми⁵⁷. Оскарження, подане адвокатом Степаном Біляком до Апеляційного суду в Любліні (8 травня 1931 р.)⁵⁸ та касаційна скарга до Найвищого Суду у Варшаві (23.07.1931 р.)⁵⁹, не взяли до уваги, вирок залишився правосильним.

У Галичині звинувачували Вислоцького у державній зраді, нібито він своїми промовами і виступами на шістьох вічах і нарадах (м. Радехів 27.05.1928 р.; с. Берлин Бродівського повіту 26.06.1928 р.; м. Броди 8.07.1928 р.; с. Висоцьке Бродівського повіту 12.08.1928 р.; с. Болотня Перемишлянського повіту 30.09.1928 р.; м. Броди 25.06.1929 р.) та на чотирьох національних святах (с. Жуличі Золочівського повіту 15.07.1928 р.; с. Підлисса Золочівського повіту 5.08.1928 р.; м. Броди 4.11.1928 р.; с. Соколівка Золочівського повіту 28.07.1929 р.) закликав до відірвання частини краю від Польської держави та ширив погорду і ненависть до польської влади, порушував публічний спокій, закликав до насильства, зневаги поліції і т. п. Спочатку суд мав відбутися у м. Золочеві восени 1931 р., однак колишній український посол постав перед судом присяжних у Львові лише у лютому 1932 р. Судовий процес тривав шість днів (з 22 по 27 лютого 1932 р.). В результаті добре організованого захисту, яким займалися адвокати Степан Біляк та Степан Шухевич, та свідчень свідків-українців на користь обвинувачуваного Львівський суд присяжних визнав Олександра Вислоцького невинуватим⁶⁰.

Згідно з вирокom Рівненського окружного суду, діяч мав бути звільнений 9 вересня 1932 р., однак йому не зарахували двох місяців ув'язнення у слідчій тюрмі в Бересті (нині м. Брест, Республіка Білорусь), єдиному з усіх ув'язнених українських послів, та 6 місяців перебування у тюрмі між рішеннями судів I і III інстанції. Звернення стосовно зарахування 8-місячного терміну ув'язнення не дали результатів. Олександр Вислоцький повинен був відбувати покарання аж до кінця квітня 1933 р.⁶¹ Проте стараннями адвоката Степана Біляка він був звільнений 5 листопада 1932 р.⁶² Загалом О. Вислоцький просидів у польських в'язницях два роки і майже два місяці.

Після звільнення Олександр Вислоцький повертається до рідного дому в с. Гаї Дітковецькі Бродівського повіту, де займається сільським господарством та бере активну участь у громадському житті села та повіту. У 1933 р. у Гаях Дітковецьких споруджено Народний дім. Велика заслуга в цьому була місцевого пароха о. Івана Татаринського (1890–1941), приятеля О. Вислоцького з часів визвольних змагань 1917–1921 рр., який із 1929 р. виконував свої священничі обов'язки у цьому селі.

⁵⁷ Б[увший] посол Ол[ександер] Вислоцький перед судом у Рівному // Діло. – 1931. – 3 лютого.

⁵⁸ Справа б[увшого] посла О. Вислоцького перед апеляційним судом у Любліні // Там само. – 14 травня.

⁵⁹ Справа б[увшого] посла Ол[ександра] Вислоцького перед Найвищим Судом // Діло. – 1931. – 26 липня.

⁶⁰ Б[увший] посол Олександр Вислоцький знову перед судом // Діло. – 1932. – 24 лютого; Там само. – 25 лютого; Там само. – 26 лютого; Там само. – 27 лютого; Там само. – 28 лютого; Там само. – 1 березня.

⁶¹ Недоля б[увшого] посла Олександра Вислоцького // Там само. – 9 вересня.

⁶² Новинки: Б[увший] посол Вислоцький на волі // Там само. – 6 листопада.

Колишній посол активно займається політичною діяльністю. 30 липня 1933 р. в газеті “Діло” надруковано його статтю-звернення “Провінція і отаманщина”, у якій він засуджує внутріпартійне протистояння в УНДО та звертається до Дмитра Паліва та його прихильників припинити розбрат. “Я переконаний, – зазначав О. Вислоцький, що тепер не пора в таку важну хвилю для українського народу розривати партійну єдність і то найбільшої партії і кидати новий роздор між український нарід. В ім’я чого це робиться? Нині, коли з одного боку наша пропаганда за кордоном зробила своє і цілий світ нашим питанням заінтересований, а з другого боку, коли там за Збручем ліквідується рештки ніби української комуністичної держави, ... коли там голод панує і пожирає страшні жертви... і врешті, коли селяни тут, у Галичині, переживають страшну кризу та нужду, якої не зазнали навіть під час війни, то в ім’я чого робити роздор?”⁶³

8 лютого 1934 р. О. Вислоцький знову стає членом Повітового народного комітету УНДО⁶⁴, бере активну участь у нарадах і з’їздах партії.

Колишній посол входив до складу багатьох господарських та просвітніх організацій і товариств, які діяли на території Брідського повіту. Він був членом управи філії товариства “Просвіта” в Бродах⁶⁵, “Сільського господаря”⁶⁶, членом Надзірної ради Районової молочної в с. Суховоля та Об’єднаної районової молочної в Бродах⁶⁷, заступником голови філії “Союзу українських купців у Бродах” (1937 р.)⁶⁸. У селі Гаї Дітковецькі у 1935–1937 рр. він був секретарем гуртка “Сільський господар”⁶⁹, у 1936 р. – головою товариства “Луг”⁷⁰, а у 1937 р. – членом ревізійної комісії читальні “Просвіта”⁷¹.

1 листопада 1936 р. О. Вислоцький, як делегат філії “Просвіти” в Бродах, брав участь у першій повітській нараді у справі побудови Народного дому в повітовому центрі, що відбулася у с. Суховоля⁷². Цей важливий національний проект став передумовою створення повітового часопису “Брідські вісті”, який вирішили видавати замість летючок із закликом зібрати кошти на Народний дім у Бродах. Організатором і видавцем газети “Брідські вісті” став Олександр Вислоцький. Загалом вийшло 17 номерів (2 у 1936 р. і 15 у 1937 р.). Майже у кожному номері “Брідських вістей” публікували заклики про збір коштів на Народний дім: “Проч з байдужністю!”, “Хай кожний зложить таку жертву, що йому дозволяє його спроможність, його національна свідомість і честь”, “Як риба без води, селянин без землі, так українські повітові організації без Н[ародного] дому в Бродах не можуть належно жити та належно розбудуватися” та ін. О. Вислоцький пропонував свій

⁶³ Провінція і отаманщина // Діло. – 1933. – 30 липня.

⁶⁴ Повітовий народний з’їзд у Бродах // Діло. – 1934. – 19 лютого.

⁶⁵ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 47.

⁶⁶ Велика нарада в Підкамені // Брідські вісті. – 1937. – Березень; *Вислоцький О.* Відгомін цьогорічної посухи / О. Вислоцький // Там само. – 1 серпня.

⁶⁷ *Мазурок О.* Українська молочно-кооперативна організація у Брідському повіті / О. Мазурок // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник / [ред. Я. Чумак]. – Торонто, 1988. – С. 241–255.

⁶⁸ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 2. – Спр. 3065. – Арк. 3.

⁶⁹ Там само. – Спр. 2962. – Арк. 1–3.

⁷⁰ Там само. – Спр. 176. – Арк. 14.

⁷¹ Там само. – Спр. 3640. – Арк. 1.

⁷² *Вислоцький О.* До вас селяни-хлібороби Брідщини / О. Вислоцький // Брідські вісті. – 1936. – Листопад; Дописи із сіл (Суховоля) // Брідські вісті. – 1936. – Листопад.

спосіб побудови Народного дому, дорікав байдужим⁷³. У часописі пропагувався клич “свій до свого по своє”, метою якого була підтримка українського підприємництва в Бродах. “Тож найвища пора, щоб в нашому повіті залунав клич “свій до свого”, – писав О. Вислоцький. – Підтримаймо своїх людей у торгівлі, даймо їм змогу жити так, як живуть чужі купці. Це наш національний обов’язок. У свого купця одержимо вироби українського промислу і тим піддержимо не лише рідну торгівлю, але й рідний український промисл, українські фабрики, що дають нашим браттям заробіток, бо в своїй фабриці працює свій робітник”⁷⁴.

У “Брідських вістях” висвітлювалася діяльність українських організацій і товариств у повіті, публікували поради з ведення господарства, новини законодавства, події в світі тощо. Олександр Вислоцький вів окрему рубрику “Пізнаймо свій повіт. Хроніка Брідщини”. На підставі історичної літератури, статистичних даних, спогадів він висвітлював історію краю. На останній сторінці часопису розміщував рекламу українських крамниць. Видавці “Брідських вістей” наштовхнулися на ряд перешкод (тиск влади, нестача фінансів, брак дописувачів), однак найгострішою проблемою була байдужість більшої частини української громадськості повіту⁷⁵.

О. Вислоцький докладав чимало зусиль для розвитку на терені Брідського повіту молодіжного товариства “Луг”. У 1927 р. він став одним із засновників цієї спортивно-пожежної організації⁷⁶. О. Вислоцький був ініціатором створення товариства “Луг” у містечку Лешнів (нині с. Лешнів Бродівського р-ну), де організація добре розвивалася, до неї входило 200 осіб⁷⁷. Однак у період пацифікації більшість осередків були ліквідовані. Відродження і новий етап розвитку товариства “Луг” на Брідщині настав у 1936 р., коли було скликано повітову нараду, підписано новий статут і вибрано тимчасову управу на чолі з О. Вислоцьким. Проте староство відкинуло статут, бо не погодилося з тим, щоб головою повітового “Лугу” була особа, карана дволітньою тяжкою тюрмою. Вислоцький подав запит до Тернопільського воєводського уряду, який відхилив справу. Цим питанням займалася Українська парламентська репрезентація. У зв’язку з цим Товариство “Великий Луг” у Львові уповноважило Олександра Вислоцького до надзору і контролю “Лугів” на Брідщині⁷⁸.

О. Вислоцький чітко визначив основну мету, завдання та місію “Лугу”: “Гуртуючи членів у тіловиховних (руханкових) організаціях, об’єднуємо розбитий і розпорошений нарід і підготовляємо його до великих завдань нації, навіть і до війни... Товариство “Луг” ставить своєю виразною ціллю посередно військову підготовку. “Луг” формально і статутово є тільки руханково-спортивним товариством, але веде фактично військову підготовку серед своїх членів... “Луг” перебрав на себе місію і традицію Українського Січового Стрілецтва та вірить, що доведе її до позитивного і успішного кінця”⁷⁹. 22 лютого 1937 р. у Бродах відбувся Перший

⁷³ Його ж. Мій проєкт, як побудувати Народний Дім у Бродах / О. Вислоцький // Брідські вісті. – 1937. – 15 квітня.

⁷⁴ О.В. Свій до свого! / О.В. // Брідські вісті. – 1936. – Листопад.

⁷⁵ Стрільчук В. Часопис Брідщини: погляд в історію / В. Стрільчук // Брідські вісті. – 2007. – Січень–лютий.

⁷⁶ ДАТО. – Ф. 231. – Оп. 2. – Спр. 3635. – Арк. 1–2.

⁷⁷ Дописи: Брідщина // Діло. – 1928. – 5 серпня.

⁷⁸ З життя Лугової організації // Брідські вісті. – 1936. – Листопад.

⁷⁹ О. В. Лугова організація на Брідщині / О. В. // Брідські вісті. – 1937. – Березень.

луговий повітовий з'їзд за участю голови "Великого Лугу" зі Львова полковника Романа Дашкевича⁸⁰, прибули на зібрання представники 33 лугових осередків. Наступним важливим кроком стала організація 10-денного інструкторського курсу в передмісті Старі Броди 8–18 березня 1937 р., де задіяно 41 луговика з 30 осередків повіту⁸¹. О. Вислоцького 22 квітня 1937 р. обрано головою повітового "Лугу"⁸². На Луговому святі у Львові, організованого 4–5 липня 1937 р., із Брідщини взяло участь 379 юнаків та 120 дівчат у лугових одностроях⁸³. Це була одна з найчисленніших повітових організацій краю. Олександр Вислоцький увійшов навіть до складу старшини "Великого Лугу" у Львові⁸⁴.

Про успішний розвиток цієї організації під проводом О. Вислоцького свідчить і той факт, що на святі 1938 р. у Львові брідський "Луг" отримав відзнаку – Чашу уряду УНР за те, що це товариство "передує у Луговій організації". Нагороду вручив Комендант "Великого Лугу" Роман Дашкевич Голові повітового Лугу в Бродях Олександру Вислоцькому⁸⁵.

Займаючись рільництвом, колишній посол відкрив у м. Броди крамницю із залізними товарами, яка спочатку знаходилася у будівлі Повітового Союзу кооператив. Однак згодом поблизу церкви Різдва Пресвятої Богородиці у Бродях О. Вислоцький купив недобудований дім, завершив будівництво і перед початком Другої світової війни перебрався жити на вул. Гольдгабера, 12 (нині Івана Франка, 12). На першому поверсі будинку працював магазин із залізними виробами⁸⁶.

У вересні 1939 р. після окупації території Західної України більшовиками всі політичні партії та громадські організації були заборонені. Постанова колишнього посла, активного громадського і політичного діяча привернула увагу радянських карально-репресивних органів. Згідно з постановою, виданою начальником опергрупи лейтенантом держбезпеки Євграфовим 19 жовтня 1939 р., Олександра Вислоцького було затримано. Його звинувачували за ст. 54¹³ КК УРСР як службовця польського сейму, як члена партії УНДО, який поширював провокаційні слухи про СРСР, групував довкола себе націоналістів, ундовців для підняття повстання проти рад⁸⁷. Мірою запобіжного заходу було взяття під варту і утримання у Бродівській тюрмі, а його справу передали воєнному прокурору. 23 червня 1940 р. оперуповноважений Підкамінського РВ НКВС Калініченко видав постанову про арешт Олександра Вислоцького. Досі не з'ясовано, де Олександр Вислоцький перебував після допиту 1 листопада 1939 р.⁸⁸ і до 23 червня 1941 р. (моменту арешту). В анкеті заарештованого від 23 червня 1940 р. (м. Підкамінь) зазначено, що він перебуває під вартою у Золочівській в'язниці⁸⁹. Олександра Вислоцького

⁸⁰ Перший луговий з'їзд у Бродях // Там само.

⁸¹ О. В. Повітовий луговий інструкторський курс у Бродях / О.В. // Там само. – 1 квітня.

⁸² Луговик. Вісті з Лугу / Луговик // Брідські вісті. – 1937. – 1 травня.

⁸³ Лугове свято у Львові // Вісті з Лугу. – 1937. – Серпень. – С. 134–144.

⁸⁴ Величавий здвиг Лугів у Львові // Діло. – 1937. – 6 липня.

⁸⁵ Попис перед прапором // Вісті з Лугу. – 1937. – 1 жовтня. – С. 243–249.

⁸⁶ Спогади Вислоцького Богдана Олександровича (1932–2011), жителя м. Долина Івано-Франківської обл. (Записав Василь Стрільчук, 01.07.2007 р., м. Броди) // Приватний архів Василя Стрільчука у м. Броди.

⁸⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-14045. – Арк. 19–20.

⁸⁸ Там само. – Арк. 2–16.

⁸⁹ ДАЛО. – Р-3258. – Оп. 1. – Спр. 14045. – Арк. 6.

звинуватили за ст. 54¹³ КК УРСР в тому, що він, будучи депутатом колишнього польського сейму і керівником організацій УНДО, “Луг”, “Просвіта”, провадив боротьбу проти революційного руху⁹⁰. 10 лютого 1941 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР О. Вислоцького за активну боротьбу проти революційного руху засуджено на 8 років виправно-трудоваих таборів⁹¹.

Встановлено, що Олександр Вислоцький помер 23 грудня 1941 р. в Усольському виправно-трудоваому таборі (відомому під назвою – Усольлаг)⁹², який діяв у структурі Головного управління виправно-трудоваих таборів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР (ГУЛАГ НКВД). Усольський ВТТ знаходився в м. Солікамськ Свердловської області (з березня 1940 р. – Молотовська область, нині – Пермський край, Приволзького федерального округу Російської Федерації). Табір спеціалізувався на лісозаготівлях, деревообробці. Син Олександра Вислоцького – Богдан, згадував, коли батька заарештували, то через деякий час мама Осипа отримала від нього лист, де він писав, що вони їздять по залізничних станціях і розвантажують вагони з лісом⁹³. За іншою ж версією, яка ґрунтується на спогадах очевидця Михайла Кашуби (жителя с. Гаї Дітковецькі, більшовицького в’язня, якому вдалося вижити), Олександра Вислоцького було знищено у Золочівській тюрмі (задушено в бані) разом з його давнім товаришем із часів визвольних змагань о. Іваном Татаринським, парохом с. Гаї Дітковецькі⁹⁴.

Згідно з постановою прокурора Львівської області від 17 липня 1989 р. Олександра Вислоцького було реабілітовано⁹⁵.

Отже, Олександр Вислоцький був активним громадсько-політичним діячем національно-визвольного руху міжвоєнного періоду. Беручи активну участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., він не зневірився, а в нових умовах продовжував боротися за Українську державу. Його чітка політична позиція і невтомна праця на громадській ниві, його ораторські вміння, організаторський хист формували харизму лідера, за яким ішли люди. Працюючи на різних ділянках політичного, економічного чи культурного життя Галичини й Волині, як простий рільник чи депутат польського парламенту, він передусім дбав про добробут українців і з державницької позиції дивився на вирішення різних проблем, що виникали на шляху створення незалежної України. Саме тому в період більшовицької окупації він, як і багато інших представників української інтелігенції, став жертвою радянської тоталітарної системи.

⁹⁰ Там само. – Арк. 22.

⁹¹ Там само. – Арк. 23.

⁹² Там само. – Арк. 36.

⁹³ Спогади Вислоцького Богдана Олександровича (1932–2011), жителя м. Долина Івано-Франківської обл. (Записав Василь Стрільчук, 01.07.2007 р., м. Броди) // Приватний архів Василя Стрільчука у м. Броди.

⁹⁴ *Тимусь Я.* Борець за народну справу / Я. Тимусь // Голос відродження. – 1994. – 26 березня. – № 28 (409).

⁹⁵ ДАЛЮ. – Ф. Р-3258. – Оп. 1. – Спр. П-14045. – Арк. 36.

Vasyl Strilchuk. The public and political activities of Olexander Vyslotskyi in the 1920s and 1930s

The article presents and analyses biography of a centurion of the Sich Riflemen, Ukrainian public and political figure of the interwar period Olexander Vysolytskyi. Based on a variety of sources it identifies his place in a national liberation movement of the 1920s-1930s in Galicia and in Volhynia. It reveals Vyslyotsky activities as a member of the UNDO party, an ambassador (deputy) to the Polish parliament (the Sejm) and his confrontation with the authorities. Moreover, it dwells on Vyslotsky's role in organization of public life of the region, in particular as a member of the cultural, educational, and economic associations, a head of the sports association 'Lug' and a publisher of the newspaper 'Brid Visti'.

Key words: Olexander Vysolytskyi, Sich Riflemen, UNDO, Ukrainian parliamentary representation, pacification, 'Lug' association, magazine 'Brid Visti', Brody region.

УДК [329.7ОУН:334.73.021(477.8)]“1929/1939”

Людмила ДРОГОМИРЕЦЬКА

КООПЕРАЦІЯ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ І ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ (1929–1939)

Висвітлено стратегію діяльності Організації українських націоналістів у сфері кооперації у 1929–1939 рр., простежується вплив ОУН на розвиток українського кооперативного руху в Західній Україні.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), український кооперативний рух, кооперація.

Зацікавлення громадськості історією боротьби українського народу за національне визволення і побудову суверенної Української держави актуалізує висвітлення різних аспектів діяльності Організації українських націоналістів (ОУН). Спробуємо з'ясувати, як вплинула ОУН на розвиток українського кооперативного руху в Західній Україні, визначити напрямки практичної діяльності націоналістів у сфері кооперації.

Аналіз програмних документів ОУН дає підстави стверджувати, що українські націоналісти декларували позитивне ставлення до кооперації. Проте позицію Організації щодо українського кооперативного руху не можна назвати чіткою і виваженою. ОУН прагнула відродження української державності, а кооперативний рух націоналісти розглядали як одну із найважливіших засад розбудови держави.

На початку 20-х років ХХ ст. ідеологи націоналізму ще не мали чіткого уявлення про тип суспільства, яке вони прагнули створити після здобуття незалежності. “На чільному місці національних вартостей має стояти розріст нації, вибування її фізичних і духових сил, потужність політична, належна роля міжнародня. Тільки поклавши це за наріжний камінь національної будови, – писав у 1927 р. один з ідеологів націоналізму Д. Андрієвський, – можна перейти до розгляду справ внутрішнього укладу, справ режиму, соціальних і економічних проблем, що поготів міняються повсякчасно й невпинно, і не можуть мати одного універсального на всі часи рішення...”¹.

Початком формування політичної і соціально-економічної доктрини інтегрального націоналізму, тісно пов'язаної з організаційною розбудовою ОУН, опрацюванням та прийняттям її програми, можна вважати перший Великий збір ОУН 1929 р., коли у відозві “Від Конгресу Українських Націоналістів” було сформульовано

¹ *Мартинець В.* Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріяли до передісторії українського організованого націоналізму (1920–1929) / В. Мартинець. – Вінніпег, 1949. – С. 161.

основні характеристики політичної влади і соціально-економічного ладу Української держави. ОУН переконливо стверджувала, що незалежна, соборна Українська держава буде прагнути до “розбудови всіх галузей народного господарства”, а зокрема “дбати про розвиток сільськогосподарської виробності шляхом підтримання середнього селянського господарства, сільськогосподарської кооперації і промисловості”².

Деталізовано політичну й соціально-економічну доктрину ОУН у загальній програмі, прийнятій на Великому зборі 1929 р. Майбутнє незалежної соборної Української держави націоналісти в основному уявляли як аграрне, що ґрунтуватиметься на співпраці між державою, кооперацією та приватним капіталом. Кооперацію ОУН вважала одним із шляхів успішної розбудови національної економіки і визнавала необхідність проведення державою такої економічної політики, яка “створить найкращі можливості розвитку для всіх форм національної кооперації”, “буде підтримувати розвиток сільськогосподарської кооперації”, “сприяти розвитку сільськогосподарської промисловості в формах виробничої кооперації”, “подбає про організацію виробничої та збутової ремісничої кооперації, підпирючи ремісництво в межах, що відповідають сучасному характерові продукції та ринків”, “торговельні операції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках будуть розподілені між приватним капіталом, кооперацією і державою”³.

Трансформуючи політичну доктрину ОУН, II Великий збір ОУН, що відбувся в Римі 26-27 серпня 1939 р., уточнив ряд положень програми, у преамбулі якої підкреслено, що “вповні незалежною політично нація може бути тоді, коли вона незалежна економічно”. Конкретизуючи цю концепцію, ОУН формулювала важливу тезу про те, що економічний лад незалежної держави в майбутньому треба побудувати на різних формах удержавленої, громадської й приватної господарської власності, поклавши в основу економічної політики “солідарну співпрацю всіх соціально-виробничих верств, яку нормуватиме держава в загальних інтересах нації”⁴. Важливим доповненням програми стали нові положення щодо розвитку виробничої кооперації. У новій редакції документа акцентовано на тому, що, враховуючи особливості соціально-економічної структури України, держава буде розвивати промисловість “на мішаному принципі удержавленої, муніципалізованої, кооперативної й приватної власності”, в окремих галузях промисловості передбачено створення підприємств “з участю державного й приватного, чи кооперативного капіталу”, а підприємства легкої та харчової промисловості планували залишити “ініціативи приватного й кооперативного капіталу осіб та спілок під загальною контролею держави”. У програмі згадано про вдосконалення торговельного обміну “шляхом плянкової розбудови національних приватних, кооперативних і державних

² Від Конгресу Українських Націоналістів // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Сучасність [Б. м.]. – 1983. – Т. 2. – С. 326.

³ Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 28.1. до 2.2.1929 . // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р.: зб. док. – [Б. м.]: Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 7–9. – (Бібліотека Українського підпільника, Ч. 1).

⁴ Політична програма Організації Українських Націоналістів // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали / [ред. Т. Гунчак, Р. Сольчаник]. – Сучасність. – 1983. – Т. 2. – С. 404.

підприємств”, “розвиток конструктивних форм національного кооперативного та приватного банківництва” під контролем держави та ін.⁵

Програма українського націоналізму, на думку лідера ОУН Степана Бандери, має базуватися на світогляді, що є “витвором українського духу, природи і цілого українського народу”. Визнаючи кооперацію джерелом і рушієм культурно-духовного саморозвитку народу в формах, що узгоджувалися з його ментальністю, Степан Бандера не заперечував “позитивної, творчої ролі держави, яка має обороняти, організувати і сприяти вільному життю і розвиткові культурного поступу та господарського добробуту народу й людини”⁶.

Незважаючи на те, що програмні документи не визначали стратегії і тактики діяльності організації у сфері кооперації, на практиці ОУН визнавала кооперативний рух однією із форм боротьби українського народу за національне визволення, тому, як і інші політичні партії, що діяли в Західній Україні у 20–30-их роках ХХ ст., намагалася підпорядкувати кооперацію своїм інтересам.

Курс на опанування кооперативним рухом випливав із основного постулату визвольної доктрини ОУН – “опори на власні сили”, згідно з яким кооперативи, поряд з іншими масовими організаціями українського населення, мали слугувати “жолобом втягування” широких мас у боротьбу проти польського режиму⁷. Видані Крайовою езекутивою ОУН у 1929 р. інструктивні матеріали спрямовували членів організації на опанування кооперативних організацій, створення при них націоналістичних гуртків і секцій. Зокрема, у травні 1929 р. окружні езекутиви отримали наказ, щоб у місцевостях, де немає таких організацій, розпочати створення “самоосвітніх гуртків” при молочарнях та філіях “Маслосоюзу”⁸. Одне з “головних завдань сучасності”, які висунула Крайова езекутива в грудні, полягало в тому, щоб поставити кооперативи на “становище ідеології націоналізму”⁹.

Виконуючи розпорядження Проводу, українські націоналісти намагалися цілеспрямовано поширювати ідеологію українського націоналізму через кооперативні організації, що впливало на діяльність кооперативів. У грудні 1929 р. було припинено роботу кооперативних курсів у с. Коршеві Коломийського повіту, бо місцева поліція отримала повідомлення від свого інформатора, що “керівник курсу мав проводити між курсантами політичну агітаційну роботу з метою освідомлення їх у націоналістичному дусі”¹⁰. Під час обшуків у приміщеннях кооперативів часто вилучали нелегальні видання, що було приводом для репресій. Так, за належність до ОУН та поширення нелегальної націоналістичної літератури 27 листопада 1930 р. у Городенці заарештували урядовця повітового союзу кооперативів І. Курилюка, 28 жовтня 1933 р. – в Устеріках членів місцевого кооперативу М. Штиня та В. Гураля,

⁵ Там само. – С. 407–410.

⁶ Злупко С. Економічний світогляд Степана Бандери [Електронний ресурс] / С. Злупко. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/>.

⁷ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – Т. 1: 1920–1939 / [за ред. С. Ленкавського]. – С. 137–139.

⁸ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 856 (Інформація Львівського воєводського управління про діяльність Української націоналістичної організації (ОУН). 30 квітня 1932 р. – 14 листопада 1932 р.). – Арк. 12.

⁹ Там само. – Арк. 92.

¹⁰ ДАІФО. – Ф. 2сч. – Оп. 1. – Спр. 670 (Щотижневі звіти Станіславського воєводського управління. 6 липня 1929 р. – 9 січня 1930 р.). – Арк. 105.

31 жовтня 1933 р. – службовця Тернопільського повітового союзу кооперативів Й. Менцінського, в Підгайцях – крамаря Ю. Зіня, в с. Дичків Тернопільського повіту – кооператора В. Кузьму. У 1934 р. польська поліція почала широку карну акцію, внаслідок якої заарештовано весь крайовий провід ОУН у Галичині, а також ув'язнено сотні рядових членів організації, серед яких були й кооператори. Багато членів та симпатиків ОУН за свої політичні переконання отримали тривалі терміни ув'язнення в концтаборі Береза Каргузька. Серед них були кооператори О. Кудря із с. Межиріччя, І. Мриглід із с. Розвадів, О. Павлишин із с. Товтолуг Тернопільського повіту, директор кооперативу з Калуша П. Мигович та ін.¹¹. Українська кооперація зазнала відчутних кадрових втрат.

Більшість українських політичних сил засуджували методи діяльності націоналістів. На спільному засіданні президії Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) й Української парламентської репрезентації, що відбулося 13 липня 1934 р., прийнято резолюції, в яких зазначено, що “поведінка ОУН утруднює, а то й унеможлиблює конструктивну працю українським освітнім, господарським і політичним організаціям, що на руку польським екстремізаційним течіям у відношенні до українського народу і веде націю на небезпечний шлях політики катастроф. Масове самовинищування людей, без ніякої користі для нації в теперішності та зі шкодою для неї у майбутності, поширення провокації – отсе страшний жалюгідні наслідки діяльності ОУН”¹².

Проте ні опозиція демократичних українських партій, ні репресивні заходи польської адміністрації не мали суттєвого впливу на форми і методи діяльності українських націоналістів у сфері кооперації. Інструкція Центрального проводу ОУН від 20 листопада 1936 р. вимагала охоплення членами організації “всіх українських інституцій в галузі економічній, кооперативній, спортивній і освітній, бо під їх вивіскою можна надалі продовжувати роботу підривної”¹³. Виконуючи розпорядження Центрального проводу, націоналісти не тільки ставали активними кооператорами, але й опановували керівні кооперативні структури. Наприклад, членом ОУН був один із засновників молочної кооперації, директор “Маслосоюзу” А. Палій, націоналіст І. Прибитківський у 1936 р. став директором кооперативу “Гуцульщина” в Косові, члени ОУН М. Захарняк – директором районної молочної чарні в Рудках, М. Чопик – директором повітового союзу кооперативів у Яворові¹⁴.

Визначити кількість кооперативних організацій, що перебували під впливом ОУН, надзвичайно важко, що можна пояснити насамперед нелегальним статусом Організації. Однак, аналізуючи джерела, переконаємося у тому, що ОУН, як і інші українські політичні партії, прагнули використати кооперацію для поширення своїх впливів. Це чітко можна простежити на прикладі Станіславського воєводства. Так, у 1937 р. воєвода доповідав міністру внутрішніх справ, що у Косівському повіті під вплив ОУН перейшли 25% кооперативів, які у 20-х роках перебували під впливом Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), у Долинському повіті – 20%

¹¹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – С. 151, 418, 419, 433.

¹² Ухвала чотирьох українських партій // Діло. – 1934. – Ч. 161.

¹³ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 973 (Інформації воєводських управлінь і повітових староств про діяльність українських націоналістичних кооперативних товариств і організацій у Станіславському воєводстві. 5 січня 1933 р. – 20 жовтня 1933 р.). – Арк. 28.

¹⁴ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – С. 417–418, 433.

кооперативів, раніше опанованих УНДО. В селах Майдан, Височанка, Сапогів, Комарів Калуського повіту 80 % членів УСРП змінили свій напрям у політиці і “перейшли в націоналісти”¹⁵. Сильним був вплив націоналістів на кооперативні організації в Монастириськах, Чорткові, Підгайцях, Рогатині, Стрию, Косові, Коломиї, Золочеві, Сокалі, Раві Руській, Перемишлі, Самборі¹⁶.

У другій половині 30-х років ОУН відмовилася від масових виступів проти польської окупаційної влади і основну увагу зосередила на розбудові організаційної мережі та налагодженні культурно-просвітницької діяльності. Для досягнення цієї мети націоналісти намагалися використати й кооперативні установи, про що свідчать повідомлення представників польських властей. Зокрема, станіславський воєвода у доносі до міністра внутрішніх справ констатував, що “ОУН в кооперації здобула вплив і створила собі добру базу для подальших акцій. Її члени в ролі ревізорів, інструкторів проводять пропаганду націоналістичних ідей у формі виголошення рефератів і лекцій з історії України, поширюють нелегальну літературу ОУН”¹⁷. Комендант поліцейського постерунку в Крупцях, що на Волині, у доносі зазначав, що місцевий “кооператив є прихильником ОУН. Дотримується конспірації. Кооператив має сильний вплив на населення як організатор кооперації і піднесення свідомості населення в напрямі націоналістичному”¹⁸. Луцький повітовий староста інформував волинського воєводу про те, що кооператив “Українська праця” в с. Піддубцях у 1935 р. “розгорнув сильну націоналістичну діяльність, що виявляється в частих зборах у приміщенні магазину кооперативи. Спостереження за діяльністю кооперативи дуже утруднене, оскільки збори проводяться нібито з причини вирішення господарських питань. Однак це неправда, бо кооператива з 1935 р. попала під вплив ОУН. У червні 1935 р. в кооперативі були вивішені відозви ОУН з закликами до збройного виступу”¹⁹.

Тактика припинення бойових акцій, до яких звикли і польські власті, і українське населення, призвела до поширення підтримуваних ворожою пропагандою чуток про знищення ОУН, що викликало серед українців настрої зневіри й апатії, а польські урядовці тріумфували і заявляли, що ОУН ліквідована. Тому, всупереч новій тактиці, Організація вирішила заявити про себе, зорганізувавши у травні 1935 р. акцію розповсюдження націоналістичних листівок з нагоди вшанування пам’яті полеглих борців за волю України. Агітаційні матеріали поширювали доставці молока для “Маслосоюзу”, які вивозили листівки зі Львова в порожніх бідонах від молока і передавали на конспіративні склади ОУН по селах. Цією акцією започатковано відновлення видавництва і поширення нелегальної націоналістичної літератури²⁰.

¹⁵ ДАІФО. – Ф. 68. – Оп. 1. – Спр. 719 (Інформація слідчого відділу Станіславського повітового управління державної поліції і переписка з постерунками державної поліції Станіславського повіту про діяльність УСРП в повіті 5.02.1937–29.12.1937). – Арк. 103.

¹⁶ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 360 (Повідомлення повітових старостів про діяльність Української Військової організації (УВО) в повітах Станіславського воєводства. 31 жовтня 1925 р. – 14 липня 1927 р.). – Арк. 167.

¹⁷ ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 28.

¹⁸ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1156 (Інформації постерунків державної поліції про діяльність українських кооперативів на Волині). – Арк. 23.

¹⁹ Там само.

²⁰ *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – С. 441.

Відновлення активної нелегальної діяльності ОУН призвело до масових арештів і репресій, що негативно позначилося на діяльності кооперативних організацій, членами яких були прихильники ОУН. Так, у Тернополі в червні 1935 р. за поширення підпільних видань і за приналежність до ОУН засуджено до ув'язнення на 9 років кооператора В. Пастушенка, на 8 років – службовця ПСК П. Джуса, на 2 роки – учня кооперативної торговельної школи Т. Серанта. Наприкінці 1937 р. відбувся політичний судовий процес на Волині проти 55 селян з Костопільського повіту, звинувачених у приналежності до ОУН. Серед засуджених селян було багато кооператорів²¹.

Прагнучи відродження української державності, ОУН намагалася використовувати кооперативні організації як джерело пробудження і формування націоналістичної свідомості українського громадянства. У фінансових документах кооперативів відсутні звіти про призначення субсидій на підтримку українських політичних сил. Зрозуміло, що такі видатки суперечили статутам кооперативних організацій, і українські кооператори їх не облікували, щоб уникнути звинувачень у політичній діяльності та не спричинити хвилі репресій. Підтвердження фінансової підтримки кооперацією національних політичних сил збереглися хіба що у звітах представників польської влади. Волинський воєвода, наприклад, доповідав Міністерству внутрішніх справ, що у Ковельському повіті при деяких кооперативах були створені аматорські театральні гуртки, виступи яких були антипольськими. Урядовець висловлював занепокоєння, що “виручені за виступи кошти лише частково використовуються на розбудову кооперативів, в основному ці кошти переводяться до партійних кас, для антипольської пропаганди”²². Факт, що українські кооперативи були “джерелом матеріальної підтримки для національних громадсько-політичних організацій” констатував відомий український кооперативний діяч, керівник статистичного відділу Ревізійного союзу українських кооперативів А. Жук²³. Про те, що майже всі українські кооперативи в Бережанському повіті Тернопільського воєводства у 1934 р. передали “відповідний відсоток з річного доходу на потреби ОУН”, повідомив на судовому процесі над членами ОУН свідок Владислав Врубель²⁴.

Отже, реальної політичної підтримки з боку націоналістів кооперація не мала, що, очевидно, пов'язано з нелегальним статусом Організації українських націоналістів.

Однак українські кооперативні організації сприяли створенню матеріального підґрунтя для діяльності ОУН. Взаємодія ОУН з нею перший погляд далекими від політики кооперативами об'єктивно підносила вагу та значення кооперативного руху в національно-визвольній боротьбі українського громадянства.

²¹ Там само. – С. 469, 457.

²² ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9 (Волинське воєводське управління. м. Луцьк). – Спр. 2030 (Списки українських кооперативів і різна переписка з цього питання). – Арк. 77.

²³ Zuk A. Lviv – centre of Ukrainian economics in Galicia. Role of cooperative movement in the Ukrainian liberation struggle / A. Zuk. – New-York, 1962. – S. 368.

²⁴ Велика розправа під замітом приналежності до ОУН в Бережанах // Діло. – 1934. – Ч. 275. – С. 7–8.

Lyudmyla Drohomyretska. Co-ops in the programme documents and activities of the Organization of Ukrainian Nationalists in 1929–1939

The article analyses a strategy of the Organization of Ukrainian Nationalists in the sphere of cooperation in 1929–1939. It traces influences of the OUN on the development of Ukrainian cooperation in Western Ukraine.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian cooperative movement, co-operation.

УДК 930.2:929КОНОВАЛЕЦЬ

Василь ФУТАЛА

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

Проаналізовано історіографічні джерела, що висвітлюють життя та діяльність Є. Коновальця. З'ясовано етапи та особливості розвитку проблеми в різних соціокультурних умовах, виокремлено основні напрями досліджень, персоніфіковано науковий доробок істориків, окреслено коло недостатньо вивчених питань і перспективні напрями наукових досліджень.

Ключові слова: Є. Коновалець, УВО, ОУН, історіографія, український націоналізм, біографічні знання, історичний портрет.

Є. Коновалець належить до тих історичних діячів, чия постать привертала і продовжує привертати увагу істориків, публіцистів і політиків. Жанрово різноманітна література про Є. Коновальця та національно-визвольні змагання українців, без сумніву, потребують історіографічного аналізу. Тому метою статті є систематизувати праці про життєвий шлях Є. Коновальця, виявити важливі тенденції та накреслити шляхи наукових пошуків.

Є. Коновалець увійшов в історію українських визвольних змагань як талановитий організатор і керівник УВО й ОУН. Його ім'я часто фігурує у спогадах учасників революційних подій¹ та у працях напівмемуарного характеру². Зазвичай автори оперували великою кількістю фактографічного матеріалу, уникаючи характеристик. І це зрозуміло: потрібно було ще осмислити місце і роль історичного діяча в доленосних для України подіях.

Перша книга про Є. Коновальця вийшла друком у Парижі невдовзі після Роттердамської трагедії³. У цьому виданні не було документальних фактів чи наукових гіпотез, це спроба звеличення непересічної особистості. Перший нарис про голову ОУН з'явився через десять років після його трагічної загибелі. Це був посмертний твір О. Кандиби – відомого українського поета, члена Проводу українських націоналістів (ПУН) з 1937 р. Тут Є. Коновалець постав як “людина великого політичного

¹ Безручко М. Січові стрільці в боротьбі за державність / М. Безручко. – Каліш, 1932. – 82 с.

² Стефанів З. Українські збройні сили в 1917–1921 рр. Воєнно-історичний нарис / З. Стефанів. – Коломия, 1935. – Ч. 1. – 123 с.; Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 / О. Думін. – Львів: Червона Калина, 1936. – 375 с.; Історія українського війська: у 3-х ч. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – VIII, 568 с.; Українські січові стрільці. 1914–1920 / [за ред. Б. Гнаткевича та ін.]. – Львів: Накл. ювілейного комітету, 1935. – 160 с.

³ Євген Коновалець. – Париж: Б.в., 1938. – 110 с.

хисту, суверенний стратег революції й тактик суспільно-політичної роботи”⁴. У повоєнні роки написано ще декілька досліджень. Зокрема, професор Українського вільного університету у Мюнхені Ю. Бойко порушив питання про Коновальця як керівника націоналістичного підпілля у Наддніпрянській Україні⁵. У 1970-х роках автор доповнив свою розвідку новими фактами⁶. Член ПУН, головний редактор “Сурми”, “Розбудови нації” та інших націоналістичних часописів В. Мартинець видав книгу про історію українського організованого націоналізму⁷. У когорті діячів націоналістичного руху 1920-х рр. Є. Коновалець займає почесне місце. Вдало узагальнили діяльність ОУН за 25 років чільні діячі цієї організації, видавши у Парижі збірку статей “Організація Українських Націоналістів. 1929–1954”⁸. У студіях О. Бойків, Д. Андрієвський, Є. Онацький⁸ трактують Є. Коновальця як провідника нації. Перша ґрунтовна праця вийшла до 20-х роковин пам’яті полковника, її автором був П. Мірчук. У книзі чимало фактологічного матеріалу а також глибоких узагальнень про діяльність ОУН. Зокрема, дослідник виділив три основні риси Коновальця: безкомпромісність, вірність державницьким традиціям і соборництво⁹.

Бойовим побратимом Є. Коновальця був Р. Дашкевич. Він належав до ініціаторів і організаторів січово-стрілецького руху в Галичині, засновників Галицько-буковинського куреня січових стрільців, командував гарматною батареєю, а згодом бригадою січових стрільців. Р. Дашкевич опублікував книгу спогадів про бойовий шлях артилеристів у 1918–1919 рр.¹⁰, у якій є немало відомостей про Є. Коновальця. Київським січовим стрільцем, зокрема Є. Коновальцю, відведено належне місце в історико-мемуарній праці С. Ріпецького¹¹. Надзвичайно важливими є й нариси з історії Української революції 1917–1921 рр. колишнього прем’єр-міністра уряду УНР І. Мазепи¹² та генерала Армії УНР О. Удовиченка¹³.

Подією у науковому житті української діаспори став вихід у світ збірника спогадів, документів і статей “Євген Коновалець та його доба” (1974). Передумови

⁴ Олесь О. [Кандиба О.] Євген Коновалець. Нарис про життя, чин і смерть великого українського патріота / О. Олесь. – На чужині, 1948. – С. 25.

⁵ Бойко Ю. Євген Коновалець і осередньо-східні землі / Ю. Бойко. – На чужині, 1947. – 64 с.

⁶ Його ж. Націоналізм на СУЗ у добі Коновальця / Ю. Бойко // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 577–617.

⁷ Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / В. Мартинець. – Вінніпег: Видання ПУН. На скитальщині, 1949. – LXXVI, 349 с.

⁸ Бойків О. Командир – Державний муж – Творець організованого націоналізму / О. Бойків // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Париж; На чужині, 1955. – С. 49–68; Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН / Д. Андрієвський // Там само. – С. 141–166; Онацький Є. У вічному місті / Є. Онацький // Там само. – С. 167–186.

⁹ Мірчук П. Євген Коновалець (у 20-річчя смерті) / П. Мірчук. – Торонто: Видавнича спілка “Гомін України”, 1958. – С. 59–60.

¹⁰ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота / Р. Дашкевич. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. – 208 с.

¹¹ Ріпецький С. Українське Січове Стрілецьтво. Визвольна ідея і збройний чин / С. Ріпецький. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1956. – 367 с.

¹² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – Мюнхен: Прометей, 1950. – Ч. 1: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. – 206 с.

¹³ Удовиченко О. Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921 / О. Удовиченко. – Вінніпег: Вид. хорунжий УСС Д. Микитюк, 1954. – 175 с.

формування характеру та світогляду керівника визвольного руху, зокрема, вплив родинного оточення на становлення особистості проаналізували О. Грицай, С. Шах та О. Зінкевич. Другий розділ книжки “У полум’ї війни і революції” містить публікації М. Єреміїва, А. Мельника, Д. Герчанівського і М. Кураха. Висвітлено революційні події 1917–1920 рр., у яких гартувалися організаторські здібності Є. Коновальця. Його роль у формуванні збройних сил Центральної Ради, на думку члена УЦР М. Єреміїва, була вирішальною. Більше того, у спогадах він стверджує: якби на час Брестських переговорів було втрачено контроль над Києвом і делегації держав, які брали участь у перемовинах, не отримали б підтвердження, що українці контролюють Київ, Брестський договір не було б підписано, а відтак – Україна не була б визнана як незалежна держава¹⁴. Такої ж думки дотримується у своїх спогадах і А. Мельник¹⁵.

У розділі “УВО – підземне військо України” З. Книш, О. Навроцький, М. Бажанський, О. Мельникович навели маловідомі факти з політичного життя Західної України 1920-х рр., настрої покоління Є. Коновальця, а також різні погляди на історичні події. І. Кедрин-Рудницький на підставі своїх зустрічей із Коновальцем створив його психологічний портрет. Талановитий журналіст намагався спростувати усталений погляд на Коновальця як героя, для автора він державний діяч. “Героїв було і є багато, а державних мужів та індивідуальностей – мало, напрочуд мало”, – писав І. Кедрин-Рудницький¹⁶. Порівнюючи С. Петлюру з Є. Коновальцем, дослідник звернув увагу на те, що перший свою енергію спрямував “на консолідування еміграції довкола закордонного центру УНР та на дипломатичну діяльність”, а другий діяв у напрямку “поглиблення ідеології українського самостійництва і соборництва у громадянстві, на збереження безперервності активної боротьби проти окупантів”¹⁷.

У розділі “ОУН у боротьбі з окупантами” висвітлено події, які зумовили заснування ОУН. Про це розповіли ті, хто створював націоналістичну організацію: О. Бойдуник, С. Ленкавський, Ю. Артюшенко, Є. Врецьона, В. Янів. Особливо виразно відтворено атмосферу Установчого конгресу ОУН та роль у ньому Є. Коновальця. В інших розділах книги проаналізовано діяльність оунівців поза межами України, міжнародну політику ПУН, з’ясовано обставини загибелі Є. Коновальця. Окремим напрямом дослідження у перше повоєнне десятиліття стала тема ліквідації відомого діяча ОУН. На початку 1950-х рр. Я. Чиж (Я. Кутько) написав працю у трьох частинах¹⁸. Через три десятки років у видавництві Ю. Середяка вийшов у світ збірник “Шляхом на Роттердам”, де вміщено розповіді-роздуми Є. Онацького, Д. Андрієвського, О. Семененка, З. Ірчанського та Я. Гайваса. Автори писали про московських агентів у ЗЧ ОУН, їхні зв’язки з головою ПУН, полемізували про особу Полуведька тощо. Слушною нам видається думка Д. Андрієвського: “Чинники ОУН

¹⁴ *Єремійв М. Є.* Коновалець на тлі української визвольної боротьби / М. Єремійв // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації імені Євгена Коновальця, 1974. – С. 142–146.

¹⁵ *Мельник А.* Київ – Мотовилівка – Карабичів / А. Мельник // Там само. – С. 166–167.

¹⁶ *Кедрин-Рудницький І.* Видатна індивідуальність / І. Кедрин-Рудницький // Там само. – С. 355.

¹⁷ Там само. – С. 345.

¹⁸ *Кутько Я.* Пекельна машина в Роттердамі: Історія убивства полк. Євгена Коновальця на основі тогочасних матеріалів та сучасних свідчень / Я. Кутько. – Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: З друкарні “Народної Волі” – органу Українського Робітничого Союзу, 1952–1953. – Ч. 1: На авансцені. – 1952. – 64 с.; Ч. 2: За лаштунками підпілля. – 1953. – 48 с.; Ч. 3: П’ята колумна Валуха. – 1953. – 48 с.

допустилися, безперечно, багатьох помилок, коли не потрапили виявити провокаторів, які створили сітку навколо полковника Коновальця, коли не змогли запобігти трагедії в Роттердамі”¹⁹. Українські дослідники одностайні у тому, що напередодні Другої світової війни втрата Провідника стала фатальною. За словами відомого письменника і члена ОУН Уласа Самчука, бомба, підсунута Є. Коновальцю у Роттердамі, на всі сто відсотків спаралізувала можливості українських визвольних змагань²⁰.

Не можна оминати увагою праць З. Книша і П. Мірчука, які стосуються історії УВО та ОУН²¹. Автори належали до різних напрямів історіографії українського організованого націоналізму: перший – до мельниківського, другий – до бандерівського. Дуже часто їхні наукові позиції були діаметрально протилежними. Обидва дослідники відзначають моральні якості та організаційні здібності Євгена Коновальця.

Чимало публікацій про Є. Коновальця з’явилося на шпальтах часописів “Авангард” і “Визвольний шлях”. У статтях О. Ковалю, А. Бедрія, М. Сулятича, Б. Лівчака, О. Стеціва, В. Олеськіва²² та ін. багато публіцистики, глорифікації Коновальця, але мало виважених оцінок та аналізу діяльності Провідника національно визвольної боротьби.

Негативний образ Є. Коновальця створили українська радянська і польська історіографії. Історики УРСР переважно навішували ярлики. Так, наприклад, А. Лихолат, описуючи події в Україні впродовж 1917–1920 рр., лише один раз згадав Є. Коновальця, який відрізнявся... “особливою жорстокістю в розправах із робітниками”²³. У працях С. Даниленка, В. Замлинського, В. Чередниченка²⁴ та ін. Євген Коновалець – штатний агент німецької розвідки. Всупереч історичній правді вони стверджували, що він став жертвою абверу. З подібних позицій розглядали діяльність голови УВО і ОУН деякі польські історики: Р. Тожецький,

¹⁹ *Онацький Є.* Шляхом на Роттердам / Є. Онацький. – Буенос-Айрес: Вид-во Юліана Середяка, 1983. – С. 154.

²⁰ *Самчук У.* На білому коні. Спомини і враження / У. Самчук. – Вінніпег: Видання Товариства “Волинь”, 1972. – С. 55.

²¹ *Книш З.* Власним руслом: Українська Військова Організація від осені 1922 до літа 1924 року / З. Книш. – Торонто: Срібна Сурма, 1966. – 184 с.; *Його ж.* На повні вітрила!: (Українська військова організація в 1924–1926 роках). – Торонто: Срібна Сурма, 1970. – 423 с.; *Його ж.* Далекий приціл. Українська Військова Організація в 1927–1929 роках. – Торонто: Срібна Сурма, 1967. – 471 с.; *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів / П. Мірчук. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968. – Т. 1: 1920–1939 / [за ред. С. Ленкавського]. – 639 с.

²² *Коваль О.* Євген Коновалець на тлі боротьби за державність / О. Коваль // Авангард (Лондон). – 1963. – № 2. – С. 31–35; *Бедрій А.* Воїни полковника Коновальця на Далекому Сході / А. Бедрій // Визвольний шлях (Лондон). – 1988. – Кн. 10. – С. 1260–1263; *Сулятич М.* Великий провідник національно-визвольної боротьби України / М. Сулятич // Там само. – 1983. – Кн. 7. – С. 806–813; *Лівчак Б.* Полковник Євген Коновалець / Б. Лівчак // Там само. – 1988. – Кн. 6. – С. 651–657; *Стеців О.* Євген Коновалець – послідовний соборник / О. Стеців // Там само. – 1989. – Кн. 7. – С. 787–793; *Олеськів В.* В поклони основоположників ОУН / В. Олеськів // Там само. – 1988. – Кн. 7. – С. 771–777.

²³ *Лихолат А.* Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти / А. Лихолат. – Москва: Наука, 1970. – С. 281.

²⁴ *Даниленко С.* Дорогою ганьби і зради (Історична хроніка) / С. Даниленко. – Київ: Наук. думка, 1970. – 360 с.; *Замлинський В.* Шлях чорної зради / В. Замлинський. – Львів: Каменяр, 1969. – 167 с.; *Чередниченко В.* Анатомія зради. Український буржуазний націоналізм – знаряддя антирадянської політики імперіалізму / В. Чередниченко. – Київ: Політвидав України, 1978. – 334 с.

В. Желенський, А. Щесняк і В. Шота²⁵. Особливо намагався знеславити український національно-визвольний рух під керівництвом ОУН Е. Прус²⁶.

Після 1991 р. відбулися якісні зміни у вивченні українського націоналістичного руху. Праці дослідників із діаспори стимулювали пошукову роботу їхніх ідейних однодумців в Україні. Так, з'явилися науково-популярні дослідження О. Гаврильченка і А. Коваленка, Т. Головка, Г. Дем'яна, Я. Сватка²⁷ та ін. У видавництві “Червона Калина” в 1993 р. побачила світ книга про життєвий шлях Є. Коновальця²⁸. Більшість матеріалів узяті з еміграційних видань – “Євген Коновалець та його доба”, “ОУН: 1929–1954”, “Шляхом на Роттердам”. Фондація ім. О. Ольжича видала збірник “ОУН: минуле і майбуття”. Серед низки публікацій, які стосувалися головних фігурантів українського націоналістичного політикуму, привертає увагу стаття А. Жуковського. Автор окреслив силует Є. Коновальця. Цікавими є оцінки-висновки історика. На його думку, феномен Січових стрільців полковника Є. Коновальця полягав у тому, що вони “не переходили з одного табору в інший, а постійно стояли на боці легальної національної влади за однієї умови, щоб вона була вірна ідеї суверенності і самостійності Української Держави”²⁹.

Справді наукове осмислення проблеми започаткував А. Кентій, праці якого з історії УВО й ОУН³⁰ значною мірою ґрунтуються на матеріалах т. зв. “Празького архіву”³¹. Відомий учений-архівіст, член робочої групи з вивчення проблематики ОУН–УПА при Інституті історії України НАНУ позитивно характеризує Є. Коновальця.

Праці А. Кентія стимулювали молодшу генерацію істориків. Наприклад, М. Ковальчук, використавши мемуарну літературу, архівні документи, дійшов висновку, що Є. Коновалець став однією з провідних фігур серед військових кіл

²⁵ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy. 1933–1945 / Ryszard Torzecki. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1972. – 379 s.; *Szcześniak A. B.* Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce / Antoni B. Szcześniak, Wiesław Z. Szota. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. – 587 s.; *Żeleński W.* Zabójstwo ministra Pierackiego / Władysław Żeleński. – Warszawa: “Iskry”, 1995. – 175 s. (Вперше праця опублікована в 25-у числі “Zeszytów Historycznych” за 1973 рік).

²⁶ *Prus E.* Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec – Bandera – Szuchewycz / Edward Prus. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1985. – 348 s.

²⁷ *Гаврильченко О.* Контрреволюціонер чи захисник державності: Є. Коновалець / О. Гаврильченко, А. Коваленко // Київ. – 1991. – № 10. – С. 103–106; *Головка Т.* “Залізний командир” / Т. Головка // Наука і суспільство. – 1993. – № 9/10. – С. 14–21; *Його ж.* Людина з псевдонімом “Віра” (Портрет Євгена Коновальця) // Пам’ять століть. – 1994. – № 1. – С. 70–75; *Дем’ян Г.* В ідеалах Євгена Коновальця – сила України / Г. Дем’ян // Воля і Батьківщина. – 1998. – Ч. 3. – С. 81–94; *Сватко Я.* Євген Коновалець і справа його життя / Я. Сватко. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2001. – 40 с.

²⁸ Життя і смерть полковника Коновальця. Документи. Матеріали. Спогади. Щоденники. Листи. Фотографії. – Львів: Червона Калина, 1993. – 328 с.

²⁹ *Жуковський А.* Євген Коновалець – у 55-річницю смерті / А. Жуковський // ОУН: минуле і майбуття / [відп. ред. С. Таран]. – Київ: Фондація ім. О. Ольжича, 1993. – С. 38.

³⁰ *Кентій А.* Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис / А. Кентій. – Київ, 1998. – 81 с.; *Його ж.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – Київ, 1998. – 201 с.

³¹ *Лозенко Л.* Празький український архів: історія і сьогодення / Л. Лозенко // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30; *Кентій А.* Фонд “Український музей у Празі” ЦДАГО України як складова “Празького Архіву” / А. Кентій // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 43–49.

УНР із часу антигетьманського повстання³². Дослідник не ідеалізує героя, вказуючи на нерішучість на посту командуючого Східним фронтом у 1919 р.³³ В іншій публікації М. Ковальчук піддав ревізії усталений у мемуарній і науковій літературі погляд на історію створення УВО та роль у цьому процесі Є. Коновальця. Автор стверджує, що на початковому етапі мережу Організації розбудовував львівський гурток Січових стрільців, створений із ветеранів УГА. Цей гурток лише спорадично контактував із Є. Коновальцем, який до приїзду 20 липня 1921 р. практично не мав уявлення про масштаб організаційної роботи львівських січовиків. Львівська група Січових стрільців діяла фактично незалежно від Стрілецької ради, прагнучи лише продовжити боротьбу проти поляків і ставлячись без пієтету до планів Коновальця відновити січово-стрілецьку організацію. Тобто, останній, на думку Ковальчука, не стояв безпосередньо біля витоків УВО³⁴. Ці та інші висновки автора лягли в основу його монографічного дослідження, що опубліковане 2010 р.³⁵.

Не менш цікавою є публікація О. Дарованця³⁶. Автор навів низку аргументів на користь “традиційної” версії початкового періоду історії УВО. Цю організацію було створено влітку-восени 1920 р., а її організаційне оформлення завершилося 1921 р.; надзвичайно важливу роль у процесі творення УВО відіграли колишні вояки Корпусу січових стрільців та Української Галицької армії, причому перші були ініціаторами створення підпільної мережі і в Західній, і в Східній Україні, а другі стали кадровою основою Організації в Галичині. Є. Коновалець безпосередньо визначив ідеологічні та організаційні засади УВО, тому у 1921 р. не виявилось серйозної альтернативи його кандидатурі на пост керівника організації.

Історико-правове дослідження про січових стрільців київського формування опублікував В. Довбня. Дослідник проаналізував законодавчі акти урядів Української Народної Республіки (доби Центральної Ради та Директорії) і Української Держави (доби гетьманату), нормативно-правові акти їхніх військових відомств і розпорядчі документи різних формацій, які регламентували організацію і діяльність військових формувань України доби визвольних змагань на різних етапах державотворення. Автор висвітлив процес становлення українських збройних сил, окреслив систему правових норм, якими було забезпечено організацію та діяльність січових стрільців, з’ясував роль цього формування в охороні здобутків української революції від зовнішніх посягань³⁷.

І. Дерев’яний зосередив увагу на проникненні в ОУН радянської агентури³⁸. Основними джерелами його наукової розвідки стали документи, що зберігаються

³² Ковальчук М. На чолі січових стрільців / М. Ковальчук // Пам’ять століть. – 2001. – № 4. – С. 95.

³³ Там само. – С. 96.

³⁴ Ковальчук М. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. / М. Ковальчук // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2006. – 36. 7. – С. 63–77.

³⁵ Його жс. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. / М. Ковальчук. – Київ: Українська видавнича спілка імені Юрія Липи, 2010. – 288 с.

³⁶ Дарованець О. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922) / О. Дарованець // Український визвольний рух. – Львів, 2007. – 36. 11. – С. 5–60.

³⁷ Довбня В. Січові Стрільці київського формування у визвольних змаганнях 1917–1920 років: організація та правові засади діяльності / В. Довбня; за наук. ред. проф. П. П. Михайленка. – Київ: Текст, 2002. – 220 с.

³⁸ Дерев’яний І. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова / І. Дерев’яний // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – 36. 8. – С. 102–117.

у фондах “Архіву ОУН” у Києві. Він проаналізував зокрема листування Є. Коновальця з Р. Барановським і П. Судоплатовим протягом 1936–1937 рр., а також спогади членів ПУНу (Д. Андрієвського, Я. Барановського, Р. Сушка, О. Сеніка та ін.) про події 1933–1938 рр., пов’язані з діяльністю агентів радянської розвідки В. Хом’яка та П. Судоплатова. Дослідник виділив три етапи операції зі знищення Є. Коновальця. Загибель лідера ОУН, як слушно зауважив І. Дерев’яний, обезголовила націоналістичний рух та прискорила розкол у його рядах. Але вона також підштовхнула до створення нової структурної одиниці в ОУН – Служби безпеки³⁹.

Методи боротьби радянських спецслужб із українським націоналізмом у 1933–1943 рр. вивчав авторитетний вчений В. Косик⁴⁰. Заслуга автора полягає, по-перше, у введенні до наукового обігу раніше невідомих історикам документів із німецьких архівів, що вносять корективи до усталених уявлень про контакти ОУН із військовими структурами III Райху; по-друге, у створенні психологічних портретів радянських агентів, котрі проникли в керівництво націоналістичної організації; по-третє, у спростуванні багатьох вигадок П. Судоплатова щодо його агентурної роботи у Проводі українських націоналістів. На думку В. Косика, однією з причин убивства Є. Коновальця було його рішення скликати Збір ОУН за участю представників із України. На зібранні планували упорядкувати внутрішньоорганізаційні питання, зокрема, розв’язати проблему персонального складу ПУН та усунути непорозуміння між “Закордоном” та “Краєм”. Це, безперечно, суперечило планам “Центру” в Москві, які прагнули не лише послаблення, а й знищення українського націоналістичного руху⁴¹.

15 червня 2011 р. у Львові відбулася Всеукраїнська наукова конференція “Постать на тлі епохи: до 120-річчя з дня народження Євгена Коновальця”, яку організували Центр досліджень визвольного руху, Львівський національний університет ім. Івана Франка та Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Матеріали наукового форуму опубліковані у шістнадцятому числі збірника “Український визвольний рух”. Зокрема, О. Ісаюк, розглянувши період навчання Є. Коновальця у Львівському університеті (1909–1914 рр.), констатувала: студентські роки значною мірою сформували його характер, а юридична освіта виховала в ньому пошану до легального ведення справ; підпільне життя Є. Коновалець обрав тільки волею обставин, не забуваючи при цьому демонструвати повагу до законів і легальних порядків⁴².

І. Хома та О. Дем’янюк проаналізували військово-політичну діяльність Є. Коновальця у 1917–1921 рр. О. Дем’янюк зокрема довів, що під час Гетьманату відбулася трансформація поглядів полковника Є. Коновальця: якщо на початку гетьманування П. Скоропадського Коновалець фігурує як військовий діяч, командир

³⁹ Там само. – С. 117.

⁴⁰ Косик В. Спецоперації НКВД-КГБ проти ОУН: боротьба Москви проти українського націоналізму 1933–1943. Дослідження методів боротьби / В. Косик. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2009. – 160 с.

⁴¹ Там само. – С. 87.

⁴² Ісаюк О. Євген Коновалець – студент Львівського університету / О. Ісаюк // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – Зб. 16: до 120-ліття з дня народження Євгена Коновальця. – С. 59.

1-го полку Січових стрільців, то наприкінці періоду Гетьманату “це уже й політик із чітким національно-свідомим світоглядом”⁴³.

Дослідник С. Кот висвітлив дипломатичні зусилля Є. Коновальця, навів приклади підтримки державних прагнень українського народу з боку громадськості Великобританії⁴⁴. М. Гавришко розглянула ставлення провідників ОУН до нацистської Німеччини. На думку дослідниці, у взаєминах із III Райхом Є. Коновалець займав прагматичну позицію, керуючись інтересами української справи. Абсолютизація ролі німецького чинника у розв’язанні української проблеми була для політика неприйнятною і загрозовою⁴⁵.

І. Гаврилів і Н. Рева осмислювали обставини загибелі Є. Коновальця⁴⁶. До речі, досі не з’ясовано такі нюанси, як підготовка та проникнення убивці П. Судоплатова до ОУН, його діяльність у лавах Організації, зв’язки Є. Коновальця з діями підпільно-революційного руху в радянській Україні тощо.

Надзвичайно важливою для істориків є епістолярна спадщина Є. Коновальця. У закордонному виданні 1974 р. були опубліковані чотири невідомі для широкого загалу листи полковника Є. Коновальця, написані ним між 17 лютого і 6 травня 1921 р. з Відня до групи старшин Січових стрільців⁴⁷. У листах Провідник висловлює міркування стосовно організації УВО та геополітичні погляди.

В останнє десятиліття археографічна робота набула системного характеру. Так, завдяки старанням архівістів А. Кентія та В. Лозицького історики мають змогу осягнути початки діяльності ОУН, висловлені у листуванні Є. Коновальця з товаришами по Організації. У збірнику, що вийшов друком у 2003 р.⁴⁸, вміщено 78 листів за січень – жовтень 1930 р., в т. ч. 43 листи Є. Коновальця на ім’я В. Мартинця і 28 листів В. Мартинця на адресу голови ПУН. В архіві ОУН у Києві при бібліотеці ім. Олега Ольжича зберігається кількості документів Є. Коновальця (переважно листування з чільними діями УВО й ОУН), джерелознавчий аналіз яких зробив Ю. Черченко⁴⁹. Видавництво ім. Олени Теліги у 2007 р. опублікувало листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським за 1927–1934 рр.⁵⁰. У своїх публікаціях А. Сова та В. Манзуренко⁵¹ також аналізують епістолярну спадщину Є. Коновальця. Матеріали

⁴³ Дем’янюк О. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в добу Гетьманату Павла Скоропадського / О. Дем’янюк // Там само. – С. 93.

⁴⁴ Кот С. Великобританія у дипломатичних планах полковника Євгена Коновальця / С. Кот // Там само. – С. 208–219.

⁴⁵ Гавришко М. Німеччина й “українська проблема” у поглядах Євгена Коновальця (1930-і рр.) / М. Гавришко // Там само. – С. 239.

⁴⁶ Гаврилів І. Діяльність ворожих агентур супроти ОУН напередодні Другої світової війни / І. Гаврилів // Там само. – С. 240–252; Рева Н. Вбивство Євгена Коновальця в системі заходів радянських спецслужб проти українського визвольного руху / Н. Рева // Там само. – С. 253–267.

⁴⁷ Листи Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його доба. – С. 239–273.

⁴⁸ Є. Коновалець. “Я б’ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...”. Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930: Документально-наукове видання / [передм. А. Кентій, В. Лозицький]. – Київ: Темпора, 2003. – 272 с.

⁴⁹ Черченко Ю. Огляд документів фонду Євгена Коновальця в архіві ОУН у Києві / Ю. Черченко // Український визвольний рух. – Львів, 2012. – Зб. 17. – С. 20–35.

⁵⁰ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / [редкол. В. Верига та ін.]. – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2007. – Т. 2, ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934) / [упоряд. Ю. Черченко; наук. ред. Н. Миронець]. – 535 с.

⁵¹ Сова А. Листування Євгена Коновальця зі старшиною товариства “Сокіл-Батько” у Львові / А. Сова // Український визвольний рух. – Львів, 2006. – Зб. 8. – С. 5–10; Манзуренко В. Невідомі

з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, опрацьовані О. Іщуком та Н. Ніколаєвою, доповнюють уявлення про національно-визвольний рух та вшанування пам'яті Є. Коновальця українським підпіллям у 1940-х – на початку 1950-х рр.⁵².

Отже, у міжвоєнний період ХХ ст. аналізована проблема потребувала нагромадження історичних фактів. У повоєнні роки дослідники української діаспори зібрали велику кількість емпіричних даних, вони характеризували Є. Коновальця як видатного військового і політичного діяча, лідера українського визвольного руху першої половини ХХ ст. У 1990–2000-х роках тривав процес опрацювання фактографічного матеріалу, дослідники досягли високого рівня концептуалізації проблеми.

У мемуарних і наукових працях висвітлено такі питання: передумови формування характеру та світогляду молодого революціонера, участь Є. Коновальця у національно-визвольній боротьбі 1917–1921 рр., його роль у створенні УВО й ОУН, керівництво підпілними організаціями, зовнішньополітична діяльність ПУН, історія загибелі Провідника. Однак окремі аспекти потребують ретельних наукових пошуків, зокрема, з'ясування контактів Є. Коновальця та його оточення з діячами українських легальних партій та лідерами інших політичних середовищ в еміграції. Відомо, що керівники крайової ОУН відкидали співпрацю із т. зв. “легальним сектором”. Інші принципи політичної роботи сповідував голова ПУН, про що писали І. Кедрин-Рудницький, З. Пеленський, А. Кентій та ін. Історикам доцільно глибше осмислити міркування Коновальця стосовно перспектив націоналістичного руху або концепції ОУН, а також його ставлення до терористичної діяльності націоналістів. У працях українських зарубіжних і вітчизняних дослідників побуває думка, що закордонний Провід не завжди погоджувався з терактами “крайовиків”; Є. Коновалець і найтісніше коло його товаришів, хоч і не заперечували потреби революційних дій, але виступали проти крайнього радикалізму. Обставини загибелі керівника УВО й ОУН також потребують ретельного вивчення.

Сподіваємося, що невдовзі з'явиться ґрунтовна наукова біографія Є. Коновальця, всі необхідні умови для цього визріли. Дуже важливо, що постать Є. Коновальця була і залишається консолідуючою для всіх напрямів українського націоналізму.

Vasyl' Futala. Historiographical image of Yevhan Konovalets

The article analyses historiographical sources related to life and activities of Yevhen Konovalets. It argues that in different social and cultural settings his image was shaped differently and presents various stages of this shaping and their characteristics. Moreover, it identifies the main directions of studies of Yevhen Konovalets, main contributors to the field, and a range of issues that have not been properly researched yet. Thus, it proposes prospective directions for further academic research.

Key words: Konovalets, OUN, UVO, historiography, Ukrainian nationalism, biography, historical portrait.

листи Євгена Коновальця в архіві університету Міннесоти / В. Манзуренко // Український визвольний рух. – Львів, 2011. – 36. 16. – С. 33–47.

⁵² Іщук О. Постать Євгена Коновальця в матеріалах справи № 376 з колекції друкованих видань ГДА СБ України / О. Іщук, Н. Ніколаєва // Там само. – С. 17–32.

УДК [94(437):32.019.5(4:=161.2)]“1938/1939”

Олександр ПАГІРЯ

“УКРАЇНСЬКИЙ П’ЄМОНТ У КАРПАТАХ”: УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗАХІДНОМУ ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ ПІД ЧАС ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ КРИЗИ 1938–1939 РР.

Розглянуто проблеми українського державотворення на Закарпатті у 1938–1939 рр. у тогочасному західному публічному дискурсі. На підставі матеріалів періодики і дипломатичних документів проаналізовано основні підходи до висвітлення західними журналістами, дипломатами, інтелектуалами та політичними діячами українського питання в контексті чехословацької міжнародної кризи.

Ключові слова: Карпатська Україна, Чехо-Словаччина, Мюнхенська конференція, Захід, преса.

Формування модерної нації та державності, тривале перебування в тіні сусідів спричинилися до того, що про Україну на Заході або взагалі нічого не знали, або чули вкрай мало. У ХХ ст. історики виділяють кілька етапів зацікавлення українським питанням у світі. Один із них припадає на буремний час геополітичних змін у Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни, коли в складі Чехо-Словаччини була проголошена автономія Карпатської України, яку розглядали в українських політичних колах як перший етап до формування незалежної соборної України. У постмюнхенський період українське питання після тривалої перерви від часів Визвольних змагань 1917–1921 рр. знову постало на порядку денному у міжнародній політиці і його активно обговорювали у зв’язку з проектом формування “Великої України”. Із західної перспективи ці плани оцінювали в контексті зовнішньої політики нацистської Німеччини.

На підставі дипломатичних документів, матеріалів періодики та інших джерел висвітлено українське питання в західному публічному дискурсі в контексті автономної Підкарпатської Русі (Карпатської України) в складі Чехо-Словацької федерації у 1938–1939 рр. Чимало матеріалів періодики Великої Британії, Франції та США залишилися недоступними. Проаналізовано переважно провідні британські та американські видання, менше уваги приділено огляду французької преси. Проблема, без сумніву, потребує більш глибокого і ґрунтовного дослідження.

В українській історіографії загальний огляд матеріалів преси європейських країн (у тому числі західноєвропейських, зокрема Великої Британії, Франції, Ірландії та Швеції) про події в Карпатській Україні у 1938–1939 рр. зробили М. Вегеш та В. Задорожний¹, однак при цьому дослідники аналізували не автентичні публі-

¹ *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики / М. Вегеш, В. Задорожний // Карпатська Україна і Августин Волошин: матеріали Міжнародної наукової

кації в іноземній періодиці, а пресові огляди українських часописів Закарпаття та Галичини. Вони не ставили собі за мету проаналізувати матеріали в контексті ширшого суспільного дискурсу, зокрема крізь призму усталених та сформованих суспільно-політичних стереотипів, які визначали загальну тональність та способи висвітлення українського питання у західній періодиці періоду чехословацької кризи. Офіційну позицію Лондона та Парижа у питанні Підкарпатської Русі у 1938–1939 рр. аналізував О. Богів², який спільно з В. Задорожним підготував ґрунтовну монографію про міжнародні аспекти Карпатської України³. На думку О. Богіва, після Віденського арбітражу цю проблему у Франції та Великій Британії розглядали у двох площинах: у межах загальних гарантій кордонів Чехо-Словаччини та в контексті загальноукраїнського питання. Париж та Лондон були занадто пасивними щодо Підкарпатської Русі і не давали жодних гарантій стосовно недоторканності чехо-словацьких кордонів. Позиція західноєвропейських держав щодо української автономії в складі Чехо-Словаччини у постмюнхенський період висвітлена і в інших дослідженнях⁴. Однак більшість авторів не ставили собі за мету проаналізувати бачення Заходом української проблеми у 1938–1939 рр. у зв'язку з проголошенням Карпатської України та визначити місце останньої в суспільно-політичних дискусіях у країнах західної демократії.

Мюнхенська конференція за участю Великобританії, Франції, Німеччини та Італії 29–30 вересня 1938 року та укладений за її підсумками договір про передачу Судетів Третьому Райху продемонструвала політику “умиротворення”, якої дотримувалися західні держави стосовно країн-агресорів у Європі. Лондон і Париж фактично погодилися визнати Центральну Європу «внутрішнім доменом» гітлерівської Німеччини, а її експансію на Схід – «природним процесом». На початку чехословацької кризи Великобританія та Франція намагалися ізолювати проблему судетських німців від проблеми інших національних меншин республіки. Як зазначає дослідник О. Богів, у постмюнхенський період британський та французький уряди могли обрати один із трьох варіантів позиції щодо Закарпатського питання. По-перше, дотриматися мюнхенських обіцянок гарантій нових чехословацьких кордонів, а тим самим кордонів Підкарпатської Русі. По-друге, підтримати ідею угорсько-польського кордону з метою послаблення німецького впливу у Центральній Європі. По-третє, зайняти вичікувальну позицію, спостерігаючи за німецькими

конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави” (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород: “Гражда”, 1995. – С. 48–60.

² *Богів О.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) в англо-французькій дипломатії періоду Чехословацької кризи 1938–1939 рр. / О. Богів // Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія: історія. – Ужгород: Вид-во “Падяка”, 2000. – С. 87–92.

³ *Богів О.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939 рр.) / О. Богів, В. Задорожний. – Ужгород: “Патент”, 1999.

⁴ *Веґеш М.* Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському контексті / М. Веґеш. – Ужгород: “Карпати”, 1997. – Т. 1–2; *Його ж.* Карпатська Україна. Документи і факти. – Ужгород: “Карпати”, 2004; *Боднар В.* Карпатська Україна у міжнародних відносинах 1938–1939 років / В. Боднар. – Ужгород, 1997; *Касо Р.* Політика західних країн щодо автономії Підкарпатської Русі / Р. Касо // Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України (Ужгород, 10–11 березня 1999 р.). – Ужгород, 1999. – С. 78–85.

кроками. У Лондоні та Парижі вирішили обрати третій варіант, сподівалися, що у такий спосіб вдасться відтягнути початок війни з Німеччиною⁵.

11 жовтня 1938 року Підкарпатська Русь отримала самоуправний статус у складі Чехо-Словацької республіки. Проголошення автономії відбувалося у той момент, коли західна дипломатія та громадськість обмірковували найближчі плани Гітлера й переймалися захистом західноєвропейських країн від можливої нацистської агресії⁶. Незважаючи на стриманість Німеччини у питанні автономної Карпатської України та її майбутнього (фюрер ніколи не висловлював своєї офіційної позиції відносно долі краю, прикриваючись загальними деклараціями про реалізацію прав народів Чехословаччини на самовизначення), західні політики та дипломати вважали, що німецька пропаганда повністю спрямована у бік українського націоналізму. 26 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Великої Британії лорд Е. Галіфакс писав у листі до радника посольства у Берліні, що «Карпатська Україна є трампліном для стрибка на Україну та вихідним пунктом для збудження українського руху». Британський прем’єр-міністр Н. Чемберлен 24 листопада 1938 р. заявляв французькому міністру закордонних справ Бонне, що “німецький уряд, очевидно, розраховує почати знищення Росії (СРСР – *О. П.*) шляхом підтримки агітації за незалежну Україну”⁷.

Французький амбасадор у Берліні Роберт Кульондр дотримувався практично такої ж думки. Третій Райх, на його думку, хотів забезпечити собі вирішальну роль у Центральній Європі, завоювати Чехо-Словаччину й після цього заснувати «Велику Україну» під німецьким контролем. «Що стосується України, то ось вже майже протягом десяти днів весь націонал-соціалістичний апарат говорить про неї. Дослідницький центр Розенберга, відомство д-ра Геббельса ретельно вивчають це питання. Шляхи і засоби, здається, ще не розроблені, але сама мета, очевидно, вже встановлена – створити Велику Україну (...) В оточенні Гітлера думають про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії та СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у сприятливий момент дипломатична підтримка та акція з боку місцевих добровільних загонів. І центром руху стане Карпатська Україна». Для реалізації свого плану Німеччина начебто мала підкорити Румунію, перемогти Польщу та відтіснити радянську Росію. «Німецький динамізм не зупинить жодна із цих перешкод...», – зазначав Р. Кульондр. Однак, на його думку, Гітлеру не потрібно було вдаватися до прямих воєнних дій, а більше зосереджуватися на політичних та пропагандистських акціях⁸.

У країнах Західної Європи вважали, що Німеччина прагнучиме завоювати Україну, тому автономію на Закарпатті розцінювали як німецьку ідею, перший

⁵ *Богів О.* Вплив карпатоукраїнського фактора на політику європейських країн у період чехословацької кризи (травень 1938 – березень 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Богів. – Чернівці, 2003. – С. 10–11.

⁶ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 59.

⁷ *Швагуляк М. Н.* Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939 гг.) / М. Н. Швагуляк. – Киев: Наукова думка, 1983. – С. 203, 207.

⁸ *Coulondre R., French Ambassador in Berlin, to M. Georges Bonnet, Minister for Foreign Affairs. Berlin, December 15, 1938 // The French Yellow Book. – Paris, 1939. – P. 40–41.*

етап на шляху до підкорення Радянського Союзу. Відчуваючи сильну загрозу з боку Берліна, західні уряди розраховували, що «українська карта» Гітлера стане засобом для спрямування німецької експансії на Схід.

Зважаючи на відсутність офіційної позиції Третього Райху щодо українського питання у 1938–1939 рр. та активну спекуляцію у західній пресі на тему німецьких планів створення «Великої України» та походу на Схід, у західноєвропейських колах склалося хибне уявлення про сутність та цілі німецької політики в Східній Європі, зокрема й щодо Карпатської України. Насправді ж у Берліні питання Карпатської України було визнано неактуальним ще в листопаді 1938 р., а відомство Й. Ріббентропа отримало від фюрера вказівки зайняти стриману позицію щодо цього утворення й не вступати в контакт ані з українцями, ані з їхніми організаціями. Водночас німецька преса отримала інструкції: нічого не публікувати про події в Карпатській Україні⁹. Однак, щоб відвернути увагу західних демократій від справжніх цілей гітлерівської політики в Європі, зовнішньополітичне управління НСДАП на чолі з А. Розенбергом розпочало енергійну пропагандистську кампанію за кордоном із педалювання німецьких планів вимаршу на схід задля створення «Великої України». У такий спосіб нацисти забезпечували маскування справжніх об'єктів зовнішньої експансії.

Західні політики та громадські діячі у власних інтересах через засоби масової інформації творили міф про німецькі плани щодо створення «Великої України», у 1938–1939 рр. українське питання почали активно обговорювати у світовій пресі.

У цей час українська проблема не сходила зі шпальт британської преси, зокрема видань *News Chronicle*, *Times*, *Daily Express*, *Daily Telegraph*, *Munchester Guardian*, *Spectator*. Британські видання протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. опублікували тисячі інформаційних повідомлень про Карпатську Україну¹⁰. Пильно відстежували події в краї «король американської преси» *New York Times*, а у Франції часописи *Matin*, *Figaro*, *Monde*, *Croix*, *Petit Journal*. Лише у грудні 1938 р. у французькій пресі надруковано понад 300 великих газетних і журнальних статей про Україну¹¹. Українське питання стало предметом роздумів і обговорень міністрів, дипломатичних представників та громадськості.

Після того, як Угорщина відмовилася від плану вторгнення на територію краю у листопаді 1938 р., українське питання у загальнополітичному сенсі почало європеїзуватися. 25 листопада 1938 року німецький посол у Празі Андор Генке повідомив Берлін, що інформацією про Карпатську Україну та українське питання

⁹ Див. детальніше: *Злепко Д.* Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх / Д. Злепко // *Записки НТШ*. – Львів, 1994. – Т. 228. – С. 249–309.

¹⁰ Згідно покажчика пресових згадок і статей за 1938 р., укладеного Українським Бюром у Лондоні. Найбільша кількість публікацій у британській пресі на тему Карпатської України припала на жовтень та листопад 1938 р. – відповідно 526 та 153. Усі матеріали були згруповані відповідно до наступних категорій: 1) статті, у яких йшлося про стан справ Карпатської України; 2) статті про чехословацькі або центральноєвропейські справи, в яких значне місце займало також і питання Карпатської України; 3) новини про справи Карпатської України; 4) новини про події в Центральній Європі, в яких висвітлено події на Закарпатті (Новий час. – 1939. – 1 березня. – С. 2).

¹¹ *Веґеш М.* Карпатська Україна 1938–1939 рр. у світлі європейської періодики / М. Веґеш, В. Задорожний // *Карпатська Україна і Августин Волошин: матеріали Міжнародної наукової конференції “Карпатська Україна – пролог відродження української держави”* (Ужгород, 11–12 березня 1994 р.). – Ужгород: “Гражда”, 1995. – С. 54.

цікавляться британські дипломатичні кола. З цією метою до Чехо-Словаччини прибули, окрім журналістів, також фахівці зі східноєвропейських питань та британські політики¹². Наприкінці листопада 1938 року офіційний Лондон розпочав вивчення української проблеми. Інтерес до Карпатської України зокрема виявив представник Міністерства закордонних справ Великобританії лорд Рансімен.

З початку 1939 р. Хуст перетворився на один із політичних центрів Європи, до якого була прикута увага міжнародної спільноти. До колись невеличкого провінційного містечка Підкарпатської Русі з’їжджались журналісти провідних європейських та американських видань. Візити іноземних кореспондентів були зумовлені не тільки зацікавленістю внутрішніми суспільно-політичними процесами в автономії, а й інтересом до практично невідомого європейському обивателю закутка на сході Європи, його географії, історії, етнічної, релігійної та лінгвістичної структури, звичаїв, традицій та ідентичності місцевого населення тощо. У столиці Карпатської України побували десятки кореспондентів і журналістів британських, французьких, бельгійських, голландських, швейцарських, німецьких, італійських, польських, чеських, румунських, шведських та американських видань. Зокрема, події висвітлювали кореспондент французького щоденника *Journal de Paris* Сюзанна Шемінад, журналісти британських видань – *Times*, *Dailly Express*, *Manchester Guardian*, *Spectator*, американських – *News Chronicle*, *Associated Press*, *United Press Association* тощо. Популярним жанром стали інтерв’ю з урядовцями Карпатської України, зокрема з прем’єр-міністром Августином Волошином та Юліаном Реваєм. Активно працював відділ преси й пропаганди хустського уряду на чолі з Володимиром Комаринським.

У січні-березні 1939 р. для написання книги в Карпатську Україну навідався колишній кореспондент агенції *Reuters* у Польщі британець Майкл Вінч. Наприкінці лютого 1939 р. у Хусті перебував заступник американської інформаційної агенції *Associated Press*. У березні 1939 р. сюди приїхала також провідний кореспондент газети *The New York Times* у Європі Енн О’Гара МакКормік. Вона була першою жінкою, яка у 1937 р. отримала найвищу нагороду у сфері журналістики – премію Пулітцера. Карпатська Україна стала однією із 13 країн, яку відвідала ця видатна американка у 1939 році, в період наростання кризи в Європі. За свою журналістську кар’єру вона взяла інтерв’ю у кількох провідних світових діячів: італійського дуче Беніто Муссоліні, німецького рейхсканцлера Адольфа Гітлера, радянського вождя Йосипа Сталіна, президента США Франкліна Рузвельта, британського прем’єра Вінстона Черчіля, Пап Римських Пія XI та Пія XII.

Авторами публікацій про події у Карпатській Україні були як професійні журналісти, репортери, так і історики, письменники, дипломати, громадські діячі тощо. У статті «Рутенія та її доля», що з’явилася 21 жовтня 1938 р. у британському журналі *Spectator*, журналіст Мервін Гордер, який побував у краї, писав, що віддалена та мальовнича країна Чехословаччини «стала одним із головних пішаків у центральноєвропейській грі, так як чимало факторів роблять її привабливою здобиччю для агресора (...) для неї не вперше ставати сценою збройного конфлікту». На підставі аналізу міжнародних подій журналіст припускав, що Третій Райх зробив ставку на український сепаратистський рух, кінцева мета якого «об’єднати

¹² Зленко Д. Українське питання у 1938–1939 роках... – С. 254.

Підкарпатську Русь із частинами Польщі, Румунії та СРСР у нову республіку». М. Гордер згодом зазначав: «Здається, нема сумніву у тому, що ця програма буде наступним кроком Німеччини, якщо вона не зламає забагато зубів у процесі поглинання Західної Чехословаччини (...) У всіх цих подіях жителі Рутенії повинні сказати до побачення тим дням, коли їхня земля була напівзабутим закутком Європи, в який навідувалися лише туристи у пошуках мальовничих краєвидів. Вони повинні змиритися з тим фактом, що їхня країна лежить прямо на німецькому шляху на схід, і що вона є призом, за який потрібно боротися заради себе»¹³.

Відомий британський історик-славист, член Англо-українського комітету професор Роберт Вільям Сетон-Вотсон, що був одним із найкращих фахівців зі східноєвропейських справ у Сполученому Королівстві, 30 жовтня 1938 р. опублікував у тижневику *Reynold's News* розлогу статтю, в якій проаналізував українське питання. На його думку, заплутана проблема Карпатської України мала ще більше актуалізуватися на міжнародному порядку денному, оскільки була ключем до будь-якої великої політики у Східній Європі. Історик вважав, що наступним вогнищем небезпеки в Європі після Чехословаччини мала стати Польща. Остання побоювалася, щоб Підкарпатська Русь не отримала повного самоуправління, бо це могло посилити український національний рух у Східній Галичині та інших українських землях у складі Речі Посполитої. «Очевидно, що Німеччина, яка змагається за опанування земель і нафтових ресурсів на сході та вплив у радянській Україні, що сусідить із Галичиною, могла б використати Карпатську Україну та її невдоволених одноплемінників у Польщі, щоб створити там осередок агітації та базу наступу на схід». Як рішучий опонент політики умиротворення, яку проводив уряд Н. Чемберлена стосовно Німеччини та Італії¹⁴, автор пропонував Лондону зайняти більш активну позицію в Східній Європі: «Варіантів розвитку подій є чимало, але причини, які вказують на те, чому ми не повинні залишатися байдужими до цих справ, є дві, оминаючи такі важливі питання, як європейська рівновага та роль Росії, яку вона може відіграти у майбутньому (...) Перш за все Велика Британія несе головну відповідальність за сучасне становище в цій частині Європи (...) Попри те, що Британія та Франція через свою капітуляцію в Мюнхені передали можливість вирішення справ Гітлерові, все ж таки це зовсім не змінює суті справ і українське питання надалі залишається *найбільшою проблемою Європи* (курсив наш – О.П.), приховуючи в собі зародок великих подій»¹⁵. На початку грудня 1938 р. Р. Сетон-Вотсон прибув у Хуст, де пропонував свої послуги тамтешньому уряду¹⁶.

Відомий британський історик Карлі Макартні, який спеціалізувався на Центральній Європі, зокрема історії Угорщини, опублікував статтю у тижневику *The Christian Science Monitor*, у якій назвав українське питання «найбільш невіршеним на сьогодні політичним питанням у Європі»¹⁷. К. Макартні зазначав: «Віддалена область – Карпатська Україна (Рутенія), яку Угорщина хотіла анексувати, дуже

¹³ *Spectator*. – 1938. – 21 жовтня. – Р. 14.

¹⁴ Свої думки з цього приводу Р. Сетон-Вотсон висловив у книзі «Британія та диктатори. Нарис про повоєнну британську політику» (*Seton-Watson R. W. Britain and the Dictators: A Survey of Post-War British Policy* / R. W. Seton-Watson. – New York, 1938).

¹⁵ Цит. за: *Свобода*. – 1938. – 2 грудня.

¹⁶ *Нова Свобода*. – 1938. – 3 грудня.

¹⁷ *The Christian Science Monitor*. – 1939. – 8 February.

швидко стала європейською больовою точкою», – констатував американський часопис *The Washington Post*¹⁸.

Український щоденник Північної Америки «Свобода» восени 1938 р. відзначав небачену актуалізацію українського питання в громадській думці на Заході: «Хто читав американську пресу останніми місяцями, той певно доглянув велике зацікавлення цієї преси українською справою. Про цю справу заговорили просто всі газети, навіть ті, що, здавалось, давніше зарікалися про неї говорити (...) Писала преса не тому, що до писання її штовхали українців, але тому, що самі події висунули на порядок дня українську справу (...) Передовсім про українську справу почали писати як про німецьку інтригу...»¹⁹. Тим часом український пресовий орган Карпатської України газета «Нова Свобода» наприкінці листопада 1938 р. зазначала: «Ще ніколи не писалося про нашу державу стільки, як тепер (...) Перед декількома тижнями нам всім ані не снилося, що наша країна стане центром зацікавлення всієї європейської преси. Було тут 24 заграничних журналісти, з того 12 німців, 1 швайцарець, 1 француз, 1 американець, 4 англічани, 2 італійці і 3 румуни. Всі пильно й уважно стежили за подіями в нас (...)»²⁰.

Лондонське впливове видання *The Times* після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. писало: «Та нагла активність навколо малої і майже невідомої країни має свою причину в тому великому значенні, що його може мати Підкарпаття для його сусідів на випадок, коли б у близькому майбутньому політика Німеччини знайшла приязніше вухо у Празі, ніж це є сьогодні»²¹.

Кореспондент американської газети *The New York Times* Роберт Скілтон (27 листопада 1938) описував багатства України, які манять Німеччину і розмірковував над тим, чи буде намагатися Гітлер встановити контроль над ними, і чи стане Україна наступною мішенню німецького імперіалізму²². Німецькі плани щодо створення «Великої України» за рахунок трьох держав (Польщі, Румунії та СРСР) аналізував у цей час і британський *The Manchester Guardian*, присвятивши актуальній проблемі статтю “Визволяючи українців”²³.

«Автономна провінція Карпатська Україна була створена, щоб стати ядром нової «Великої України», – писав шотландський часопис *Aberdeen Journal*²⁴.

Канадська преса, як і різні західні видання, розглядала появу автономної Карпатської України в контексті планів походу Гітлера на схід та вбачала у становленні Української держави реальну можливість для вирішення українського питання. Громадська думка в Канаді, з огляду на присутність чисельної української громади, була відносно прихильною до української справи. Канадський науковець Вотсон Кіркконел писав, що українське питання було «найбільш невирішеною національною проблемою» і вважав, що «без обґрунтованої реалізації української державності» не можна було знайти довгострокового вирішення політичних проблем у Східній Європі. Ці думки відлунювали у публікаціях *Toronto Daily Star*,

¹⁸ *The Washington Post*. – 1938. – 22 November.

¹⁹ *Свобода*. – 1938. – 29 листопада.

²⁰ *Нова Свобода*. – 1938. – 8 грудня.

²¹ Цит. за *Свобода*. – 1938. – 16 листопада.

²² *New York Times*. – 1938. – 27 November. – P. 76.

²³ *The Manchester Guardian*. – 1938. – 16 December. – P. 6.

²⁴ *Aberdeen Journal*. – 1939. – 7 December. – P. 4.

яка трактувала українців як «найбільшу національну меншину в Європі», яка була упосліджена в Польщі, а також як «забуту націю» на Європейському континенті²⁵.

Час від часу у західній пресі з'являлися повідомлення про концентрацію німецьких військ для походу на українські землі. Так, News Chronicle наприкінці листопада 1938 р. сповістив, що Берлін мобілізував три армійські корпуси (110 тис.) та сконцентрував їх на кордоні з Чехо-Словаччиною, які на залик уряду в Хусті мали бути перекинуті в Карпатську Україну, начебто, для охорони краю від нападу з боку Польщі та Угорщини. Це, за версією видання, мало стати початком походу на радянську Україну²⁶. Хоча Берлін відразу спростував цю інформацію, такі поголки в пресі були непоодинокими. Французькі видання подекуди писали про формування української армії на Закарпатті при допомозі німецьких офіцерів²⁷.

Паризька газета *Тан* 14 грудня 1938 р. видрукувала статтю «Українське питання», в якій зазначено, що постановка українського питання має кінцевою метою створення незалежної Української держави, яка мала б об'єднати в національних рамках радянську Україну, українців, які живуть під суверенітетом Польщі і, нарешті, приблизно півмільйона людей, які користуються автономним режимом у рамках Чехо-Словацької республіки²⁸.

Більшість західних оглядачів були одностайні у тому, що Гітлер таки зробив ставку на українське питання у своєму просуванні на схід, при цьому дискутувалися шляхи та інструменти досягнення кінцевої мети – створення «Великої України» під німецьким протекторатом. Так, кореспондент американського часопису *New York Herald Tribune* Ральф В. Барнес писав на початку грудня 1938 р. про активне обговорення у нацистському середовищі проекту «Великої України», яка мала сформуватися із українських земель Польщі, СРСР та Карпатської України. Остання, на його думку, мала стати чимось на зразок європейського Маньчжоу-Го (маріонеткової держави, створеної за підтримки Токіо на окупованій японськими військами території Маньчжурії в північно-східному Китаї у 1932 р.), в якій домінуючу роль мала відігравати Німеччина. «Та хоча нацисти про це широко говорять, – писав Ральф В. Барнес, – однак за Україну боротися, вочевидь, не будуть і не підуть заради цього на розпалювання війни»²⁹. Свої роздуми з приводу цих планів автор виклав у статті «Гітлер починає кампанію за опанування України», що з'явилася 11 грудня 1938 р. у *The Washington Post*³⁰.

Сумніви щодо початку військової агресії Третього Райху на сході мав і валлійський соціаліст та письменник Г'ю Воулс (Hugh P. Vowles), який у статті «Що далі на Україні?» для журналу *Spectator* (28 грудня 1938 р.) відзначав: «Якщо мене запитать: «Чи нападатиме Гітлер на Радянський Союз?», я відповім: «Можливо, але коли забезпечить для цього всі необхідні умови». За останні п'ять років він ніколи не відкладав своїх планів, щоб створити сприятливі умови так швидко, як це тільки можливо». Г. Воулс продовжував: «З Майн Камф та інших нацистських

²⁵ *Shkandrij M. The Carpatho-Ukraine Episode of 1938–39: Canadian and International Ramifications / Myroslav Shkandrij // Canadian Ethnic Studies. – 2015. Special Issue. – Issue 4/5. – P. 246.*

²⁶ *News Chronicle. – 1938. – 28 November. – P. 1.*

²⁷ *Свобода. – 1938. – 19 грудня.*

²⁸ *Цит. за: Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах... – С. 210.*

²⁹ *Цит. за Свобода. – 1938. – 2 грудня.*

³⁰ *The Washington Post. – 1938. – 11 Desember. – P. 6.*

джерел ми знаємо, що ціллю Гітлера є Україна (...) Багато свідчень говорять про наміри Гітлера створити незалежну Українську державу, яка буде включати карпатську, польську та радянську Україну. Що ще не відомо досі, так це те, чи має він намір уникнути зіткнення з Радянським Союзом до того як часу, як встановить Західноукраїнську державу під німецьким домінуванням... Враховуючи всі обставини, здається, що Гітлер має всі підстави очікувати на успіх у польській Україні, оскільки полякам нема від кого чекати допомоги. Всі факти на його користь. Недовolenня в Галичині поширюється (...), повстання у Львові минулого місяця були спричинені нацистами, й інші виступи більшого масштабу у найближчому майбутньому є ймовірними. Можна очікувати, що нацистська техніка агресії буде застосована у такий же спосіб, з якою Європа вже до болю знайома»³¹.

На початку січня 1939 р. Г'ю Воулс опублікував брошуру «Україна та її народ. Необхідна передумова до однієї з найбільших життєвих проблем Європи», в якій окреслив гітлерівську загрозу для Східної Європи, визначивши вплив українського чинника на міжнародну дестабілізацію. «Є достатньо підстав вірити у те, що герр Гітлер запропонував використати рух українських меншин на службу власним амбіціям. Природа цих амбіцій, що передбачає анексію радянської України, визначена в книзі Майн Камф», – констатував автор³².

У цей час газета The New York Times відмічала посилення руху за створення «Великої України» на базі тих земель, що «їх колись захопили Росія та Польща». Осередком цієї кампанії, на думку видання, мала стати Карпатська Україна. Кореспондент видання відмічав, що Хуст є дуже активним завдяки українським емігрантам із Польщі та СРСР³³. Кореспондент New York Herald Tribune Ральф Барнес зазначав, що «українське питання саме по собі таке важливе, що варто на нього звернути увагу». Журналіст писав, що лідерство у боротьбі за «Велику Україну» та її визволення з-під влади Польщі та більшовиків перебуває у руках польських українців. Водночас The Washington Post розмірковував над німецькими планами включити в свою орбіту впливу багату на аграрні та індустріальні ресурси Наддніпрянську Україну, завдавши відчутного удару СРСР³⁴.

Британські часописи слідом за американськими виданнями розпочали початок року з нагадування про те, що рух за «Велику Україну» набере з весни більших масштабів, і почнеться він з удару на Радянський Союз³⁵. «Чи стане Україна наступним епіцентром бурі?» – запитував шотландський щоденник Aberdeen Journal³⁶. Характерно, що західна преса подавала «українські плани» Німеччини як вже вирішену справу. На першому місці цих інсинуацій були аж ніяк не українські національні прагнення до власної державності та національної єдності, а експансіоністські плани фюрера.

Італійський журналіст Гвідо Тонеля, який відвідав Чехо-Словаччину, щоб перевірити інформацію західних медіа щодо німецьких планів у Карпатській Україні писав: «Останнім часом у міжнародній пресі, особливо у французькій та

³¹ Spectator. – 1938. – 23 Desember. – P. 14.

³² *Vowles Hugh P. Ukraine and its people / Hugh P. Vowles. – London, 1939.*

³³ The New York Times. – 1939. – 1 January. – P. 54.

³⁴ The Washington Post. – 1938. – 25 December. – P. 5.

³⁵ Цит. за Свобода. – 1939. – 4 січня.

³⁶ Aberdeen Journal. – 1939. – 30 January. – P. 6.

англійській, популяризовано проблеми соборної України у формі виявлення німецького імперіалістичного плану, отого старого «Дранг нах Остен», що мав забезпечити Німеччині безцінні хліборобські й мінеральні багатства Дніпровського басейну. І треба сказати правду, що в тих французьких і англійських колах говорилося про ці німецькі плани з чималою втіхою, з ледве прихованою надією, що Німеччина зв'язана в цьому напрямку, не могла б розвинути акції в ніякому іншому, – втішалось себе облудним маревом нової наполеонівської війни з Росією, в якій Німеччина повинна була зламати собі хребет, завдяки не тільки спротиву самих советів, але й об'єднаних із ними Польщі та Румунії, яким загрожував разом із більшовиками проєкт соборної України». «Однак, – зауважував журналіст, – не треба дивитися на цю велику проблему з погляду тільки небезпеки німецького імперіалізму. Політичний інтерес постанови соборної України полягає, на мою думку, зовсім в іншій площині: справа полягає у тому, щоб розбити нарешті фіктивну єдність російського чудища, повертаючи в лоно Європи національну одиницю, цілком відмінну від татарсько-азіатської Москви і встановлюючи одночасно в Східній Європі нову рівновагу». Г. Тонеля також зазначав: «Якщо утворення Великої України має для цілої європейської спільноти великий історичний і політичний інтерес, то все ж головні підстави проблеми, що цілком виправдовують потребу її реалізації, полягають в етнічному складі населення. Існує українська нація. Існує українська національна свідомість. І щоб там не говорили наші приятелі, емігранти з Росії, не можна більше заперечувати глибоких прагнень народних мас, що займають величезну історичну територію України»³⁷.

«Тільки страх, короткозорість та злий намір могли вбачити в цьому вибухову міну німецького експансіонізму, – писав інший італійський журналіст Джанчинто Травізонно в місячнику *La vita Italiana* (січень 1939). – Український іредентизм існує, і в своїй основі він цілком природний, як і всі народні рухи»³⁸.

Канадський оглядач Г. Сімпсон у січневій радіопередачі 1939 р. відзначав, що українське питання цілком випадково почало асоціюватися із горезвісними планами Гітлера в Східній Європі, тоді як український націоналізм існував задовго до приходу фюрера до влади і продовжить існувати після відходу останнього в історію³⁹.

Загалом західна преса зробила хибний висновок, що українського питання немає, що воно було вигадане Німеччиною, яка використовувала його для того, щоб зруйнувати держави в Східній Європі. Відтак, Карпатську Україну трактували як продукт політики нацистів.

Інформаційна агенція *United Press Association* з Хуста 17 грудня 1938 р., повідомляла про те, що думають самі українців з приводу потенційної допомоги Гітлера та Німеччини у постанові соборної України: «Надія на реалізацію давньої мрії про Велику Україну, яка об'єднає більш ніж 40 млн українців у Рутенії, Польщі, Румунії та Радянській Росії, яскравіша як ніколи, кажуть лідери українського самостійницького руху (...) Відчувається сильне налаштування проти німецького домінування, попри те, що допомога нацистів – головне сподівання руху (...) Русини очікують, що західні демократії, зокрема Британія та Франція, а також українців у

³⁷ Цит. за Свобода. – 1939. – 9 лютого.

³⁸ Цит. за Свобода. – 1939. – 15 лютого.

³⁹ *Shkandrij M.* The Carpatho-Ukraine Episode of 1938–39... – P. 248.

Сполучених Штатах дадуть їм економічну та моральну допомогу, щоб уникнути домінування з боку Берліна»⁴⁰.

Деякі автори після хвилі істеричного галасу з приводу перспектив постанови «Великої України» під німецьким патронатом почали дещо уважніше приглядатися до регіональних особливостей українського національного руху, зокрема на території УРСР. На Заході не було достатньо інформації про внутрішнє становище підрадянської України у 1930-х рр., лише одні знали про жахіття колективізації та Голодомору 1932–1933 рр., що завдали непоправних втрат українському селянству, про масові репресії, які знищили цвіт української еліти – інтелігенцію. Так, 9 січня 1939 р. редактор Manchester Guardian А. Фойгт у своїй радіолекції на тему «Німеччина та Україна» зазначав, що багато націй, існування яких пропагує Гітлер, взагалі не бажають для себе незалежності, як наприклад, українці, що живуть в СРСР. Автор вважав рух українців за відрив від Радянського Союзу скорше штучним витвором, аніж природним явищем, про який навряд чи можна говорити з упевненістю. Натомість у Польщі, на думку А. Фойгта, українці були перейняті сильним національним почуттям – одним із найсильніших у Європі. Боротьбу українців у Другій Речі Посполитій за своє національне визволення він порівнював із змаганням ірландців за самостійність від Британії. Наприкінці журналіст запитував, чи є українське питання загрозою для миру? І відповідав, що на розв’язання такої складної проблеми піде багато часу, якщо взагалі це можна зробити. Сьогодні ініціатива у вирішенні європейських проблем лежить у руках Гітлера. Він також визначає швидкість свого маршу, як колись це робив Наполеон...», – резюмував А. Фойгт⁴¹.

Під час розмови польського посла у Вашингтоні Є. Потоцького з американським послом у Франції У. Буллітом 19 листопада 1938 р. останній говорив про українську проблему і про німецькі посягання на Україну. Він стверджував, що Берлін, начебто, має цілком сформований український штаб, який повинен у майбутньому взяти в свої руки владу в Україні і створити там незалежну державу під егідою Третього Райху. Така Україна, на думку У. Булліта, становитиме для Польщі велику небезпеку, оскільки безпосередньо впливатиме на українців у Східній Малопольщі. Він також додав, що нацистська пропаганда цілком здійснюється в українсько-націоналістичному напрямку, а базою для цих дій у майбутньому повинна слугувати «карпаторуська Україна», в існуванні якої гітлерівці безперечно зацікавлені головню зі стратегічних міркувань»⁴².

Під час розмови 29 листопада 1938 р. з радянським послом у Лондоні І. Майським радник британського уряду Г. Вільсон з упевненістю стверджував: «Гітлер обрав зараз як найближчий етап лінію удару на схід, у бік України... Він розраховує викликати в Україні великий сепаратистський рух і розіграти цю карту приблизно в такому ж дусі, як було розіграно чехословацьку карту. Знову буде пущене у хід гасло «самовизначення». У такому плані Гітлер розраховує отримати Україну без великої війни»⁴³.

⁴⁰ United Press Association. – 1938. – 17 December. – P. 4.

⁴¹ Цит. за Свобода. – 1939. – 27 лютого.

⁴² Год кризиса, 1938–1939: документы и материалы: в 2-х т. – Москва, 1990. – Т. 1. – С. 112.

⁴³ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (Сент. 1938 г. – Авг. 1939 г.): документы и материалы. – Москва: Политиздат, 1971. – С. 99.

Лідер ліберальної партії, колишній прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж заявив під час бесіди у парламенті 6 грудня з радянським представником, що задум Гітлера полягає в тому, аби повернути Німеччині «коридор» і Сілезію, відірвати від Польщі її українську частину, об'єднати останню з Прикарпатською Україною і з обидвох створити васальну Українську державу⁴⁴.

14 грудня 1938 р. тимчасово повірений у справах СРСР у Німеччині Г. Астахов повідомляв наркомку закордонних справ М. Литвинову, що, згідно висловлювань американських політиків і преси, українська проблема є вельми актуальною в Берліні. Її розв'язання там бачать у створенні «єдиної» України, зокрема радянську. «Моїх співрозмовників дивує, – писав він, – чому наша преса не реагує на цю кампанію, що знайшла своє відображення і в німецьких газетах. Ми б могли з набагато більшою підставою довести право СРСР на Карпатську Україну, ніж ця остання – на нашу»⁴⁵. Оцінюючи настрої Й. Сталіна, німецький посол у Москві Ф. Шуленбург писав у грудні 1938 р. у Берлін, що той вбачає у Карпатській Україні «велику небезпеку», оскільки ця держава може стати пунктом «кристалізації українського руху за незалежність»⁴⁶.

Однак радянська сторона була більш стриманою в своїх оцінках реальності німецьких планів стосовно «Великої України», уважно спостерігаючи за реакцією Берліна. Висновки, які зробили радянські дипломати, були прямо протилежними. Під час розмови М. Литвинова з тимчасовим повіреним у справах Франції в СРСР Ж. Пайяром 19 грудня радянський нарком закордонних справ намагався переконати останнього у тому, що у Кремлі чутки про «українську акцію» німців вважають просто несерйозними. Отримавши інформацію від своїх дипломатів, радянське керівництво зорієнтувалось, що українська проблема більше обговорюється в Лондоні та Парижі, ніж у Берліні. «У будь-якому випадку, я особисто не сумніваюсь, – писав 27 грудня 1938 р. радянський посол у Франції А. Суриц, – що Бонне [міністр закордонних справ Франції – О. П.] і його однодумці глибоко б зітхнули з полегшенням, коли б німці справді полізли на Україну». «Не думаю, щоби сам Гітлер і його оточення вважали українське питання проблемою актуальної політики», – резюмував М. Литвинов у листі до Я. Сурица від 31 грудня 1938 р. У Москві думали, що то була пропагандистська диверсія з метою приспати та заспокоїти Англію і Францію і під цим прикриттям приготувати «новий сюрприз» для них⁴⁷.

4 січня 1939 р. німецький посол у Лондоні Герберт Дірксен у політичному звіті в Берлін писав, що британська преса та громадська думка все більше і більше концентрується на питанні, які цілі переслідує Німеччина в Східній Європі. Серед головних фігурували питання Мемелю, німецько-польських відносин та України. На фоні цього інтерес до Чехо-Словаччини послаблювався, бо «трансформація та переорієнтація цієї держави відбувається врозріз із очікуваним та бажаним тут». Німецький амбасадор повідомляв, що преса на Туманному Альбіоні з великою цікавістю висвітлює події в Карпатській Україні та на українських землях Польщі. Серед видань особливо вирізнявся *The Manchester Guardian*, який публікував детальні

⁴⁴ Год кризиса, 1938–1939... – Т. 1. – С. 130.

⁴⁵ Там само. – С. 144.

⁴⁶ Там само. – С. 129.

⁴⁷ Там само. – С. 155, 161, 164.

репортажі про українське питання. «Ці репортажі та огляди зазвичай подають зі згадкою про експансійні плани Німеччини. В них подається як певність, що остання грається з ідеєю формування великої Української держави і рано чи пізно здійснить цю мету. Для Німеччини надзвичайно важливо використати зерно, залізо, вугілля та важку індустрію України в інтересах власної економіки. Однак досі невідомо, як Німеччина планує реалізувати цей план, у зв’язку з чим у цей момент припускають можливість певної військової акції. Постійно підкреслюють, що такі цілі обов’язково призведуть до конфлікту Німеччини не тільки з Радянським Союзом, а й з Польщею», – писав Дірксен⁴⁸. Також він повідомив, що Лондон не допустить конфлікту через «самовизначення українців, звільнення України»⁴⁹. Це можна тлумачити так, що Берлін може безпосередньо здійснювати свої плани стосовно створення Великої України. Від Лондона не варто було очікувати серйозного опору.

Спостережливі американські дипломати помітили, що, на відміну від небувалого розголосу у західноєвропейській пресі щодо української проблеми в контексті створення автономної Карпатської України, німецькі засоби масової інформації демонстрували дивовижну стриманість. У доповіді на адресу президента США Франкліна Рузвельта американський посол у Варшаві Дрексел Бідл 15 грудня 1938 року зазначав, що «німецькі пропагандисти змусили зарубіжних кореспондентів працювати на їхню користь», фокусуючи увагу світової спільноти на проблемі «Великої України». Посол зауважив: «У той час як преса поза межами Німеччини приділяє все більше і більше матеріалів різним аспектам цієї проблеми, німецька преса залишається мовчазною». Американець дійшов висновку, що кампанія в пресі щодо української проблеми інспірована самим Берліном і є тактичним маневром, спрямованим на відволікаючі акції для прикриття інших проміжних ходів та підживлення інтересу до накресленого Берліном українського проекту. Посол США вважав, що Німеччина не стане розпочинати війну з Польщею, Румунією та Радянським Союзом через українську проблему⁵⁰.

В англійських колах серйозно розглядали можливість початку війни в Європі через українське питання. З цією метою за посередництвом британських дипломатичних представництв вивчали реакції Москви, Бухареста та Варшави на німецькі плани щодо створення «Великої України». Особливу увагу зосереджували на позиції Радянського Союзу – головного об’єкта німецьких зазіхань. Передумовами для створення незалежної Української держави, на думку британського посла в Москві Джорджа Верекера, могли бути: 1) потужний самостійний рух у радянській Україні, з яким Москва не могла впоратися; 2) удар іззовні.

Першу передумову розглядали як вельми примарну (незважаючи на визнання українців волелюбною нацією) з огляду на масштабні радянські репресії та ізоляцію підрадянського українства від зовнішнього світу. У цьому аспекті звертали увагу на різницю у сприйнятті самостійницького руху з боку молодшого покоління, вихованого в комуністичному дусі, та старшої генерації, що пам’ятала Українські визвольні змагання 1917–1921 років; вакуумний розвиток УРСР, відсутність

⁴⁸ Documents on German foreign policy.1918–1945. From the archives of the German Foreign Ministry. – Series D. – Washington, 1951. – Vol. 4. – P. 365–366.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem. – P. 24–31.

контактів із українськими меншинами в Польщі, Румунії та Чехословаччині. Український самостійницький рух, на думку британців, міг розвиватися в УРСР лише під впливом зовнішньої пропаганди та допомоги із Західної України⁵¹.

Щодо перспектив удару ззовні аналізували різні перепони, які стояли на шляху до німецького вторгнення в радянську Україну. Врешті-решт у своєму посланні до міністра закордонних справ Великої Британії лорда Галіфакса від 9 січня 1939 року британський посол у Москві Джордж Верекер підсумував, що українське питання є значно перебільшеним у міжнародних колах⁵².

Ще у грудні 1938 року британці трактували Карпатську Україну як обмежений феномен і поводитися доволі стримано у східноєвропейській політиці. Хоча Лондон мав власні концепції стосовно українського питання, однак вони не поширювалися на Карпатську Україну чи українські землі в складі Польщі. Д. Верекер стверджував, що Німеччина раніше чи пізніше «розпочне створення Великої України». Сполучене Королівство у такому разі мало б змиритися з експансивною політикою Третього Райху у цьому регіоні. Німецький посол у Лондоні Герберт Дірксен повідомляв урядові, що Британія не допустить «конфлікту через самовизначення українців» та звільнення України», що фактично означало: Берлін може безпосередньо здійснювати свої плани щодо створення «Великої України», а від Лондона не слід очкувати серйозного опору⁵³.

Про цинічну позицію Великої Британії стосовно планів німецького походу на схід у середині грудня 1938 р. писав кореспондент *The New York Times* у Лондоні Фердинанд Кун: «Німецький наступ у напрямку України англійці не могли б спинити, навіть якби і хотіли. Звістки, які отримує англійський уряд вказують на те, що Німеччина планує весною натиснути на Польщу з метою відірвати польську частину України. Коли б техніка судетського підбою була повторена наступного року далі на сході, то нема найменшої причини думати, що Англія дала би Польщі більшу допомогу, ніж дипломатичну або економічну. Лондон не робив би з цього великої світової кризи (...) Коротше кажучи, британський уряд вважає теперішні кордони Східної Європи за нетривкі і особливо не переймається тим, що там станеться»⁵⁴.

З реалізацією планів німецької політики та спрямування агресії Третього Райху на Схід британські кола не тільки пов'язували захист своїх колоніальних володінь та підмандатних територій від гітлерівської загрози, а й сподівалися на послаблення Радянського Союзу, який міг втратити індустріальні та аграрні ресурси Наддніпрянської України. За цих умов Лондон був готовий змиритись навіть із виникненням «політичних та військових проблем» для Польщі. Подібну позицію поділяла також Франція.

Американські послы у Лондоні та Парижі, які звітували у першій половині січня 1939 р. перед американським Президентом та комісією Конгресу у закордонних справах у Вашингтоні розповіли про ці настрої у столицях Західної Європи. У своїх доповідях вони відмічали велике напруження у Старому світі, висловивши

⁵¹ *Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938–1951. A documentary collection / [ed. by Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Foreword by Hugh A. Macdonald]. – Kingston; Ontario; Vestal; New York, 1987. – P. 32–41.*

⁵² *Ibidem.* – P. 38–39.

⁵³ *Злетко Д.* Українське питання у 1938–1939 роках... – С. 263.

⁵⁴ *Цит. за Свобода.* – 1938. – 14 грудня.

впевненість у тому, що навесні слід очікувати вибуху війни. «Цю війну на Заході розпочне Муссоліні з Францією, а на Сході Гітлер у своєму поході на Україну. Єдиною надією на мир могло б бути лише те, що Муссоліні на Заході не розпочне нічого, зате Гітлер, хоч і піде на Україну, але не буде зачіпати західних держав. Англія та Франція не спинятимуть Гітлера в його поході на Україну, а використають час для своєї військової підготовки. Надія може бути лише на те, щоб злокалізувати війну, а не її цілковито уникнути»⁵⁵.

Історик Ю. Сливка акцентував на тому, що події в Карпатській Україні дали змогу керівникам Третього Райху зробити висновок, що західні держави цілком готові змиритися з перспективою німецької експансії на Схід, зокрема під прикриттям розв’язання української проблеми, і в такий спосіб уникнути війни на два фронти⁵⁶.

На початку січня 1939 р. ситуацію на Підкарпатській Русі особисто вивчав перший секретар посольства США у Празі Джордж Кеннан⁵⁷. Автор концепції стримування щодо СРСР в часи «холодної війни» у своїх спогадах з відкритою недовірою відгукнувся про тамтешній уряд, у якому, на його думку, переважали «псевдонацистські безвідповідальні елементи, що прийшли до влади при підтримці Німеччини». Вся діяльність уряду в Хусті, на думку американського дипломата, інспірувалася (якщо не повністю її контролювали) німецькими агентами та їхніми українськими емігрантськими протеже. «Німецькі нацисти, зачаровані концепціями Великої України, тривалий час були зацікавлені українськими тенденціями серед русинів, і ми можемо припустити, що політичні практики в цій частині світу відбувалися за допомогою німецьких грошей, які знайшли свій шлях до кишень проукраїнських політиків», – писав Джордж Кеннан⁵⁸. Уявлення американського дипломата про характер хустського уряду цілком відповідав західним схемам висвітлення подій стосовно Карпатської України, переважно як гітлерівської інтриги. До того ж він сам зізнавався у спогадах, що стежив за тогочасними подіями переважно за посередництвом преси та радіо. Його погляди на майбутній розвиток українського руху не відрізнялися від постмюнхенського західного нарративу про «Велику Україну» під німецьким патронатом: «Якби автономний «український» режим встановився в Рутенії, – писав він, – українські елементи в Польщі могли би бути розворушені до точки відкритого повстання. Українська держава могла б невдовзі бути встановлена в Східній Європі під німецькою гегемонією, і ця держава буде відправною точкою у змаганні за допомогою пропаганди та зброї за багаті землі радянської України. Отже, німецькі мрії про контроль над ресурсами та ринками великої родючої території, що простягається від Карпат до Кавказу, будуть реалізовані»⁵⁹.

⁵⁵ Свобода. – 1939. – 12 січня.

⁵⁶ Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти / Ю. Сливка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2005. – Вип. 13: Україна в Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. – С. 47.

⁵⁷ Свобода. – 1939. – 11 січня.

⁵⁸ Kennan George Frost. From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938–1940: Diplomatic Papers / George Frost Kennan. – Princeton NJ: Princeton Univ. Press, 1968. – P. 23–24.

⁵⁹ Ejusdem. From Prague after Munich: Diplomatic Papers, 1938–1940 / George Frost Kennan. – Princeton NJ: Princeton Univ. Press, 2015. – P. 61–62.

Досить поверхові й упереджені погляди про становище Карпатської України відображені в офіційному звіті, який Дж. Кеннан надіслав у Вашингтон на початку березня 1939 р. У звіті зазначено, що “у недалекому майбутньому незграбний уламок, що колись називався Рутенією, повернеться до економічної та політичної єдності з Угорщиною, до якої він природно належить»⁶⁰.

Тим часом американські засоби масової інформації продовжували за інерцією відтворювати старі штампи. Приміром, журналіст газети *Boston Traveler* Д'юї МакКензі у січні 1939 р. писав, що навесні Гітлер допоможе Україні, інспіруючи повстання українців проти радянського режиму, і при цьому поширить на неї свої впливи. Така тактика, на думку американця, могла забезпечити Європу від початку широкомасштабної війни⁶¹.

Реалістичніший погляд на роль «української карти» у зовнішній політиці Третього Райху, зокрема у відносинах з СРСР, висловив американський публіцист російського походження Александр Назаров. У статті «Чи прорубає Гітлер собі дорогу на схід», що побачила світ на початку лютого 1939 р. у *New York Herald Tribune*, він підкреслював, що український сепаратистський рух за відокремлення України від Москви має не національне, а економічне підґрунтя – схильність до індивідуалізму, що суперечила радянській політиці колективізації. Ця ненависть до російського комунізму була, на думку А. Назарова, єдиною поважною силою, яка відштовхувала українців від московського центру. І цю силу, мовляв, у своїх інтересах і прагнула використати Німеччина. У Берліні вважали, що, підтримуючи морально й фінансово ці тенденції, можна було викликати на Україні «сепаратистський рух, безлад та повстання». Однак німецькі оглядачі вірили, що Сталін готовий зробити на користь Німеччини різні економічні концесії у випадку, коли остання відмовиться підтримувати українську сепаратистську пропаганду. «Німеччина охоче пристала б на таку згоду, адже вона прагнула отримати з України ресурси, а не владу над непокірними українцями. Якщо це відповідає дійсності, – припускав автор, – тоді Німеччина використала б український рух лише для того, щоб продати його за добру ціну Москві»⁶².

Французька преса також множила чутки про українські плани Гітлера, фокусує уваги на питанні Карпатської України. Більшість видань писало, що фюрер підтримує українську справу. Наприклад, Моріс Шуман вважав, що всі ускладнення спричинені самими українцями. На його думку, карпато-українці були посібниками німецького Райху, «посібниками незамінними сьогодні, а особливо завтра»⁶³.

Американська та європейська громадськість могла лише здогадуватися про німецькі плани переоблаштування Центрально-Східної Європи та подальшу долю Карпатської України. Нічого з таємних інструкцій Гітлера не було оприлюднено, а переговори Німеччини з її сусідами в цей час проходили переважно за зачиненими дверима. Успішність фюрера як дипломата полягала в тому, що він, вдало маскуючи свої справжні наміри, створював хибне уявлення про цілі німецької

⁶⁰ *Ejusdem*. Memoirs 1925–1950 / George Frost Kennan.. – New York, 1967. – P. 96–97.

⁶¹ Цит. за Свобода. – 1939. – 16 січня.

⁶² Цит. за Свобода. – 1939. – 9 лютого.

⁶³ Цит. за: *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 65.

політики в очах міжнародної спільноти, виявляючи у такий спосіб вразливі місця своїх супротивників.

За результатами зустрічі польського міністра закордонних справ Юзефа Бека з німецьким рейхсканцлером у Берхтесгадені 5 січня 1939 р., під час якої Гітлер заявив, що галаслива пропаганда з приводу планів Берліна щодо України не відповідає дійсності, і тому «Польща жодною мірою не повинна побоюватися Німеччини»⁶⁴. Журнал *Spectator* писав, що хоча фюрер запевнив польського міністра у тому, що Німеччина не підтримує планів створення «Великої України», все ж «українська агітація в Рутенії – створеному після Мюнхена зародку майбутньої Великої України – не послабилася», а «батько Волошин вперше пов’язав себе з українським націоналізмом». Видання зазначало, що Гітлер перебуває напередодні «доленосних рішень», ще не визначився щодо свого наступного кроку і шукає слабе місце, яке може запропонувати менше опору його подальшому наступу. «Український план, як повідомляють, надихається його вірою у внутрішню дезінтеграцію Радянського Союзу», – писало видання⁶⁵. 27 січня 1939 р. міністр закордонних справ Третього Райху Й. Ріббентроп у Варшаві під час розмови зі своїм польським візаві Ю. Беком висловив «негативну позицію фюрера щодо питання Великої України»⁶⁶. *Spectator* писав, що «неприховані надії Німеччини на створення незалежної Великої України робить її сусідів більш поступливими прийняти її роль, якщо вона відверне свою експансію на Захід». «Українська карта», на думку видання, була використана нацистами для шантажу проти Польщі, щоб схилити її до ближчого союзництва з Німеччиною⁶⁷.

Після виголошеної 30 січня 1939 р. промови фюрера в рейхстазі, під час якої на велике здивування закордонних оглядачів та дипломатів він жодним словом не згадав про Україну та про свої плани походу проти більшовизму, 3 лютого 1939 р. *Spectator* із розчаруванням писав, що ті західні демократи, які сподівалися на відвертання гітлерівської агресії на Схід, помилися, адже від часів Мюнхена Гітлер виявив більше поваги до СРСР, ніж до Франції чи Великої Британії. У журналі також було зазначено: «Актуальні події німецької політики останніх місяців є достатнім коментарем щодо повідомлень про те, що СРСР такий слабкий, що варто тільки попросити і Україна буде німецькою»⁶⁸.

Наприкінці січня 1939 р. за допомогою гітлерівської служби безпеки (СД) у європейських дипломатичних колах було поширено інформацію, яка свідчила про згасання зовнішньополітичного інтересу Німеччини до української проблеми в Підкарпатській Русі. У перший тиждень лютого 1939 року про Карпатську Україну на європейському континенті уже не згадували, а українське питання перестало бути актуальним⁶⁹.

The *New York Times* 4 лютого 1939 р. опублікувала статтю Е. МакКормік «Українські плани Гітлера відкладені», в якій журналістка писала, що Варшава надзвичайно радіє тому, що Гітлер наразі залишив свої плани походу на Схід,

⁶⁴ Документи и материалы кануна Второй мировой войны. 1937–1939. – Москва, 1971. – Т. 2. – С. 5–6.

⁶⁵ *Spectator*. – 1939. – 13 January. – P. 2.

⁶⁶ Документи и материалы кануна Второй мировой войны... – С. 6.

⁶⁷ *Spectator*. – 1939. – 27 January. – P. 2.

⁶⁸ *Ibidem*. – 3 February. – P. 1.

⁶⁹ *Зелко Д.* Українське питання у 1938–1939 роках... – С. 265, 276–277.

адже фюрер запевнив міністра закордонних справ Польщі Ю. Бека у тому, що він не буде підтримувати українців у Речі Посполитій в їхніх змаганнях до повстання «Великої України»⁷⁰.

Газета «Свобода» наприкінці лютого 1939 р. зі здивуванням відзначала дивний спокій у західних ЗМІ з приводу українського питання: «Щось притихло з українською справою, коли мати на увазі те, що ще не так давно не було одного дня, щоб американські газети не принесли якихось «новинок», пов'язаних з «Великою Україною»»⁷¹.

Тим не менше припинення активних спекуляцій у західній пресі навколо планів створення «Великої України» під нацистським протекторатом не розчарувало справжніх прихильників українського руху на Туманному Альбіоні, які все ще намагалися вплинути на політику офіційного Лондона у Східній Європі загалом та в Карпатській Україні зокрема, й у такий спосіб підтримати прагнення українців до створення власної держави. Водночас українські лідери в Хусті активно шукали підтримки для української автономії за кордоном, зокрема вбачали у Сполученому Королівстві одного із гарантів державних кордонів, встановлених за підсумками Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу. Попри те, що невинуваті сподівання на захист з боку Третього Райху були досить великими в той час у Хусті, при цьому не відкидали підтримки і з боку будь-якої іншої європейської держави.

У лютому 1939 р. в Хуст прибув член Англо-українського комітету, неформальний «друг України», британський політик-лейборист Вільям Веджвуд-Бенн. За інформацією лондонського кореспондента австралійського видання *The West Australian*, під час його зустрічі з прем'єром Августином Волошином, останній заявив: «Це правда, що Гітлер є нашим другом і що етнографічний принцип, покладений в основу Мюнхенського договору, є нашою хартією, однак ми не хочемо бути зняряддям у руках Німеччини. Чому б Англія не могла стати нашим другом»⁷².

Подібні настрої та сподівання карпатоукраїнської еліти на підтримку з боку офіційного Лондона підтверджує і британський журналіст Майкл Вінч, який мав з цього приводу розмову з Іваном Рогачем, особистим секретарем Августина Волошина: «Рогач звернувся до мене із запитанням, чи не здається мені, що командувач Веджвуд-Бенн, який недавно приїжджав до Хуста, є прихильником Великої України. Усі вони мали надію, що він таки симпатизує Великій Україні, оскільки їм дуже хотілося мати союзників у Палаті громад. Нам конче потрібна підтримка інших країн, окрім Німеччини, додав Рогач, бо ми не маємо жодного бажання перетворитися на німецьку колонію, що би там люди собі не думали»⁷³.

1 лютого 1939 р. у Лондоні відбулося засідання Близько- та Середньосхідного товариства за участю близько 200 представників британської еліти, під час якого виступив один із головних промоутерів українського питання на Туманному Альбіоні, член Англо-українського комітету, британський журналіст Ланселот Лоутон. У своїй доповіді «Україна: найбільша проблема Європи» Лоутон зазначав, що однією з головних цілей наступної німецької експансії буде Україна з її унікальними

⁷⁰ *The New York Times*. – 1939. – 4 February. – P. 6.

⁷¹ Свобода. – 1939. – 27 лютого.

⁷² *The West Australian*. – 1939. – 23 February. – P. 17.

⁷³ *Winch M. Republic for a day. An eyewitness account of the Carpatho-Ukraine incident / Michael Winch.* – London: Robert Hale Limited, 1939. – P. 128–129.

ресурсами та географічним становищем. Британець закликав офіційний Лондон підтримати Україну й українців у їхніх прагненнях до свободи і висловив переконання, що такі кроки відкриють новий шлях для розв’язання багатьох європейських проблем. «Якою має бути позиція Великої Британії? – запитував журналіст. – Наша позиція, я вважаю повинна бути та, що й в українців. Ми повинні стояти на боці України і на боці кожної держави, яка готова допомогти їй на прийнятних для неї умовах. Іншими словами, ми повинні прагнути до того самого рішення, якого бажає сама Україна. І я переконаний, що це так само в наших інтересах, як і в її. Наближаються великі перемиріння у Східній Європі, і проблеми, подібні до українських, виникнуть не тільки там. Якщо ці проблеми розв’язувати в новому дусі і новими способами, то потрібно знайти такі засоби, реалізація яких допоможе малим і молодим націям жити незалежно поруч із старими та сильними націями»⁷⁴.

На жаль, рекомендації та напрацювання з української проблеми Англо-українського комітету, до якого входили британські парламентарі, політики, військові, історики та журналісти, не взяли до уваги урядовці Невілла Чемберлена, який фактично погодився визнати Центрально-Східну Європу регіоном домінуючих інтересів Німеччини.

До речі, на початку лютого 1939 р. департамент заморської торгівлі Форін офіс розробив проект створення незалежної України. Аналізуючи економічні аспекти, британські експерти припускали, що відокремлення України від Радянського Союзу може спричинити крах радянської економічної системи і зрештою розпад СРСР (що врешті-решт і сталося, тільки у 1991 році – *О. П.*)⁷⁵.

У політичних та ділових колах Франції також обговорювали різні варіанти німецької політики щодо України. Так, у Комітеті де Форж висунуто ідею створення незалежної України з приєднання до її складу частини Польщі та встановлення німецько-польського кондомініуму над нею. Під час виступу міністра закордонних справ Франції Жоржа Бонне у сенатській комісії закордонних справ зроблено заяву, яка свідчила, що Париж резервує позицію на випадок, якщо «Росія та Польща не зможуть протистояти занадто сильному сепаратистському руху, що має на меті створення незалежної Української республіки»⁷⁶.

Радянський посол у Лондоні І. Майський у донесенні в Москву за 25 лютого 1939 р. підсумував політику Великої Британії та Франції в українському питанні. На його думку, відразу після Мюнхена англійська та французька преса взялася «роздувати чутки й повідомлення, за якими Гітлер тепер націлюється на Схід», на Україну. Впливові політики, у тому числі й члени британського кабінету, «прямо підказували Гітлеру цю авантюру на Сході». Радянський дипломат відзначав, що Захід був розчарований вичікуванням Гітлера, який «усіма способами ухиляється від великої війни»⁷⁷.

Дослідниця Н. Свідерська відзначала, що конфіденційні розмови з дипломатами різних країн виявили велику стурбованість Москви актуалізацією українського питання. Не випускаючи з поля зору розвиток української справи на міжнародній

⁷⁴ Лоутон Л. Українське питання / Ланселот Лоутон; упоряд. С. Кот, пер. В. Триліс. – Київ; Лондон: “Спадщина” ЛТД, 2006. – С. 122–126.

⁷⁵ Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938–1951... – Р. 45–50.

⁷⁶ Швагуляк М. Н. Украина в экспансионистских планах... – С. 209–210.

⁷⁷ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – С. 65.

арені та проаналізувавши зовнішньополітичні кроки Німеччини, навесні 1939 р. радянський уряд дійшов висновку, що Гітлер запланував наступний удар на Захід. З цього випливало, що українське питання для німецької політики не є визначальним⁷⁸.

Британський посол у Берліні Н. Гендерсон у своєму донесенні 9 березня 1939 р. у Лондон все ж висловлював надію на реалізацію німецьких планів на Сході: «Стосовно України, то хоча я і вважаю ідею завоювання неймовірною, мені тим не менше видається неминучим, що Німеччина виявить бажання спробувати відірвати цю багату країну від великої держави, яку вона вважає своїм основним ворогом. У своїх власних інтересах вона воліла б звичайно, аби Україна була незалежною і була б буферною державою між нею і цим ворогом, і цілком очевидно, що вона хотіла би користуватися там переважаючим економічним і політичним впливом. Я не думаю, щоби СРСР слухняно підкорився німецьким інтересам до такого ступеня, і мені здається, що чим менше ми будемо надавати перевагу будь-якій із сторін у цьому конфлікті, тим краще»⁷⁹.

Проголошення незалежності Карпатської України та її уконституювання на засіданні краєвого Союму 15 березня 1939 р. залишилось поза увагою країн Заходу. Жодна з держав світу не визнала самопроголошеної держави, яка була залишена на поталу гортистській Угорщині. Після невдачі з отриманням протекторату від Німеччини уряд Августина Волошина апелював до демократичних держав. 14 березня 1939 р. офіційний представник хустського уряду в Празі Вікентій Шандор поінформував американського посла Вільяма Карра про проголошення незалежності Карпатської України на підставі рішень Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу, що стосувалися права карпатоукраїнського народу до самовизначення⁸⁰. 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Юліан Ревай, перебуваючи в Берліні, передав через французьке посольство телеграму до уряду в Парижі з проханням дипломатичного втручання перед Будапештом стосовно угорського вторгнення на територію Карпатської України, як колишньої складової Чехо-Словацької республіки. Однак французьке Міністерство закордонних справ не відгукнулося⁸¹. Ще напередодні розпаду Чехо-Словаччини, 14 березня 1939 р. Париж був поінформований своїм послом із Берліна Робертом Кульондром, що «нацистські лідери усвідомили помилковість своєї ставки на Карпатську Україну, як відправну базу для реалізації своїх майбутніх планів на Сході»⁸².

Аби уникнути зайвих дипломатичних наслідків, під час окупації Карпатської України угорськими військами 15-18 березня 1939 р. Великобританія та Франція вдали, ніби карпатоукраїнське питання є внутрішньою проблемою Угорщини. Зокрема, під час цих подій британський посол у Будапешті засудив угорську агресію

⁷⁸ Свідерська Н. Українське питання в політиці держав Європи напередодні Другої світової війни (вересень 1938 – вересень 1939): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Н. Свідерська. – Львів, 2001. – С. 10..

⁷⁹ Год кризиса, 1938–1939: документи... – Т. 1. – С. 255.

⁸⁰ Шандор В. Спомини / В. Шандор. – Ужгород; Нью-Йорк, 1996. – Т. 1: Карпатська Україна 1938–1939. – С. 363.

⁸¹ M. Coulondre, French Ambassador in Berlin, to M. Georges Bonnet, Minister for Foreign Affairs. Berlin, March 16, 1939 // The French Yellow Book. – Paris, 1939. – P. 92.

⁸² M. Coulondre, French Ambassador in Berlin, to M. Georges Bonnet, Minister for Foreign Affairs. Berlin, March 14, 1939 // The French Yellow Book. – Paris, 1939. – P. 76.

як акт насильства, однак ні він, ані міністр закордонних справ Великобританії лорд Галіфакс, ані прем’єр-міністр Невілл Чемберлен так і не висловили офіційного протесту на адресу Будапешта, розглядаючи угорську окупацію Карпатської України не як співучасть разом із Німеччиною у розчленуванні Чехо-Словаччини, а як акт, здійснений проти волі Берліна. Виступаючи в Палаті лордів 20 березня 1939 р., лорд Галіфакс не дав жодної оцінки факту зайняття угорськими військами території Закарпаття, на відмінну від захоплення Третім Райхом чеських земель, що було визнано грубим порушенням міжнародного права, суверенних прав і свобод чехів⁸³. А міністр закордонних справ Франції Джордж Бонне безпосередньо привітав угорського посла в Парижі, зазначивши, що було б краще, якби у Прагу увійшли угорці, а не німці⁸⁴.

Західноєвропейська преса стримано відреагувала на демонтаж Чехо-Словаччини в її східній частині, фокусуючись головню на тріумфальному вступі вермахту в чеські землі. Деякі видання не могли повірити у те, що Берлін дав згоду на окупацію угорськими військами Карпатської України. Зокрема, французький журналіст Пертін вважав, що Німеччині таки потрібен цей шматок землі для своєї подальшої східної експансії⁸⁵. *Washington Post* запитував, чи встановить Угорщина із зайняттям Карпатської України бар’єр для подальшого просування Третього Райху на Схід⁸⁶.

Після капітуляції чехословацької армії в ході окупації вермахтом Богемії та Моравії збройний опір, який вчинили карпатські січовики наступаючим військам, вразив багатьох тогочасних закордонних оглядачів. Інформаційні повідомлення про бойові дії в Карпатах облетіли провідні світові видання, однак більшість із них обмежилися простою констатацією фактів та викладом хронології подій.

Журналістка *The New York Times* Енн О’Гара МакКормік була однією з перших, підготувавши сенсаційні повідомлення про проголошення незалежності Карпатської України та її оборону перед наступом угорських військ. Американка залишалась у Хусті до 15 березня 1939 р., попросивши згодом притулок у польському консульстві в Севлюші. Вже невдовзі вона дісталася потягом до Будапешта, де взяла інтерв’ю про останні події в угорського міністра закордонних справ Іштвана Чакі⁸⁷.

Журналістка дивувалася тому завзятому опору, який чинили оборонці щойно проголошеної країни в Карпатах. «Чому Карпатська Україна, найменший і найслабший шматок Чехословаччини, впала останньою? Нині Хуст окупований угорцями, але навколо міста, в горах «січові стрільці» продовжують боротьбу. Немає сумніву, що ці гарячі верховинці люблять боротися задля самої боротьби. Адже цей примітивний народ вірить, що мусить боронити свій народ до останнього (...) В цей час вони вже знали, що Гітлер віддав їх мадярам. І це властиво робить завзятий опір Січі таким загадковим. Коли Гітлер опустив їх, чому Січ продовжує

⁸³ Speech by the Secretary of State for Foreign Affairs in the House of Lords. 20 Mar 1939 // *The British War Blue Book*. – London, 1939.

⁸⁴ *Macartney C. A. October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945*. P[art] II. / C. Macartney. – Edinburgh: University Press, 1957. – P. 342.

⁸⁵ Свобода. – 1939. – 16 березня.

⁸⁶ *The Washington Post*. – 1939. – 19 March. – P. 1.

⁸⁷ *The New York Times*. – 1939. – 22 March. – P. 5.

таку безнадійну боротьбу? Чому мадярська армія зустрічає стільки перешкод в здобутті території, яку обороняють вояки-аматори»⁸⁸.

Інший кореспондент *The New York Times* П. Філіп писав, що з усіх народів, які населяли Чехо-Словаччину, одні українські селяни показали себе справжніми державниками, бо тільки вони підняли боротьбу в обороні своєї держави, хоча у порівнянні з іншими народами, їхня боротьба не мала майже ніяких сподівань на перемогу⁸⁹.

Багатоох оглядачів тих подій не покидали хибні ілюзії, що Третій Райх не міг так просто віддати Карпатську Україну на поталу угорцям. Так, Е. МакКормік спочатку припускала, що німці не повністю зреклися Карпатської України й планують залишити певну її частину вільною. У зв'язку з цим американка помилково припускала, що Угорщина лише тимчасово зайняла територію Карпатської України в інтересах Німеччини⁹⁰.

Щедро виплеканий впродовж чехословацької кризи західними медіа міф про німецьку підтримку планів створення «Великої України» на базі Карпатської України розвіювався повільно. Окрім цього інформацію стосовно співучасті Берліна в цій акції посилювала відсутність офіційно оприлюдненого підтвердження того, що Гітлер таки дав згоду Горті на окупацію Закарпаття. Нацистські керівники прагнули в черговий раз вправно замаскувати свої «українські карти», щоб згодом із таким же успіхом використати їх з маніпулятивною ціллю для натиску проти Польщі, де проживала понад 6 млн. українців.

Отже, у 1938–1939 рр. західні медіа стали заручником міфів та пропагандистських схем, інспірованих нацистськими службами з метою дезінформації та відвернення уваги громадської думки на Заході від справжнього напрямку агресії Третього Райху в Європі. Частково тут спрацювала схильність ЗМІ у Великій Британії, Франції та США до перебільшень у вигідному для себе руслі. Водночас масла у вогонь підливали західні дипломати, які давали помилкові оцінки зовнішньої політики нацистської Німеччини. Європейська, а слідом за нею американська преса захопилася за ідею гітлерівського походу на Схід задля створення «Великої України» й тиражувала матеріали на цю тему з неймовірною швидкістю й інтенсивністю. Цей феномен можна порівняти із описуваним британським журналістом Ніком Дейвісом у книзі «Новини Пласкої Землі» ефектом «помилки тисячоліття», коли глобальні медіа стали заручниками щедро розтиражованої неправди про збій комунікаційних систем унаслідок прогнозованої помилки комп'ютерних програм на межі тисячоліть у ніч на 31 грудня 1999 року⁹¹. У 1938–1939 рр. західні медіа також стали співтворцями міфу про німецькі плани щодо України.

Небачений раніше спалах інтересу у міжнародних колах до української проблеми був не стільки пов'язаний із зацікавленням забутим після подій 1917–1920 рр. і розділенням між чотирма державами народом та його національними прагненнями, скільки з гітлерівськими планами агресії. Оцінка українського питання в громадських колах на Заході не виходила за межі сформованого в медіа образу.

⁸⁸ Ibidem. – 18 March. – P. 16.

⁸⁹ Цит. за Свобода. – 1939. – 20 березня.

⁹⁰ *The New York Times*. – 1939. – 17 March. – P. 16.

⁹¹ *Дейвіс Н.* Новини Пласкої Землі / Н. Дейвіс. – Київ: «Темпора», 2011. – С. 15–63.

Тільки поодинокі журналісти, історики та громадські діячі в європейських країнах підкреслювали природний характер українського національно-визвольного руху. Активізований формуванням автономної Підкарпатської Русі (Карпатської України) у складі Чехо-Словацької федерації інтерес західної громадської думки до українського питання сягнув свого піку у листопаді-грудні 1938 р. Після декількох зовнішньополітичних кроків нацистської Німеччини в січні 1939 р., які засвідчили незацікавленість українським питанням, ажіотаж на українські теми у західних ЗМІ поступово зник. Британська, французька та американська преса майже цілком затишли напередодні розпаду Чехо-Словаччини та під час окупації чеських земель німецькими військами. Інформаційні зведення та нечисленні репортажі про ситуацію в Карпатській Україні під час угорської окупації краю 14-18 березня 1939 р. вже не аналізували події в загальноукраїнському та світовому контексті. Проблема Карпатської України та українське питання після березневих подій 1939 р. зникли з порядку денного міжнародної політики.

Oleksandr Pahiria. ‘The Ukrainian Piedmont’ in the Carpathians: the Ukrainian question in the Western public discourse during the Czechoslovak crisis of 1938–1939

The article examines the place of the Ukraine state building process in Transcarpathia region in 1938–1939 in the Western public discourse. Based on media sources and diplomatic documents it analyses key patterns in the coverage of Ukrainian question by Western journalists, diplomats, intellectuals and political figures during the Czechoslovakia international crisis of 1938–1939.

Key words: Carpatho-Ukraine, Czechoslovakia, Munich conference, the West, press.

УДК 324(477.8)“1939”

Олександра СТАСЮК

ВИБОРИ ДО Т. ЗВ. НАРОДНИХ ЗБОРІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ДОСВІДУ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ

Висвітлено організацію та проведення виборів до т.зв. Народних Зборів Західної України у жовтні 1939 р. у світлі електорального досвіду населення регіону. Акцентовано на негативному ставленні західних українців, які були зорієнтовані на європейські демократичні стандарти до радянської виборчої системи, побудованої на безальтернативній основі, через зорієнтованість. Окреслено активні та пасивні методи спротиву місцевого населення під час виборів, а також форми пристосування до радянської дійсності. Вказано на неготовність населення до організованих форм протесту окупаційній владі внаслідок політичної дезорієнтації та відсутності впливових політичних осередків у середовищі західноукраїнського суспільства. Наведено якісні та кількісні характеристики псевдонародного представництва. За допомогою кліометричних методів доведено, що склад “народних обранців” не відповідав соціальному розшируванню західноукраїнського суспільства та вказував на штучний характер виборчого дійства і радянської демократії загалом. Виконано порівняльний аналіз електоральної поведінки населення у Західній Україні, Західній Білорусії та Північній Буковині, які майже одночасно були “визволені” Червоною армією.

Ключові слова: Західна Україна, Народні Збори, радянська виборча система, депутатське представництво, електоральна поведінка населення.

“Приєднання” Західної України до складу Української РСР у жовтні 1939 року мало як позитивні, так і негативні наслідки. Попри форсовану радянізацію регіону з невтішними для місцевого населення соціально-економічними та духовно-культурними змінами, його інтеграція до загальноукраїнського простору мала величезне державотворче значення. Тож ці події не можна оцінювати однозначно¹. Проте електоральний досвід західних українців, отриманий під час виборів до т.зв. Народних Зборів, був деструктивним, оскільки поклав край формуванню громадянського суспільства у регіоні та сприяв його радянізації.

Організація та проведення т. зв. Народних Зборів Західної України спричинили кардинальні зміни в житті західних українців та вплинули на суспільно-політичну ситуацію в Українській РСР загалом. Ця подія викликала і викликає незмінний інтерес з боку науковців. Попри величезну історіографію дослідники продовжують дискутувати про її значення в системі формування української нації та утворення незалежної Української держави, обговорюють юридично-правові та

¹ *Кульчицький С.* І знову про 17 вересня... / *С. Кульчицький // День.* – 2000. – 16 вересня.

термінологічні аспекти проблеми, намагаються збагнути її антропологічний вимір². Зокрема, потребують аналізу морально-психологічний стан населення під час підготовки та проведення виборів до т. зв. Народних Зборів, їх вплив на формування електоральних уподобань мешканців сучасної України тощо.

Мета статті – висвітлити проведення т.зв. Народних Зборів Західної України в світлі електорального досвіду населення регіону, з'ясувати штучний характер виборчого дійства та радянської виборчої системи загалом.

У середині 1930-х років в СРСР на конституційному рівні задекларовано демократичне виборче право. Після численних виборчих цензів та обмежень, якими рясніли Конституції 1918, 1926, 1929 рр., громадянам пропонували загальні рівні, прямі вибори при таємному голосуванні. Брати участь у виборах і бути обраними могли всі громадяни СРСР, які досягли відповідно 18 і 23 років, незалежно від расової та національної приналежності, статі чи віросповідання, освітнього цензу чи соціального походження. Окремими статтями гарантувалися виборчі права жінок та військовослужбовців. Можливість висунення кандидатів у депутати, окрім комуністичної партії, належала представникам громадських організацій та трудових колективів. Отже, формально Конституція 1936 р. делегувала громадянам широкі повноваження стосовно участі в управлінні державою.

Однак насправді жодного народовладдя в Країні Рад не було. Демократичне виборче законодавство унаслідок особливих схем його застосування радянська влада використала для легітимізації провідної ролі комуністичної партії в державі та утвердження антинародного режиму. Недарма радянське керівництво у 1936 р., напередодні проведення перших “демократичних” виборів, відмовилося від пропозиції американської фірми “Omatig Woutng machin korporeichen” надіслати автоматичні машини для голосування³, які могли значно спростити процедуру підрахунку голосів. Однак прозорість виборчого процесу не входила у плани сталінської верхівки, адже вибори з метою збереження влади планували проводити під повним контролем комуністичної партії.

Партія контролювала виборчий процес на всіх його етапах. Рішення про проведення виборів приймали на засіданнях Політбюро ЦК ВКП(б), і лише після цього відповідні укази видавали Президії ВР СРСР та союзних республік. Контролю підлягали формування виборчих комісій та округів, складання списків виборців, ведення передвиборчої агітації, фінансові приготування тощо, а особливо процес голосування та підрахунку голосів. Склад майбутнього депутатського корпусу, всупереч виборчому законодавству, формувалася у кабінетах обкомів та райкомів

² Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни / В. Ковалюк // Сторінки історії України. XX століття / [за ред. С. Кульчицького]. – Київ: Освіта, 1992. – С. 99–112; Кондратюк С. Народні Збори Західної України // Право України. – Київ, 1999. – № 10. – С. 8–10; Баран В. Україна: західні землі 1939–1941 / В. Баран, В. Токарський. – Львів, 2009. – 448 с.; Литвин М. Р. 1939. Західні землі України / [М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Науменко]. – Львів, 1999. – С. 152; Терлюк І. Правові основи входження Західної України до складу СРСР-УРСР // Історія держави і права України: навч. посібник. – Київ: Атіка, 2011. – С. 763–767.

³ Журавлев В. П. Избирательное законодательство и выборы в 1937–1987 гг. [Електронний ресурс] / В. П. Журавлев, В. В. Фортунатов // Вестник ЦИК Российской Федерации. – 2013. – 9 августа. – Режим доступу: http://www.rcoit.ru/elect_history/1918-1990/17041/

задовго до офіційної процедури висування кандидатів у депутати, а громадянам лише доручали схвалити вибір, зроблений партійними структурами.

По кожному округу висували лише одного кандидата, хоча радянське виборче законодавство не забороняло залучати альтернативні кандидатури. Як правило, всіх кандидатів обирали у першому турі. Можливість переобрання кандидата, який не набрав потрібної кількості голосів, допускали, проте кандидатуру на повторні вибори також обирала влада, так що про жодну альтернативу не йшлося. Всі кандидати виступали з єдиною програмою від блоку комуністів і безпартійних, тож будь-які політичні дебати, спрямовані на пошуки ефективніших методів розвитку економіки чи вирішення суспільних проблем у державі, були зайвими. Безальтернативність виборів та запланованість їх результатів у Радянському Союзі обґрунтовували прогресивною роллю комуністичної партії та політичною монолітністю радянського суспільства, яке, будучи вихованим у патерналістському дусі, довіряло вирішення таких питань державі.

Саме такий принцип формування представницької гілки влади був нав'язаний західним українцям з приходом радянських військ у вересні 1939 р. Для громадян Західної України, зорієнтованих на європейські демократичні стандарти, це був абсолютно новий і багато в чому неприйнятний досвід. Попри утиски з боку поляків, мешканці Західної України звикли використовувати парламентську трибуну для захисту своїх соціальних та національних інтересів і сприймали вибори як дієвий механізм впливу на владу. Тому висунення кандидатів комуністичною партією на безальтернативній основі населення сприймало як наругу над демократією, а самі вибори називали “виборами без вибору” або “виборчою комедією”. Більшість галичан не могли повірити у те, що влада нав'язуватиме їм кандидата “згори”, що вони змушені будуть за нього голосувати, адже, на їхню думку, у цьому не було жодного сенсу. “Вони все ще жили недавнім минулим, коли за Польщі ми мали повне право голосувати за кого ми хотіли і мали право виставляти своїх кандидатів”,⁴ – згадував один із учасників тих подій Михайло Подворняк, який залишив спогади про ті часи.

Свій перший радянський електоральний досвід західні українці отримали під час проведення виборів до т. зв. Народних Зборів у жовтні 1939 р., учасники яких “висловили прохання” приєднати Західну Україну до УРСР. Рішення про проведення Зборів та їх режисура належали московському керівництву, яке цим актом прагнуло легітимізувати свою присутність у регіоні та якнайшвидше інтегрувати його до складу СРСР. З огляду на значну кількість польського населення у регіоні влада планувала також провести Польські Народні Збори, але внаслідок уточнення лінії кордону низка територій, які згідно з пактом Молотова-Ріббентропа мали опинитися у складі СРСР (Любельщина, східна Мазовщина), відійшли до Німеччини, тож проблема ця відпала сама собою⁵.

Організацію та проведення виборів до т. зв. Народних Зборів партійні органи та спецслужби жорстко контролювали, хоча зовні усе було доволі демократично.

⁴ Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади / М. Подворняк. – Вінніпег, 1981. – С. 36.

⁵ Wnuk R. Za pierwszego sowieta. Polska konspiracja na kresach wschodnich II RP (wrzesien 1939 – czerwiec 1941) [Електронний ресурс] / Rafał Wnuk. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20110611204439/http://www.ipn.gov.pl/portal/pl/345/5549>

Передвиборчі мітинги та зібрання відвідували сотні і тисячі західних українців, адже інтерес до радянських змін був справді високим. Проте присутність військових та поспіх, із яким організували дійство, що на довгі роки мало вирішити долю 7 млн. західних українців, наводили на думку про штучність процесу і радянської демократії загалом. Відомий український письменник Олександр Довженко, який особисто брав участь у проведенні Народних Зборів та зняв документальний фільм про ці події, пізніше написав у своєму щоденнику: “Народ український фактично був тут ні при чому...”⁶

Низка фактів беззаперечно вказують на те, що радянський режим у Західній Україні запроваджували примусово. Для організації та проведення Народних Зборів ЦК КП(б)У скерував у регіон 240 партійних працівників, 142 комсомольця, 80 політпрацівників Українського фронту⁷. У підготовці Народних Зборів також взяли участь 10 тис. агітаторів зі східноукраїнських земель, з яких 7 350 працювали у виборчих комісіях⁸. З метою переконати західних українців у перевагах радянського способу життя у регіон відрядили групу видатних східноукраїнських та російських учених, письменників, композиторів, артистів (Микола Бажан, Андрій Малишко, Олександр Довженко, Василь Лебедєв-Кумач, Оксана Петрусенко та ін.). Напередодні виборів у містах і селах відбувалися багатолюдні мітинги, паради, урочисті збори, на яких висували кандидатів. Зокрема, 21 жовтня у Луцьку відбулася “масова демонстрація визволеного народу” за участі 40 000 людей⁹. 14 жовтня з Києва у Західну Україну вирушив агітпоїзд, сформований політвідділом Південно-Західної залізниці СРСР, який складався з 10 вагонів: вагон-музей Т. Г. Шевченка, вагон-клуб, вагон-редакція, вагон-електростанція, також у ньому були звукова кінопересувна установка з різними кінострічками, радіовузол, патефони і радіоли¹⁰. Новим явищем для місцевого населення стали встановлені на центральних площах населених пунктів гучномовці, з яких лунали радянські пісні.

Величезну роль у організації Народних Зборів відводили частинам Червоної армії, які були закріплені за кожним виборчим округом для проведення агітації, охорони виборчих дільниць та утримання громадського спокою. Настанови керівникам тимчасових управлінь та військовому командуванню стосовно організаційних питань та масово-політичної роботи з населенням під час підготовки та проведення виборчої кампанії давав особисто М. С. Хрущов¹¹.

День виборів до Народних Зборів військова рада Українського фронту призначила на 22 жовтня. Згідно з радянським виборчим законодавством у виборах могли взяти участь всі особи, які досягли 18 років, однак влада “Положенням про вибори до

⁶ Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956 / О. П. Довженко; гол. ред. Є. В. Мезенцева. – Харків: Фоліо, 2013. – С. 126.

⁷ Яким С. С. Західна Україна в 1939 році: визволення, включення чи возз’єднання / С. С. Яким // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2001. – № 431: Держава та армія. – С. 74.

⁸ Там само.

⁹ Бугайчук А. Як голосували за советів [Електронний ресурс] / А. Бугайчук // Волинь Пост. – 2013. – 28 грудня. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/articles/301-iaak-golosuvaly-za-sovietiv>

¹⁰ Там само.

¹¹ Сергійчук В. Добровільне возз’єднання як форма радянзації (до 70-річчя Українських Народних Зборів у Львові) [Електронний ресурс] / В. Сергійчук // Режим доступу: <https://www.religion.in.ua/2218-dobrovilne-vozyvednannya-yak-forma-radyanizatsiyi.html>

Українських Народних Зборів Західної України” (ст. 20)¹² відчутно обмежила активне та пасивне право громадян. Всупереч сталінській Конституції (стаття 141), яка гарантувала право виставляти кандидатів у депутати комуністичній партії та широким колам громадськості, “Положення...” надавало таку можливість лише тимчасовим управлінням, селянським комітетам, зборам робітників на підприємствах та інтелігенції. Радянська влада у такий спосіб усувала від виборчих перегонів представників опозиційних сил та забезпечувала прогнозованість складу майбутніх “народних обранців”.

Процедура висування та реєстрації кандидатів була скорочена до мінімуму й зайняла всього чотири дні, а до бюлетенів вносили лише одну кандидатуру. Альтернативних кандидатів не вписували у бюлетені без будь-яких пояснень. Народний артист України Олександр Гринько, який у молодості брав участь у виборчій кампанії до Народних Зборів від рідного села Грибове (тепер с. Грибова Тернопільської обл.), згадував, що у день голосування не знайшов свого прізвища у надрукованих бюлетенях, хоча офіційно був зареєстрований кандидатом. Натомість у бюлетені вписали прізвище його опонента лікаря Божка, людини москвофільської орієнтації, за якого активно агітували представники влади. І лише принциповість довіреної особи О. Гринька Павла Шевчука, який наполегливо пояснював виборцям, що вони мають право викреслити небажаного кандидата та вписати прізвище Гринько у бюлетені, забезпечила останньому переконливу перемогу (2 500 – за, 40 – проти)¹³.

“Положення про вибори...”, зрештою як і сталінська Конституція, не допускали самовисування, тому ініціативу купців м. Рівного і селян Новоселиці Дятківської волості, які запропонували свої кандидатури, було проігноровано¹⁴. Активно працювали спецслужби, які пильнували, щоб у число висуванців не потрапили ворожі елементи та особи непролетарського походження, через що священника, який був висунутий кандидатом у депутати по Луцькому округу, зняли з виборчих перегонів¹⁵. Натомість “Положення...” дозволяло вносити до списків виборців та кандидатів у депутати тих, хто прибув у Західну Україну, емісарів нової влади, тобто людей, котрі були на той час громадянами зовсім іншої держави. Штучність і театралізованість виборчого дійства підсилювалася висуванням символічних кандидатів – Сталіна, Молотова, Ворошилова, Хрущова, що мало продемонструвати прихильність населення Західної України до влади Рад та їх згоду інтегруватися до радянської політичної системи.

Попри певну ейфорію в західноукраїнському суспільстві, зумовлену усуненням поляків від керівництва краєм, місцеве населення виявило неоднозначне ставлення до підготовки та проведення Народних Зборів. Були зафіксовані випадки протесту проти тоталітарних методів дій влади. Наприклад, у кількох селах на Станіславщині люди відмовлялися голосувати, вигукуючи антирадянські гасла: “Ми за комунію голосувати не будемо! Хай живе вільна і самостійна Україна”, “Геть Червону армію! Геть Радянську владу з комунізмом”¹⁶ тощо. Антивиборчу агітацію намагалася проводити

¹² Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/27737>

¹³ Козловський Б. Перші совіти були кращі. Бо скорше пішли... / Б. Козловський // Високий замок. – 2009. – 28 жовтня.

¹⁴ Сергійчук В. Добровільне воз’єднання як форма радянізації... [Електронний ресурс].

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

підпільна ОУН, у результаті чого у деяких населених пунктах дійшло до збройних сутичок між військовими підрозділами Червоної армії та оунівським підпіллям¹⁷.

Однак більшість населення все ж добровільно прийшло на виборчі дільниці, скорившись адміністративному та моральному тиску з боку влади, хоча й напевно усвідомлювали, що “публічне приниження, яким була участь у “виборах”, робило з них не жертву, а спільника окупантів”¹⁸. Інші наївно сподівалися, що лояльність до режиму забезпечить їм участь у керівництві краєм, і вони зможуть впливати на організацію суспільного життя. Політичну невизначеність та неготовність західних українців до організованого протесту окупаційній владі влучно окреслив в одному зі своїх публічних виступів відомий композитор Станіслав Людкевич: “Нас визволили і нема на то ради”¹⁹.

Результати явки та голосування під час виборів до Народних Зборів були наслідком виразної стимуляції виборчого процесу з боку влади, проте вони дещо відрізнялися від незмінних показників 99,6–99,9 %, якими традиційно завершувався виборчий процес у Радянському Союзі. Згідно з офіційними даними, у голосуванні взяли участь лише 92,83 % виборців, з яких 90,93 % віддали голоси за провідних кандидатів. Багато дослідників і ці результати вважають завищеними, оскільки вони не відповідали реальним настроям виборців. Зокрема, за даними перепису 1931 р. тільки у трьох східногалицьких воєводствах (Львівському, Тернопільському та Станіславському) проживало 1 млн. 547 тис. осіб польського населення, яке, як правило, відмовлялося від голосування через втрату державності. Тоді як офіційно влада оголосила лише про 342 278 осіб, які не прийшли на виборчі дільниці. Поляки становили також відчутну більшість населення у Станіславі, Львові та інших містах Західної України, однак, за даними виборчих комісій, у цих містах проголосувало понад 90% виборців. Так, у Львові, згідно з офіційними даними, із 268 382 виборців брали участь у голосуванні 256 802 чоловіка, або 95,68 %, з яких за кандидатів проголосувало 240 068 чоловік, або 93,48 %²⁰.

Із 1 495 учасників, делегованих до Народних Зборів, було обрано лише 1 484 особи. Викреслили прізвища кандидатів 325 918 голосуючих, а 75 925 бюлетенів були визнані недійсними²¹. 11 висуванців (8 на Волині та 3 на Львівщині) не отримали потрібних понад половину голосів виборців, але влада на цьому не акцентувала. У “Повідомленні комітету з організації виборів до Народних Зборів Західної України про результати голосування 22 жовтня 1939 р. в Західній Україні”²² від

¹⁷ Муравський О. І. Народні Збори Західної України / О. І. Муравський // Енциклопедія історії України / [гол. редкол.: В. А. Смолій]. – Київ: В-во “Наукова думка”, 2010. – Т. 7. – С. 195.

¹⁸ Gajos B. Za pierwszego sowieta, czyli polska konspiracja na Kresach 1939–1941 [Електронний ресурс] / B. Gajos. – Режим доступу: <http://historia.org.pl/2010/05/04/za-pierwszego-sowieta-czyli-polska-konspiracja-na-kresach-1939-1941/>

¹⁹ Хом’як О. “Нас визволили, і нема на то ради” (Як західні українці “легально” радянськими стали / О. Хом’як // Високий замок. – 2015. – 26 жовтня.

²⁰ Повідомлення комітету з організації виборів до Народних Зборів Західної України про результати голосування 22 жовтня 1939 р. в Західній Україні 28 жовтня 1939 р. // Молода гвардія. – 1939. – № 7. – С. 3.

²¹ Возз’єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939–1949). Збірник документів і матеріалів / [за ред. П. Гудзенка, Ф. Шевченка; упоряд. В. Павлюк та ін.]. – Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1949. – С. 39.

²² Повідомлення комітету з організації виборів... // Молода гвардія. – 1939. – № 7. – С. 3.

28 жовтня 1939 р. вказано, що у цих виборчих округах призначено перевибори, але вони так і не відбулися.

Якісні характеристики учасників Народних Зборів не відповідали соціально-політичному розшаруванню населення Західної України. Серед висуванців було 98 членів ВКП(б) (тобто громадян СРСР), 81 представник інших партій, переважно Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) та Комуністичної партії Польщі (КПП), 1 265 безпартійних. За соціальним складом делегати поділялися на робітників (415), селян (766) та представників трудової інтелігенції (270). Делегатами Народних Зборів стало багато жінок (251), що було не властиво для західноукраїнського суспільства, яке формувалося на патріархальних цінностях. За національним складом представництво було переважно українським (1389 чол.), проте до його складу увійшли також євреї (61), поляки (44) і росіяни (8). Представництво Народних Зборів негативно характеризував низький освітній рівень учасників, адже походили делегати переважно з найменш привілейованих прошарків населення. Більшість висуванців мали початкову освіту – 72,6 %, а 1,6 % взагалі були неписьменними. Особи з вищою освітою становили лише 5,2 %, із середньою – 20,6 %²³.

З політично-пропагандистських міркувань до делегатів Народних Зборів потрапили впливові у західноукраїнському суспільстві особи – відомий історик Богдан Дудикевич, літературознавець Кирило Студинський, лікар Мар'ян Панчишин, композитор Філарет Колесса, письменниця і педагог Іванна Блажкевич, син Івана Франка – Петро Франко та ін., однак було багато випадкових осіб. Один із очевидців тих подій згадував у своїх спогадах: “Хто були кандидати на депутатів? Це була дуже різномірна публіка. В моїй виборчій окрузі кандидатом був якийсь невідомий “трудоуший”. Казали, кам’яничний сторож. Жаден комуніст, жаден “клясово усвідомлений”, а якийсь Богу духа винен бідолаха. Були між кандидатами й наші відомі громадяни, загальношановані й поважні люди. Але політичних діячів між ними не було, тільки “культурники” – лікарі, мистці тощо. Переважна більшість депутатів була з селян і робітників. Причому між ними теж траплялися порядні й свідомі люди, але була теж наволоч, навіть кримінальні типи...”²⁴

За подібним сценарієм Москва “узаконоувала” анексію й інших “приєднаних” територій із компактним проживанням українського населення. Недарма Народні Збори Західної Білорусії запланували провести на кілька днів пізніше, ніж у Західній Україні – 29–30 жовтня 1939 р., щоб урахувати їхній досвід²⁵. Тут також вибори проходили під жорстким контролем влади та військових, а регіон був охоплений “більшовицьким вогнем агітації”. Побоюючись висунення кандидатами до НЗ Західної Білорусії представників опозиційних політичних партій, член Військової Ради, секретар ЦК КП(б)Б тов. Пономаренко на нараді голів тимчасових управлінь Західної Білорусії 4 жовтня 1939 р. наказував усунути їх від участі у виборчих перегонах: “Бундівців прямо не дозволяти, їх керівників заарештовувати, і провід ППС також. Політики вони не змінять, але можуть нам напаскудити”²⁶. Опозиційні до

²³ Луцький О. І. Радянізація Львова: вересень 1939 – червень 1941 рр. [Електронний ресурс] / О. І. Луцький. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/luckij2.html>

²⁴ Західня Україна під большевиками / [упоряд. М. Рудницька]. – Нью-Йорк, 1958. – С. 57.

²⁵ Стенограма совещания председателей временных управлений Западной Белоруссии. 1939 г. 4 октября // Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. – Ф. 4п. – Воп. 21. – Спр. 1748. – Арк. 2.

²⁶ Стенограма совещания председателей временных управлений Западной Белоруссии. ... – Арк. 2.

влади настрої висловлювали також литовці, які проживали на території Західної Білорусії. Вони, як і поляки в Західній Україні, стали першими кандидатами на вивезення у Сибір.

Захоплення радянським режимом північнобуковинського регіону організаційно дещо відрізнялося від “приєднання” інших західноукраїнських земель, проте його суть залишалася незмінною – згоди автохтонів не питали. Згідно з радянсько-німецькими домовленостями, Москва 28 червня 1940 р. вислала Румунії ноту про порядок передачі Північної Буковини та Бессарабії СРСР та запропонувала румунським військам очистити ці території протягом 4-х днів. Загнане у глухий кут румунське керівництво змушене було погодитися на вимоги Кремля. Намагаючись замаскувати агресію під акт самовизначення, радянська влада організувала й відрядила до Москви “повноважну делегацію буковинців”, яка на VII сесії Верховної Ради СРСР виступила із “проханням включити територію Північної Буковини до складу УРСР”. Рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. це клопотання задовольнили. А 12 січня 1941 р. у новоствореній Чернівецькій області відбулися вибори до ВР СРСР та УРСР першої каденції. Низький рівень національної та громадянської свідомості північних буковинців робив їх слухняними виконавцями волі режиму, однак багато з них розуміли, що радянські вибори не мають нічого спільного з демократичним волевиявленням населення. Зокрема, учитель с. Довжок Новоселицького р-ну Чернівецької обл. Спатар активно агітував проти виборів: “Це суцільна дурість і обман, які робляться тільки для закордону. Вони ж самі виставляють своїх кандидатів, а ті потім з успіхом душать народ. Хіба народ виставляє кого він хоче?! Ні, заставляють голосувати за тих, за кого скажуть”²⁷. Вибори до місцевих Рад у Чернівецькій обл. до війни провести не встигли. Зрештою великої потреби у цьому не було, адже вже 2 липня 1940 р. за наказом “згори” тут утворено тимчасові повітові виконавчі комітети, які й перебрали на себе функції місцевого управління.

Отже, вибори до т. зв. Народних Зборів Західної України, як і Західної Білорусії, а також “приєднання” території Північної Буковини до УРСР були чітко спланованими акціями, які мали виразний окупаційний та репресивний характер. Вони були покликані узаконити окупацію вказаних територій та продемонструвати прихильність місцевого населення до радянської влади. Вибори не відображали реального ставлення населення до територіальних змін у регіоні через тиск на виборців з боку влади та відверті фальсифікації їх результатів. Електоральну поведінку населення не можна назвати конструктивною, адже більшість людей остерігаючись репресій, голосували всупереч власним переконанням. Відсутність організованого спротиву окупаційним діям влади з боку місцевого населення можна пояснити слабким рівнем політичної свідомості мас та відсутністю у них будь-якої альтернативи.

²⁷ Мусієнко І. Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940–1941 рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – Київ, 2000. – № 2–4. – С. 473.

Olexandra Stasiuk. Elections to the so called People's Assemblies of Western Ukraine in light of the electoral experience of the local population

The article discusses preparation to and elections to the so called People's Assemblies of Western Ukraine in October 1939 in light of electoral experience of local population. It highlights negative attitude of the locals towards the Soviet election system, which was built on a non-competitive basis, as they were in favour of European democratic standards. The article outlines active and passive methods of resistance of the local population during the elections, as well as the forms of their adaptation to the Soviet reality. It shows reluctance of the locals to resort to organized forms of protest against the occupation authorities which was caused by political disorientation and absence of influential political organizations in Western Ukrainian society. The article provides qualitative and quantitative characteristics of allegedly popular representation. Using cliometrics it proves that the composition of 'people's representatives' did not correspond to social stratification of the local society and thus reveals the artificial nature of the elections in particular, and the Soviet democracy in general. The article also provides a comparative analysis of the electoral behaviour of the population in Western Ukraine, Western Belarus and Northern Bukovyna, regions almost simultaneously 'liberated' by the Red Army.

Key words: Western Ukraine, People's Assembly, Soviet electoral system, parliamentary representation, electoral behaviour of the population.

УДК [329.733(477)УПА:929ДИДИК Г.]“19”

Леся ОНИШКО

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ГАЛИНИ ДИДИК – УЧАСНИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Проаналізовано історико-краєзнавчі аспекти, які впливали на формування Галини Дидик, як учасниці українського національно-визвольного руху. Висвітлено діяльність українських громадських товариств та організацій, товариське середовище та коло спілкування Галини Дидик у 1920–1930-х рр., її активну роль в пропагуванні ідеї української державності.

Ключові слова: Галина Дидик, формування особистості, українські товариства, національно-визвольний рух, Організація українських націоналістів.

У сучасних історико-краєзнавчих студіях ім'я Галини Дидик тісно пов'язане з діяльністю головнокомандувача УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича. Протягом останніх п'яти років життя Р. Шухевича його вірною довіреною особою була саме Галина Дидик – одна із групи особистих зв'язкових командира УПА. Важливою складовою історичних студій є біоісторіграфічні розвідки про учасників українського національно-визвольного руху. З кожним роком таких досліджень з'являється усе більше¹. Однак мало досліджені історико-краєзнавчі аспекти, які впливали на формування учасників українського національно-визвольного руху.

Спробуємо дослідити становлення Галини Дидик, патріотки Української самостійної соборної держави, майбутньої членкині ОУН, обласної референтки підпільного Українського Червоного Хреста на Тернопільщині.

Мабуть, найціннішим джерелом для реконструкції середовища, у якому зростала Галина Дидик, є інтерв'ю пані Галини, записане Ганною Садовською на магнітофон у помешканні Ярослави Заневчик на вул. Дубовій у Львові влітку 1976 або ж 1977 р.² Архівно-слідча справа Галини Тимофіївни Дидик в Галузевому державному архіві Служби безпеки України допомогла реконструювати особливості формування особистості Галини Дидик, яка згодом стала активною учасницею національно-визвольного руху.³ Доповнюють аналіз історико-краєзнавчого аспекту становлення Г. Дидик спогади та історичні розвідки, вміщені в історико-географічному нарисі

¹ Зв'язкова генерала УПА. Галина Дидик: “На жаль і я жива” / [упоряд. О. Панченко]. – Гадач: “Гадач”, 2007. – 262 с.; *Ісаюк О.* Роман Шухевич / О. Ісаюк. – Харків: “Клуб сімейного дозвілля”, 2015. – 255 с.

² Інтерв'ю з Галиною Дидик – зв'язковою Р. Шухевича. Машинопис // Приватний архів Лесі Онішко у м. Києві. – Арк. 2–4.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 75075ФП (в 5-ти т.).

Володимира Бемка про Бережани і Бережанську землю⁴, а також в окремих спогадах свідків цих подій.

Галина Дидик народилася в родині свідомих українців Томи та Олени Дидиків у с. Шибалин Бережанського району Тернопільської області 17 квітня 1912 р., хоча точного запису про дату народження Галини знайти не вдалося⁵. Її дитинство та юність припали на буремні події Першої світової війни, невдачі українських визвольних змагань 1920-х рр. та складний міжвоєнний період.

Збройна боротьба за українську державність у 1917–1921 рр. стала причиною кризових явищ в українському суспільно-політичному житті. Військові й політичні прорахунки громадських діячів ширили зневіру серед українських громадян та спонукали до пошуків більш радикальних засобів боротьби за самостійність України. Українські націоналісти відкидали будь-які “соціалістичні” гасла, засуджували вагання у виборі між соціально-демократичними принципами й національною ідеєю, зневіру у власний народ та орієнтацією на зовнішні сили у боротьбі за відновлення української державності.

Свідком формування нових політичних настроїв була й Галина Дидик. Молода генерація українців продовжувала боротися за самостійність України більш радикальними методами. Юній Галині та цілому поколінню 1920–1930 рр. на власному життєвому досвіді та прикладі їхніх родин довелося відчутти гіркоту тієї поразки. Українська молодь зростала в умовах постійного антагонізму між поляками і українцями, відчувала утиски від представників польського владного табору, що пред’являли права на українську територію, керуючись правом сильнішого та правом переможця. Найкраще передає напружені стосунки у Східній Галичині між українською більшістю й новою польською адміністрацією протягом 1919–1923 рр. вираз “взаємне невизнання”.

Українці Галичини відмовлялися визнати польську державу своїм законним урядом. Вони бойкотували перепис 1921 р. й вибори до сейму у 1922 р. Радикальні елементи використовували різні методи боротьби: політичні демонстрації, протести, страйки, бойкот польських товарів, проведення акцій по школах тощо. Окрім того, вони вдавалися до терористичних методів боротьби й саботажу щодо польських урядовців і державних установ. Польський уряд діяв так, начебто Східна Галичина була польським краєм, підпорядковуючи собі його політичне, культурне та економічне життя й часто ігноруючи потреби українців.

Зважаючи на міжнародну громадську думку, поляки неодноразово заявляли про готовність поважати права українців та інших меншостей у своїй державі.

У 1921 р. близько третини 27-мільйонного населення Польщі складали українці, євреї, білоруси, німці та ін. Українці були, без сумніву, найчисленнішою національною меншиною – понад 5 млн, тобто майже 15 % мешканців країни. (Статистичні дані щодо національних меншостей були у міжвоєнній Польщі дуже

⁴ Бемко В. Бережани і Бережанщина / В. Бемко // Бережанська земля. – Нью-Йорк, 1970. – 658 с.

⁵ Онишко Л. Життя посвячене боротьбі: суспільно-політичний портрет Галини Дидик / Л. Онишко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2012. – Вип. 22: Українська повстанська армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи / [гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. М. Романюк, О. Стасюк]. – С. 388–397.

суперечливими. До прикладу: польські джерела стверджують, що українців було лише близько 4,5 млн, у той час як українці вважають, що понад 6 млн).

Галина, незважаючи на юний вік, поступово почала усвідомлювати необхідність активних та рішучих дій з боку українців. Адже була вона свідомою українкою, відвідувала греко-католицьку церкву, шанувала традиції свого народу, родинні моральні принципи. Ось чому оунівське гасло “Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за неї” незабаром стало її життєвим кредо.

Галина Дидик сумлінно навчалася і працювала. Коло її зацікавлень не обмежувалося лише шкільною наукою і членством у “Пласті”. Проживаючи у невеличкому провінційному містечку Бережани, вона намагалася бути у центрі його життя як культурного, так і соціально-економічного. Г. Дидик була членкинею або прихильницею багатьох українських організацій і товариств, які відновили свою діяльність після Першої світової війни (“Просвіта”, “Сільський господар”, “Союз українок”, “Центросоюз”).

У 20-х роках Галина Дидик проживала разом із матір’ю та сестрами у Бережанах. Старша сестра Євгенія та брат Іван уже жили окремо, разом зі своїми родинами, молодші сестри навчалися. Галина у своєму єдиному інтерв’ю дуже мало розповіла про той період⁶. Окрім навчання у гімназії та пластовому русі, вона побіжно описала тодішню ситуацію у краї. Українці гуртувалися навколо просвітницьких українських товариств, які поступово відновлювали діяльність після Першої світової війни у Бережанах.

Галина Дидик брала активну участь у житті української громади в Бережанах. І саме під впливом і подій того часу формувалася особистість майбутньої революціонерки. Доцільно проаналізувати суспільні процеси, що, без сумніву, мали визначальний вплив на формування Галини як індивідуальності, котра згодом відіграла помітну роль в історії українського національно-визвольного руху.

Не зважаючи на утиски з боку польської поліції, нові правила та усілякі заборони, у Бережанах поступово налагоджувалося життя місцевої української громади. Відновили свою роботу товариства “Учительська громада”, “Боян”, “Просвіта”, “Сільський господар”, кооператив “Народний дім” тощо. Але першим товариством, організованим в умовах польської окупації, був “Комітет допомоги дітям і в’язням”. Він постав з ініціативи українського жіноцтва для допомоги осиротілим дітям і ув’язненим, які опинилися за ґратами з вини нової адміністрації. Початок польської окупації розпочався з обшуків, арештів, реквізиції приватного майна, тощо. Польські жандарми розшукували провідників місцевих громад, щоб зламати осердя українського національного духу.

Хвиля арештів охопила передусім греко-католицьке духовенство. У в’язницях перебували о. Василь Дубицький (управитель гімназійної бурси та катехит Бережанської гімназії, наставник Галини Дидик та її сестер), о. Михайло Осадця, о. Омелян Гавришко, о. Павло Олійник, о. Мінко, о. Омелян Король, о. Григорій Гарматій, о. Микола Марків. Було також заарештовано повітового комісара, радника Івана Масляка і колишнього посла, посадника Бережан Тимотея Старуха, давнього приятеля родини Дидиків. Услід за чоловіками було заарештовано чимало

⁶ Інтерв’ю з Галиною Дидик – зв’язковою Р. Шухевича. Машинопис // Приватний архів Лесі Онишко у м. Києві. – Арк. 2–4.

жінок–українок. Серед заарештованих була і дружина Тимотея Старуха, яку польська поліція забрала до в'язниці у Львові разом із маленькою дитиною на руках, а вдома залишилися без опіки четверо неповнолітніх дітей – ровесників Ольги, Марії та Галини Дидиків. В цих умовах місцева жіноча громада була першою, яка організувала “Комітет допомоги дітям і в'язням”⁷.

Перші збори “Комітету” відбулися в приміщенні товариства “Надія”, що знаходилося на розі вулиць Адамівни та Ізабелівки і було центром української громади Бережан. Ощадно-позичкова каса “Надія” – своєрідний місцевий “банк”, приміщенням для якого куплене за гроші української громади. Після відповідного ремонту дім мав великий зал, де влаштували вистави, виступи аматорських гуртків, концерти пластової та гімназійної молоді, тематичні вечори, тощо, дві інші кімнати будинку призначалися для каси, а ще одну кімнату використовували для різноманітних зустрічей, сходин тощо⁸. Саме там відбувалися збори новоствореного “Комітету”. На його перше засідання прийшло приблизно 60 жінок (за неперевіреними даними там була присутня і Анна Дидик із доньками). Вони взяли на себе опіку над осиротілими дітьми, організували гарячі обіди та передачі для в'язнів.

Створення “Комітету” у Бережанах продемонструвало здатність українських жінок до самоорганізації в ім'я вищої цілі та стало закономірним процесом в історії розвитку українського жіночого руху. Жіночий рух в Україні розвивався під впливом загальноєвропейського, однак мав ще й свої особливості, визначені специфічним становищем української поневоленої нації. Перші його прояви зафіксовано на Наддніпрянській Україні, що входила до складу Російської імперії. Змагання жінок до вищої освіти виявилось уже в 50-х роках XIX століття, у 1860 р. жінки здобули, хоч і на короткий період, можливість вступати до університетів. У цьому напрямку працювало одне з перших жіночих товариств України “Товариство допомоги вищій жіночій освіті”. Значним здобутком жіночого руху було заснування Вищих Жіночих Курсів у Києві в 1878 р.

Не менш важливим соціальним явищем емансипаційного етапу жіночого руху стала діяльність народниць. Їх незалежна поведінка, активна життєва позиція, протест проти кріпосницької системи і патріархальної сім'ї створили ґрунт для зростання авторитету жінки в суспільстві. У 90-х роках XIX століття жінок стали активно залучати до політичних партій, а на початку XX століття простежувалося зростання чисельності жіночих організацій різного спрямування.

На західноукраїнських землях піонеркою жіночого руху була Наталя Кобринська, яка заснувала в Станіславі “Товариство руських женщин”. Хоч товариство діяло не довго, все ж його ініціаторка знайшла інші вияви популяризації жіночого руху, головно у видавничій діяльності. У 1887 р. започатковано альманах “Перший вінок”. В кінці XIX століття українки Галичини підготували петицію до віденського парламенту в справі допущення жінок до вищої освіти. У 1891 р. в Стрию організовано перше жіноче віче, куди прибуло жіноцтво з-під Бродів, Бережан, Коломийщини і Буковини. У 90-х роках XIX століття виникли нові жіночі організації. Наприклад, 1893 р. у Львові був створений “Клуб русинок”, “Жіночий кружок” у Коломиї, 1894 р. “Жіноче товариство” в Городенці, 1896 р. “Жіночий кружок” у

⁷ Бемко В. Бережани і Бережанщина. – С. 220.

⁸ Там само. – С. 146.

Тернополі, у 1901 р. – “Жіноча читальня” в Долині, “Кружок українських дівчат” у Львові, тощо.⁹

Поступово жіночий рух мав усе більше і більше прихильників у Бережанах. У 1902 р. відбулися сходина місцевих жінок з метою заснування жіночого товариства. Професор гімназії Петро Дуткевич і адвокат д-р Андрій Чайковський підготували статут майбутньої організації. На початку 1903 р. відбулися перші загальні збори товариства “Жіноча громада” в Бережанах. Головою спілки обрано Павлину Дуткевич, а до складу правління товариства увійшли Наталя Чайковська, Жигмонта Бачинська, Климентія Бородайкова, Марія Соневицька, А. Цурковська, Н. Нікодимович, Г. Томашівська – дружини місцевих українських інтелігентів.

До компетенції “Жіночої громади” належали: поширення знань про ведення домашнього господарства, опіка над дітьми, раціональна організація жіночої праці в родині, пропагування важливості освіти серед жіноцтва та ін. Активізація жіночого руху сприяла національному відродженню села. До 1914 р. “Жіночі громади” були організовані спершу при товаристві “Просвіта”, а згодом трансформувалися у самостійні товариства, душею яких, як правило, ставали дружини священників.

“Жіночі громади” організовували так звані вечори, де запрошені жінки порушували проблеми хатнього господарства, гігієни, куховарства, догляду за дітьми, поширення знань про елементи психології та педагогіки. За твердженням Володимира Бемка, “Жіноча громада” мала помітний вплив на Бережанщині: “Через кілька літ праці серед жіноцтва – була на Бережанщині помітна зміна в житті української жінки”¹⁰.

Жіночі об’єднання сприяли плеканню добродесних і моральних чеснот серед жіноцтва. При місцевій церкві були організовані церковні жіночі товариства, зокрема “Маріїнська дружина”. Жіночі об’єднання активно підтримали рух за відродження здорової нації. Вони виступали проти тютюнопаління та пияцтва, які морально і фізично калічили народ.

Поступово жінки, які довгі роки перебували на “других ролях”, відчували впевненість у власних силах та усвідомили свої заслуги у вихованні та плеканні української родини. У Бережанах “Жіноча громада” організувала курси для неграмотних, які влаштовували у неділю, чи церковні свята у будинку “Надія”. Там було створене своєрідне бюро з організації домашньої прислуги. Дівчатам, як правило з навколишніх сіл, допомагали знайти відповідне місце праці у більш заможних сім’ях. Їх навчали правилам поведінки, надавали моральну та матеріальну допомогу, а також дбали про відповідне до них ставлення.

У своїх спогадах Василь Галаса, родом із Бережанщини, згадував, як через матеріальні нестатки старша сестра, сімнадцятирічна Софія, змушена була піти на службу до чиновника у Трускавці, де незабаром вийшла заміж і там залишилися на постійне місце проживання¹¹. На жаль, п. Василь не деталізував, за яких обставин сестра отримала роботу, але, зважаючи на активність жіночої організації в цьому регіоні, можна припустити, що роботу Софія одержала за сприяння “Громади”.

⁹ Маланчук-Рибак О. Жіночий рух на західноукраїнських землях (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / О. Маланчук-Рибак // Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні. – Одеса, 1999. – С. 110–130.

¹⁰ Бемко В. Бережани і Бережанщина. – С. 158.

¹¹ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади / В. Галаса. – Львів: Мс, 2005. – С. 14.

Після Першої світової війни “Жіноча громада” трансформувалася у “Союз українок”, філію якого у Бережанах очолювали у різні роки місцеві жінки: Юлія Кордуба, Марія Федак-Гриневич, Олена Чайковська-Бемко, Іванна Загасевич, Софія Котовська. До правління входило також чимало молодих жінок, зокрема, Іванна Івашкевич, Антоніна Миронів, Ольга Старух, Ольга Дидик, Галина Бобяк-Шкудорова, Марія Вітовські – Пеленська, Марія Бачинська-Дзерович, Ніна та Ольга Пришляки, Софія Тилявська, Галина Мушкевич, Галина Вонсовичівна та ін.¹² Услід за сестрою активною союзницею стала і Галина Дидик.

Великий вплив на розвиток жіночого руху на західноукраїнських мала Мілена Рудницька, донька відомого бережанського нотаріуса. У двадцятих роках минулого століття вона писала: “Жінка наділена іншим мозком і серцем, з іншими вимогами та бажаннями, чим мужчина, внесе до культури зовсім нові, свіжі цінності, поглибить її та поширить. Відмінна психічна й інтелектуальна конструкція жінки мусить потягнути за собою повну перебудову державного та суспільного ладу і перетворення всієї культури”¹³. У 1921 р. Мілена Рудницька організувала й очолила “Союз українок”. Невдовзі “Союз” перетворився на всенародну організацію, яка мала 80 повітових філій, 1100 первинних організацій і маже 100 тис. членкинь¹⁴. Завдяки її зусиллям популярність і громадська вага цих організацій швидко зростали. Вона включилася у працю Міжпарламентського Союзу, брала участь у всіх з’їздах Конгресу національних меншостей. На її пропозицію жіночі організації теж почали брати активну участь у засіданнях Конгресу, зокрема й делегатки з Бережанщини.

Значну роль у розгортанні жіночого організованого руху відігравала преса. Друковане слово стало своєрідною зброєю, яку успішно застосовували українські жіночі об’єднання на західноукраїнських землях. Періодичні жіночі видання стали фундаментом у становленні світогляду молодих дівчат покоління 1920–1930-х років, до якого належала і Галина Дидик. Глибоким та різноманітним був зміст перших жіночих журналів “Мета” та “Жіноче діло”. Журнал “Жіноче діло” вирізнявся не тільки з погляду поліграфії, а й високого інтелектуального рівня. У ньому обговорювали такі питання, як ставлення до проблем освіти, культури, літературних новинок та ін.

Жіночі видання стали своєрідною “настільною книгою” для тодішнього покоління молодих дівчат і жінок. Популярним був часопис “Жіноча доля” (1925–1939 рр.) та альманахи до нього, які виходили у 1926–1930 рр. та в 1936 роках. Двічі на місяць виходив журнал “Жіноча воля” для сільських господинь (1932–1939), а також щомісячне видання для сільських дівчат “Світ молоді”. Помітний слід в історії української преси залишив і часопис “Нова хата” (1925–1939) – видання для, як тоді писали, “інтелігенток за професією або за одруженням”, в художньо оздобленій обкладинці. Воно активно пропагувало народне мистецтво та творчість визнаних митців. Часопис “Жінка і нація” та двотижневик “Жінка”, засновані на початку 1930-х років з ініціативи Мілени Рудницької. Фахівці вважали, що це одні

¹² Бемко В. Бережани і Бережанщина. – С. 159.

¹³ Рудницька М. Нова доба культури / М. Рудницька // Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / [упоряд.: М. Дядюк]. – Львів, 1998. – С. 76.

¹⁴ Чорновол І. Львівські феміністки. Мілена Рудницька / І. Чорновол // Львівська газета. – 2005. – 4 березня.

з найкращих часописів в історії української жіночої преси. Розвиток так званої “жіночої” преси отримував відчутну підтримку від створених у ті ж роки жіночих об’єднань, які дійсно переймалися проблемами розвитку культури, освіти жінок.

У філії “Союзу українок” у Бережанах передплачували такі відомі тогочасні видання, як “Жіноча Доля”, “Українка”, “Наша хата”, “Жінка” та інші. Вони були настільки популярними, що їх можна було знайти практично у кожній хаті. Підтвердженням цього факту можуть слугувати польські поліцейні звіти того часу, які засвідчують, що українська громада, купуючи в складчину, активно читала українську пресу¹⁵. Без сумніву, їх із захопленням читала Галина Дидик, а окремі з них, мабуть, передплачувала разом зі своїми рідними. До речі, в акті обшуку, який 25 грудня 1939 р. проводили в квартирі Галини Дидик у Бережанах, в четвертому пункті зазначено, що вилучено пачку різної літератури¹⁶.

Періодика знайомила Галину не лише з новими ідеями, а й передовими жінками того часу, які виступали на жіночих вічах, пропагуючи право жінки на самореалізацію. На запрошення Бережанської філії часто приїжджали почесні гості та промовці: серед них голова “Союзу” пані посол Мілена Рудницька, сенаторка Олена Кісілевська – відома організаторка сільського жіноцтва, Марія Білякова, Марія Донцова та інші.

Розвиток жіночих об’єднань у Галичині припав на 1920–1930 рр. Конгрес “Союзу українок”, який із великим успіхом проведено в Станіславі у червні 1934 р., дав новий поштовх для розвою жіночої преси і жіночого руху загалом. У Бережанах філія “Союзу українок” організовувала курси крою і шиття, відкрила галантерейну крамницю на вул. Адамівка, кравецькі курси у сусідніх селах. Кравецькі курси найімовірніше відвідували сестри Дидик. Бо згодом до послуг Марії Дидик вдавалися місцеві жителі¹⁷, а Галина використовувала свої навички у підпільній роботі: періодично працювала швачкою, щоб замаскувати свою справжню роботу¹⁸.

“Союз українок” ефективно протидіяв національній асиміляції. Жінка, як берегиня української родини, повинна була зробити свій внесок у збереження й передачу наступним поколінням моральних і культурних цінностей народу. Публікації у тогочасній жіночій пресі свідчили про високий рівень розвитку жіночої свідомості, прихильність освіченої частини українського жіноцтва до тогочасних передових ідей емансипації, підтвердили значні інтелектуальні та ідейно-теоретичні потенції українського фемінізму початку минулого століття.

Галина Дидик також була прихильницею жіночого руху. Після закінчення Бережанської гімназії вона, разом зі старшою сестрою Ольгою, почала працювати у “Союзі українок”. Разом з іншими українськими товариствами “Союз українок” у той час почав втілювати ідею створення дитячих садочків. За свідченням Марії

¹⁵ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 231. – Оп. 1. – Од. зб. 2206. – Арк. 7.

¹⁶ Архів управління Служби безпеки України Тернопільської області (далі – Архів УСБУ ТО]. – Спр. П-2435. – Арк. 3.

¹⁷ Протокол допиту М. Дидик від 23.09.1949 р. // ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75075ФП. – Т. 5. – Арк. 50.

¹⁸ Протокол допиту Г. Дидик від 14.04.1950 р. // Там само. – Т. 1. – Арк. 231–238.

Дидик, її молодша сестра працювала за дорученням “Союзу українок” у дитячих садках Бережанщини¹⁹.

“Союз українок” у міжвоєнний період сформував різні референтури: господарсько-кооперативну, народного мистецтва, народного здоров’я, господарського вишколу, вишколу доросту, організаційну й харитативну. Після Бережанської гімназії Галина тісно співпрацювала з відділком доросту “Союзу українок”. За прикладом сімнадцятирічної сестри Ольги Галина захопилася роботою цієї референтури. Вона займалася самоосвітою, відвідувала лекції українознавства, опанувала основи кооперації, вивчала історію та зразки народного мистецтва, знайомила з грамотним веденням хатнього господарства.

Влітку Бережанська філія “Союзу українок” опікувалася місцевими дитячими садочками. Як правило, садочки були організовані при місцевих філіях товариства “Рідна школа”. Для комплексної роботи садочків та проведення якісних заходів “Рідна школа” постійно потребувала відповідно вишколених кадрів. Дуже часто вихователями дітей ставали молоді дівчатка, які навчалися у дорості “Союзу українок”. Протягом 1925/1926 років в одному із таких садочків трудилася Галина Дидик²⁰. Вона спочатку працювала помічником вихователя: виконувала усю допоміжну роботу, а згодом особисто займалася з дітками, розповідала про навколишній світ, організувала ігри, навчала віршів, тощо.

Згодом Галина вирішила стати вчителькою молодших класів. Єдиним навчальним закладом, який давав відповідну освіту, була Бережанська учительська семінарія. У Галичині після шкільної реформи 1869 р. було організовано десять Учительських семінарій з українською та польською мовами навчання. Курс навчання тривав від 3-х до 4-х років. У 1928 р. Галина стала студенткою Бережанської учительської семінарії. У протоколі допиту від 12 лютого 1951 р. Галина зізналася, що в 1931 р. закінчила Учительську семінарію у Бережанах²¹.

Активною союзницею Галина, за її ж свідченнями, стала у 1934 р., в період, коли проживала у місті Львові.²² У той час вона, маючи відповідну освіту і певний досвід, пройшла організаційний вишкіл в “Союзі українок”. Згодом протягом наступних п’яти років організувала так звані “кружки” “Союзу українок” у селах Галичини. Вона займалася освітньою роботою серед жіноцтва: організувала літературні вечори, готувала доповіді на теми з історії України, географії, літератури, влаштовувала виставки, конкурси, готувала урочисті академії до знаменних дат (Дня народження Тараса Шевченка, вшанування пам’яті Івана Франка, річниці ЗУНР, бою під Крутами тощо). Окрім цього, Галина організувала куховарські курси: навчала місцевих господинь правилам куховарства, проводила лекції на тему основ гігієни, влаштовувала конкурси чистоти. Щоб підвищити рівень знань, Галина записалася на курси кулінарів, які були організовані “Союзом українок” у м. Львові²³.

Після курсів Галина спершу працювала у дитячих садочках Тернопільської області. Важливою ділянкою роботи Г. Дидик у цей період були вишколи сільських господинь. У середині 1930-х років “Союз українок” тісно співпрацював

¹⁹ Протокол допиту М. Дидик від 23.09.1949 р. // Там само. – Т. 5. – Арк. 50.

²⁰ Там само. – Арк. 50.

²¹ Протокол допиту Г. Дидик від 12.02.1951р. // Там само. – Т. 4. – Арк. 70.

²² Протокол допиту Г. Дидик від 18.07.1950 р. // Там само. – Т. 3. – Арк. 108.

²³ Протокол допиту Г. Дидик від 12.02.1951р. // Там само. – Т. 4. – Арк. 70.

із товариством “Сільський господар”, зокрема з жіночим населенням у сільській місцевості.

“Сільський господар” був створений з метою покращення добробуту селян шляхом піднесення сільського господарства і захисту інтересів українського села. Головні завдання, які товариство ставило перед своїми членами: юридичний захист селян, самоврядування сільських громад, організація курсів та публічних семінарів, на яких поширювалися сільськогосподарські знання. Окрім цього, філії “Сільського господаря” засновували дослідницькі та зразкові поля, на яких вирощували експериментальні сорти зернових культур, займалися селекцією овочів, висаджували зразкові сади, облаштовували пасіки, будували стайні, курники, вітчарні, поширювали зразки найновіших сільськогосподарських машин і знарядь праці, запроваджували спільне користування машинами і реманентом.

Наприкінці 1920-х років “Сільський господар” об’єднався з українською кооперацією. Вона перебрала на себе фінансування товариства і стала на шлях економічної оборони селянства, усвідомлюючи, що лише освічений, економічно незалежний народ може боротися за здобуття політичної і національної свободи. Це посприяло реструктуризації “Сільського господаря”. Почали працювати різні секції: агротехнічна, садівничо-городня, зоотехнічна, годівлі свиней, птиці, бджільництва, рибальства, шовківництва, тощо. Члени “Сільського господаря” проводили теоретичні і практичні курси серед сільського населення. Місцеві філії товариства часто запрошували лекторів для створення гуртків і проведення семінарів. У гуртках місцеві селяни слухали лекції на суто господарські теми. Найпопулярнішими були заняття з обробітку землі, організації сіножаті, виведення якісних порід великої рогатої худоби та домашньої птиці, догляд свиней, виведення нових сортів зернових культур тощо.

Популярною була секція “Сільських господинь”, яка навчала молодих дівчат і жінок правилам ведення хатнього господарства, куховарства, кравецтва, шиття, птахівництва. Селяни втілювали корисні поради, навчалися раціонально вести господарство.

У тісній співпраці з “Сільським господарем” і “Союзом українок” підбирали фахівців, переважно вихідців із села, які погоджувалися виступати з лекціями. А щоб заохотити майбутніх інструкторів філії платили за кожну доповідь по 10 крон²⁴. Галина Дидик також готувала лекції конкретні теми і організувала гуртки для усіх зацікавлених у селах Бережанщини. Через кілька років наслідки праці “Сільського господаря” були уже досить помітними. Селяни навчилися користуватися новою сільськогосподарською технікою, раціонально обробляти поля, переробляти відходи. Вони усвідомлювали важливість внесення добрив та необхідність розумно вести власні господарства.

Незважаючи на перешкоди, які чинила тодішня польська влада, українські товариства сумлінно працювали. Українці Галичини поступово ставали економічно незалежними. Вступаючи в кооперативні лави, селяни позбувалися боргової кабали. Це давало їм змогу зміцнювати свою матеріальну базу. У Добровлянах Заліщанського повіту селяни заснували спілку годівлі шовкопрядів, споживчу кооперацію “Сад”, що займалася вирощуванням і збутом помідорів та абрикосів.

²⁴ Бемко В. Бережани і Бережанщина. – С. 158.

Найпопулярнішим стало гасло: “Свій до свого по своє”. У 1939 р. кооперативний рух на Бережанщині охоплював практично усі села²⁵.

Українська кооперація проводила виховну і благодійну роботу – щорічно організовувала курси з вивчення основ господарства, кооперативні фестивали, маніфестації, свята ошадності у вересні на свято Софії, Віри, Надії і Любові. Частина зібраних коштів призначалася на громадські потреби, але їх катастрофічно не вистачало. Однією із статей прибутків товариств були кошти, що надходили від розповсюдження літератури, календарів, часописів, тощо. Г. Дидик перейшла у систему кооперативів і працювала інструктором у містах Підгайці, Зборів, Бережани та інших містечках Тернопільської області²⁶.

Важливим штрихом біографії Галини була праця у сільськогосподарській школі у її рідному селі Шибалин, про яку вона згадувала у протоколі допиту від 12 лютого 1951 р.²⁷ Галина засвідчила, що протягом 1937–1939 рр. викладала у місцевій школі. На жаль, вона не уточнила, який саме предмет вона викладала. Зважаючи на її кваліфікацію і членство в “Союзі українок” і “Сільському господарі”, можна припустити, що її профільним предметом було кухарство.

Ініціатором створення цієї школи був професор Михайло Васьків, уродженець с. Шибалина, випускник Бережанської гімназії, а також близький родич Галини: її старша сестра Євгенія була дружиною Михайла. Після вінчання подружжя проживало у с. Шибалині. Ідею організувати сільськогосподарську школу М. Васьків підказала невтішна ситуація у краї. Після визвольних змагань сільське господарство зазнало великих втрат: зменшилися засівні площі, житлові та господарські будівлі потребували капітального ремонту. Селянські господарства потребували значних коштів на реконструкцію та відновлення, а українські селяни розуміли важливість застосування сучасних засобів господарювання, прагнули дізнатися про прибуткові методи хазяйнування. Завдяки просвітницькій праці “Сільського господаря” та інших українських товариств, селяни навчалися раціонально працювати, отримувати прибутки, що й зумовило розвиток сільського господарства.

Михайло Васьків на початку 1930-х років розробив проект майбутньої школи, склав статут, опрацював програму навчання і після довгих бюрократичних процедур одержав дозвіл на відкриття школи. При підтримці місцевої громад, дирекції “Рідної школи” в Бережанах, а також Івана Тиктора – власника великого видавничого концерну у Львові, восени 1932 р. школа відкрила свої двері для учениць. Спершу школа винаймала кімнати у новозбудованому приміщенні читальні у Шибалині. Потрібну літературу для навчальної бібліотеки вдалося укомплектувати за сприяння власника видавництва “Червона калина” І. Тиктора. Він виділив кошти на обладнання двох класів, а також допоміг укомплектувати бібліотеку різними виданнями (серії “Народна бібліотека”, “Українська бібліотека”, “Бібліотека Нового Часу”, “Ранок”, крім того, “Св. Євангеліє”, молитовник “Вірую”, альбом світських і церковних вишивок, “Українську ілюстрацію”, “Першу Лемківську читанку”, видання “Велика історія України”, “Історія української культури”, “Історія українського

²⁵ Мизак Н. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939–1953 роках / Н. Мизак. На правах рукопису. – Чернівці, 2000. – С. 37–38.

²⁶ Протокол допиту Г. Дидик від 12.02.1951 р. // ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75075ФП. – Т. 4. – Арк. 70.

²⁷ Там само. – Арк. 70.

війська” і “Велика всесвітня історія”, що творили так звану українську “Історичну Бібліотеку”²⁸).

Вже першого року навчання прибули до школи учениці з навколишніх сіл, навіть із далекої Лемківщини та Волині. Незабаром власник школи збудував нове приміщення, а також інтернат для слухачок та виконав усі формальні вимоги польської шкільної влади. Навчання у школі починалося у січні, а закінчувалося у грудні. Учениці мешкали та харчувалися в інтернаті, разом із учительками. Під наглядом учителів вони самі куховарили та займалися шкільним господарством. Навчання тривало сім годин, а практичні вправи проводили групами, кожні два тижні відбувалася зміна груп. Вечорами організовували товариські гутірки, зачитували доповіді й реферати на різні теми. У святкові дні та за гарної погоди влаштовували прогулянки на природу, іноді в кіно або на народні святкування.

Найбільшою подією шкільного року були літні однокласні прогулянки за маршрутом: Бережани – Львів – Дрогобич – Синевидсько – Стрий – Галич – Потутори і через г. Лисоню до Шибалини. За час навчання дівчата звикали до школи, знайомилися і після завершення навчання намагалися підтримувати тісні зв’язки зі школою та між собою. Окрім Галини Дидик, у цій оригінальній школі, єдиній на усю Західну Україну, працювали її старша сестра Стефанія, Богдан Собольт, агроном Олександр Гудзьяк, Андрій Мороз, Неоніла Мигоцька-Тершаковець, Марія Гузар, Марія Терлецька, Ольга Кульматицька-Баран, Олімпія Попович-Васьків та інші. Релігійним вихованням дівчат опікувався місцевий парох о. Дмитро Мигоцький.

Завдяки самовіддачі учительського складу школа здобула визнання серед української громади, а згідно зі звітами польського інспектора І. Мосьори займала одне з перших місць серед шкіл подібного типу. Протягом навчального року слухачі здобували необхідні знання для раціональнішого ведення господарства, ставали свідомими, вихованими, культурними українськими господинями – майбутніми провідницями у своїх осередках²⁹.

Певною віхою у житті Галини Дидик було її членство у товаристві “Просвіта”. Українські просвітницькі організації тісно співпрацювали. Дуже часто товариство “Просвіта”, як одне з найдавніших легальних організацій на західноукраїнських землях, найбільш масове, надавало свої приміщення для інших організацій, звичайно з дозволу та при підтримці місцевих громад.

Програма наймасовішої української організації була сформульована у виступі студента Андрія Січинського на Загальних зборах у Львові в грудні 1868 р.: “Кожний нарід, що хоче добитися самостійности, мусить передусім дбати про те, щоби нижчі верстви суспільности, народні маси піднеслися до тої степені просвіти, щоби ця народна маса почувала себе членом народнього організму, відчула своє горожанське й національне достоїнство й узнала потребу існування нації як окремишньої народної індивідуальности; бо ніхто інший, а маса народу є підставою усього”³⁰.

Товариство “Просвіта” провадило освітню роботу серед українського населення Галичини, поглиблювало національну свідомість, плекало українську культуру.

²⁸ Повернення Івана Тиктора // Львівська газета. – 2007. – 6 липня.

²⁹ Васьків М. Сільськогосподарська Школа в Шибалині / М. Васьків // Бережанська земля. – Нью-Йорк, 1970. – С. 777–779.

³⁰ Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / [редкол.: Г. Яворський та ін.]. – Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат “Збруч”, 2010. – Т. 4. – С. 560–561.

Філії товариства діяли у кожному повіті, вони займалися організацією читалень, аматорських гуртків, хорів, а також ініціювали людей до будівництва народних домів. Підтримав ініціативу “Просвіти” свого часу Тома Дидик – батько Галини. Його запам’ятали односельці, як свідомого українця, який допомагав реалізовувати ідею зведення “Народного Дому” в с. Шибалин.

За сприяння ініціативних представників української громади “Просвіта” змогла відродитися і після польсько-української війни. У 1928 р. діяло 2 934 читалень товариства та було 12508 безпосередніх членів на окупованих Польщею землях Східної Галичини. У той період філію “Просвіти” на Бережанщині очолював д-р Михайло Західний. Він дбав про те, щоб праця у повіті відбувалася планово і систематично. Згідно з вимогами нової влади, філії товариства повинні були повідомляти наперед, коли і де відбуватимуться збори членів, подавати список присутніх та каталог книг у місцевих бібліотеках. Володимир Бемко писав з цього приводу: “Польська поліція те й робила, що весь час окупації підглядала, підслухувала та роздивлялася...”³¹ Але, попри дискримінаційну політику, Польща була державою, заснованою на конституційних засадах. Хоч вибори до її двопалатного парламенту часом ставали об’єктом маніпуляцій, але у більшості випадків вони були відносно вільними. Навіть після 1926 р., коли маршал Юзеф Пілсудський учинив военний переворот, державні закони зберігали силу, хоча вони часто обстоювали польські інтереси. Загалом польські закони не забороняли національних товариств і давали змогу працювати на користь своєї громади.

Щоб налагодити діяльність читалень, Бережанська філія найняла платного урядовця, який організовував роботу місцевих осередків. Управа філії полагоджувала різноманітні формальності перед офіційною владою, а також дбала про організацію різноманітних курсів і гуртків, зокрема: діловодства, хорів, аматорських гуртків, бібліотекознавства, а також влаштовувала повітові концерти, відзначення національних свят, відкриті лекції тощо. Часто при читальнях організовували самоосвітні гуртки для молоді. В одному з таких гуртків, зокрема, працював і Василь Галаса. За сприяння місцевого голови читальні йому вдалося організувати вечірні курси самоосвіти, на яких усі охочі вивчали історію та географію України³².

У кінці 1920-х років у місцевих бібліотеках діяли гуртки любителів книжки, гуртки любителів гри в шахи. Часто при читальнях організовували тематичні лекції, на які запрошували фахівців. Однією з таких доповідей свого часу була й Галина Дидик. Розповідаючи на допиті про подробиці своєї біографії, вона пригадувала, як на початку 1930-х років читала лекції про українську літературу та її розвиток у читальні “Просвіта” в с. Якторів Перемишлянського р-ну Львівської обл.³³

Окрім членства в українських просвітницьких організаціях, важливий вплив на громадянську позицію Галини Дидик мала тодішня політична ситуація в краї. Польський уряд негативно сприймав відродження українського національного руху. У репресивних заходах були задіяні тисячі військових та поліцейських. Формальним приводом до проведення акції пацифікації були дії нелегальної ОУН. Протягом осені

³¹ Бемко В. Бережани і Бережанщина. – С. 144.

³² Галаса В. Наше життя і боротьба. – С. 14.

³³ Протокол допиту Г. Дидик від 18.07.1950 р. // ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75075ФП. – Т. 3. – Арк. 108.

1930 р. на території Східної Галичини ОУН провела близько 2 200 актів саботажу, нападів на великі та малі польські маєтки. Маршал Пілсудський вирішив організувати масову репресивну акцію, яка тривала від 16 вересня до 30 листопада 1930 р.³⁴

Розпочалися арешти, побиття та вбивства українських діячів. Багато свідомих українців потрапили у концентраційний табір у Березі Картузькій. У Бережанському повіті Тернопільського воєводства з'явилися відділи польської поліції та кавалерії. Вони оточували села та нападали на селян: били кийками усіх, хто їм траплявся, без огляду на вік чи стать, нищили майно читалень “Просвіти”, “Союзу українок”, кооперативів та інших українських товариств. Під приводом пошуків зброї чи нелегальної літератури польські поліціанти проводили обшуки хат, руйнували господарські будівлі, висипали на землю борошно, крупи та інші продукти. Часто усе це поливали водою або гноївкою. За свідченнями д-ра В. Бемка, “Польські кавалеристи наказували давати на підстилку коням снопи немолоченого збіжжя, для їди овес, а для себе харч і то не абиякий – м'ясо, печені кури, гуси, масло, білий хліб... Забирали копами яйця – єдину сільську валюту. По кількох днях такої гостини, село примушували давати поліції ще й підводи, та відвозити “гостей” у сусіднє село”.³⁵

За свідченнями міністра внутрішніх справ Речі Посполитої, під час акції було затримано 1 739 осіб, випущено 596, решта передано судам. Засуджено до короткотермінового ув'язнення 25–30% звинувачених, решту звільнили. Під час акції було знайдено 1 287 гвинтівків, 566 револьверів, 99.8 кг вибухових засобів³⁶.

Жертвами поліційних наступів стала і родина Г. Дидик. Як тільки почалася пацифікація, її брата Івана побили та забрали до в'язниці³⁷. Родина доклала чимало зусиль, аби визволити Івана. Поліція арештовувала українців, які були членами правлінь товариств і кооперативів, актив села, міста і повіту. У період “пацифікації” до в'язниці у Бережанах потрапило приблизно 450 осіб, побитих та закривавлених. У місті польські правоохоронні органи завдали шкоди приміщенням Окружного союзу кооперативів, “Народного Дому”, гімназійної бурси, товариства “Надія”, канцелярії “Союзу українок”, кооперативу “Базар”, пластовій домівці тощо³⁸.

Селяни обговорювали наслідки “пацифікації”, вважаючи, що їх побито “за Україну”, за визвольні змагання. Василь Галаса, який був свідком цих подій, згадавав: “Селяни розповідали, як кого побили. Казали, що били за Україну. У цьому вислові українських селян втілювався цілий комплекс почуттів: і те, що ти українець і те, що постраждав за незалежну Україну і те, що твій кривдник – чужинець. Ось так польський шовіністичний уряд активізував українство, підігрівав національну свідомість, підсилював ненависть до окупантів”³⁹.

Репресії породжували серед українців щораз більшу відразу до польських шовіністів. Безправна урядова каральна акція штовхала українське населення до

³⁴ *Айненкель А.* Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / *А. Айненкель* // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2003. – № 28. – С. 47.

³⁵ *Бемко В.* Бережани і Бережанщина. – С. 235.

³⁶ *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945 / *R. Torzecki*. – Warszawa, 1972. – С. 66, 67.

³⁷ Зв'язкова генерала Чупринки // Зв'язкова генерала. Галина Дидик: “...На жаль і я жива”. – Гадяч: “Гадяч”, 2007. – С. 79.

³⁸ *Бемко В.* Бережани і Бережанщина. – С. 237.

³⁹ *Галаса В.* Наше життя і боротьба. – С. 16.

нелегальних форм боротьби. “Усе це наставляло на якийсь спротив”, – підкреслила в інтерв’ю Галина Дидик⁴⁰.

“Паціфікація” засвідчила слабкість позицій українських сил у Варшавському парламенті, а легальні шляхи боротьби виявилися малоєфективними. Саме тому ідеї Української військової організації, а згодом ОУН почали здобувати дедалі більше прихильників серед українців Східної Галичини. На Першому Конгресі ОУН у Відні були сформульовані основні завдання організації у боротьбі за вільну Україну. У дев’ятому розділі програми, зокрема, зазначено, що “ОУН ставить собі за завдання ... розгорнути українську національну силу на всю її ширину і таким чином забезпечити великій українській нації відповідне місце серед інших народів світу”⁴¹.

Пробудження національної свідомості, активізація боротьби українців Східної Галичини за свою незалежність були наслідком тої колосальної роботи, яку зініціювали свого часу “Руська Трійця”, “Народні ради”, “Просвіта”. Їх почин підтримали товариства – “Січ”, “Сокол”, “Сільський господар”, “Союз українок”, кредитові товариства тощо. Вони стали тим фундаментом, на якому нове покоління 1920-х – 1930-х років сформувало ідею Української самостійної соборної держави.

У промові уродженця с. Жуків п. Дмитра чітко простежується ця думка: “Далеко перед ОУН діяло і жило українське село і українці по містах. Вони заклали читальні “Просвіти”, “Січі”, “Соколи”, християнські або читальні кramниці, будували “Народні доми”, організували українські приватні гімназії, створили наукове Товариство ім. Шевченка, організували економічне життя, “Сільський господар”, кредитові товариства. ... Зріст національної свідомості, змагання до волі із нашою програмою – не впали! Ні! Вони ростуть і ростуть все сильніше. Дають свої овочі, як деревина – без дальшого докладу рук людини. Вони росли серед боїв та пожеж наших сіл, а останніми часами, дякуючи безглуздім політиці наших ворогів – ще дужче!”⁴²

Перегукуються зі словами п. Дмитра свідчення Галини Дидик, написані нею у слідчій внутрішній тюрмі у Львові 18 липня 1950 р. Вона, зокрема, зазначила: “Членом ОУН я стала з березня 1944 р., але націоналістичною діяльністю почала займатися в 1929 р., коли навчалася в Учительській семінарії в м. Бережанах. ... У Бережанській гімназії діяла організація “Пласт”. Там були лише українці, оскільки проводилася велика робота по вихованню молоді в націоналістичному дусі. Головним завданням “Пласт” ставив необхідність створення Української Самостійної Соборної України, що згодом стало головною ціллю ОУН”⁴³.

Формування активної суспільно-політичної позиції Галини Дидик відбувалося під впливом тогочасних суспільно-політичних процесів. Офіційна влада намагалася усіма доступними методами асимілювати населення Галичини. Соціально-економічна політика Другої Речі Посполитої сприяла розвитку і збагаченню

⁴⁰ Зв’язкова генерала Чупринки // Зв’язкова генерала. Галина Дидик: “...На жаль і я жива”. – Гадяч: “Гадяч”, 2007. – С. 79.

⁴¹ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.: збірка документів. – [Б. м.]: Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів, 1955. – С. 59 (Бібліотека Українського підпільника, Ч. 1).

⁴² *Бемко В.* Бережани і Бережанщина. – С. 240–241.

⁴³ Протокол допиту Г. Дидик від 18.07.1950 р. // ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75075ФП. – Т. 3. – Арк. 104.

польського населення, водночас перешкождала корінним українцям реалізовувати природний потенціал та національні інтереси. Офіційна бюрократична машина продукувала щораз нові перепони, посягаючи на основні цінності української нації – землю, мову, культуру. Українські землі опановували переселенці-колоністи, лояльні владі; формувалася розгалужена система поліційного нагляду та відбувалися репресії проти свідомих українців Східної Галичини.

Юна Галина на власному прикладі відчула усю глибину трагедії галичан. Вона, шукаючи шляхи для власної реалізації, усвідомлювала необхідність рішучих методів боротьби, які пропагувала підпільна ОУН. Дмитро Донцов, один з ідеологів ОУН, на перше місце ставив любов до власного народу, бо тільки ця шляхетна любов, за його твердженням, може творити гідного пошани громадянина. У боротьбі він радив покладатися лише на власні сили, а для цього необхідною умовою він вважав пізнання віри, правди й науки свого народу⁴⁴.

Саме ці постулати стали фундаментом у формуванні Галини як особистості. Вона, скориставшись нагодою навчатися у Бережанській гімназії, згодом Учительської семінарії, завдяки співпраці з українськими товариствами та організаціями запізналася з передовими людьми того часу, новими ідеями. І це допомогло їй у майбутньому зайняти своє місце серед досвідчених діячів національно-визвольного руху.

Поряд із навчальними закладами велику просвітницьку роль відігравали тогочасні українські громадські товариства та організації. Серед них “Пласт”, “Союз українок”, “Сільський господар”, “Просвіта”, кооперативний рух тощо. Вони доповнювали один одного та урізноманітнили суспільно-політичне життя української громади. Аналізуючи суспільно-політичні процеси на західноукраїнських землях у цей період, можна припустити, що Галина Дидик свідомо обрала шлях революційної боротьби й вступила до українських патріотичних організацій. Вона опинилася в епіцентрі становлення українського націоналізму, долучилася до популяризації нових ідей. Членство у “Пласті”, “Просвіті”, “Союзі українок” допомогло їй увійти в епоху становлення нового типу українки – революціонерки. На протигагу носіям націонал-ліберальних ідей, українські націоналісти ставали “проповідниками” радикальних програм із чітким світоглядом, організацією, структурою, засобами та метою широкої революційної боротьби.

Членство в “Сільському господарі” та активна участь у розвитку кооперативного руху стали для Галини Дидик основою практичного досвіду. Вона пройшла добру школу, що допомогла їй не лише відшліфувати набуті навички, а й загартувала дух та тіло. Численні лекції, знайомство з новими методами праці, зустрічі з різними людьми сформуvalи освічену, всебічно розвинену особистість, здатну приймати відповідальні рішення. Життєва школа 1920–1930-х років вплинула на свідомий вибір та допомогла Галині у визвольній боротьбі.

Lesya Onyshko. Factors shaping personality of Halyna Dydyk, a participant of a Ukrainian national liberation movement

The article analyses historical and local aspects that shaped personality of Halyna Dydyk as a participant of a Ukrainian national liberation movement. It highlights activities of Ukrainian public associations and organizations, milieu of her friends and people Halyna

⁴⁴ Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Вінниця: ДПКФ, 2006. – С. 26.

Dydyk communicated with in the 1920s and 1930s. The article also examines her professional development and active role in promoting ideas of Ukrainian statehood.

Key words: Halyna Dydyk, personality-shaping factors, Ukrainian associations, national liberation movement, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN).

УДК 94(477.81):“1941/1943”

Ігор МАРЧУК

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ ОТАМАНА ТАРАСА БУЛЬБИ-БОРОВЦЯ НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ У 1941–1943 РОКАХ

На підставі раніше невідомих джерел проаналізовано чисельність військових формувань отамана Тараса Бульби-Боровця, які діяли на території Рівненської та Житомирської областей у період Другої світової війни. Отаман Тарас Бульба-Боровець очолював одну з течій українського визвольного руху під назвою “бульбівці” і активно діяв на Волинському Поліссі у 1941–1943 рр. У 1941 р. він сформував військовий загін “Поліська Січ” та відзначився в окремих операціях проти розбитих частин Червоної армії та місцевих партизанських загонів. У 1942 р. отаман створює нове формування – Українську повстанську армію, а згодом підрозділи УНРА та розпочинає антинімецьку боротьбу, яка тривала до жовтня 1943 р.

Ключові слова: отаман Тарас Бульба-Боровець, Волинське Полісся, український визвольний рух, “Поліська Січ”, Українська народно-революційна армія, чисельність військових підрозділів.

У 1990-ті роки, після проголошення незалежності України, опубліковано значну кількість праць про історію УПА та український національно-визвольний рух, у яких діяльність формувань отамана Т. Бульби-Боровця переосмислена істориками з нових позицій, на підставі джерел, що віднайдені в українських архівах. Серед перших опублікованих матеріалів виділяють дослідження А. Жуківського¹, В. Михальчука², І. Міткалика³ та інших, які об’єктивно висвітлили діяльність військових формувань отамана Т. Бульби-Боровця у період Другої світової війни.

Одним із перших та доволі цікавих досліджень є стаття А. Кентія “Отаман Тарас Бульба”, опублікована на початку 90-х років ХХ ст. у журналі “Політика і час”⁴. У ній автор не лише аналізує біографію Т. Боровця, окремі етапи становлення

¹ *Жуківський А.* Як творилася Українська Повстанська Армія / А. Жуківський // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 25–28 серп. 1992 р.). – Київ: Ін-т історії НАНУ, 1992. – С. 51–67.

² *Михальчук В.* Світло і тіні українського збройного спротиву у Другій світовій війні / В. Михальчук // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 25–28 серп. 1992 р.). – Київ: Ін-т історії НАНУ, 1992. – С. 97–119.

³ *Міткалик І.* Українська повстанська армія отамана Тараса Бульби-Боровця / І. Міткалик // Українська Повстанська Армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 25–28 серп. 1992 р.). – Київ: Ін-т історії НАНУ, 1992. – С. 67–71.

⁴ *Кентій А. В.* Отаман Тарас Бульба / В. А. Кентій // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 72–78.

й діяльності військових підрозділів отамана, а й намагається відповісти на ряд питань, зокрема, чи можливе було у той час об'єднання різних національних сил.

У 1994–1995 рр. у журналі “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” було надруковано статтю “Тарас Боровець” і “Поліська Січ”⁵, у якій В. Дзьобак розповідає про довоєнну діяльність отамана, організацію “Поліської Січі” в 1941 р., утворення УПА, стосунки з німецькою окупаційною владою, радянськими партизанами, польським населенням, як намагався Т. Бульба-Боровець досягти консолідації з різними національними, політичними та військовими угрупованнями. Дослідник у той час працював над дисертацією, яку успішно захистив у 2002 р.⁶ Це перше в Україні наукове дослідження бульбівського руху та життєвого шляху отамана Тараса Бульби-Боровця. Зауважимо, що саме В. Дзьобак увів поняття “Українська повстанська армія (Бульби-Боровця)-УПА(Б-Б)” як військової формації, яка реперезентувала окрему течію українського визвольного руху на Волині та Поліссі. В. Дзьобак є автором двох книг, що висвітлюють історію бульбівського руху та життєвий шлях отамана Тараса Бульби-Боровця⁷.

У 1999 р. вийшли у світ три монографії А. Кентія “Нариси історії організації українських націоналістів і 1941–1942 рр.”⁸, “Українська повстанська армія у 1942–1943 рр.”⁹ та “Українська повстанська армія в 1944–1945 рр.”¹⁰. Значну увагу в цих дослідженнях приділено створенню військових формувань Т. Бульби-Боровця, відносинам отамана з німецькою адміністрацією, бандерівцями та мельниківцями.

Окремо відзначимо наукове дослідження Г. Стародубець “ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.)”¹¹. У праці зосереджено увагу на окремих аспектах військової діяльності Т. Бульби-Боровця та його взаємовідносин з іншими течіями українського визвольного руху, зокрема ОУН(б).

Український історик С. Стельникович у 2010 році опублікував монографічне дослідження “Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис”¹². Практично, це було дисертаційне дослідження бульбівського руху

⁵ Дзьобак В. Тарас Боровець і “Поліська Січ” / В. Дзьобак // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 124–139; 1995. – № 1–2. – С. 39–59.

⁶ Його ж. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дзьобак Володимир Васильович. – Київ: Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2001. – 224 арк.

⁷ Дзьобак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець (штрихи до політичного портрета) / В. Дзьобак. – Київ, 1995. – 91 с.; Його ж. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі Опору (1941–1944 рр.). / В. Дзьобак. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 261 с.

⁸ Кентій А. Нариси з історії Організації українських націоналістів в 1941–1942 роках / А. Кентій. – Київ: Ін-т історії НАНУ, 1999. – 201 с.

⁹ Його ж. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. / А. Кентій. – Київ: Ін-т історії НАНУ, 1999. – 287 с.

¹⁰ Там само. – 222 с.

¹¹ Стародубець Г. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.) / Г. Стародубець. – Тернопіль: “Підручники і посібники”, 2002. – 144 с.

¹² Стельникович С. Тарас Бульба-Боровець: Нарис повстанської діяльності: монографія / С. Стельникович. – Коростень: Друк, 2004. – 138 с.; Його ж. Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис / С. Стельникович. – Житомир: Полісся, 2010. – 392 с.

на Волинському Поліссі¹³. Працюючи над докторською дисертацією, цей науковець видав ще одну ґрунтовну працю, де описує окремі епізоди, пов'язані з діяльністю Т. Боровця на Житомирщині¹⁴. Він є автором низки наукових публікацій, серед яких можна відзначити такі: “Діяльність Т. Бульби-Боровця по організації “Поліської Січі” в світлі історіографічних джерел”, “Українська національно-демократична партія та її роль у діяльності української повстанської армії Т. Бульби-Боровця”, “Інформаційно-пропагандистські видання бульбівського руху”, “Архівна джерельна база дослідження діяльності Поліської Січі”, “Єврейська національна меншина України в політиці бульбівського руху”, “Тарас Бульба-Боровець і польсько-українські стосунки (1943–1944 рр.)”¹⁵.

Доктор історичних наук О. Ленартович також висвітлює непросту історію українського національно-визвольного руху на Волині, що охоплює період з 1939 по 1945 роки¹⁶. Дослідник проаналізував форми та засоби антинімецької боротьби українських повстанців, процес заснування перших підрозділів УПА, зокрема “Поліській Січі” Т. Боровця.

Не зважаючи на велику кількість праць з історії бульбівського руху на Волинському Поліссі, актуальним залишається питання чисельності “Поліської Січі”, УПА (Б-Б) та УНРА. Адже багато дослідників некритично сприйняли твердження отамана Т. Бульби-Боровця про те, що його підтримувало 10 000 вояків. Наприклад, С. Стельникович зазначав, що боездатна кількість військ “Поліської Січі” становила 5 тисяч вояків. Хоча згодом обмежує її чисельність до 2–3 тисяч, не пояснюючи такої розбіжності¹⁷. С. Стельникович цитує у монографії твердження отамана Т. Бульби-Боровця про наявність у нього 5-ти летючих бригад та один із радянських документів про те, що на схід від Сарн облаштувала зимові квартири п'ятитисячна армія Т. Бульби-Боровця¹⁸.

В. Дзьобак та В. Косик схиляються до думки, що у Т. Боровця було не більше 2–3 тисяч вояків, що збігається з даними німецьких джерел¹⁹. О. Ленартович зауважив, що “чисельність загонів Т. Боровця не могла значно перевищувати офіційно дозволену окупаційною владою і коливалася в межах 1–3 тис.”²⁰ Також дослідник

¹³ *Його жс.* Ідейно-політичні засади та практика українського національного руху опору Тараса Бульби-Боровця (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стельникович Сергій Володимирович. – Київ, 2008. – 256 арк.

¹⁴ *Його жс.* Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.): монографія / С. Стельникович. – Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2015. – 592 с.

¹⁵ *Його жс.* Діяльність Т. Бульби-Боровця по організації “Поліської Січі” в світлі історіографічних джерел / С. Стельникович // Волинь – Житомирщина. – 2002. – № 8. – С. 177–186; *Його жс.* Українська національно-демократична партія та її роль у діяльності української повстанської армії Т. Бульби-Боровця / С. Стельникович // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 17. – С. 73–75.

¹⁶ *Ленартович О.* Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни / О. Ленартович. – Луцьк: Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. – 412 с.

¹⁷ *Стельникович С.* Український національний рух опору Тараса Бульби-Боровця: історичний нарис / С. Стельникович. – Житомир: Полісся, 2010. – С. 118.

¹⁸ Там само. – С. 182, 188.

¹⁹ *Ленартович О. Ю.* Український національно-визвольний рух на Волині... – С. 193.

²⁰ Там само. – С. 193.

стверджує, що станом на весну 1942 р. реорганізовані загони Т. Боровця нараховували 700 бійців, а в 1943 р. і радянські та німецькі джерела подають суперечливу інформацію про перебування у лавах бульбівців від 6 до 20 тисяч вояків. За інформацією О. Ленартовича військові формування отамана Т. Бульби-Боровця були “потужною військовою силою, яка становила потенційну загрозу окупаційній владі”²¹.

Отже, українські історики не дійшли згоди щодо конкретної кількості вояків, якими керував отаман Т. Бульба-Боровець. Зумовлено це насамперед відсутністю офіційних документів “Поліської Січі”, УПА(Б-Б) та УНРА, де б фігурували якісь конкретні дані щодо чисельності військових формувань бульбівців.

На сучасному етапі досліджень українського національно-визвольного руху, використовуючи як історичне джерело свідчення учасників “Поліської Січі”, можна стверджувати, що Т. Боровець, працюючи над спогадами, вирішив прикрасити реальний стан речей. Отаман прагнув переконати читачів у тому, що він мав армію вже у 1941 р., що є справжнім полководцем і саме від нього залежав перебіг подій на Рівненському та Житомирському Поліссі. Однак свідчення людей, які працювали у штабі “Поліської Січі”, спростовують це. Наприклад, начальник штабу “Поліської Січі”, полковник армії УНР П. Смородський у своїх спогадах згадував: “В літі 1941 року на станції Сарни я зустрівся з Отаманом Тарасом Бульбою. Він розповів про організацію Поліської Січі... запропонував мені прийняти становище Начальника Штабу. Ті обов’язки я прийняв і приступив до виконання.

В тому часі я застав коло 200 українських повстанців, які відбували початковий вишкіл, потрібний для боротьби з комуністами. У Сарнах тоді діяла школа підстаршин, яку за місяць було переведено до Олевська²². В Олевську було організовано і Штаб “Поліської Січі”. На командні посади призначено колишніх страшин з визвольної боротьби України попередніх літ... Штаб Поліської Січі поділив весь терен на відділи і призначив відділових комендантів. Боротьба провадилась весь час з большевицькими бандами, а також з польським підпіллям. В міжчасі із школи підстаршин вибиралось відповідних осіб і призначено до вишколу на старшин. Такий старшинський курс закінчило 25 осіб і їх розподілено по відділах.

Після очищення Полісся від всяких банд прийшла подяка і розпорядження від німецьких верхів за таку успішну працю проти ворогів”²³.

Особисто зустрічався у Сарнах із Т. Боровцем активний учасник проголошення Державності у Дубровицькому районі, активний просвітянин Т. Сікідін. Він був заарештований і свідчив: “У 1941 році після відступу частин Червоної армії... я виїхав з Бережниць у м. Сарни, де влаштувався на роботу у бібліотеку “Просвіти”... У цей час з’явилася чутка, що у містечко Сарни повинен прибути “Тарас Бульба”, який у згадуваний період створив загін з українських націоналістів чисельністю 500 осіб. Дійсно, через певний час він прибув у Сарни на автомашині, заходив у бібліотеку і питав у мене, скільки є книжок і якого змісту. Інших розмов не було. Після цього Тарас Бульба залишився у Сарнах на посаді начальника “окремого відділу”... поліції.

²¹ Там само. – С. 199.

²² Підстаршинська школа “Поліської Січі” чисельністю 20-30 чоловік (1 чота) два-три тижні функціонувала у м. Сарнах, у казармі на вул. 1-го травня // Архів УСБУ в Рівненській обл. – Ф. 26. – Оп. 12/5. – Спр. 20. – Арк. 4.

²³ *Смородський П.* Поліська Січ // Українське козацтво. – 1978. – Ч. 3-4. – С. 22.

Коли німці розігнали керівництво українських націоналістів, “Тарас Бульба” пішов у підпілля і діяв зі своїм загonom у Клесівському та інших районах”²⁴.

Цікаві спогади невідомих вояків “Поліської Січі” наводить Р. Петренко, зі слів священника А. Селепини: “Нас, неповні дві сотні, вибрали і створили Олевський гарнізон, що був так, якби міліція, ми охороняли місто, дивились, щоб не було крадіж і пиятики. Отаман, як ми зайняли Олевськ, то перебрав всю адміністрацію міста і все кудись щодня роз’їжджав, а його заступав полк. П. Смородський. Всюди були назначені нові вйти. Це не подобалось багатьом комуністам в м. Олевську, і на нього почали доносити німцям, що він нікого не визнає і робить сам, що хоче”²⁵.

Один із працівників Сарненської окружної управи у 1941 р. інженер М. Гадзяцький, який особисто знав Т. Боровця, у статті “Ще кілька слів про Поліську Січ” зазначає: “Господарський відділ повіту через кооперативу в Сарнах, кілька разів видавав повстанцям Поліської Січі деякі продукти з тих запасів, що лишилися ще, але не на 10 тисяч люда. Цю цифру я приймаю критично”²⁶.

Інший працівник штабу “Поліської Січі” сотник Сиголенко²⁷ на допитах у 1952 р. стверджував, що “Поліська Січ” стояла гарнізоном з кінця серпня 1941 р. тільки у м. Олевськ Житомирської області²⁸. Коли ж слідчий його запитав, скільки було учасників “Поліської Січі” у 1941 р., то Х. Сигал-Сиголенко на це відповів: “Здається було три сотні і резерв господарчого обслуговування та штаб. Всього було 300 чи 400 чоловік. Спочатку учасники проживали у місцевих жителів, а потім були переведені у казарми...”²⁹ Не вірити Х. Сигалу-Сиголенку немає підстав, адже він працював у штабі, був перекладачем Т. Боровця та відповідав за випуск газети “Гайдамака”.

Михайло Лисанець, який був рядовим вояком “Поліської Січі” з серпня по жовтень 1941 р., на слідстві у 1944 р. розповідав: “Днів через 10 після зборів у село Бистричі для запису у загін приїхав у неділю Довматюк Петро Єфимович. Перед початком запису у загін по селу пройшов секретар Чепура Дем’ян і оголосив, що хто бажає записатись у загін, має прийти у німецьку комендатуру (приміщення колишнього постерунку польської поліції). Я разом з іншими мешканцями села Бистричі пішов і записався у загін “Поліська Січ”³⁰. Він уважав, що цей загін нараховував півтори тисячі учасників. Його односельці Кіндрат Байчура та Кирило Глушук теж стверджували, що “Поліська Січ” мала вісім сотень і нараховувала аж півтори тисячі осіб³¹.

Деякі повстанці, які займали навіть керівні посади у “Поліській Січі”, не підтверджують інформації, що у її складі була така велика кількість вояків. За свідченнями чотогового “Поліської Січі” Дмитра Мельника, уродженця с. Бистричі,

²⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-2771. – Оп. 2. – Спр. 800. – Арк. 13, 13зв., 32.

²⁵ *Петренко Р.* Слідами “Армії без держави” / Р. Петренко. – Київ; Торонто: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 138.

²⁶ *Гадзяцький М.* Ще кілька слів про Поліську Січ // Літопис Волині. – 1964. – Ч. 7. – С. 89.

²⁷ Насправді радянський міліціонер Хаїм Сигал, який діяв під вигаданим ім’ям Кирило Сиголенко.

²⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 67436 – Т. 1. – Арк. 152.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67436. – Т. 1. – Арк. 151.

³⁰ ДАРО. – Ф. Р-2771. – Оп. 2. – Спр. 5445. – Арк. 141.

³¹ Там само. – Арк. 116, 166.

у складі цього військового формування перебувало понад 600 вояків, які були переважно уродженцями сіл Людвипільського та Рокитнівського районів³².

У свідченнях штабного писаря “Поліської Січі” Миколи Таргонія, якого допитувала контррозвідка “Смерш” 1944-го року в Омську зазначено: “Я працював помічником ад’ютанта... Бульби. До моїх обов’язків належало: писати накази, вести реєстрацію особистої зброї бульбівців, приймати заяви від осіб, що бажали вступити у бульбівську націоналістичну організацію, виписувати посвідчення... Таким чином, я працював помічником ад’ютанта Бульби орієнтовно з перших чисел вересня 1941 року по листопад 1941 р. і в цей період часу знаходився разом із Бульбою в м. Олевськ”³³. Він також стверджує, що при штабі було чотири командири сотень: Адам Воловодик, Максим Ломоніс, Іван Чертенков, Степан Гайдайчук. “Начальником господарчої частини був Буковський Павло Якович..., ад’ютантом Бульби був Дорошенко Юрій..., він працював бухгалтером райвиконкому Клесівського району...”³⁴. У свідченнях писаря штабу є інформація про 700 учасників “Поліської Січі”, яких у листопаді 1941 р. німці планували скоротити до однієї сотні³⁵. Ймовірно, М. Таргоній мав на увазі так званий списочний склад “Поліської Січі”, тобто всіх, хто записався у лави цього формування. Адже в одному з протоколів допиту він розповідає, що у його рідному селі Великі Селища у лави “Поліської Січі” записалося біля 130 осіб, але насправді людей було значно менше: “Той список, який я отримав в польських казармах, включав багато “мертвих душ”, тобто в список на сході села було записано 120–130 чоловіків, а в приміщення казарми прийшло сімдесят...”³⁶

Керівник Олевської райуправи Б. Симонович, наприклад, стверджував: “Місцем стоянки “Поліської Січі” Боровець обрав м. Олевськ. Вербуючи людей, частково добровольців, а частково, в особливості молодь, примусовим шляхом, Боровець Т. зібрав біля 300 осіб. Так, мені відомий факт в с. Борове, де було переколото шомполами кілька осіб за ухиляння від вступу в “Поліську Січ””³⁷.

Як відомо, німці дали офіційний дозвіл на 1000 вояків. Цілком зрозуміло, що Т. Боровець не наважився б порушити офіційну угоду з німцями і набрати більше людей. З об’єктивних причин він не міг мати більше повстанців.

Розбіжності у чисельності “Поліської Січі” від 300 до 700 осіб можна пояснити тим, що більшість людей набрано у кінці серпня – на початку вересня 1941 р. і розподілено на кілька куренів, залежно від того, де проводився набір: 1-й Клесівський курінь збірний (Клесів, Рокитне, Людвипіль), 2-й Людвипільський курінь. Односельці Т. Боровця розповідали, як формувався Людвипільський курінь. У серпні приїхав у село Бистричі на автомашині Боровець і провів мітинг у селі, біля будинку, де був польський постерунок поліції. Йому допомагав колишній петлюрівець Петро Довматюк, який укладав списки добровольців³⁸. Наступного дня усі рушили колоною у м. Людвипіль, де зупинились у колишніх польських військових

³² Там само. – Арк. 13.

³³ Архів УСБУ в Рівненській обл. – Ф. 6. – Спр. 18778. – Т. 1. – Арк. 41, 42.

³⁴ Там само. – Арк. 47, 48.

³⁵ Там само. – Арк. 48.

³⁶ Там само. – Арк. 47.

³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9133. – Т. 2. – Ч. 2. – Арк. 64.

³⁸ ДАРО. – Ф. Р-2771. – Оп. 2. – Спр. 5445. – Арк. 9.

казармах. Зібралось тут біля 250–300 чоловік (із самих Бистрич було орієнтовно 100–150 добровольців³⁹) під керівництвом колишнього директора Бистрицької школи Лева Ковальчука та того ж Петра Довматюка, частина людей отримала зброю. Згодом усі прибули на станцію Мочулянка і звідти вузькоколійкою – на станцію Рокитне⁴⁰. Далі всі організовано перемістилися в Олевськ.

Вже у середині вересня курені розпущено, а на їхній базі створено чотири сотні (одна з них була кулеметною) які й становили так званий Олевський гарнізон (курінь) “Поліської Січі”. Це підтверджує невеличка стаття-повідомлення ад’ютанта отамана Ю. Круглія (“Дорошенка”) під назвою “Реорганізація “Поліської Січі”, яка з’явилась у другому числі газети “Гайдамака”: “З приїздом отамана Бульби до Олевська тепер переводиться реорганізація нашого загону. Довелося багато людей звільнити. Воюючи в партизанських відносинах, менше свідомий і не здисциплінований елемент не хоче піддатися цілковито під карби військово-організаційної дисципліни. Знайшлися навіть такі, що супроти найгостріших наказів і заборони старшин пробували робити не правні ревізії і т. н. Старшина також виконувала свої обов’язки не точно, чим деморалізувала козаків. З цих оглядів часом доходило навіть до деяких непорозумінь.

Тепер з наказу отамана Бульби військо скошаровано в касарнях. Реорганізується цілий апарат. Усунено людей, що з розмислом шкодили для нашої справи. Командування доповнюється новими фаховими людьми”⁴¹.

Інші публікації у газеті “Гайдамака” містять інформацію про дії тільки окремих сотень та підстаршинської школи восени 1941 р. Жодної інформації про діяльність куренів “Поліської Січі” з другої половини вересня 1941 р. у цьому пресовому органі уважний читач не знайде. Тільки у період формування “Поліської Січі” у серпні 1941 р. згадуються два умовних курені.

Отже, згадані джерела не підтверджують наявності у складі “Поліської Січі” значної кількості вояків. У кінці серпня 1941 р. у формуваннях Т. Бульби-Боровця воювало приблизно 700 вояків (два курені), а у вересні до 300-400 вояків.

Якщо взяти до уваги наказ № 19 від 10 листопада⁴² 1941 р. про відзначення за бої на Олевщині, у якому підвищувалися та затверджувалися нові звання старшин та підстаршин “Поліської Січі”, то у ньому вказано всього 14 осіб⁴³. З них частина працювала у штабі: сотник К. Сиголенко, поручник Л. Ковальчук, писар М. Таргоній, інтендант П. Буковський, четверо командирів сотень – Гайдайчук, Чортенков, Круглій, Довматюк, командир підстаршинської школи М. Ломоніс та кілька інших командирів і штабних працівників. Окремим пунктом відзначено командира Першого Клесівського куреня сотника В. Комара. Якщо наказ стосувався усього командного складу “Поліської Січі”, то для десятитисячного війська цих

³⁹ Там само. – Арк. 69.

⁴⁰ Там само. – Арк. 9, 9 зв.

⁴¹ Реорганізація “Поліської Січі” // Гайдамака. – 1941. – 21 вересня.

⁴² Оскільки наказ відомий тільки у російськомовній копії, то у ньому помилково вказано дату “10 вересня”. Але це суперечить інформації з посвідки підхорунжого Круглія-Дорошенка Юрія Спиридоновича, який отримав ранг підхорунжого піхоти згідно з наказом ч. 6 від 10.10.1941 р. У наказі № 19 він підвищений до хорунжого. Отже, цей наказ з’явився у листопаді, перед самим розпуском “Поліської Січі”.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С-9133. – Т. 1. – Ч. 2. – Арк. 218, 219.

старшин, без сумніву, замало, а от для одного куреня, який мав кілька допоміжних підрозділів – цілком достатньо. Згадка окремим рядком Першого Клесівського куреня і його командира В. Комара очевидно відноситься до початкового періоду діяльності “Поліської Січі”. Отже, цей наказ також підтверджує, що “Поліська Січ” не була чисельним військовим формуванням. У сучасному розумінні це був піхотний батальйон, який мав власний штаб і діяв на теренах Олевського району Житомирської області з кінця серпня 1941 року.

Щодо чисельності УПА(Б-Б) у 1942 р., то цілком зрозуміло, що вона не могла перевищити кількість вояків “Поліської Січі” у 1941 р. Адже саме на базі особового складу “Поліської Січі” Т. Боровець формував свій загін у цей період. Це підтверджують і різні документальні джерела.

Боець загону УПА під командуванням Т. Боровця Іван Радчук на допитах свідчив, що приєднався до бульбівського руху у березні 1942 р. Сприймав він цю організацію як рух “січових стрільців”, що має на меті боротися з німцями. Один із представників цього руху М. Рибачок (“Кваша”) запросив Івана на нелегальні збори у сусіднє село Бистричі. На зборах він познайомився з Тарасом Боровцем та дізнався про основні завдання організації. Рекомендації до вступу у бульбівський загін надали М. Рибачок та А. Воловодик. “Я був прийнятий у члени “січових стрільців”... тоді ж мені Тарас Боровець оголосив, що мій псевдонім буде “Кіллер”⁴⁴. У квітні 1942 р. І. Радчук отримав гвинтівку, набої і бойове завдання – стежити за німцями та забезпечувати бульбівців продуктами харчування. “Я три рази повідомляв організацію про наближення німців... всі ці три рази наша організація “січових стрільців” вступала з німцями у бій і розсіювала німців”⁴⁵. Чисельність самої організації він оцінював у 250-300 осіб, розбитих на невеликі сільські підрозділи по 20–25 вояків.

Німецьке “Повідомлення з окупованих східних областей №55” від 21 травня 1943 р. характеризує чисельний стан бульбівського руху упродовж 1942 р. і підтверджує свідчення І. Радчука: “У процесі розвідки з’ясувалося, що у цей час банда налічувала близько 300–350 чоловік, однак у будь-який момент вона могла зібрати 2-3 тис. чоловік. Можна вважати доведеною наявність тісного співробітництва банди Боровця з більшовицькими бандами, а також підтримку більшовиків зброєю та боеприпасами”⁴⁶.

На початку 1943 р. представник ОУН(м) поручник І. Михалинчук (“Малий”) виїхав на переговори з отаманом Т. Бульбою-Боровцем у район м. Межиричі Рівненської області. За його даними, отриманими під час розмови з Т. Боровцем, у того в підпорядкуванні було всього біля 500 вояків: “Я по завданню “Бистрого” виїхав ... з метою встановлення зв’язку з отаманом “Поліської Січі” Боровець під псевдонімом “Тарас Бульба” і з’ясування цілей, які останній ставив перед підпорядкованим йому озброєним загonom чисельністю до 500 чоловік...”⁴⁷.

У доповідній опергрупи НКВС СРСР про отамана “Тараса Бульбу” та його рух зазначено, що станом на серпень 1942 р. загони бульбівців нараховували 1000 осіб

⁴⁴ ДАРО. – Ф. Р-2771. – Оп. 2. – Спр. 5541. – Арк. 21–23.

⁴⁵ Там само. – Арк. 23.

⁴⁶ Сергійчук В. Організатор Поліської Січі // Військо України. – 1992. – № 1. – С. 77.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 55363. – Арк. 101.

і діяли у лісах Людвипільського, Березнівського, Сарненського, Рокитнівського районів Рівненської області⁴⁸. Під час переговорів із Т. Боровцем у вересні 1942 р. представники цієї опергрупи, які маскувалися під радянський партизанський загін, зафіксували підрозділ бульбівців зі 150 вояків, озброєних ручними кулеметами, автоматами, гвинтівками⁴⁹. У ході розмов отаман заявляв, що може підняти на боротьбу проти німців 20 000 осіб, а також просив надати йому 1 чи 2 радіостанції, мапи, невелику кількість взуття, набої та всього лише 150–200 пістолетів-кулеметів для командного складу⁵⁰. Після цих переговорів співробітники НКВС зробили висновок, що у Т. Боровця замало добре підготовлених та озброєних людей для розгортання широкомасштабної збройної боротьби проти німців і їхня чисельність навіть менша від 1000 осіб, як вони вважали на початку налагодження контактів. Цю інформацію передали командирам інших радянських партизанських загонів, які діяли у цьому регіоні.

Наприклад, І. Скубо, комісар 12-го батальйону та групи об'єднаних партизанських загонів під командуванням І. Шитова, свідчив про контакти з групою бульбівців на території Рокитнівського району Рівненської області на початку 1943 року: “На всю Карпилівку повинні були йти німці. У всій Карпилівці бульбівців було 200 чоловік, із них чоловік 60 були озброєнні гвинтівками”⁵¹. Тобто тільки 30 % бульбівців з цього села мали зброю і були більш-менш спроможні вести бойові дії.

Ще один радянський документ за травень 1943 р. повідомляє: “Бульбівців очолює Тарас Бульба, прізвище якого Боровець. Свою діяльність вони розпочали в Олевську, організувавши з дозволу німців “Олевську Січ”. Після розгону бандерівців німці розігнали і “Олевську Січ”. Бульба з загоном силою 300 чоловік пішов у ліс і дислокувався поблизу сіл Карпилівка та Борове... а потім у Людвипільському та Костопільському районах. Загін бульбівців зріс до 700 чоловік. В Людвипільському районі вони намагались провести мобілізацію у свій загін”⁵².

Отже, у 1942 р. Т. Боровець відновив діяльність загону на базі розформованої восени 1941 р. “Поліської Січі” під назвою Українська повстанська армія (Бульби-Боровця) і мав у своєму підпорядкуванні не більше 500 озброєних вояків. Ця інформація зафіксована і в його книзі “Армія без держави”: “Цих нових партизанів УПА спочатку було небагато. Кожна з 5-ти “Літаючих Бригад” складалася з доброї бойової сотні вояків”⁵³. Власне цей же загін у липні 1943 р. отаман Т. Бульба-Боровець перейменував на Українську народно-революційну армію (УНРА). Справа у тому, що на той час діяло вже дві УПА – одну з них репрезентував Т. Бульба-Боровець, а іншу активно розбудовували представники ОУН(б).

Бандерівці, розуміючи по-своєму методи формування і основні засади УПА, 18 серпня 1943 р. проводять акцію із роззброєння підрозділів УНРА, не давши отаману до кінця провести мобілізацію серед його прихильників. У результаті

⁴⁸ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2011. – С. 148.

⁴⁹ Там само. – С. 150.

⁵⁰ Там само. – С. 156.

⁵¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 56. – Арк. 14зв.

⁵² ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 14.

⁵³ Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1981. – С. 200.

частина командирів та рядових вояків УНРА була затримана та роззброєна кураем “Дороша” та іншими підрозділами УПА. Невеликий загін отамана Тараса Бульби із 250–300 чоловік витіснено на лівий берег річки Случ у район дій радянських і польських партизанів, де він знову зазнає втрат: загинув політичний керівник руху Іван Мітринга та ще семеро старшин і вояків, 15 чоловік отримали поранення⁵⁴.

Втративши більшу частину керівного складу і кілька бульбівських сотень, отаман Тарас Бульба-Боровець остаточно переконається у безперспективності боротьби. У листі до Проводу ОУН(б) від 24 вересня 1943 р. Т. Бульба-Боровець зазначає, що на той час було вбито 5 командирів УНРА, поранено 11 вояків і 100 захоплено у полон⁵⁵. Як свідчить протокол допиту СБ чотового УНРА П. Карася (“Прача”) від 9 жовтня 1943 р., у серпні чи вересні “Бульба скликав три чоти (80 людей) і перед ними мав промову, в якій згадував про бандерівців, які мають програму з фашистівськими методами... Коли сю промову говорив Бульба, так були присутні зі штабу його сотник Тур, поручник Зубатий, Солод, Батюшка, Ківай, Кармелюк, Муха і стрільці”⁵⁶. Втрата понад 100 старшин та вояків була доволі дошкульним ударом для нечисельного бульбівського руху.

5 жовтня 1943 р. Т. Боровець видає наказ ч. 105 про розформування ще діючих підрозділів УНРА і переводить вояків у глибоке підпілля⁵⁷. Практично, цей день був завершальним в історії військових формувань отамана Т. Бульби-Боровця на Волинському Поліссі.

На початку 50-х років ХХ століття радянські карально-репресивні органи розпочали активно вивчати діяльність колишніх бульбівців, які проживали на території Рівненської та Житомирської областей. 22 січня 1954 р. міністр внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Т. Строкач підписав орієнтування для обласних МВС, де зазначено, що керівнику Рівненського УМВС полковнику Арнаутенку та начальнику Житомирського обласного УМВС підполковнику Голіку треба негайно віддати вказівку оперативним співробітникам виявити і взяти в агентурну розробку всіх колишніх учасників бульбівського підпілля. Співробітники УМВС ретельно виконували накази. Згідно з даними УКДБ Рівненської області станом на 1 листопада 1954 р. взято на облік 250 колишніх прихильників отамана “Тараса Бульби”⁵⁸. Зокрема, на території Соснівського району – 80 осіб, Рокитнівського – 74, Клесівського – 39, Степанського – 20. Також 41 учасника бульбівського руху виявлено на території Сарненського, Березнівського, Тучинського, Гоцанського та Межирицького районів. Отже, основними районами діяльності отамана Тараса Бульби-Боровця та його руху на Рівненщині у часи Другої світової війни були Соснівський, Рокитнівський, Клесівський, частково Степанський райони. Менш значні групи бульбівців діяли в окремих населених пунктах Сарненського, Тучинського, Гоцанського, Березнівського та Межирицького районів.

⁵⁴ Там само. – С. 268.

⁵⁵ Там само. – С. 200.

⁵⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто: Літопис УПА, 2007. – Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО “Заграва”, “Турів”, “Богун” (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). – С. 632.

⁵⁷ *Стельникович С.* Український національний рух опору... – С. 252.

⁵⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 335.

Рівненські співробітники КДБ у той час збирали оперативну інформацію на 38 осіб із бульбівського руху. На 29 осіб заведено справи-формуляри, по розшукових справах проходило ще 6 осіб і на 3-х тільки почали збирати інформацію⁵⁹.

Керівник Житомирського обласного управління КДБ В. Голік у квітні 1954 року доповів про те, що на території області виявлено в Городоцькому, Ємільчинському та Олевському районах 200 учасників “Поліської Січі”, з яких 188 проживало в області, а 21 особа емігрувала за кордон⁶⁰. Співробітники КДБ персонально встановили 450 осіб, які раніше були активними учасниками бульбівського руху. Якщо припустити, що вони виявили та взяли на облік лише 50 % учасників збройних формувань отамана Т. Бульби-Боровця, то загалом у повстанських підрозділах воювало до 1000 осіб.

Отже, на Волинському Поліссі у 1941–1943 рр. у формуваннях отамана Т. Бульби-Боровця воювала незначна кількість повстанців.

Igor Marchuk. Military presence of Taras Bulba-Borovets units on the Volhynia part of Polissia in 1941–1943

Based on newly discovered sources the article analyses military capability of units under Taras Bulba-Borovets, which operated on the territory of Rivne and Zhytomyr regions during World War II. Taras Bulba-Borovets led one of the wings of the Ukrainian liberation movement called ‘bulbivtsi’ and actively operated on the Volhynia part of Polissia in 1941–1943. In 1941 he established a military unit called ‘Polissian Sich’ and distinguished himself by taking part in several operations against the Red Army units and local partisan detachments defeating them. In 1942 Bulba-Borovets established a new formation called the Ukrainian Insurgent Army, subsequently also units of the Ukrainian People’s Revolutionary Army (UPRA) and began an anti-Nazi struggle that continued until October 1943.

Key words: Taras Bulba-Borovets, Volhynia part of Polissia, the Ukrainian liberation movement, Polissian Sich, Ukrainian People’s Revolutionary Army, military presence.

⁵⁹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 49.

⁶⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто: Літопис УПА, 2003. – Т. 7: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1949–1959). Книга четверта: 1949–1959. – С. 520.

УДК 94(477.8+438)“1939/1945”:32.019.52“20”

Ігор ГАВРИЛИВ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОНФЛІКТ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СПРОБА АНАЛІЗУ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Висвітлено думки українських та польських дослідників, які осмислюють кривавий конфлікт на західноукраїнських землях напередодні та в роки Другої світової війни. Проаналізовано події через призму загальнолюдських цінностей. Акцентовано на багатолітньому протистоянні сусідніх народів, яке особливо загострилося у міжвоєнний період та в роки Другої світової війни.

Ключові слова: українсько-польський конфлікт, міжетнічні відносини, окупаційні режими, збройна боротьба, Друга світова війна, спроби порозуміння.

Українсько-польське протистояння упродовж віків мало перманентний характер. Боротьба за встановлення контролю на спільному порубіжжі сягає ще часів середньовіччя. Аналізуючи сучасні дослідження українсько-польських взаємин періоду Другої світової війни, зауважимо, що у більшості випадків українські та польські фахівці висловлюють діаметрально протилежні думки. Українці у своїх дослідженнях враховують історичний аспект і тяглість традиції, яка сягає віків, стверджують, що Волинь і Галичина – споконвічні етнічні українські землі. Тому поляки, не зважаючи на шість століть колонізації, становили тут меншість, яка була зобов'язана поступитися господарям цих територій. Поляки вважають, що їхні пращури несли на ці землі цивілізаційні елементи у господарському та культурному житті, скріпивши їх кров'ю своїх воїнів. Польські шовіністи, ще наприкінці 1930-х років були переконані: “Українці твердять, що проживають тут з найдавніших часів і що поляки прийшли сюди пізніше. Це є неправда. Тут українців ніколи не було, немає і ніколи не буде... Зухвалість українська не має меж. Сам люд український є спокійний. Потрібно лише звільнити його від провідників. Назва українці походить від украдних, вони нам багато вкрали. Правдивої інтелігенції української немає, це лише парубки в краватках, деякі з них у вишиваних сорочках, а за пазухою повно вошей. Теж української мови властиво немає, є лише говірка, так як наріччя кашубське, гуральське, так само є діалект український. Це є говірка для парубків, дівок до стайні, гною і болота. Нас поляків у Малопольщі 50–53 %, а повинно бути 62 %. Українці вкрали нам 500.000 душ. А окрім того належить нам ще 700.000”¹. Чимало польських дослідників, на жаль, солідарні з такими переконаннями. Складається враження, що коли українці мовчки терпіли гніт, визиск

¹ *Kamiński A. S. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków / A. S. Kamiński // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy.*

і усіякі приниження – їх вважали за лояльних громадян держави, а коли вони відкрито і відверто вимагали своїх прав – їх прагнули поставити на місце силою. Якщо це не вдавалося, тоді бажане видавали за дійсне: нібито на силові методи українців поляки організовували “відплатні акції”.

Серед українців у різні історичні періоди були манкурти. Вадим Колісніченко, один із провідників групи 148 депутатів Верховної Ради, які у 2013 р. надіслали звернення до польського парламенту щодо геноциду поляків на Волині сімдесятирічної давності. І писання В. Поліщука, і звернення групи народних депутатів перегукуються із вигадками поляків Е. Пруса, Ю. Туровського, В. Шоти і А. Щесняка, В. та Е. Семашків та ін. Шкода, але дані цих авторів використовують у своїх дослідженнях такі знані фахівці, як Гжегож Мотика. У працях цього польського дослідника чимало бездоказових припущень: “В самому Львові були замордовані близько ста польських студентів – їх, **мабуть**, розстріляла українська поліція (**можливо**, то була помста за дії львівських орлят у 1918 році)”; “Українців використовували в антипартизанських операціях і, **мабуть**, також під час пацифікацій”; “Також, **здається**, власне під впливом Голокосту керівництво ОУН-Б на Волині вирішило з власної ініціативи... просто вимордувати усе польське населення, не “бавлячись” у поширення листівок із вимогою виїзду. **Якщо ця гіпотеза вірна**, то відповідне рішення було прийняте, **найправдоподібніше**, трьома особами: провідником Волинської ОУН-Б Дмитром Клячківським-“Климом Савуром”, військовим референтом ОУН-Б Василем Івахівим-“Сомом” і командувачем силами ОУН-Б й УПА на Північно-Східній Волині Іваном Литвинчуком-“Дубовим”, в зоні відповідальності котрого й було зафіксовано перші масові вбивства польського населення”; “Підрозділи УПА вдарили, як і планувалося, 22 липня 1943 року, **зазначали** Владислав і Єва Семашки, – вони атакували водночас дев’яносто шість населених пунктів у Горохівському та Володимирському й три в Ковельському повітах”. “У липні-серпні 1943 року, **як дізнаємося** з підрахунків Владислава та Єви Семашків, були атаковані близько восьмисот населених пунктів, загинуло близько 20 тисяч поляків”; “**Можна тільки припускати**, що ці й подібні пекельні “образи” були вжиті для того, аби викликати переляк серед решти живих поляків і витіснити тамовані роками почуття приниження, гніву й ненависті. **Можливо**, в такий жажливий спосіб бандерівці також хотіли переконати українських селян у безпорадності Польської держави [якої де-факто не було – *І. Г.*], еміграційний уряд якої – хоча й визнаний на міжнародному рівні – нічим не міг допомогти своїм громадянам”. Г. Мотика також наголошує: “Тут варто розглянути проблему радянської провокації, яка **нібито** призвела до різанини польського населення на східних землях II Республіки. Згідно з цією теорією, польсько-український конфлікт **начебто** розбухали радянські партизани, котрі, вдаючи вояків УПА, скоїли перші вбивства польського населення. Ці радянські починання **буцім** зумовили польську відплату, яка відповідно змусила УПА реагувати. Така гіпотеза, на яку свого часу часто покликаються українські автори, не має жодного підтвердження у джерелах [?!], і тому слід її **рішуче відкинути**”; “Перші масові вбивства у Галичині мали різні причини. Деякі, **ймовірно**, були відповіддю на акції польського підпілля”;

“Винуватцями більшості нападів були, **мабуть**, підрозділи УПА з Волині, які здійснювали рейди Галичиною, переносячи на новий терен волинську “тактику боротьби”; “9 лютого сотня “Сіроманців”, **ймовірно**, напала на село Підкамінь Рогатинський, убивши там шістнадцять поляків”; “Безпосередньо причиною нападу стали **начебто** дві події – “польський донос”... і сутичка з поляками...”; “Як впливає з **усталень** Маріуша Зайончковського, **ймовірно**, справою рук сотні “Яструба” була зупинка в червні 1944 року пасажирського потяга неподалік Белжеця та розстріл сорока двох пасажирів-поляків”; “**Принаймі, цілком ймовірно**, що під час цих операцій траплялися також убивства цивільних осіб”². Порівняймо ці припущення із твердженнями В. Поліщука: “Я з цілковитою певністю можу сказати таке: “**Коли б** мого батька не замордували жорстокі, як голодні вовки, більшовики, **то його замордували б** націоналісти. Бо батько мав за жінку полячку...”; “**Я б** не писав цієї праці, **коли б** мене, малолітнього, 1940 року не депортували більшовики у Казахстан. 1943 року мені було 18 років. То й мене **поставили б** націоналісти перед вибором: УПА (і вбити матір) або смерть”³. Обидва автори стверджують: “Поляків мордували здебільша сокирами, вилами, душили шнурками, живцем палили, рідко вбивали з вогнепальної зброї”⁴. Однак у більшості випадків фактологічний матеріал “злочинні дії українських націоналістів” не підтверджені історичними джерелами.

Більшість українських і польських дослідників визнають мирне співжиття поляків і українців. Етнологи виділяють лагідну вдачу, добродушність та поступливість українця. Велику роль у формуванні ментальності нашого народу відігравали традиції родинного виховання і тотальна релігійність, навіть богобоязливість. Тому нехарактерною була ненависть до чужинців, сотні років поневолення виробили в українців такі риси, як пристосуванство, покірність, догідливість, коли потрібно було вижити в умовах терору окупантських властей.

Етносоціальний конфлікт на українських землях поглиблювався, поляки асоціювалися в українців із ненажерливими шляхтичами-магнатами, що живуть за рахунок “хлопа” (селянина), нещадно його визискуючи. А для чванливих поляків українець був завжди “бидлом” (худобою), який просто зобов’язаний коритися і працювати на свого “благодійника” – пана. Історик Володимир Антонович у ХІХ ст. зазначав: “Я побачив, що поляки-шляхтичі, котрі живуть у Південно-Руському краї, мають перед судом власної совісті лише дві вихідні точки: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їхніми предками, та невпинною працею і любов’ю в міру можливостей компенсувати все зло, яке вони завдали народу, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів і що йому ці останні за піт і кров платили презирством, лайкою, нетолерантністю до його релігії, звичаїв, моральності, особистості, або ж, якщо для цього не вистачить моральних сил, переселитися на польську землю...”⁵

² Мотика Г. Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Г. Мотика; [автор. пер. з пол. А. Павлишин, післямова д. і. н. І. Льюшина]. – Київ: Дух і Літера, 2013. – С. 37, 51, 80, 87, 95, 96, 108, 151, 153, 154, 165.

³ Поліщук В. Гірка правда. Злочинність ОУН-УПА (сповідь українця) / В. Поліщук. – Харків, 2011. – С. 124.

⁴ Там само. – С. 390.

⁵ Цит. за: Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ – першої половини ХХ століть / Б. Гудь. – Львів, 2006. – С. 137–138.

Зазначимо також, що правлячі кола Австро-Угорської та Російської імперій були більш толерантними до поляків, аніж до українців. У Галичині поляки займали привілейоване становище, фактично контролювали усі важливі ділянки життя. Росіяни теж “поводилися з українцями не по-людськи”. У 1911 р. в газеті “Киевлянин” у статті “Де головний ворог?” автор писав: “Польське, вірменське, фінське та інше питання – все це питання чисто українні, себто другорядні. Мазепинське питання б’є Росію в саму основу її великодержавності... Мазепинство з своєї галицької бази розлазитья по всій південній Росії... Між Росією і Австрією може вибухнути війна за Галичину, бо тут готується небезпечний антиросійський осередок”⁶.

З початком Першої світової війни росіяни закликали поляків об’єднатися під скіпетром російського царя, який гарантував “вільній Польщі збереження своєї віри, рідної мови і самоуправи”. Російські окупанти в Галичині сповідували постулати, висловлені комендантом Старого Самбора князем Гагаріним: “... «Русских» треба любити, поляків шанувати, євреїв бити, а “мазепинців”, себто українців, у Сибір вивозити”.

Відомий громадський діяч, професор Володимир Кубійович, батько якого був українцем, а мати полячкою, згадував, що з раннього дитинства відчував жаль, коли бачив, як у дитячих книжках поляки несправедливо ображають українців. Чотирирічний хлопчик казав: “Матусю, серденько мені болить, що польський орел видзьобав очі українському левові”⁷.

Унаслідок революційних подій 1917 р. розпалася Російська імперія, а після закінчення Першої світової війни – Австро-Угорська. Поневолені народи почали розбудовувати свою державність. Однак поляки одразу ж вороже поставилися до проголошення незалежної ЗУНР. Під час воєнних дій поляки доволі успішно впливали на політичне керівництво держав Антанти, при цьому дезінформуючи громадську думку у цих країнах, називаючи українців бандитами і большевиками. У результаті їм вдалося використати сформовану і добре оснащену Францією армію генерала Юзефа Галлера, яку Антанта планувала скерувати проти більшовиків, а поляки скерували її проти українців.

Захопивши владу в Петрограді, російські більшовики одразу ж розпочали експансію на УНР. Лев Троцький (Бронштейн) зокрема констатував: “Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, сталі й Чорного моря – Росія існувати не може”. Також російські комуністи прагнули: “... преобразовать всю Речь Посполитую в большевизированную советскую республику, подчиненную кремлевскому центру”⁸. Тому активний спротив Збройних сил УНР, масовий повстанчий рух в Україні, загроза для польської державності заохотило керівництво Польщі до союзу з українцями, який був закріплений Варшавською угодою 1920 р. В результаті українські війська зупинили червоних під Львовом, а VI Січова дивізія під командуванням Марка Безручка посприяла союзникам, допомогла стримати похід кінної армії Будьонного під Замостям. Маршал Юзеф Пілсудський 18 жовтня 1920 р. змушений був визнати: “Наша армія пам’ятає криваві битви, в яких незмінно брало участь, як

⁶ Цит. за: *Різник Л.* Великий здвиг / Л. Різник // “Сокіл-Батько”. Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994. – Львів, 1996. – С. 30.

⁷ *Кубійович В.* Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен: Вид-во “Молоде життя”, 1985. – С. 12.

⁸ Вопросы истории. – Москва, 1993. – № 1. – С. 161.

у дні звитяги, так і в години випробувань, українське військо. Спільно пролита кров і могили героїв заклали наріжний камінь для взаєморозуміння й успіху двох народів. Нині, після двох років тяжкої боротьби з варварським наїзником, я прощаюся з прекрасними військами Української Народної Республіки й стверджую, що в найтяжчі хвилини, в нерівних битвах вони високо несли свій прапор, на якому виписане гасло «За нашу і вашу свободу», що є символом віри кожного чесного воїна»⁹.

Поляки фактично зрадили українців, підписавши 18 березня 1921 р. з росіянами Ризький мирний договір. Незважаючи на те, що більшовики категорично відмежовувалися від міжнародних зобов'язань та державного боргу царської Росії, за умовами Ризького договору вони мали сплатити Польщі 30 млн крб. і повернути культурно-мистецькі цінності, вивезені з польських земель. Польща зобов'язувалася надати національно-культурні права громадянам української національності, що внаслідок договору опинилися в її межах. Також на Східну Галичину Польща отримала мандат від Ліги Націй на 25 років, за умови запровадження автонормії з окремим сеймом, судочинством, військом.

Після закінчення воєнних дій усі заходи польської окупаційної влади на західноукраїнських землях супроводжувалися нечуваними переслідуваннями українців. У 1919–1920 рр. було заарештовано і запроторено до в'язниць близько 100 тис. українців, 30 тис. із них померли від хвороб та жаклих тюремних умов. Про безчинства поляків у перші два роки окупації еміграційний уряд ЗУНР у Відні видав “Криваву книгу”, перша частина якої датована 1919 р., друга – 1920 р. У ній зібрано конкретні факти про безчинства польської окупаційної влади, які були спрямовані на знищення українського характеру цього краю, а також про масові екзекуції над українцями.

Становлення II Речі Посполитої супроводжувалося низкою реформ, які вкрай загострили міжнаціональні суперечності на західноукраїнських землях і стали основною причиною визвольної боротьби українців проти окупаційного режиму. Так адміністративна реформа спрваджувала на схід держави спеціалістів різних галузей господарства: працівників залізниці, пошти, фінансових установ, поліції, службовців місцевого самоврядування тощо. Переїхало у регіон багато польської інтелігенції: лікарів, правників, науковців, учителів. Значна кількість поляків була серед ремісників та працедавців. Вони осідали у містах та містечках, де конкурували з євреями. Аграрна реформа зберігала на західноукраїнських землях поміщицькі маєтки, розпарцельовану (розподілену) землю надавали переважно польським осадникам і військовим колоністам. Освітня реформа передбачала полонізацію українського шкільництва, польська мова ставала єдиною офіційною мовою у всіх сферах життя.

На спротив українців колонізаційним заходам уряд відповів “пацифікацією” – терором, що призвело до численних жертв серед українського населення краю, екзекуцій та арештів, знищення майна культурно-освітніх та економічно-господарських установ. Радикально налаштовані українці, організовані в УВО-ОУН, планували і здійснювали масові саботажні акції, терористичні акти супроти представників польської окупаційної влади.

У міжвоєнний період простежувалося постійне протистояння обидвох народів, поляки не лише не виконали взятих зобов'язань, а й все робили для того, щоб раз і

⁹ Цит. за: *Коляничук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) / *О. Коляничук.* – Львів, 2000. – С. 24.

назавжди покінчити з “неспокійним українським питанням”. Напередодні світової війни влада посилила тиск на національні меншини. Німців та євреїв спонукали до еміграції, українці, білоруси і литовці зазнали асиміляції.

Напередодні Другої світової війни знову загострилися польсько-українські стосунки. Українці твердили: “Ми, молодь, польської влади зовсім не визнавали і вважали її лише тимчасовою докучливістю. Відмалку жили ми, сказати б, державою в державі, і наше виховання було чисто українське, наша генерація ніколи не була людьми польської культури, хоч від неї чимало навчилися”¹⁰. Восени 1924 р. у Польщі побував німецький письменник єврейського походження Альфред Дьоблін. Він залишив спомини про відвідини Львова: “У мене складається враження таємної, проте дуже інтенсивної народної боротьби... Помічаю завзяту симпатію тих людей до всього німецького та Німеччини. Проте жахлива, тупа, цілком тваринна ненависть до поляків так і вибрикує з багатьох. Прості люди, так мені здається, відчувають радше відчуженість до поляків. А от освічені сприймають себе пригнобленою нацією; вони намагаються пробудити патріотичні почуття культурним шляхом... Ця відкрита і водночас таємна війна гірша за війну ірландців із англійцями, оскільки тут неможливо просторово розмежувати країни та народи, вони ніби злилися воєдино”¹¹. Українці перед будинками представників польської влади вивішували листівки з такими гаслами: “Увага! Минуло вже 20 літ, як поляки нас мучать і не дають нам жити. Виносьтеся поляки, бо 20-літній термін минув, запанує націоналістична Україна. Смерть полякам! Хай живе Україна!”¹² Поляки визнавали, що більшість українців були налаштовані вороже щодо приєднання західноукраїнських земель до Польщі. Польський письменник і офіцер Єжи Кірхмайер стверджував: “Ми не мали супроти українців іншої програми, крім тримати за морду, але й тієї не потрапили виконати, не маючи найважливішого засобу – господарчої сили. Залишались адміністрація і поліція, але вони могли тільки поглибити ненависть”¹³. Деякі поляки відверто визнавали: “Годі заперечувати факт, що з давнього-давня, навіть за австрійської влади в Малопольщі, не українці, а власне ми, поляки, були при владі і передовсім від нас залежала нормалізація взаємовідносин... Вони добивалися рівноправ’я, національної, культурної й економічної свободи. А ми їм не давали нічого”¹⁴.

Пересічні поляки стверджували: “Погоджуюся на співпрацю з українцями, бо того вимагає наша польська влада, а в серці завжди відчуваю інше. Чую, що українець, то є мій ворог, то гад [змія – І. Г.]”¹⁵. Син осадника Ковельського повіту так описує становище польських переселенців на українських землях: “Колонія оточена українськими селами. Страйки, постійні погрози, які вивішували вночі на будинках польських селян тривожили їх і додавали непевності, що їх становище

¹⁰ Гординський С. На переломі епох / С. Гординський. – Львів: Світ, 2004. – С. 455.

¹¹ Генрікс Я. П. Lemberg–lwów–Львів: Фатальне місто / Ян Пауль Генрікс; з нідерланд. пер. Я. Довгополий. – Київ: Вид-во Жупанського, 2010. – С. 59.

¹² Сивіцький М. Записки сірого волиняка / М. Гординський. – 2-ге вид. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – С. 186.

¹³ Там само. – С. 142–143.

¹⁴ Там само. – С. 78.

¹⁵ Cojnowski A. Ukraina / A. Cojnowski. – Warszawa: Wyd-wo TRIO, 1997. – S. 115.

є не певне”¹⁶. Президент Луцька, підполковник Мечислав Везик теж визнавав: “У східних воєводствах польська рація стану базується на містах, дворах і костелах. Без Львова і Вільна, без польських землевласників, без костелу в воєводствах східних були б тільки окупантами, бо село не є польським, якщо хочемо там будувати Польщу, повинні там зміцнювати міста, двори і костели”¹⁷.

Польська шовіністка, яка вчилася з українцями в школі на Волині, зазначала: “Я їх ненавиджу і не можу інакше дивитися на ту справу. Всі вони однакові, то наші вороги, які, якби могли, то нас би в одній хвилині знищили, але біда їм – жменька слаба і дика... Я жила з ними і бачила, що завжди творилися два табори, польський і український. Тільки, на жаль, нас завжди було менше... Не люблю їх так, як ненавиджу чехів”¹⁸. Інший представник львівської польської громади згадує часи навчання в утравістичній гімназії на вул. Чарнецького: “Ми погорджували таким “гайдамакою”, настромили б його на палю, щоб йому приснився князь Ярема, але часи паршиво злагідніли, треба було обмежитися “сиром” і бойкотом”¹⁹.

Змішана польсько-українська родина сходилася сердечно і мило, а розходилася холодно і гніваючись. Повід завжди той самий: розмови на тему багатівікових польсько-українських стосунків²⁰.

Напередодні війни польська влада інтенсифікує політику “зміцнення польськості” східних воєводств, спочатку на Холмщині і Підляшші, згодом у Галичині, на Волині та Поліссі. Знищення церков, примусове окатоличення, погроми українських установ нерідко супроводжувалися індивідуальним терором. Навіть за межами Польської держави поляки переслідували українців. Восени 1938 р. польські спецслужби вдаються до провокацій на Підкарпатській Русі з метою допомогти Угорщині захопити Закарпаття і встановити спільний кордон. Даріуш Домбровський у дослідженні констатує, що в період проведення партизансько-диверсійної операції “Лом” польські терористи чинили самосуди над затриманими молодими українцями, котрі намагалися дістатися на територію Підкарпатської Русі²¹. На початку 1939 р. Генеральний штаб польських Збройних сил розробив план дій супроти українців. Диверсії мали знищити осередки українських організацій, державних установ та місць зосередження членів Карпатської Січі. Передбачалося, що терор буде застосовано проти українських емігрантів із території Польщі та інструкторів із Берліна²². Польський консул у Братиславі Мечислав Халупчинський 18 березня 1939 р. відправив до Варшави депешу, у якій запропонував, як розв’язати українську проблему на Закарпатті: “... Ознайомившись із територією, вважаю за потрібне порекомендувати Угорщині провести блискавичну деукраїнізацію Підкарпатської Русі без надання розголосу цій акції. “Чистку” треба здійснити під видом звільнення

¹⁶ Sowa A. L. Stosunki Polsko-Ukraińskie 1939–1947; Zaryz problematyki / A. L. Sowa. – Kraków: Towarzystwo Historii, 1998. – S. 39.

¹⁷ Ibidem. – S. 40.

¹⁸ Цит. за: Сивіцький М. Записки сірого волиняка... – С. 390–391.

¹⁹ Там само. – С. 77–78.

²⁰ Sowa A. L. Stosunki Polsko-Ukraińskie... – S. 50.

²¹ Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938–1939 / Даріуш Домбровський. – Київ: Темпора, 2012. – С. 218.

²² Там само. – С. 295.

краю від комуністичного елементу. Поняття “українець” повинно бути заборонене секретним циркуляром, щоби запобігти публічності цієї справи...”²³

З початком німецького нападу на Польщу представники т. зв. “легальної опозиції”, ієрархи УГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким закликали співвітчизників виконати свій громадянський обов’язок, підтримавши поляків, влада провела масові арешти українців, побоюючись повстання націоналістів. Польська поліція, військові та парамілітарні організації чинили терор проти мирного українського населення, звинувачуючи його в поразках польської армії на фронті. Очевидці стверджували, що поляків охопив загальний психоз, вони бачили в кожному українцеві саботажника, шпигуна і зрадника. Жертвами істерії стали пересічні мешканці-українці, яких піддавали арештам, розстрілам без слідства і суду. І це попри те, що в лави Збройних сил Польщі було мобілізовано понад 150 тис. українців, які з честю виконували військовий обов’язок. Але поразка польської армії була настільки несподівано вражаючою, що поляки були збентежені, розгублені й довго не могли повірити у занепад Польської держави. Урядовці панічно втекли до Румунії, звідки перебралися до Франції, а згодом до Лондона. Польське панство, втікаючи від німців та їхніх союзників советів, залишало свої статки, нерідко розраховувалися вони з українськими селянами золотом, коштовностями в обмін на харчі.

На початку війни українське націоналістичне підпілля у поширюваних листівках заклиало західноукраїнське громадянство до всенародних революційних актів²⁴. Понад тисяча оунівців, підготовлених у спеціальних підпільних таборах, вступали у збройні сутички з поляками, роззброюючи військових та поліцаїв. Націоналістам вдалося захопити велику кількість зброї, боєприпасів, різної військової амуніції, також була низка спроб встановити українську владу на місцях.

Відступаючі відділи польських військ, жандармерії та поліції нерідко переслідували українців. Траплялися випадки розстрілів мирних мешканців, літніх людей, жінок, дітей. Під час каральних акцій поляки палили селянські хати, проколювали жертв багнетами, відтинали кінцівки, виколювали очі²⁵. З оунівських звітів і спогадів очевидців випливає, що в ході польських каральних експедицій було повністю спалено 10 українських сіл, знищено 200–300 українських господарств, будинків “Просвіти”, кооперативів, церков. У відповідь бойовики ОУН спалили 4 польські колонії, а в інших польських селах і колоніях знищили приблизно 120–150 господарств. Втрати партизанських відділів ОУН становили 160 убитими і 57 пораненими. Польські втрати сягали 796 убитими, 37 пораненими й 3 610 полоненими. Українське цивільне населення втратило щонайменше 84 особи убитими, а польське цивільне населення – щонайменше 123 особи убитими²⁶.

З початком Другої світової війни протистояння обидвох народів переросло у збройний конфлікт.

²³ Там само. – С. 327.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 1.

²⁵ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір!...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – С. 34–41.

²⁶ Там само. – С. 44.

Як стверджують фахівці, “воєнні бідуння згубно впливають на людську психіку і суспільну мораль загалом. Розмиваються загальнолюдські цінності, нівельюється сам сенс людського життя. Безпосередньо це виявляється у поведінці людей, тим більше тих, котрі конфліктують між собою. Посилюється інстинкт до самозбереження або, іншими словами, діє принцип “або ми, або нас”²⁷. Тим більше, коли стороння, т. зв. “третя сторона” штучно підіграє за давнений конфлікт. Нацистський та большевицький окупаційні режими, які вміло посилювали українсько-польське протистояння, переслідували свої стратегічні цілі.

Після поділу Польщі німці бачили підконтрольну Польську державу в її етнографічних межах, натомість совети категорично виступили проти. Договором про дружбу і кордони від 28 вересня 1939 р. большевики поступилися нацистам територією Лемківщини, Холмщини і Підляшшя, які опинилися в німецькій зоні окупації. У ноті, врученій польському послу в Москві В. Гржибовському, було лицемірно підкреслено: “Радянський уряд не може також байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті напризволяще, залишилися беззахисними”²⁸. У відозві командувача Українського фронту С. Тимошенка були такі заклики: “Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну у безправну колонію, які тебе ополячували, в болото затоптали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх у бидло, в рабів”²⁹.

Дослідник Степан Макарчук стверджує, що “у 1939–1941 рр. на українсько-польські стосунки, на взаємне психологічне сприйняття противника накладалася радянська політика у Західній Україні та німецька – в Генеральному губернаторстві. В умовах радянської окупації Західної України вже під час виборів до Народних Зборів польську меншість піддано дискримінації. На 1 484 депутати зборів поляків було приблизно 60 осіб, або ж 4,4 %, хоча їх частка серед населення Західної України (Галичини і Західної Волині) разом становила 25,75 %. Перші радянські репресії у 1939 р. найбільше стосувалися поляків: було заарештовано 5 406 поляків, 2 779 українців та 1 439 євреїв. Але вже у 1940 р. кількість арештованих українців майже зрівнялася з кількістю арештованих поляків (15 515 поляків, 15 024 українців та 10 924 євреїв), а в 1941 р. – відповідно 5 360 українців, 1 058 поляків та євреїв.

Радикальні заходи радянської влади травмували національні почуття поляків: польську мову витіснили із системи управління, шкільної та вузівської освіти. Перестали виходити сотені міжвоєнних польських періодичних видань. Репресії стосувалися і українців, однак поляки пов’язували своє суспільне становище з намірами і діями української спільноти. Польська меншість, що перебувала досі на привілейованому становищі, майже цілком позбулася економічно спроможної верстви: поміщиків, підприємців, банкірів. Зрозуміло, що під репресії потрапили й економічно спроможні верстви українського населення, але їх частка серед осіб

²⁷ Голубко В. “Лицарська легенда” Листопадових 1918 р. боїв за Львів / В. Голубко, В. Рутар // Військово-науковий вісник. – Львів: АСВ, 2013. – Вип. 19. – С. 28.

²⁸ Кучерена М. Історія Волині: 1939–1941 рр.: навч. посіб. / М. Кучерена. – Луцьк: “Волинська обласна друкарня”, 2006. – С. 185.

²⁹ Там само. – С. 186.

своєї національності не була аж дуже помітною, і це створювало враження, що саме поляків радянський режим душить найсильніше”³⁰.

Радянський режим провадив двоюaku політику супроти поляків, яких у ССРСР перебувало близько мільйона. Після т. зв. “фільтрації” громадян польської національності Політбюро ЦК ВКП(б) постановою від 15 березня 1940 р. вирішило знищити польських офіцерів, які перебували в концтаборах Козельська, Старобельська, Осташкова, як “непридатних для використання під час утворення польської дивізії”. Їх закатували енкаведисти в Катині у квітні 1940 р. А з тих поляків, які погодилися співпрацювати, більшовики планували створити т. зв. “п’яту колону”, очевидно перед нападом на Німеччину. Так 2 листопада 1940 р. начальник НКВД Л. Берія звернувся до Й. Сталіна з пропозицією сформувати дивізію з польських військовополонених і використати її на випадок війни з Німеччиною. Він повідомив, що шляхом фільтрації було відібрано 24 польських офіцери (3 генерали, 1 полковник, 8 підполковників, 6 майорів і капітанів, 6 поручників та підпоручників), які бажали брати участь у неминучій, на їхню думку, німецько-советській війні на боці ССРСР. Згодом генеральний штаб РККА і відповідні структури НКВД розпочали формування дивізії, яка була узаконена постановою Совнаркому ССРСР від 4 червня 1941 р.³¹

Восени 1939 р. на українських землях у складі Генерального губернаторства (ГГ) українці перехопили ініціативу від поляків, які ще не оговталися від поразки, для налагодження організованого національного життя. Вперше за кілька століть почали функціонувати українські культурно-освітні заклади, школи, кооперативи, громадські та професійні товариства, виходило декілька часописів, працювали друкарні, відроджувалася церква тощо. Щоправда, українці теж не були тут готові повністю перейняти владу на місцях. Нерідко по містах і селах були сформовані мішані українсько-польські управи, які затверджувалися німецькою окупаційною адміністрацією.

Очевидець так описує тогочасну ситуацію на Закарзонні: “Поляки втратили голову зовсім. Одні повтікали, другі поховалися, треті відмовляються від будь-яких функцій. Для них розвал Польщі був надто сильним і несподіваним ударом. Вони просто не можуть зжитися із новою ситуацією, вірять у яесь чудо, що поверне їм, що було”³².

Німці сприяли українцям настільки, наскільки на них розраховували в своїх геополітичних цілях, а також, щоб протиставити їх полякам. Адже поляки становили в ГГ 65 % населення, а українці лише 24 % мешканців краю, тому їх легше було контролювати. Польське підпілля змушене було визнати: “Якщо до війни в таких містах, як Сянок, Кросно, Жешув, Ярослав та інших проживала незначна кількість українців, то після 1940 р. вони цілком перетворилися на українські осередки”³³. Згодом поляки, оговтавшись від шоку поразки та окупації, поступово налагоджують

³⁰ *Макарчук С.* Українсько-польський конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції / С. Макарчук // Волинь у Другій світовій війні: зб. наук. та публіцист. ст.; гол. ред. та упоряд. М. Кучерепа. – Луцьк: “Волинська обласна друкарня”, 2005. – С. 90.

³¹ *Климків Ю.* Радянський фактор у розвитку збройних сил Польщі (1943–1956) / Ю. Климків. – Острог, 2007. – С. 23–25.

³² *Гоцький В.* Спогади сина Перемишльської землі / В. Гоцький. – Львів: Свічадо, 2005. – Ч. 2. – С. 120.

³³ *Сергійчук В.* Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – 2-ге вид., доп. – Київ: ПП. Сергійчук М. І., 2009. – С. 70.

своє організоване національне життя, створюючи підпільні бойові організації, наводять політичні контакти із еміграційним урядом. Також вони намагалися проникнути у німецькі урядові структури на місцях і звідти проводити свої антиукраїнські акції. Спроби українців політично порозумітися з поляками не принесли успіхів. Натомість поширюється польська агітація на виселення українців за Сян, вони при цьому погрожували: “Не стане дерев, щоб вас вішати”³⁴. Озброєні польські банди почали нападати на українські оселі, нищити майно. Український часопис повідомляв про звірства поляків: “Напад 5 польських бандитів із сокирами в руках на людей в Громадському Домі с. Хорів біля Ярослава. У висліді 11 українців є важко ранених, а багато потурбованих”³⁵. Також очевидці розповідали про “Страшні звірства поляків на Стрийщині. Схопили молодого хлопця, повідтинали йому вуха, ніс, викололи очі й опісля облили бензиною та підпалили..., а 12-х хлопців кинули живцем до каналу”³⁶.

Вже на початку 1941 р. розпочинається терор супроти українців Холмщини. У січні 1941 р. документально засвідчено, що “... польські поліцаї та війти, які залишилися ще по деяких повітах, стараються українському населенню якнайбільше дошкулити – дальші часті шарварки, важкі контингенти та страх перед недалеким примусовим вербунком до праці в Німеччині...” Польські фольскдойчі, переважно з Познанщини, котрих німці переселили на Холмщину, всіляко знущалися з українців, б’ючи останніх, вигуквали: “Що ви хцеце Україне будовать? Завалілісьце Польське... ваша маць”³⁷.

Натомість українські дослідники наводять приклади лояльного ставлення українців до поляків: “Молодий поляк, який утік із полону з-під Одеси, місцеве населення, українці, переховали його і допомогли добратися додому.

– Ні в одній хаті, – каже він, – мені не відмовили шматка хліба і всюди я міг переночувати”³⁸. Утікаючи з радянського полону, польський вояк Анджей Лацинський із району Підгайців на Тернопільщині через Львів добрався до Ліманової, а згодом згадував: “По дорозі не мав жодних прикростей з боку українців. Ночував по українських хатах, де завжди мене гостинно приймали і давали їсти... Добрався я до Бахова над Сяном, звідки українці в білий день перевезли мене через Сян”³⁹.

На той час польський еміграційний уряд та політичні сили не змінили свого ставлення до української проблеми. Вони вважали, що українці неспроможні до державницького життя, тому планували після закінчення війни зберегти довоєнні кордони і “статус кво” поляків на західноукраїнських землях. Але були окремі реалістичні аналітики, які спростовували загальну опінію: “Українці мають цілком розвинену національну свідомість, власні національні ідеали, власну історію і традиції, літературу і мистецтво. Український народ має на цих землях майже всі суспільні верстви населення, необхідні для нормального розвитку нації, зокрема

³⁴ *Кубійович В.* Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941. Історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – С. 180.

³⁵ Краківські Вісти. Народній часопис Генерального Губернаторства. – 1940. – 4 лютого. – С. 4.

³⁶ Там само. – 1940. – 7 квітня. – С. 4.

³⁷ *Сергійчук В.* Поляки на Волині у роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук. – Київ: Українська видавнича спілка, 2003. – С. 45–46.

³⁸ *Воропай О.* В дорозі на Захід. Щоденник утікача / О. Воропай. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1970. – С. 9.

³⁹ *Макарчук С.* Українсько-польський конфлікт... – С. 91–92.

численну інтелігенцію. Українці мають великі організаційні здібності, завдяки яким, а також самовідданій праці одиниць і всього суспільства в цілому створили тут розвиненішу, ніж поляки, кооперацію... Українці Галичини були повноцінною сформованою нацією у західноєвропейському розумінні цього поняття, а тому, незважаючи на значний економічний і культурний внесок поляків у розвиток цієї землі, вони (поляки) мали бути готові до можливої її втрати”⁴⁰. Але переважна більшість польського підпілля, перебуваючи на шовіністичних позиціях, стверджувала, що “мусимо намагатися очистити східні кресли від інтелігентів русинів-українців. Вони єдині можуть бути перешкодою втілення наших цілей (планів), коли прийде відповідна хвилина...” Також поширювали вказівки, як треба знищувати українців: “Тутешніх українців-русинів намагайся підбурювати проти радянської влади, страх їх, що буде голод, що москалі всіх їх вивезуть углиб Росії... Намовляй їх виїжджати масово до Німеччини, бо так позбудемося найбільших ворогів... Намовляй до протирадянського повстання, а потім давай знати про все радянській владі...”⁴¹.

З початком нацистсько-радянської війни польський еміграційний уряд з надією на активну допомогу альянтів (союзників по антигітлерівській коаліції) під час переговорів із керівниками ССР домагався визнання довоєнних кордонів. Знову ж таки польсько-радянські домовленості були спрямовані супроти українців. Поляки називали українців германофілами, на що Сталін відповів: “Так, але це були ваші українці, не наші. Ми їх повністю винищимо”⁴². Аналізуючи польські та німецькі документи, український історик Володимир Косик доводить, що з початком німецько-радянської війни поляки були стурбовані можливістю створення Української держави і тому все робили для того, щоб цього не сталося. Німецькі репресії вони пов’язували із активністю українців. Тому вже на зламі 1941–1942 рр. польське підпілля закривалося і почало винищувати українських діячів в Генеральному Губернаторстві. Також жоден із польських політичних рухів не мав наміру відмовитися від українських територій. Вони твердили, що “німці вигадали... український народ для своїх потреб і тепер створюють цей народ... Одним словом, Україна – це німецький обман, а також обман кількох десятків українських активістів, навчених і вишколених у німецьких школах, спочатку австрійських, а тепер гітлерівських”⁴³.

Очевидно, що Акт проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. у Львові стимулював ворожість поляків супроти українців, хоча українські націоналісти, проголошуючи державність, не висловлювали неприязні до інших народів, зокрема польського. Натомість поляки стверджували: “Ті, хто зрадив Польщу, є нашими ворогами, з якими будемо боротися з безоглядністю. Зрада мусить бути таврована і покарана. Ніхто не зможе уникнути цієї кари. Українська реbelieя,

⁴⁰ *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Льюшин. – Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська академія”, 2009. – С. 130–131.

⁴¹ *В’ятрович В.* Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / В. В’ятрович. – Київ: Вид. дім. “Кієво-Могилянська академія”, 2011. – С. 56–57.

⁴² *Макарчук В.* Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.). Історико-правове дослідження / В. Макарчук. – Київ: Атіка, 2007. – С. 165.

⁴³ *Косик В.* Правда історії. Роки окупації України 1939–1944: зб. статей / В. Косик. – Київ: Українська видавнича спілка, 2008. – С. 125–126.

яка готується в Східній Малопольщі, стрінеться з нашим рішучим спротивом і мусить бути покарана”⁴⁴. Українські дослідники переконані, що ескалація польсько-українського конфлікту почалася саме у 1941 р., коли польське підпілля промовляло: “Жменя українських молойців приїхала з тевгонським збором до одвічного польського городу, гнізда “орлят”, і проголосила незалежність “держави української”... Для жмені молойців, провідників самозванної Української Держави – “Іванів” – вистачить ще куль і шибениць” та вчинило низку нападів на українські поселення і визначних громадських діячів та представників інтелігентських кіл Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини⁴⁵. У 1942 р. конфлікт посилили німецькі переселенські акції, котрі мали за мету, як писав Гімлер у листі до Франка, “щоб ми в тому терені використовували рівновагу між поляками і українцями і в такий спосіб могли там краще панувати”⁴⁶. Саме імперський постулат “поділяй і володій” використовував гауляйтер Райхскомісаріату “Україна” Еріх Кох, коли прагнув: “щоб поляк при зустрічі з українцем убив його, а українець хотів убити поляка. Якщо при цьому вони по дорозі уб’ють по одному євреєві, то ми досягнемо того, що нам потрібно”.

Поява на Волині та Поліссі радянських партизанів наприкінці 1942 р. ще більше ускладнила українсько-польський конфлікт, який перейшов у найгострішу стадію в 1943–1944 рр. Восени 1942 р. радянський штаб партизанського руху почав засилати розвідувальні загони, яких нерідко ліквідували українські націоналісти. Документи стверджують, що заслані на Волинь групи “не знающие территории, искали помощи на месте. И находили ее прежде всего у поляков, так как по украинским деревням, находящимся под влиянием националистов, им грозила опасность провокации и провала”⁴⁷. Диверсійний загін Д. Медведєва, в якому провокаційною терористичною діяльністю займався Н. Кузнєцов, до речі, під час замахів на німецьких генералів він залишав документи ОУН, а також співпрацював із польським підпіллям рухом. Водієм у Пауля Зіберта був поляк Я. Камінський. Українські джерела наголошували: “Упродовж 1942 р. польський терор зростає – із міст і містечок перекинувся на села, де винищували освітянську інтелігенцію, керівників кооперативів, хорів, діячів “Просвіт”, священників.

Хмизу у вогонь підкидає поява в регіоні у 1942 р. крупних з’єднань червоних партизанів. Вбачаючи в українському самостійницькому русі головного конкурента, радянські партизани у своїй діяльності природно спираються на польське населення Волині й Полісся... Власне польсько-більшовицький союз у боротьбі з українським самостійницьким рухом був освячений Й. Сталіним і В. Андерсом ще під час розмов 4 грудня 1941 р. в Кремлі, коли радянський вождь пообіцяв спільними силами “ліквідувати” українців.

У 1943 р. головними базами, з яких червоні партизани здійснюють антиповстанські акції й напади на “націоналістичні села”, стають польські колонії. У відповідь повстанці пацифікують агресивні польські оселі. Також об’єктами нападів повстанських загонів стають господарські об’єкти німців, якими у 80 % випадків керують польські

⁴⁴ В’ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942–1947... – С. 84.

⁴⁵ Сергійчук В. Трагедія Волині... – С. 16–19.

⁴⁶ Макаруч С. Українсько-польський конфлікт... – С. 94.

⁴⁷ . “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...” Красные партизаны Украины. 1941–1944: малоизученные страницы истории. Документы и материалы / [авт. сост.: А. Гогун, А. Кентий]. – Киев: Украинский издательский союз, 2011. – С. 369.

фахівці”⁴⁸. Очільник Армії Крайової (АК) Т. Комаровський (“Лавина”) звітував у Лондон еміграційному уряду: “Советские отряды сражаются хорошо, вооружены очень хорошо, обмундированы убого. Отношение к полякам безукоризненное, украинцев и немцев расстреливают”⁴⁹. Також польський звіт за квітень 1943 р. стверджує, що “совєти” були причетними до деяких найкривавіших подій на Волині⁵⁰.

У тих складних умовах, коли від окупантів страждало насамперед мирне населення, провід ОУН і УПА ініціює низку переговорів із польською стороною. На початку березня 1943 р. польський генерал С. Ровецький повідомив Лондон, що українці прагнуть розпочати спільні дії проти німців і комуністів. Але прем’єр В. Сікорський поставився до українських ініціатив негативно. Натомість поляки у відозві закликали українців не шукати України ні в Галичині, ні на Волині, “а на ріці Дніпро, в Києві та Харкові”⁵¹.

Тоді українські націоналісти у відозвах радили полякам переноситися за Буг, на свої етнічні землі. В одній із відозв констатовано: “Поляки! Чи не бачите, що вами торгують? Чи ви не бачите, що ваші “союзники” плюють вам у лице? Чому так є? Тому, що ваші провідники вибрали невластивий шлях до вашого визволення. Ваше місце як поневоленого народу не в таборі імперіалістів, що хочуть поневолити і знищити всі поневолені народи, а в революційному таборі поневолених народів. Ваша боротьба повинна йти не в руку з московським імперіалізмом, що хоче вас знищити, а проти московського і німецького імперіалізмів. Вашим політичним гаслом повинно бути не загарбання чужих територій при допомозі ворожих вам імперіалізмів, а будова власної держави на власній етнографічній території. Свобода народам – свобода людині – це повинен бути ваш клич у боротьбі”⁵².

Польське підпілля, звертаючись до співвітчизників у німецьких мундирах, теж визнавало, що: “В українського й польського народів один кат: кривавий Гітлер. Хай же ніхто з вас не заплямує честі поляка братовбивчою боротьбою в ім’я інтересів нашого споконвічного ворога! Зброю, яку ви дістали від німця, скеруйте в груди німця”⁵³. Волинський окружний делегат уряду Польської Республіки зазначав: “Більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу в самообороні і взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо ж їм це не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, що обороняються, зброю і людей, потихеньку втікають до лісу, а через пару днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення”⁵⁴.

Польський наступ на українців проходив хвилями із заходу на схід. У багатьох випадках були задіяні поліцаї у німецьких мундирах. У ГГ в рядах поліції перебувало 25 тис. поляків і лише 5 тис. українців. Жахливі мордування мирного населення Волині збільшилися після того, як у квітні 1943 р., за наказом націоналістичного

⁴⁸ ОУН і УПА в 1943 році. Документи / [упоряд.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький]. – Київ, 2008. – С. 33–34.

⁴⁹ “...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...” ... – С. 109.

⁵⁰ Гунчак Т. Поляки і українці під час Другої світової війни / Т. Гунчак // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 43.

⁵¹ Там само. – С. 44.

⁵² Цит. за: В’ятрович В. Друга польсько-українська війна... – С. 88.

⁵³ Сергійчук В. Трагедія Волині... – С. 42.

⁵⁴ Там само. – С. 42–43.

підпілля, українська поліція перейшла повним складом в УПА. Їх замінили поляки, спроваджені німцями із Польщі. На криваві події відреагували відповідні українські інституції. У пропагандивних матеріалах Українського Центрального Комітету зазначалося: “Ми з поляками війни не хочемо. Не ми зачали. Стверджуємо, що поляки, ніким з українців не спровоковані, розпочали безоглядний наступ на українство. В Люблинським і Краківським (дистриктах) згинули сотки українців з рук польських терористів: голови і урядники Українських комітетів, мужі довір’я, учителі, священники, війти, солтиси, поліцисти, веркшущи, взагалі передові громадяни – падали і падають від польських куль. Від багатьох місяців стріляють наших людей, а ми не роздували тих подій. Зорганізоване українське громадянство досі не допустило до того, щоб які-небудь елементи жирували на таких справах.

Не допустимо до роздування протипольських настроїв, бо не хочемо війни з поляками”⁵⁵.

З приводу польсько-українського конфлікту опублікував статтю “Україна і Польща” під іменем Ю. В. Борович архітектор нормалізації взаємин 1935 р., один із п’яти віце-маршалків довоєнного сейму Василь Мудрий, який наголошував: “Поляків схилити до лояльності щодо партнера можна лише силою і то переважаючою силою... І це повинно стати аксіомою нашої політики щодо поляків. Інакше нема причини погоджуватися і вести з ними переговори, бо нічого з них не буде. Так говорять історія століть. А в неї треба чогось учитися”⁵⁶.

Навесні 1943 р. загострилося польсько-українське протистояння. Саме в той час простежувалася криза у польсько-радянських стосунках, а причина – оприлюднення німцями за допомогою представників із нейтральних країн фактів масових жертв поляків у Катині. Тому українські дослідники констатували: “На квітень–травень 1943 р. виникає цікава ситуація – українці вже переходять до відкритого повстання проти німецької окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, натомість поляки все більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та її силових структурах, сподіваючись у момент надходження фронту на територію колишньої Другої Речі Посполитої підняти повстання і силами підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу і відновити на цих землях польську державність... У польських планах, які були розроблені в квітні 1943 р., йшлося не про що інше, як про нову окупацію українських етнічних земель.

Зважаючи на агресивні польські приготування і дивовижні ситуативні союзи між поляками і більшовиками, поляками та німцями, командування УПА і керівництво ОУН(Б) на північно-західних землях України було зобов’язане застосувати силу, щоб зберегти єдність українських земель.

18 травня 1943 р. Д. Клячківський у відозві до поляків закликав їх покинути службу в німців. Поляки відповіли жорстокою пацифікацією с. Дермань 29 травня 1943 р.

На початку червня Д. Клячківський (“Клим Савур”) попередив поляків про “нову Гайдамаччину та Коліївщину...”, “слуги Москви та Берліна” повинні пам’ятати про здатність українців помститися за свої кривди.

⁵⁵ Там само. – С. 21.

⁵⁶ Цит. за: *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький; пер. з пол. Є. Петренка. – Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – С. 164–165.

Намагання ОУН(Б) і УПА налагодити контакти з Делегатурою польського уряду на Волині зірвала АК... Удар загонів УПА по польських самооборонних базах і колоніях 11-12.07.1943 був превентивним актом, здійсненим з метою запобігти реалізації польських планів, які мали врешті-решт завершитися новою окупацією українських земель”⁵⁷.

Головне командування УПА у відозві за червень 1943 р. констатувало: “29.05 – напад німців на Дермань, Залуже на Здолбунівщині.

Другого дня поляки, під проводом німців, щільно обступили село, почали мордувати людей, грабувати дорібок, палити хати, чоловіків, які намагалися втікати, стріляли, жінок забивали прикладами та кололи багнетами, дітям розбивали голови або живих кидали у вогонь.

... Між помордованими розпізнано вже сто трупів.

У мордуванні і катуванні німцями українського населення беруть масову участь поляки.

Не маючи ніяких ворожих замірів супроти польського народу та бажаючи й йому здобути для себе Самостійну Національну Державу на своїй етнографічній території, ми мусимо ствердити, що поляки, які замешкують у незначній меншості в українських землях, зокрема на Волині та в Поліссі, ведуть злочинну проти-українську роботу...”⁵⁸

Аналізуючи розповіді очевидців, різні дослідження, академік Ярослав Ісаєвич зробив висновки: “Взаємні звинувачення: досить частими є описи катувань. Викольвання очей, відрізування носів і вух, відрубування голови, навіть розпінання. Безсумнівними є досить численні факти гвалтування жінок, убивств старих чоловіків і жінок, дітей, навіть немовлят, скидання до криниць трупів і поранених”⁵⁹.

У жахливих злочиннях поляки звинувачували українських націоналістів, а керівництво тогочасного польського підпілля визнавало: “Мордування поляків відбувається постійно, але немає характеру діяльності керованої згори”⁶⁰. Натомість у багатьох польських публікаціях гіперболізовані сцени катувань, також безпідставно звинувачено українців у масовому садизмі та кількість жертв збільшено в десятки разів. Скрупульозний аналіз джерел є тому підтвердженням. Якщо проводити аналогії, то потрібно згадати страшні злочиння большевиків у тюрмах Західної України влітку 1941 р.: “На подвір’ї тюрми була ціла гора трупів. В яких були повідрізані язика, виколені очі, в головах позабивані цвяхи. Деякі мали стягнену з ніг і рук шкіру. Відрізані в жінок груди були поприбивані цвяхами до тіла чоловіків, вагітним жінкам вийнято плід і вклено його до розпороного живота чоловіків...”⁶¹ Український дослідник В. Сергійчук зазначав: “Більшовицькій владі, особливо в той час, коли треба було підштовхнути польське населення до виїзду в Польщу, стало вигідно розпалювати цей конфлікт навіть під маркою бандерівців. Один з

⁵⁷ ОУН і УПА в 1943 році. Документи. – С. 34–35.

⁵⁸ Там само. – С. 177–178.

⁵⁹ Ісаєвич Я. З хроніки трагічного протистояння. Замість передмови / Я. Ісаєвич // Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. – Львів, 2003. – С. 23.

⁶⁰ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів... – С. 148.

⁶¹ Злочини комуністичної Москви в Україні вліті 1941 року. – Нью-Йорк: Вид-во ПРОЛОГ, 1960. – С. 50.

енкаведистів на псевдо “Ванька”, котрий увійшов у довір’я українських повстанців у буковинських Карпатах, признався Службі безпеки ОУН, що він відрубав голови старій польській жінці і хлопчиків в Берегометі для того, щоб скомпроментувати УПА перед громадськістю”⁶².

Письменник Н. Шеремета у доповідній записці Н. Хрущову так описував діяльність радянських партизанів: “Особенно жестокостью отличились партизаны Федорова. Я был свидетелем, как полицаев били до крови, резали ножами, поджигали на голове волосы, привязывали за ноги и на аркане конем волочили по лесу, обваривали горячим чаем, резали половые органы...”⁶³

Згідно з польськими джерелами, втрати мирних мешканців у Володимир-Волинському районі Волинської області – 2446 осіб, українців – 65. Український дослідник Ярослав Царук стверджував: поляків загинуло – 426, а українців – 1451⁶⁴. У деяких випадках поляки приписують українцям свої злочини. Також порівняльна таблиця жертв, за В. та Є. Семашками (на ці дані часто посиляється Г. Мотика) і Я. Царуком, вказує на те, що кількість жертв поляків завищена у 4, 1 раз, а кількість українців занижена у 25 разів. Різниця стосовно поляків – 1 916 осіб, українців – 617 осіб⁶⁵.

Українські автори опублікували польські злочиння супроти українців: “Масові вбивства провідних українців почали поляки на Холмщині вже в квітні 1942 р. За 1942–1943 рр. – 394 особи. На 1944 р. – повне винищення сіл Холмщини і Грубешівщини – вирізування впень всього населення разом із жінками і дітьми.

Поляки доносили НКВД і Гестапо на українців.

Весна 1944 р. – перекидання польських боївок із Польщі на західноукраїнські землі – на Зборівщину з Варшави 600 бойовиків; із Волині – 400. До них приєдналося 500 місцевих.

Польський терор на Холмщині.

13-14.03.1944 р. польська банда спалила 14 українських сіл та розстріляла або замордувала до 1 500 українців – понад 70 % – жінки і діти.

Польська банда в убивстві виявляє такий садизм, перед яким блікнуть усі інші, про які доводиться де-небудь чути. Прикладом у селі Шимаховичах польські жінки ходили з підлітками добивати ранених, грабували майно. В селі Сагринь розіп’яли в церкві двоє малих дітей, на хори принесли соломи та підпалили храм. Дитині священика викрутили руки, а жінку четвертовано. В тому ж селі одну маму та двоє дівчаток роздерли навпіл. У с. Терембінь вкинули кільканадцять дітей до криниці. В селі М’якому спалили дерев’яну церкву. Попалено каплички, природо-рожні хрести, понівечено могили полеглих”⁶⁶.

Дуже агресивно супроти українців поводитися польські ксьондзи. Нерідко вони очолювали ексекюторів. Натомість українські священики виявляли більше

⁶² *Сергійчук В.* Трагедія Волині... – С. 75.

⁶³ “...Создать невыносимые условия для врага и всех его пособников...” – С. 123.

⁶⁴ Матеріали круглого столу “Геополітичний вимір Волинської трагедії в контексті українсько-польського міжнаціонального конфлікту 1939–1947 років” (Львів, 23 червня 2003 р.). – Львів: Видавничий центр Галицького інституту, 2003. – С. 6.

⁶⁵ *Сергійчук В.* Трагедія Волині... – С. 198.

⁶⁶ *Садовий О.* Куди прямують поляки. Видання Організації Українських Націоналістів. З друкарні ОУН ім. Євгена Легенди, 1944 / О. Садовий // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 163 зв.–166.

співчуття до поляків, хоча повсюдно підтримували українських повстанців. Вражає уяву патологічна зятість польських жінок. З донесення повстанців: “Уночі 10.04.1944 р. боївка з 25 людей провела ліквідацію польського села. Зади як кару за доноси місцевих поляків (оригінал донесення на гестапо в Дрогобичі маємо в руках) на українських громадян. Жінок і дітей відставлено на село. Були випадки спротиву жінок, яких ліквідовано. Доньки вчителя Бадецькі кричали: “Татусю, не буй сен. Русіні нас мордуйов, але на ніх теж пшийдзе час. Наруд польські помсьці нашон смерць. Нех гіне Україна”⁶⁷.

Я. Царук зазначав: “16.07.1943 р. осадник Кіт Вацлав застрелив просто на дорозі серед білого дня Володимира Войтовича, який їхав фірою на конях із жінкою полячкою Аделькою і сином Владиком. Дружина осадника кричала: “Забій еше те гадувке і того малого гада!”

У дослідженні “Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.” Я. Царук писав: “Екзекуцію українців на хуторі Капітули біля с. Верби здійснювали поляки, серед яких були жінки і підлітки. У той час, як роззували на подвір’ї побитих, у хаті полячки й підлітки грабували все, що було, роздягали жінок і дітей, знімали взуття. 26.02.1944 р. «Виводзь тих бандитув» – всіх постріляли”⁶⁸.

Дослідники стверджують, що українці, одружені на полячках, старалися вислужитися перед поляками: “Українець Михайло Зозуля 1900 р. н., одружився на полячці Бандиловській. Вихрестившись на поляка, він зі шкіри пнувся, аби довести, який із нього достеменний поляк. З іншими поляками напав він на своє село Видранку: лопатою вбив двоюрідного брата п’ятнадцятирічного Миколу Кудирського; власноручно спалив хату своєї матері Марії, рідного дядька Йосипа Якименка і своєї бабці, забравши худобу і все майно”⁶⁹. Виродки є у кожного народу. Правда було й таке, коли польські родини переховували українців, а українці поляків або попереджали про небезпеку.

Аналізуючи польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни, українські дослідники наголошують, що немає документального підтвердження того, що керівництво ОУН і УПА прагнуло цілковито звільнити Волинь і Полісся, а пізніше Галичину від поляків⁷⁰. Дехто стверджує, що на поляків нападали волинські селяни, але не з наказу боївки ОУН чи командирів підрозділів УПА, а стихійно з метою звільнення своєї землі від польських колоністів⁷¹.

Жахливі екзекуції над мирним населенням вчиняли й загони кримінальних банд, озвірілі в умовах війни військовослужбовці, які опинилися в запіллю ворога, провокатори, що видавали себе за націоналістів. Але поляки на цих землях перебували все ж у кращому становищі, бо вони могли розраховувати на підтримку офіційних урядових структур. Особливо ця допомога була відчутною на

⁶⁷ Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 412.

⁶⁸ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. ... – С. 43, 126.

⁶⁹ Там само. – С. 31.

⁷⁰ Zaskilniak L. Ukraiński ruch narodowy i sprawa Polski w latach drugiej wojny światowej / L. Zaskilniak // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 2004. – Т. 9. – Zeszyt 1(33). – С. 81.

⁷¹ Hud B. Українці і Полacy на Наддніпрзу, Во́льниу і в Гали́ціи Вшходній в ХІХ і пiewсзкій по́лові ХХ віку: зарыс історії конфліктів спoleczno-етничных / В. Hud. – Львів; Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2013. – С. 316–322.

завершальному етапі війни, коли у 1944–1945 рр. радянська влада і формування військових та репресивних органів залучали їх до боротьби з українськими націоналістами. Натомість українці були беззахисними, окупанти німецькі й радянські поводитися нахабно й жорстоко з цивільним населенням. Лише оунівське підпілля та озброєні формування УПА намагалися обороняти українське населення. Поляки не змогли закріпитися на західноукраїнських землях і в 1944–1946 рр. змушені були їх покинути. Вони не змогли перебороти гординю і піти назустріч українській стороні: боротися за “нашу і вашу свободу” проти нацистів та більшовиків за власні суверенні держави. Деякі українські дослідники стверджують, що справедливий кордон між Польщею та Україною мав би проходити вздовж р. Вепр, що за 60–80 км західніше р. Буг⁷². Слушними є роздуми Є. Філіпчука: “Як завжди суперечливі погляди на історію найчастіше виникають там, де сходяться інтереси двох або кількох сусідів. Кожен із них пише свою історію, претендує на спірні території разом із населенням або без нього, не погоджується на розмежування, що об’єктивно склалися тощо.

Теперішні політики та історики обох зацікавлених сторін воліють уникати згадок про глибоко законсервовані несправедливості стосовно українського і польського населення цих прикордонних земель.

Брутальність, з якою супроводжувалось “зачищення” від українського населення та православної церкви прикордонних земель у повоєнних межах, була наслідком війни. Людей, у яких в руках зброя, міняє саме вона, а не церква чи віра. Є зброя – вона має стріляти. Саме зброєю військові, а з ними політики прикривали свої дії. Важко розраховувати на толерантність в умовах великої руїни та великого зрушення людських мас, до яких привела війна...”⁷³.

На підставі достовірних історичних джерел і надбань дослідників можна зробити такі висновки щодо українсько-польського протистояння: без ретельного аналізу історичних подій, тривалого співжиття українців та поляків важко збагнути причини й наслідки запеклого протистояння; потрібно визнати, що ніколи державний народ не зрозуміє бездержавного; на жаль, поляки не спромоглися підтримати українців у їхніх державницьких устремліннях в роки Другої світової війни; для українських націоналістів ворогами були насамперед окупанти: більшовики та гітлерівці, а також шовіністично налаштовані поляки. Згодом поляки змушені були поступитися територіями під тиском Москви і теж постраждали від вимушеної депортації, коли з УРСР до Польщі було евакуйовано 789 982 особи, а з Польщі – 482 800; на Закарпатті польська влада пішла на примусове виселення автохтонів, коли внаслідок операції “Вісла” з квітня по серпень 1947 р. було насильно вивезено на т. зв. “землях отзисканих” (звідки виїхало понад 11 мільянів німців) близько 150 тис. українців. Без сумніву, у роки найважчих випробувань народ в цілому, як і кожна людина зокрема, повинні залишатися такими, щоб прийдешнім поколінням не було соромно за діяння пращурів...

⁷² Філіпчук Є. Забужани. Історія Отчого краю у дослідженнях, роздумах, спогадах, описах / Є. Філіпчук. – Луцьк: СПД Гадяк Жанна Володимирівна, друкарня “Волиньполіграф”, 2013. – С. 63.

⁷³ Там само. – С. 21, 55–56.

Ihor Havryliv. Ukrainian-Polish conflict on the eve and during World War II: analysis of contemporary research

The article analyses perspectives of Ukrainian and Polish researchers on the bloody conflict taking place on the western Ukrainian lands on the eve and during World War II. It examines these events through the prism of universal human values. It stresses that the confrontation between the two neighbouring peoples had lasted for many years and escalated significantly during the interwar period and ensuing war years. It is argued that to a large extent this was caused by unequal conditions rooted in absence of Ukrainian statehood.

Key words: Ukrainian-Polish conflict, interethnic relations, occupation regimes, armed struggle, World War II, reconciliation attempts.

УДК 94(477.43/44)“1943”

Віталій СОЛОВЕЙ

РЕЙДИ УПА НА ПОДІЛЛІ В 1943 РОЦІ

Досліджено рейди УПА на теренах Поділля (Кам'янець-Подільська, Вінницька області) в 1943 р., організовані з метою поширення національно-визвольного руху на Центральну та Східну Україну. Простежено динаміку цих рейдів, діяльність військових відділів УПА та їхнє суспільно-політичне значення в боротьбі проти нацистського окупаційного режиму та партизанського руху.

Ключові слова: Українська повстанська армія, Поділля, Кам'янець-Подільська область, Вінницька область.

Друга світова війна для України була вкрай важким періодом, оскільки агресори розглядали її як елемент геополітики двох наддержав – Німеччини та Радянського Союзу, яким намагалися протистояти Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА). Доступ до архівів радянських спецслужб дав змогу історикам комплексно вивчати проблематику, проте у сучасній історіографії недостатньо актуалізовано проблему діяльності УПА на території Поділля (Кам'янець-Подільська та Вінницька області).

Серед публікацій, які висвітлюють тему визвольного руху на Поділлі, є нова серія “Літопис УПА”, зокрема збірники документів і матеріалів про діяльність ОУН та УПА¹. Особливої уваги заслуговує збірник документів “ОУН і УПА в 1943 р.” (упорядники О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук)². Цікаві свідчення в боротьбі з повстанським рухом містять документи, що розкривають історію створення та діяльності Кам'янець-Подільського партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова³. Під час написання статті використано документи ОУН і УПА та силових структур УРСР, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), а також документи партизанського руху в Державному архіві Хмельницької області (ДАХО). Певний вклад у висвітлення

¹ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / [упоряд. О. Вовк, І. Павленко]. – 724 с.; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2006. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали / [упоряд. О. Вовк, С. Кокін]. – 1445 с.; Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2007. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА / [упоряд. О. Ішук, С. Кокін]. – 912 с.

² ОУН і УПА в 1943 році. Документи / [упоряд.: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький]. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – 347 с.

³ Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. Збірник документів / [упоряд., передм. та комент. В. Г. Берковського]. – Київ; Хмельницький: ПП Поліграфіст-2, 2015. – 440 с.

діяльності УПА на Поділлі зробили історики Іван Патриляк⁴, Володимир Косик⁵, Анатолій Кентій⁶, Олександр Вовк⁷, Петро Содоль⁸.

На думку істориків, формування загонів Української повстанської армії відбувалося протягом п'яти осінньо-зимових місяців 1942–1943 рр. і закінчилося в лютому 1943 р⁹. Через те, що взимку 1943 р. радянські партизани почали рух із своїх баз у Білорусії на територію України: Берестейщину, Ковельщину, Костопільщину, Сарненщину, а згодом Житомирщину, Луччину та Рівненщину, траплялися випадки пограбування місцевого населення партизанами, які забирали одяг, продовольство, іноді підпалювали українські села. Протистояння німецьких і партизанських загонів змусило ОУН активізуватися. Саме з 1943 р. бандерівці почали використовувати різні форми збройної боротьби на території Волині, Полісся, Поділля¹⁰. Вже 7 січня 1943 р. начальник Українського штабу партизанського руху (УШПР) Т. Строкач доповідав члену Політбюро ЦК КП (б)У Л. Корнійцю: «В окремих місцевостях українські націоналісти створюють свої нелегальні організації для боротьби з німецькими окупантами під гаслом «За самостійну Україну без німців»»¹¹.

У березні 1943 р. простежували масове дезертирство до лісу членів української допоміжної поліції¹². Наприкінці березня 1943 р. протистояння загонів УПА і німців особливо посилювалося. Жорстокі сутички відбувалися на Луччині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Сарнинщині, Лановеччині й у Славутських лісах Кам'янець-Подільської області. З 25 по 31 березня відділи УПА відбили атаки німців на Деражню Кам'янець-Подільської області, чинили активний спротив біля с. Антонівка на Кременеччині¹³.

У квітні 1943 р. німецькі органи повідомляли, що націоналістичне підпілля поширилося на територію північної та центральної частини Волині, а також у Шепетівському, Славутському, Ізяславському районах Кам'янець-Подільської області¹⁴. У ніч з 10 на 11 квітня 1943 р. збунтувалося близько 150 членів допоміжної поліції (90 українців і 60 поляків) у Ярмолинцях Кам'янець-Подільської області, де

⁴ Патриляк І. «Встань і борись, слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія / І. Патриляк / Центр дослідження визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.; *Його ж.* 1943 рік в історії ОУН і УПА / І. Патриляк // Український визвольний рух. – Львів, 2009. – Зб. 13. – С. 133–195.

⁵ Косик В. Українська Повстанська Армія (Короткий історичний огляд) / В. Косик. – Стрий, 1992. – 34 с.

⁶ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. – Київ, 2008. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942–1956. – 415 с.; *Його ж.* Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. / А. Кентій. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – 287 с.

⁷ Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр. / О. Вовк // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2006. – Зб. 8. – С. 164–224.

⁸ Содоль П. Українська повстанча армія, 1943–49. Довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк, 1994. – Т. 1. – 199 с.

⁹ Патриляк І. «Встань і борись, слухай і вір...»... – С. 197.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 210–210зв.

¹¹ Патриляк І. «Встань і борись слухай і вір...»... – С. 197.

¹² ОУН і УПА в 1943 році... – С. 12.

¹³ Патриляк І. 1943 р. в історії ОУН і УПА... – С. 147.

¹⁴ ОУН і УПА в 1943 році... – С. 12.

було вбито дев'ять німецьких офіцерів. Повстанці прямували до Людвипільських лісів. Німці зібрали війська в Проскурові та Старокостянтиніві. Вирішальний бій відбувся у Людвипільському лісі, у якому німці зазнали поразки, проте в таборі повстанців виникли непорозуміння між українцями та поляками. Поляки повірили обіцянкам шефа СД, котрий гарантував їм життя, вони здалися німцям, однак гітлерівці їх розстріляли¹⁵. В середині квітня 1943 р. відділи УПА вели бій з переважними німецькими частинами поблизу с. Берездів Кам'янець-Подільської області, в результаті якого загинуло 7 німців, кілька було поранено¹⁶.

З метою знищення українського визвольного руху нацисти використовували проти повстанців цілі військові з'єднання. Районами найбільшого зосередження німецьких військ були Березне, Людвипіль, Мізоч, Острог, Шумськ, Кременець. Тут дислокувалося два угорських полки, полк есесівців та полк, сформований із казахів та узбеків. В результаті боїв загони УПА відійшли з Полісся та півночі Волині на південь, в райони Кам'янець-Подільської та Тернопільської областей, а це було лише на руку повстанцям, оскільки дало змогу поширити свій вплив на сусідні з Волинню райони Славутських лісів аж до Проскурова, Ярмолинця, Кам'янця-Подільського¹⁷.

Вояки ОУН і УПА протягом квітня знищили близько 600 військових і цивільних німців, у відповідь німці убили щонайменше три тисячі селян та заручників¹⁸. До речі, у квітні 1943 р. райхскомісар України Ерік Кох у своєму звіті відзначав, що на території Волині лише два райони повністю звільнені від повстанців. Найбільш небезпечні для нацистів були околиці Кременця–Костопіля–Рівного. В результаті сутичок із загонами УПА німцям вдалося утриматися лише у великих містах і районних центрах, у селах перевагу мали українські повстанці (за винятком півдня Поділля і частково Волині)¹⁹. Чисельність повстанських загонів у квітні сягнула приблизно 8–10 тис. вояків²⁰.

Згідно з радянськими документами відділи УПА до квітня 1943 р. в активній сутичці з червоними партизанами не вступали: “З квітня 1943 р. націоналісти почали відкрито переслідувати партизан. Почали напади не тільки на малі групи, але й на великі загони”²¹. Так, в кінці квітня відділу УПА вдалося в Славутських лісах затримати 18 більшовицьких парашутистів під керівництвом командира групи Д. Медведєва. До рук повстанців потрапило багато вибухівки, яку планували використати для підризу залізничного полотна на шляху Шепетівка – Здолбунів²².

Протидіяти повстанському рухові мав Кам'янець-Подільський обласний штаб партизанського руху (начальник С. Олексенко), до якого входили такі об'єднані партизанські загони під керівництвом І. Шитова: 1. Загін ім. М. Хрущова – командир І. Шитов, комісар І. Скубко; 2. Загін ім. В. Чапаєва – командир Шевчук, комісар

¹⁵ УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942–1950 рр. – Б. м., 1960. – Т. 2. – С. 10.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 214зв.

¹⁷ Косик В. Українська Повстанська Армія... – С. 9–10.

¹⁸ ОУН і УПА в 1943 році... – С. 19.

¹⁹ Косик В. Українська Повстанська Армія... – С. 10.

²⁰ Патрляк І. 1943 р. в історії ОУН і УПА... – С. 152.

²¹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р-1941. – Спр. 1. Оп. 1. – Арк. 80.

²² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 215.

Федоров; 3. Загін ім. У. Кармелюка – командир Федоров, комісар Мартинов; 4. Загін “За батьківщину” – командир Шишко, комісар Кляцький; 5. Загін ім. Ф. Михайлова – командир А. Одуха, комісар Г. Кузовков. У партизанських загонах Шитова станом на квітень 1943 р. воювало 579 осіб²³.

28–29 травня 1943 р. в Білорусії відбулася нарада партизанських формувань Правобережної України, на якій зібралися члени УШПР та ЦК КП(б)У. На зібранні обговорювали питання про боротьбу з УПА та самостійницьким рухом. У червні 1943 р. зафіксовано важкі бої між червоними партизанами та українськими повстанцями, коли радянські партизани Кам’янець-Подільської області під командуванням С. Олексенка та І. Шитова намагалися прорватися з Поділля і південної Волині на Полісся через Шепетівські і Славутські ліси, на кордон Білорусії та України, до створених з’єднанням О. Сабурова партизанських баз і аеродромів²⁴.

Наприкінці липня 1943 р. на межі Рівненської і Кам’янець-Подільської областей у Суразьких лісах відбулося зіткнення між повстанцями та більшовицькими партизанами з групи ім. Ф. Михайлова²⁵. Партизанське з’єднання ім. Ф. Михайлова було сформовано у Славуті наприкінці 1941 р. У січні 1943 р. командир А. Одуха та комісар Г. Кузовков намагалися вийти до Полісся з метою з’єднання з військовими базами О. Сабурова та Д. Медведева. В лютому Одуха зі своїми загонами вирушив на південь Волині та Північне Поділля (Кременець, Шумськ, Острог, Славута). Місцем їхньої дислокації були ліси, де оперували відділи УПА Воєнної округи (ВО) “Богун”. Намагаючись встановити контакт із українськими повстанцями, А. Одуха 5 травня 1943 р. почав переговори з місцевими керівниками ОУН і командуванням УПА. Обидві сторони домовилися про взаємний нейтралітет, який 7 червня партизанами було порушено (користуючись моментом, радянські партизани ловили і страчували кур’єрів, розвідників УПА, утискали місцевих жителів).

Командування УПА прийняло рішення ліквідувати або витіснити загонами А. Одухи з лісу с. Теремне, що знаходилося на межі Рівненської, Тернопільської та Кам’янець-Подільської областей. Повстанці почали наступ куренями “Осипа”, “Крука”, сотнею “Острога” й загонами місцевої самооборони 25 липня на світанку. Табір більшовиків і поляків, розташований у лісі, був міцно укріплений, а доступи до нього заміновані. Спочатку повстанці напали на польський табір, в результаті чого поляки втратили 23 особи і відступили до Шумська. Згодом упівці із сотні “Борсука” атакували табір червоних партизанів. Табір (300 чоловік) розташовувався в дубовому лісі на горі і мав дуже зручну стратегічну позицію: партизани на відстані бачили противника. У разі наближення загонів УПА партизани відкривали по них кулеметний вогонь, в результаті чого упівці з невеликими втратами (8 осіб убитими і 7 пораненими) відступили. Бій тривав цілий день, під вечір повстанці почали обстрілювати партизанський табір із мінометів²⁶. Після декількох безуспішних спроб 27 липня радянським партизанам таки вдалося вирватися з оточення, і загін А. Одухи змушений був відступити у Славутсько-Острозькі ліси в районі сіл Дорогоща – Сільче – Півнева Гора²⁷. Документи УПА вказують на втрати ворога в

²³ ДАХО. – Ф. Р-1941. – Спр. 1. – Оп. 1. – Арк. 15.

²⁴ ОУН і УПА в 1943 році... – С. 23.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 220.

²⁶ Там само. – Арк. 220; *Патриляк І.* 1943 р. в історії ОУН і УПА... – С. 164–165.

²⁷ Джерела до історії партизанського з’єднання ім. Ф. М. Михайлова... – С. 22.

кількості 500 осіб, а радянські – 700 осіб відповідно²⁸. Однак ці дані недостовірні. С. Олексенко у своєму звіті відзначав значну перевагу бандерівців у силі, вказуючи цифру 3 тис. осіб²⁹.

Влітку–восени 1943 р. радянські партизани-парашутисти вчинили ряд терористичних акцій проти мирного населення деяких сіл: Смотричівка, Тинна, Карабичіїв, Калинки Смотрицького району, Іванківці, Борщівка Сатанівського району, Борщівці Ярмолинецького району Кам'янець-Подільської області. Партизани грабували місцеве населення, палили будинки, вбивали місцевих жителів³⁰. Ось як виправдовував дії радянських партизанів в одному з документів С. Олексенко: “І били, і громили, худобу, хліб забирали і т. д. Це ще тому, що націоналісти вбивали багатьох диверсантів, і злість була, кипіла в кожного партизана до кожного західняка. Ну як же? Його товариш загинув не від руки німця, а від руки західняка. Були випадки, коли партизани спалювали села. Наприклад, с. Більчаки Людвипільського району в липні 1943 року спалено з'єднанням т. Шитова. Звичайно такі дії відштовхували народ від нас і наближали до націоналістів, до “своїх хлопців””³¹.

Відділи УПА рухалися з Волині та Полісся в центральні області України в основному з літа 1943 р. Метою такої передислокації була допомога місцевим мережам ОУН у Житомирській, Вінницькій та Кам'янець-Подільській областях в боротьбі з нацистами, а також створення місцевих повстанських відділів. Такі формування були створені на території Вінниччини та в Уманських лісах під керівництвом Омеляна Грабця (“Батька”)³².

У червні 1943 р. силами українських підпільників захоплено добре захищені військові продовольчі склади у Шепетівці, а поблизу міст Горохів та Острог зосередилися значні сили повстанців³³. У червні відбувся бій поблизу міста Славути (Кам'янець-Подільська обл.) між відділами І. Климишина (“Крука”) та німцями, в якому загинуло троє повстанців³⁴. Головна ціль рейдів вояків ОУН і УПА до центральних і східних українських земель – закріпитися на цих теренах та продовжити справу, яку ще 1941 р. розпочали учасники похідних груп. Це давало змогу довести місцевим жителям, що військо УПА не є бандитами, як трактувала їх радянська пропаганда, а борниками за українську незалежність³⁵. Так, 30 червня 1943 р. з нагоди річниці проголошення Акту відновлення Української Держави на територію Кам'янець-Подільської області було організовано пропагандивний рейд за спеціально складеним маршрутом. Кожна чота мала свого пропагандиста, який згідно з відповідними інструкціями мав проводити урочисті збори населення. Повстанці поширювали відповідну літературу, листівки, пов'язані з цими подіями. Населення по-різному ставилося до таких заходів. Деякі вважали, що це

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 220; Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова... – С. 312.

²⁹ ДАХО. – Ф.Р-1941. – Спр. 1. – Оп. 1. – Арк. 80.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 222.

³¹ ДАХО. – Ф. Р-1941. – Спр. 1. – Оп. 1. – Арк. 57.

³² Содоля П. Українська повстанча армія, 1943–49... – С. 19.

³³ Патрляк І. 1943 р. в історії ОУН і УПА... – С. 160.

³⁴ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів: у 2 т. / О. Денищук. – Рівне: ППДМ, 2008. – Т. 2: Галичина та Східна Україна. – С. 150.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 217.

переодягнені німці, а коли дізнавалися, що це УПА, були дуже здивовані, тому налаштовані були вороже. Інші ставилися досить лояльно, наприклад, у Ляхівцях (нині Білогір'я) населення позитивно сприйняло збори, на які прийшло багато людей. У містечку Плузжне повстанцям люди розповідали, як після бою відділів “Крука” в червні 1943 р. поблизу містечка німці схопили пораненого упівця: “Мучений німцями, на запит, де табір і хто в ньому є провідником, стрілець відповів: “На це не хочу відповідати”. На питання, що він зробив би, якби його вилічили й випустили на волю, цей відповів: “Пішов би назад в Українську Повстанчу Армію”. Що ти там робив? – питали знову німці. “Забив би перед смертю ще пару німецьких гадів!” – сказав повстанець. Після цього його німці розстріляли. “Це був справжній герой”, – говорили селяни”³⁶. У регіоні діяла велика кількість сексотів та донощиків, які тероризували місцеве свідоме населення, тому упівці планували навіть операцію з метою ліквідації таких елементів.

У липні 1943 р. відділи УПА посилити свої позиції на території Волині, Полісся та Поділля³⁷. Протягом липня повстанці вчинили 295 військових акцій проти німців, 682 саботажів на залізниці, 119 атак на господарські об'єкти. В серпні активність повстанців посилилася: 391 напад на нацистські опорні пункти, 1 034 залізничних диверсії, 151 атака на господарські будівлі³⁸. Так, у серпні 1943 р. відділ І. Золотнюка (“Довбенко”) вступив у бій із німцями неподалік села Кам'янка Славутського району. Тоді ж відбувся бій сотні “Тура” неподалік села Жуків Березівського району³⁹.

У жовтні 1943 р. на територію Кам'янець-Подільської області були скеровані відділи “Шуляка”, “Квітки”, “Крутія”, “Крука”. Але діяльність їх була малоефективною, траплялися випадки дезертирства через низький моральний дух⁴⁰. Відділ “Шуляка” наприкінці жовтня 1943 р. прибув на цю територію у кількості 14 осіб, з двома кулеметами, фінками, трьома крісами-автоматами. Проте деякі вояки відділу одразу відійшли на Волинь, а частина, що залишилася, поширювала серед населення листівки. Сюди ж надійшла чота “Крутія” (21 чоловік), але через свою неувважність натрапила на німців, тому розпалася. Згодом із повстанців “Шуляка”, “Крутія” та “Крука” сформовано відділи, які в Сатанівських лісах були поділені на три підрозділи та розійшлися у різних напрямках. Один відділ під керівництвом “Шуляка” скеровано на Волинь. Інший на чолі з “Квіткою” відійшов на територію “Тараса” (Ярмолинецький район), а звідти на Волинь. “Крук” свій відділ відіслав трьома частинами у різні сторони. Сотня Леоніда Конвалюка (“Хмари”) потрапила в оточення німців, чота “Зірки” була захоплена в полон⁴¹. З приводу цього в одному із звітів зазначено: “Моральний стан тих чот, що йшли на той терен, досить поганий. У відділах багато п'яниць, а інші грабіжники, шукають за здобиччю. Гарних людей можна почислити по руці”⁴².

³⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся... – С. 343.

³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 84. – Арк. 218 зв.

³⁸ Косик В. Українська Повстанська Армія... – С. 12.

³⁹ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів... – С. 156–158.

⁴⁰ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів... – С. 109.

⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля... – С. 424–425.

⁴² Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр... – С. 164–165.

На думку П. Содоля, формування УПА закінчилося в листопаді 1943 р., коли було створено Головну команду УПА і її Головний військовий штаб (ГВШ). УПА мала діяти в трьох Генеральних воєнних округах (ГВО). Кожен ГВО було поділено на воєнні округи (ВО)⁴³. Територіально УПА станом на кінець 1943 р. поширювала свою діяльність на чотири воєнні округи (ВО), зокрема ВО “Богун” № 02 на чолі з Петром Олійником (“Еней”) діяла на теренах Південної Рівненщини, Кременеччини та східного Поділля⁴⁴. В листопаді 1943 р. відділи “Олега”, “Кропиви”, “Гордієнка” групи “Еней” відбули у рейд на Кам’янець-Подільщину, Житомирщину, Вінниччину⁴⁵. Ці відділи перед походом були поділені на три групи: 1. бійці “Кропиви” мали завдання просуватися в напрямку на Шепетівські ліси до Житомира (через Гриців, Лагунь, Бердичів); 2. вояки “Гордієнка” – через Проскурів, Летичів; 3. група “Олега” через Старокостянтинів, Летичів до Вінниці.

Перед рейдом групу “Кропиви” поділено на три сотні під керівництвом “Бульби”, “Бистрого” та “Буланого”, які мали рухатися північніше від Коростева та південніше від Шумська та Ляховець. “Кропива” з чотою потрапив у німецьку засідку, був поранений та втратив чотирьох повстанців, в результаті чого чота розпалася. “Бульба” дістався до Баранівки, але через брак харчів та втрату зв’язку з командиром “Кропивою” 2 листопада повернувся назад, вступаючи в бої з червоними партизанами та німецькими шуцманами. Сотня втратила одного вояка, ще один був поранений. Сотенний “Бистрий” також рушив чотами в напрямку Житомира, дві чоти під керівництвом чотоного “Довбуша” повернулися на Кременеччину, втративши п’ять повстанців, мали вони трьох дезертирів. “Бистрий” дістався місця призначення, проте, не вийшовши на зв’язок із “Кропивою”, повернувся назад. Повстанці сотні “Буланого” почали масово дезертирувати і, як зазначалося в звіті, “Буланій” сам повернувся додому. Всіх дезертирів у кількості 24 осіб було розстріляно. Отже, група, яка рухалася у напрямку Житомира, зазнала провалу. У відділах УПА “Бистрого” і “Бульби” було чимало дезертирів, хворих та поранених, вони також не виконали завдання. Головною причиною провалу, на думку командирів, була велика кількість німецьких опорних пунктів, складність із харчуванням (особливо в околицях Шепетівки), чимало зрадників, погані умови, погане забезпечення (амуніція, карти)⁴⁶.

Командир групи “Гордієнка”, який рухався через Проскурів, Летичів після дводенного рейду залишив її через хворобу. Командування повстанцями перейняв сотник “Ярема”. 27 листопада група зіткнулася з німцями поблизу с. Купель Волочеського району. В бою вдалося знищити три автомашини та вбити 30 німців, а також здобути одну фінку, три кріса, три пістолета. Переслідуваний ворогом “Ярема” з відділом вступив у новий бій поблизу с. Заруддя Красилівського району поблизу шосе Старокостянтинів–Проскурів. Втративши зв’язок з іншими відділами, група повернулася в околиці с. Білозірка Лановецького району Тернопільської області. Група “Олега” дісталася Вінниці, де зв’язалася з Омеляном Грабцем (“Батьком”). Він розділив сотню на чоти по районах, одна чота повернулася назад. Решта разом

⁴³ Содоля П. Українська повстанча армія, 1943–49... – С. 24.

⁴⁴ Там само. – С. 19; Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА... – С. 177.

⁴⁵ Кентій А. Збройний чин українських націоналістів... – С. 109.

⁴⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь, Полісся... – С. 345–346.

з “Олегом” та сотенним Остапом Качаном (“Саблюком”) залишилися у Вінниці. У звіті шефа Південної ВО “Еней” “Черника” відзначено, що причиною невдач був низький ідейний рівень командирів, а також невміння чот і роїв діяти самостійно⁴⁷. Про це свідчать також випадки переходу на сторону радянських партизанів. В одному із звітів вказано, що з 8 на 9 листопада 1943 р. поблизу с. Лисогірка Теофіпольського району Кам’янець-Подільської області сотня УПА під командування “Тскри” (укомплектована із “східняків”) перейшла на бік “червоних”⁴⁸.

Восени 1943 р. за наказом “Крука” сотнею “Гордієнка” командував Ярослав Білинський (“Бистрий”), який із Шумського району відбув у Кам’янець-Подільську область у район міст Проскурів–Старокостянтинів. Розформувавши сотню на 10 груп по 10 стрільців, він наказав рейдувати районами області, проте діяли вони недовго і невдовзі повернулися в Тернопільську область поблизу Лановець. В листопаді 1943 р. за наказом “Еней” Я. Білинського було призначено курінним і передано в його розпорядження сотні “Довбуша” і “Богуна”, які мали рейдувати у Вінницькій області. В грудні 1943 р. сотні “Довбуша”, “Богуна” і “Яреми” діяли в Літинському та Жмеринському районах⁴⁹.

У листопаді-грудні 1943 р. на східні терени (у Кам’янець-Подільську і Вінницьку області) скеровано виокремлену з групи “Богуна” групу “Кодак”⁵⁰. Це було пов’язано з тим, що наприкінці 1943 р., за рішенням Проводу ОУН на чолі з Р. Шухевичем, усі збройні відділи УПА реорганізовано в три крайові командування: УПА-“Північ” (діяла на території Волині і Полісся), УПА-“Захід” (Галицькі землі) та УПА-“Південь” (організована наприкінці січня 1944 р.)⁵¹. Остання складалася із групи “Кодак”, виокремленої зі складу ВО № 02 “Богун” групи УПА-“Північ” та крайового проводу ОУН ПСУЗ. Група УПА-“Південь” мала поширювати свою діяльність на теренах Кам’янець-Подільської, Вінницької та південної частини Київської областей⁵². На початку 1944 р. УПА-“Південь” очолив В. Кук (“Леміш”)⁵³. До її складу входили курені під командою О. Качана (“Саблюка”), І. Климишина (“Крука”), Я. Білинського (“Бистрого”), С. Савчука (“Наливайка”), М. Скорупського (“Макса”) та ін⁵⁴.

Отже, весною 1943 р. УПА почала свою активну національно-визвольну боротьбу. Рейди спочатку у північні, а потім центральні райони Кам’янець-Подільської були ефективними. Поширення впливу на центральні та східні українські землі дало змогу УПА закріпитися на цих теренах і допомогти місцевим мережам ОУН у Вінницькій та Кам’янець-Подільській областях боротися проти нацистів. І хоча траплялися випадки порушення дисципліни в рядах повстанців (дезертирство, грабежі, невиконання наказів), до кінця 1943 р. Головній команді УПА вдалося організувати армію, яка мала зосередити свої сили в боротьбі проти німецького та радянського тоталітарного режимів.

⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь, Полісся... – С. 346–347.

⁴⁸ Там само. – С. 457.

⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 9: Боротьба проти повстанського руху... – С. 183–184, 203.

⁵⁰ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь, Полісся... – С. 22.

⁵¹ Содоля П. Українська повстанча армія, 1943–49... – С. 24.

⁵² Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942–1943 рр.) / Ю. Щур // Український визвольний рух: наук. зб. – Львів, 2008. – Зб. 12. – С. 67.

⁵³ Патрляк І. “Встань і борись, слухай і вір...” – С. 218.

⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля... – С. 16.

Vitaliy Solovey. UPA raids on the territory of Podillia in 1943

The article analyses UPA raids on the territory of Podillia (Kamenets-Podilsky and Vinnytsia regions) in 1943, organized in order to spread a national liberation movement to the Central and Eastern Ukraine. It highlights dynamics of these raids, activities of the UPA military units and their social and political importance in a struggle against the Nazi occupation regime and the Soviet partisan movement.

Key words: Ukrainian Insurgent Army, Podillia, Kamianets-Podilskiy region, Vinnytsia region.

УДК [94(477.81):329.7УНРА]“1944/1948”

Ярослав АНТОНЮК

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЛЯ УНРА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Проаналізовано діяльність підпілля Української народно-революційної армії на території України у післявоєнний період. З'ясовано, що помітних результатів вдалося досягти лише на півночі Рівненської обл. Саме на цих теренах у 1944–1948 рр. діяла підпільна мережа “7-ї Північної групи УНРА”.

Ключові слова: підпілля УНРА, ОУН, “Комітет 7-ї Північної групи”, “бульбівці”, Тарас Боровець.

Непересічна історична постать Тараса Боровця – “Бульби” привертає увагу багатьох дослідників. Однак, післявоєнний період діяльності “бульбівського” підпілля на території України істориками належно не висвітлений. Опираючись на документи, більшість з яких ще не було введено до наукового обігу, спробуємо заповнити прогалини у наукових дослідженнях українського визвольного руху ХХ ст.

З наближенням лінії фронту більшість керівників УНРА виїхало на Захід, де продовжило боротьбу з радянською владою. Перед підпільниками, які, легалізувавшись, залишилися на території України, Тарас Боровець поставив два головні завдання: вирвати місцеве населення з-під впливу “бандерівців” та підготувати його до антирадянського повстання, яке повинно було вибухнути одночасно з новою військовою Радянською Союзу проти країн Заходу¹.

Після розгрому силами коаліції нацистського Райху навесні 1945 р. “бульбівське” підпілля активізувало свою діяльність. За документами органів держбезпеки, уродженцем Рівненщини “Орелюком” було створено “Комітет УНРА в Україні”, який охоплював Рівненську, Волинську, Житомирську, Львівську, Станіславську, Вінницьку, Київську та Запорізьку області. Ймовірно, що розвиток мережі УНРА був значно перебільшений. Аналізуючи доступні документи, зауважуємо, що більшменш помітних організаційних успіхів “Комітету” вдалося досягнути лише на півночі Рівненщини, де він отримав назву “7-ма Північна група УНРА”².

Першим її політичним провідником був Петро Кудра (“Одинець”)*. Після його виїзду у травні 1945 р. до Львова, місце керівника зайняв Степан Гожий

¹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи / [упоряд. С. Сердюк, В. Сергійчук]. – Київ: КПП Сергійчук М. І., 2011. – С. 347.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 198.

* Кудра Петро Михайлович (“Одинець”), 1911 року народження, уродженець м. Степань Рівненської обл. Із 1938 р. очолював Українську Народну-Демократичну партію (УНДП) в Степанському р-ні. Восени 1939 р. нелегально перейшов кордон на станції Майкін біля Білостока.

(“Горькавий”)*⁴. Військову референтуру очолив Олексій Никитенко (“Чубатий”)[†], політичну – Григорій Кудра (“Ярема”)[‡], розвідки та контррозвідки Трифон Дідух (“Мирон”)[§], господарчу “Горькавий” (тимчасово), зв’язку – “Гайдук”^{¶5}.

Територіально “7-ма Північна група УНРА” охопила підпільною мережею шість районів Рівненщини^б. Керівником УНРА в Здолбунівському р-ні був Степан Мойсієць (“Сіач”)**^б, у Костопільському р-ні – Матвій Гожий^{††}, у Дубенському р-ні –

Прибув до Варшави, а звідти до м. Холм. На пропозицію Тараса Боровця вступив у травні 1940 р. до товариства “Українського мистецтва”. Був одним із соратників “Тараса Бульби”. Користувався псевдом (“Довбаний”). Весною 1941 р. працював у книжковому магазині в м. Холм. Взимку 1942 р. за його завданням зайняв посаду заступника старости Березнівської волосної управи. Мобілізований у жовтні 1943 р. до загону групи “Заграва” УПА-Північ. Діяв на Сарненщині. Мав псевдо “Атинець”. Весною 1944 р. дезертирував з УПА та повернувся додому.

* Гожий Степан Іванович (“Горькавий”, “Верещака”), 1921 року народження, уродженець хутора Труди Степанського р-ну Рівненської обл. Походив із родини українських лютеран. Навчався у Рівненській, Луцькій, Яворівській, Коломийській гімназіях. Рідний брат Михайло працював на районним провідником ОУН. З літа 1940 р. співпрацював із Тарасом Боровцем. Після війни здобув педагогічну освіту. Працював учителем фізики та математики в середній школі с. Малинськ Березнівського р-ну Рівненської обл. Арештований 18 вересня 1948 р. УМДБ Рівненської обл. Засуджений 13 серпня 1949 р. ОН при МДБ СРСР до 25 р. таборів. Покарання відбував у Карлазі. Після звільнення оселився в м. Караганда. Реабілітований 14 вересня 1992 р. Виїхав 1998 р. до сина в США.

⁴ Повстанський рух отамана Бульби-Боровця. Дослідження, спогади, документи / [упоряд.: Й. Пацула, Є. Шморгун]. – Рівне: Азалія, 1998. – С. 76.

[†] Никитенко Олексій Якимович (“Чубатий”), 1922 року народження, уродженець хутора Конотоп Степанського р-ну Рівненської обл. З 1943 р. в підпіллі УНРА. Студент Львівського медінституту.

[‡] Кудра Григорій Михайлович (“Ярема”), 1916 року народження, уродженець хутора Погулянка, мешканець хутора Конотоп Степанського р-ну Рівненської обл. Арештований 18 вересня 1948 р. УМДБ Рівненської обл. Засуджений ОН при МДБ СРСР від 13 серпня 1949 р. до 25 р. таборів. Звільнений 9 липня 1956 р. Реабілітований.

[§] Дідух Трифон Артемович (“Мирон”, “Запізнілий”, “Горобей”, “Сухар”), 1928 року народження, уродженець с. Золотолін Деражненського р-ну Рівненської обл. Видавав себе за переселенця з Польщі.

⁵ Архів Управління Служби безпеки України у Рівненській області (далі – Архів УСБУ РО). – Ф. П. – Спр. 10349. Кримінальна справа Гожого Матвія Григоровича та ін. (в трьох томах). – Т. 2. – Арк. 185.

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 198.

** Мойсієць Степан Петрович (“Сіач”), 1919 року народження, уродженець с. Золотолін Деражненського р-ну Рівненської обл. З березня 1943 р. під псевдом “Мрія” служив чотовим у сотні поручника УНРА “Мухи”. Влітку 1943 р. повернувся додому. Працював медфельдшером. З 1944 р. завідувачем районного відділу охорони здоров’я, а з 1945 р. – головою районної ради Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву України в Здолбунівському р-ні.

^{††} Гожий Матвій Григорович, 1925 року народження, уродженець хутора Труди Степанського р-ну Рівненської обл. Працював учителем початкової школи. Арештований 22 жовтня 1948 р. УМДБ Рівненської обл. Засуджений ОН при МДБ СРСР 13 серпня 1949 р. до 10 р. таборів. Помер 22 листопада 1949 р. Реабілітований прокуратурою Рівненської обл. від 14 вересня 1992 р.

Марія Бондарець*, Деражненському р-ні – Павло Дідух†. Очевидно, із розвитком підпільної мережі планували поділ на підрайони та станиці. Наказом 418/45 від 4 лютого 1945 р. керівником Стиденського району УНРА “Міжлісія” призначили Трихона Дідуха (“Мирона”). Його район поділявся на два підрайони. Західний “Лівобережжя” на чолі з Петром Степанчуком (“Нечаєм”) та східний – “Правобережжя”, який очолив Федір Бородавка (“Беркут”).

2 вересня 1945 р. у “Лівобережжі” відбулося перше засідання “Комітету 7-ї Північної групи УНРА” під головуванням “Горькавого”. Було затверджено “Зобов’язання” члена УНРА: “Я свідомо і добровільно вступаю в члени борців-революціонерів за волю нашого народу, клянусь перед Богом, Батьківщиною і товаришами по справі, що в боротьбі за звільнення України від усіх загарбників та їх агентів-прислужників не пошкодую своїх сил, здоров’я, крові, а в разі потреби і життя. Тому всі доручення і рішення своїх зверхників буду виконувати точно і сміливо. Суворо тримати підпільну конспірацію своїх товаришів, свято берегти таємницю, хоч би прийшлося вмерти від рук катів українського народу. В чому поможи мені, Боже!”. Члени Комітету написали листа до керівництва УНРА за кордоном з проектом власної печатки, затвердженої секретарем “Юрком” та головою “Остапом”. Ймовірно, планували налагодити лінію зв’язку та передати звіт про уже зроблене.

На засіданні присутні констатували, що двічі (10 лютого та 10 липня) було випущено “накази революційних листів”, учасники наради зосередили увагу на пропаганді. Запланували до 1 січня 1946 р. забезпечити “організаційну мережу” районів (провідник та районний військовик) інструкціями, призначити у кожному селі “політичного провідника”, який повинен був організувати зв’язок з іншими селами та районом. Для цього рекомендували призначити “міжзвітних зв’язкових” з-поміж жінок. Також “політичний провідник” повинен був підбирати й рекомендувати “військового коменданта” свого села. Останній повинен був відповідати за вишкіл військових кадрів та облік військового майна.

На засіданні затвердили рішення посилити видавничу діяльність, референтура пропаганди відповідає за цю ділянку. Військову референтуру зобов’язали посилити у районах військової підготовки, поділити бойову силу на “чоти” та “рої”. Господарчу – забезпечувати матеріальну підтримку роботи інших референту; підготуватися до зими; робити сховища взуття та одягу. “Державну охорону” – створити районні відділи. Посилити конспірацію. При них організувати підрозділи розвідки та контррозвідки, які повинні стежити за подіями в терені.

* Бондарець Марія Герасимівна, 1926 року народження, уродженка с. Теслугів Козинського р-ну Рівненської обл. Закінчила Дубенське педагогічне училище. Навчалася на другому курсі Кременецького вчительського інституту. Арештована 4 листопада 1948 р. УМДБ Рівненської обл. Засуджена ОН при МДБ СРСР від 13 серпня 1949 р. до 10 р. таборів. Звільнена 12 серпня 1955 р. Реабілітована 17 квітня 1992 р.

† Дідух Павло Артемович, року народження, уродженець с. Золотолин Деражненського р-ну Рівненської обл. Арештований 19 жовтня 1948 р. УМДБ Рівненської обл. Засуджений ОН при МДБ СРСР 13 серпня 1949 р. до 10-ти років таборів. Звільнений 30 квітня 1954 р. Реабілітований 31 серпня 1992 р.

⁷ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи... – С. 266.

Членам УНРА забороняли співпрацювати з “бандерівцями”. Постановили, що засідання “Комітету” будуть відбуватися через кожні два місяці, у випадку надзвичайних ситуацій – за потреби⁸.

Реалізуючи завдання, сформульовані на засіданні “Комітету”, 10 лютого 1946 р. референтура пропаганди “7-ї Північної групи УНРА” випустила карикатуру проти виборів до Верховної Ради СРСР, а Петро Кінда* виготовив за завданням “Орелюка” фіктивні печатки та штампи радянських установ⁹.

Взаємини із “бандерівським” підпіллям у цей час були неоднозначними. З однієї сторони давня ворожнеча ще не була забутою, а з іншої – обставини спонукали до на примирення, про що свідчить інформація керівника Костопільського надрайону ОУН Івана Кроля – “Зінька”†. Влітку 1947 р. до станичного с. Золотолин Костопільського р-ну прийшло троє нелегалів, які представилися “бульбівцями”. Вони заявили, що готові співпрацювати з місцевим оунівським підпіллям і мають зв’язок із Закордонним центром. На підтвердження цього дали станичному листівку, виготовлену в типографії. Ознайомившись із нею, провідник Крайового проводу ОУН Степан Янішевський (“Далекий”) наказав “Зіньку” налагодити зв’язок із цими “бульбівцями”¹⁰. Однак 20 червня 1948 р. о 23.00 до будинку станичного УНРА с. Золотолин Устима Жданюка підійшла боївка ОУН із трьох осіб на чолі з Костянтинем Ткачуком (“Чубатим”). Вони вимагали відчинити двері. Устим відмовився. Помітивши силует господаря оселі у вікні, оунівці убили станичного. Як згодом виявилось, його запідозрили у співпраці з оперативним співробітником МДБ Шапошніковим. Цей трагічний випадок налаштував жителів Золотолина, які підтримували УНРА, не лише проти “Чубатого”, а й усіх “бандерівців”. Родичі Жданюка виявили бажання брати участь у засідках на боївки ОУН та вступили до винищувальної групи. Увечері 27 червня 1948 р. боївкою УНРА вбито двох

⁸ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи... – С. 286–290.

* Кінда Петро Максимович, 1928 року народження, уродженець с. Мале Вербче Сарненського р-ну, мешканець с. Анилівка Деражненського р-ну Рівненської обл. Працював учителем початкової школи с. Постійне Деражненського р-ну Рівненської обл. На початку 1945 р. учасник УНРА. Закінчив 1946 р. Костопільське педагогічне училище. Арештований 17 липня 1948 р. УМДБ Рівненської обл. Засуджений ОН при МДБ СРСР від 13 серпня 1949 р. до 10-ти років таборів. Реабілітований 22 квітня 1992 р.

⁹ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи... – С. 347–348.

† Кроль Іван Федорович – “403”, “55”, “Зінько”, “Клим”, “Код”, “Лев”, “Остап”, “Семен”, “Сова”, “Чорнота”, 1918 року народження, уродженець с. Великі Селища Березнівського р-ну Рівненської обл. З літа 1941 р. служив в УНРА. Влітку 1943 р. перейшов в УПА. Очолив господарчу референтуру Людвипільського районного проводу ОУН. З листопада 1943 р. провідник Людвипільського військового району УПА. З травня 1945 р. провідник Костопільського надрайону ОУН. Перейшов у листопаді 1945 р. на сторону опозиційного Крайового провідника Степана Янішевського – “Далекого”. З червня 1946 р. організаційний референт опозиційного Крайового проводу “Одеса”. Керував роботою у північних районах Рівненської обл. Восени 1949 р. приїжджав на територію Волинської обл. для переговорів із провідником ОУН на ПЗУЗ Василем Галасою. Після цього приєднався до його структур. Загинув 13 травня 1951 р. у засідці відділу 2-Н УМДБ Рівненської обл. біля с. Корчин Костопільського р-ну Рівненської обл.

¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67426. – Т. 2. – Арк. 225–226.

учасників підпілля ОУН із Золотолина – Миколу Янчука та Кіндрата Хаменюка¹¹. Після цих убивств про налагодження співпраці важко було говорити.

Доленосними для “7-ї Північної групи УНРА” були події, які відбулися у Львові. Весною 1946 р. Петро Кудра зустрівся в м. Рівне із своїм знайомим, переселенцем із Польщі Василем Домбровським, який щойно прибув із Запоріжжя. Від нього він отримав евакуаційно-переселенський лист на прізвище померлого Івана Васильовича Ярещука¹². Із цими документами у липні того ж року прибув до Львова, де оселився за адресою: вул. Обертинська, будинок 30, квартира № 6 – у колишнього “бульбівця” Павла Конаша[†]. Невдовзі через свого знайомого Івана Кондрашця влаштувався працювати товарознавцем до обласної контори колгоспного будівництва.

Він отримав завдання встановити зв’язок із колишнім полковником УНР Іваном Литвиненком, який щоранку купував газету в кіоску на вул. Академічній. Крім того, 8 червня 1947 р. Кудра отримав від “Орелюка” через зв’язкового “Стрибуна” пропагандистські листівки – “За що ми боремося!”, “Український народ”, “Відозва до українців”¹³, а також завдання придбати у Львові не менш як 10 кг типографського шрифту. Для цього йому передали 700 крб. Кудра звернувся за допомогою до сусіда по квартирі – поляка Бартолемея Фалата[†]. Той охоче погодився закупити шрифт та отримав 500 крб. Через вісім днів Фалат передав Кудрі, через поляка Казика, загорнуте у папір замовлення¹⁴.

Очевидно, про це дізналися радянські органи держбезпеки. 27 червня 1947 р. Кудра, Конаш та Фалат були заарештовані співробітниками УМДБ Львівської обл. Через два дні арештували і студента Львівського медінституту Олексія Никитенка¹⁵. 18 липня 1948 р. оперативна група МДБ ліквідувала “боївку УНРА” Деражненського р-ну, яка складалася з 9-ти чоловік на чолі з Павлом Дідухом¹⁶. У вересні-жовтні 1948 р. УМДБ Рівненської обл. затримало Степана Гожого, Марію Бондарець,

¹¹ Державний архів Рівненської області. – Ф. 10. – Оп. 7. – Спр. 3. Копії спецповідомлень Деражненського РВ МДБ (1 січня – 20 листопада 1948). – Арк. 45–46, 75–76.

¹² Архів УСБУ РО. – Ф. П. – Спр. 10349. – Т. 2. – Арк. 181.

* Конаш Павло Єфимович, 1912 року народження, уродженець м. Харків. Походив із родини землевласника, яка 1918 р. емігрувала до м. Кременець Тернопільської обл. Восени 1939 р. нелегально перейшов радянсько-німецький кордон. Мешкав у Кракові та Холмі. Рідний брат Василь Конаш був одним із соратників Тараса Боровця. За завданням коменданта табору військовополонених Гольта, разом із німцями, у 1942 р. супроводжував 900 чоловік до м. Рівне.

¹³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 198.

† Фалат Бартолемей Іванович, мешканець м. Львів. Учасник підпілля Армії Крайової. Арештований у березні 1945 р. УМВС Львівської обл. Вилучено у нього велику кількість гербових печаток та штампів радянських установ, бланки евакуаційних листів та хімікати для виготовлення фіктивних документів. Покарання відбував на станції Інта, Комі АРСР. Звільнений 5 квітня 1947 р.

¹⁴ Архів УСБУ РО. – Ф. П. – Спр. 10349. – Т. 2. – Арк. 189.

¹⁵ Там само. – Арк. 351.

¹⁶ Тарас Бульба-Боровець. Документи. Статті. Листи... – С. 352.

Степана Мойсійця, Антона Жданюка*, Миколу Наливайка† та інших¹⁷. У Рівненському педагогічному інституті зарештовано групу УНРА з чотирьох осіб на чолі з Миколою Боришкевичем‡ та п'ять осіб у Костопільській педшколі¹⁸. Загалом по справі “7-ї Північної групи УНРА” проходило 28 осіб¹⁹.

У серпні 1947 р. у лісі біля хутора Погулянка Степанського р-ну співробітники МДБ у схроні знайшли: гвинтівку СВТ № 3652 1942 р. випуску, два магазини до неї, 29 патронів, два диски до автомата ППШ та 56 патронів до нього. 7 жовтня 1948 р. в іншому схроні на хуторі Погулянка відшукали: два ручних кулемети та три магазини до нього, дві гвинтівки російського взірця та 36 патронів до них. Крім того вилучили архів “7-ї Північної групи УНРА”. Серед вилучених предметів були: дерев'яна кругла печатка із тризубом у центрі та написом по колу “7-ма Північна група УНРА”, дерев'яний прямокутний штамп із написом “Головна Команда Північної групи № 7. 1945 р.”, протокол першого засідання “Комітету” від 2 вересня 1945 р., “Інструкція до організації районів”, “Зобов'язання”, частину щоденника за лютий – травень 1945 р., 120 штук листівок, виготовлених у типографії із назвою “Український народ!” за 30 жовтня 1945 р.²⁰

13 серпня 1949 р. відбувся суд над учасниками “7-ї Північної групи УНРА”. Вироком Особливої Наради при МДБ СРСР усі підпільники отримали тривалі терміни ув'язнення від 10-ти до 25-ти років таборів²¹.

Незважаючи на розгром впродовж 1948 р. органами МДБ останніх осередків підпілля УНРА, розшуки колишніх “бульбівців” тривали. Територіально вони не обмежувалися лише Західною Україною. Згідно з даними агента КДБ “Шестакова” за 24 липня 1954 р., на території Донецької обл. переховувався колишній сотенний “Поліської Січі” Михайло Рибачок§ та в Алуштинському р-ні Кримської обл. –

* Жданюк Антон Іванович, 1928 року народження, уродженець с. Золотолін Деражненського р-ну Рівненської обл. З літа 1941 р. навчався в Степанській гімназії. З березня 1943 р. стрілець у сотні поручника УНРА “Мухи”. Після її роззброєння влітку 1943 р. повернувся додому. Працював учителем школи с. Зносичі. Арештований 19 листопада 1948 р. УМДБ Рівненської обл. Засуджений ОН при МДБ СРСР від 13 серпня 1949 р. до 10-ти років таборів. Звільнений 12 квітня 1956 р. Реабілітований 23 березня 1992 р.

† Наливайко Микола Григорович, мешканець Степанського р-ну Рівненської обл. Член “Комітету 7-ї Північної групи УНРА”.

¹⁷ Реабілітовані історією. Рівненська область / [упоряд.: О. Білоконь, Р. Давидюк, А. Жив'юк (кер.) та ін.]. – Рівне: ПП ДМ, 2014. – Кн. 4. – С. 142, 344–345; Кн. 5. – Рівне, 2014. – С. 212.

‡ Боришкевич Микола Олексійович, 12 серпня 1925 року народження, уродженець хутора Боришкевичівка біля с. Мале Вербче Степанського р-ну Рівненської обл. Працював учителем початкової школи. Навчався на другому курсі філологічного відділення Рівненського вчительського інституту. Мешкав у м. Рівне на вул. Східна, 21. Арештований 14 листопада 1947 р. УМДБ. Засуджений 25 березня 1948 р. ВТ військ МВС Рівненської обл. до 25 р. таборів. Звільнений 14 серпня 1956 р. Реабілітований 24 лютого 1992 р.

¹⁸ Архів УСБУ РО. – Ф. П. – Спр. 10349. – Т. 2. – Арк. 443.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 127.

²⁰ Архів УСБУ РО. – Ф. П. – Спр. 10349. – Т. 2. – Арк. 367–368.

²¹ Реабілітовані історією. Рівненська область / [упоряд. О. А. Білоконь, Р. П. Давидюк, А. А. Жив'юк (кер.) та ін.]. – Рівне: ПП ДМ, 2013. – Кн. 3. – С. 312, 335–336; Кн. 4. – Рівне, 2014. – С. 142, 344–345; Кн. 5. – Рівне, 2014. – С. 212.

§ Рибачок Михайло Олексійович (“Кваша”), 1898 року народження, уродженець смт Соснове Березнівського р-ну Рівненської обл. Командир сотні Людвипільського куреня “Поліської Січі”

Петро Боярчук*²². Мабуть, радянські спецслужби остерігалися, що їх можуть використовувати іноземні розвідки. Так, у серпні 1955 р. до мешканки смт Клесів Рівненської обл. Ксенії Демчук надійшов лист від родича Степана Загайчука з Аргентини. У ньому повідомлялося, що брат Юзеф прибув за завданням Української Національної Гвардії (УНГ) через Польщу до України.

Загалом, згідно даних КДБ, станом на 1 листопада 1954 р. на території Рівненської обл. перебувало на обліку 250 колишніх “бульбівців”²³. У Соснівському р-ні – 80 осіб, у Рокитнівському – 74, у Клесівському – 39, у Степанському – 20 у Сарненському, Березнівському, Тучинському, Гошанському та Межиріцькому – 41. У Соснівському р-ні мешкали двоюрідні брати та сестри Тараса Боровця. В Рафалівському р-ні проживав брат Петра Смородського† – Микола, у Дубенському – його сестра. У Клесівському р-ні мешкала сім’я Володимира Комара‡²⁴. З них по справах оперативного обліку розробляли 38 осіб. В тому числі за справами-формулярами – 29, за розшуковими справами – 6 та справами попередньої оперативної перевірки – 3. При УКДБ Рівненської обл. у 1954 р. працювало 54 агенти. У 1955 р. з ними співпрацювали ще сім інформаторів²⁵, які прагнули виявити та знешкодити “бульбівців”.

у чині бунчужного. Згодом підвищений до чину хорунжого. Виконував обов’язки старшини із спеціальних доручень Головної команди УНРА. Брав участь у переговорах із червоними партизанами. Схоплений і розстріляний 19 лютого 1943 р. червоними партизанами в лісі біля с. Межиріччя Корецького р-ну Рівненської обл. Тіло скинули у колодязь. Похований у с. Топча Корецького р-ну.

* Боярчук Петро Себастьянович, 1902 року народження, уродженець смт Клесове Рівненської обл. Чотовий “Поліської Січі”.

²² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 1–3.

²³ Там само. – Спр. 4. – Арк. 335–336.

† Смородський Петро Володимирович, 1891 року народження, уродженець с. Рафалівка Володимирецького р-ну Рівненської обл. Закінчив інженерно-механічну школу. Завідувач технічної частини Київської авіаційно-автомобільної майстерні (1914–1917). З 12 травня 1918 р. урядовець 1-го рангу загального відділу Військового міністерства Української Держави. Головний військовий журналіст Військового міністерства Української Держави, а згодом УНР (1.08.1918–1919). Станом на 4 серпня 1920 р. – начальник загальної частини Головної мобілізаційно-персональної управи Військового міністерства УНР. Станом на 18 червня 1921 р. – начальник канцелярії Військового міністерства УНР. Емігрував до Польщі. Закінчив Лісову школу у Варшаві та відділ агрономії Вишого технічного інституту у Парижі. Працював інженером-агрономом у Сарненському повіті. З осені 1937 р. спеціаліст молочної с. Рафалівка. З 27 січня 1940 р., агроном земельного відділу Рафалівського р-ну. Арештований навесні 1940 р. органами НКВС. Утік з-під арешту та переховувався в Карпатах. З літа 1941 р. працював повітовим агрономом у м. Сарни. З 26 вересня 1941 р. служив у “Поліській Січі”. Призначений 16 листопада 1941 р. радником штабу у ранзі полковника. Внаслідок конфлікту між УНРА та ОУН(б) виїхав 1943 р. до Рівного. Працював інженером-агрономом. Згодом переїхав до Львова, а звідти до м. Стрий. На початку 1944 р. перебрався до Австрії. Емігрував 1949 р. до США. Оселився в м. Пасейк. Помер після 1977 р.

‡ Комар Володимир Дем’янович – “Рогатий”, уродженець смт Клесів Сарненського р-ну Рівненської обл. Працював на гранітних кар’єрах, з липня 1941 р. – у земельному відділі райуправи. Під час збору податків в с. Чудель Березнівського р-ну перейшов на сторону УНРА, де очолював штаб. Згодом служив комендантом поліції Клесовського р-ну. Вбитий улітку 1943 р. червоними партизанами в с. Чудель.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 305–306.

²⁵ Там само. – Арк. 262.

Отже, підпільна діяльність УНРА була одним із феноменів української визвольної боротьби післявоєнного періоду. Не маючи зв'язків із керівництвом, яке перебувало за кордоном, жодного фінансування та достатніх людських ресурсів, підпільники створили власну “бульбівську” мережу на теренах України та намагалися протидіяти ворогам, мріяли звільнити Батьківщину від загарбників.

Yaroslav Antoniuk. The UPRA underground activities on the territory of Ukraine in the postwar period

The article analyses underground activities of the Ukrainian People's Revolutionary Army (UPRA) on Ukrainian territories in the post-war period. It establishes that it achieved evident results only in the North part of Rivne region. The underground network of the 7th North group of UPRA was active there in 1944–1948.

Key words: UPRA underground, OUN, 7th North group committee, ‘bulbivtsi’, Taras Borovets.

УДК 94(477.8):355.316“1945”

*Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ***ВИКОРИСТАННЯ АГЕНТУРНО-БОЙОВИХ ГРУП У
КАРПАТСЬКОМУ КРАЇ ОУН (1945–1954)**

На підставі невідомих і маловідомих документів розкрито один із методів боротьби радянських репресивно-каральних органів проти українського визвольного руху – використання агентурно-бойових груп (спецгруп). З’ясовано основні принципи організації та особливості діяльності спецгруп. Виявлено, що їхніми головними завданнями стали не лише фізичне знищення чи захоплення підпільників, їхніх ліній зв’язку, кореспонденції, кришок, але й дискредитація цілого руху в очах місцевого населення. Вперше висвітлено кількісні показники матеріальних ресурсів, спрямованих на стимулювання ефективної роботи АБГ.

Ключові слова: агентурно-бойові групи, агенти, Карпатський край ОУН.

Репресивно-каральні радянські органи використовували різні форми і методи у боротьбі із українським визвольним рухом. З-поміж найбільш ефективних виявилися спеціальні агентурно-бойові групи (АБГ). Використання АБГ частково висвітлене в узагальнюючих працях з історії ОУН і УПА. Вперше проблеми функціонування АБГ на серйозний науковий рівень підняв Іван Білас¹. Опублікував низку засекречених документів і Володимир Сергійчук². Про використання спецгруп писали Анатолій Кентій, Юрій Киричук, Анатолій Русначенко, Юрій Шаповал³.

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. / І. Білас. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.

² Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбойовиків НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. – 2-ге вид., доп. – Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. – 184 с.; *Його жс.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – Київ: Дніпро, 1998. – 944 с.; *Його жс.* Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 рр. / В. Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.

³ Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – 111 с.; *Його жс.* Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. – 220 с.; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 2000. – 304 с.; *Його жс.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – Київ: Університетське видавництво “Пульсари”, 2002. – 519 с.; Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2001. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – С. 9–40.

Після розсекречення архівів спецслужб почали з'являтися праці, які стосуються використання спецгруп у певних регіонах⁴.

Однією з форм роботи радянських силових органів було залучення агентури до виконання бойових завдань. Спершу агенти-бойовики отримували завдання влитися у ряди підпілля з метою захоплення чи фізичного знищення керівників ОУН і УПА. У тих випадках, коли агент-бойовик, який вливався у підпілля, не мав змоги фізично знищити чи захопити керівників, він компрометував місцеве підпілля⁵. Виконуючи директиву МВС УРСР від 15 липня 1946 р., у західних областях України запроваджувався такий спеціальний засіб боротьби проти визвольного руху, як фізичне знищення так званими “агентами-бойовиками” його керівників. Часто завербованих агентів-бойовиків перевіряли “на ділі”: потрібно було особисто вбити своїх колишніх побратимів, взявши “на себе кров”, як у кримінальному середовищі. Агентів виховували на взірцях радянської дійсності: показували досягнення науки, культури, господарства, промисловості.

Чекісти на практиці закріплювали навички завербованих арештантів чи захоплених підпільників. Особливим досягненням вважалося захоплення осіб з-поміж керівного складу, яких намагалися відразу завербувати і використовувати для розробки провідів ОУН⁶. При цьому окремі форми розробки і використання агентів були вершиною майстерності й займали багато часу⁷.

Розробляючи план боротьби проти підпілля ОУН, у лютому 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про діяльність спеціальних груп: “З метою знищення окремих дрібних бандитських груп, так званої СБ і оунівських керівників [...] створювали групи спеціального призначення із бандитів, що зголосилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом”⁸. Саме після цього рішення активну діяльність на території всього Карпатського краю ОУН розгорнули так звані спецгрупи МДБ. Використовуючи цей найбільш підступний метод боротьби, радянська влада мала на меті не лише дезорганізувати підпільників, але й скомпрометувати національно-визвольний рух загалом. Використання спеціальних агентурно-бойових груп давало змогу: а) виявляти місця перебування провідників; б) розкривати й перехоплювати зв'язки керівних центрів підпілля, конспіративні квартири та паролі, використовувати їх у боротьбі з агентурою іноземних розвідок і від імені підпілля засилати в них свою агентуру; в) встановлювати зв'язок із націоналістами для припинення їхньої діяльності, підпорядкувати чекістському впливу, оперативному використанню; г) виявляти осіб, групи, організації, які продовжували націоналістичну діяльність; г) розробляти осіб, запідозрених у приналежності до агентури іноземних розвідок, вилучати

⁴ *Веденєв Д.* Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки / Д. Веденєв, Г. Биструхін. – Київ: К.І.С., 2007. – 568 с.; *Лесів С.* Діяльність АБГ на Станіславщині у 1949–1950 роках [Електронний ресурс] / С. Лесів // Режим доступу: <http://museum-bandera.if.ua/main.php?m0prn=6&showItem=38> (04.12.2011).

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 5. – Арк. 137–138; Спр. 7. – Арк. 11–12; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 13; Державний архів Львівської області. – Ф. П-5001. – Оп. 9. – Спр. 145. – Арк. 27.

⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 93 (1954). – Спр. 2. – Арк. 4.

⁷ Там само. – Арк. 4–10.

⁸ *Шаповал Ю.* Війна після війни / Ю. Шаповал // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2004. – Вип. 11: Українська повстанська армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. – С. 189.

зброю, друкарську техніку, націоналістичну літературу, одяг і т.д.; д) організувати захоплення чи фізичне знищення керівних центрів і окремих керівників ОУН і УПА; е) ліквідувати дрібні відділи УПА і місцеві боївки ОУН і СБ; є) підводити відділи УПА під оперативний удар органів і військ НКВС; ж) розривати систему живого зв'язку ОУН і УПА шляхом розгрому пунктів зв'язку, знищення чи захоплення зв'язкових тощо; з) збирати необхідні розвідувальні дані перед проведенням великих чекістсько-військових операцій; і) виявляти й ліквідувати склади-криївки; ї) не допускати створення нових підпільних структур⁹.

Спеціальні агентурно-бойові групи створювали з агентів-бойовиків (двоє–п'ять осіб), колишніх підпільників, які з'явилися з повинною чи були захоплені; переважно очолював їх оперативний працівник і використовували у конкретних агентурних справах¹⁰. Передусім до спецгруп намагалися залучати підпільників, які працювали у референтурах СБ. Так, в одній із спецгруп УМВС, яка діяла у Дрогобицькій області у 1946 р., з п'яти осіб четверо були колишніми есбістами¹¹. У Рівненській, Волинській областях до складу спецгруп вливалися також колишні партизани-ковпаківці, добре знайомі з місцевими умовами, досвідом боротьби з підпіллям. Своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знанням місцевих звичаїв, мови, а також конспіративним зразком дій особовий склад спецгруп нічим не відрізнявся від націоналістів. Це вводило в оману керівників відділів УПА та підпілля, що давало змогу членам спецгруп вступати з ними в безпосередні відносини¹².

Інколи спецгрупи тісно контактували з агентами-внутрішниками, які проникли в УПА чи підпілля. У разі загрози викриття чи неможливості захоплення підпільників учасники спецгруп знищували передусім керівників ОУН і УПА. При цьому вони формували таке враження в середовищі повстанців та серед населення, що таку операцію вчинили самі підпільники¹³. Чекісти активно використовували АБГ для ліквідації навіть станичних¹⁴. Однак повноцінно розгорнути діяльність АБГ не давала СБ ОУН, яка проводила контррозвідку і вмілі перевірки своїх рядів з метою виявлення і знищення агентури органів МДБ, відсіву морально нестійкого й підозрілого елемента¹⁵.

Учасники спецгруп розробляли різні комбінації із захопленими учасниками підпілля, які на слідстві відмовлялися називати свої прізвища, давати покази про діяльність, організаційні зв'язки і конспіративні квартири, мертві пункти, склади зброї, друкарську техніку. Цим вони створювали підпіллю можливість швидко перебудуватися і не допускати наступних провалів та арештів. У цій ситуації допомога АБГ була суттєвою¹⁶.

⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75(1953). – Спр. 5. – Арк. 139; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 14; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953... – С. 461; Веденєв Д. Двобій без компромісів... – С. 104.

¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 95. – Арк. 228; *Игнатов В.* Агентура НКВД-МГБ против ОУН-УПА / В. Игнатов. – Москва: Вече, 2015. – С. 226–227.

¹¹ *Веденєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 266.

¹² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 5. – Арк. 140; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 15; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953... – С. 462.

¹³ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 5. – Арк. 141; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 16.

¹⁴ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 43. – Арк. 4зв.-6.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 84. – Арк. 4.

¹⁶ Там само. – Арк. 5.

МДБ УРСР і СРСР вимагало періодично надавати інформацію про результати використання агентурно-бойових груп. У таких доповідних були дані про чисельність агентів-бойовиків у групі, кількість завербованих за звітний період, детальні характеристики на всіх агентів-бойовиків, які додавали до доповідної, випадки та причини розшифрування агентів-бойовиків. Важливою була інформація про кількість виключених агентів-бойовиків, озброєння АБГ, заходи, які безпосередньо проводили агенти-бойовики впродовж звітного місяця (позитивні і негативні приклади роботи АБГ), їхні результати (кількість убитих та заарештованих підпільників, вилученої зброї), спільні заходи АБГ із військами, а також їхнє залучення до інших форм боротьби¹⁷.

Спеціальні АБГ діяли, як правило, під виглядом СБ, інколи вони представлялися групою одного з керівних осередків ОУН, очолюваного підпіллям ОУН на території, де проживав або перебував об'єкт розробки. У таких випадках перед спеціальною АБГ ставили завдання зв'язатися з таким об'єктом і під час допиту з'ясувати становище в ОУН, його практичну діяльність, зв'язки, керівний склад підпілля і місця його перебування, а відтак – проникнути у підпілля¹⁸. Допит від імені СБ чекісти називали “лже-СБ” чи ЛСБ. Цей захід переважно застосовували стосовно об'єктів агентурної розробки, які мали серйозну оперативну цінність з погляду можливості їхнього вербування чи отримання важливої інформації, необхідної для ліквідації керівних оунівських осередків чи перехоплення налагодженого зв'язку між оунівськими центрами з наступним залученням до цих зв'язків агентури. У кожному окремому випадку у разі застосування ЛСБ розробляли спеціальний план. Визначали мету, якої мали досягнути у результаті допиту від імені СБ. Переважно об'єкта, якого розробляли, звинувачували у зв'язках із органами МДБ, вимагали від нього пояснення або ж допитували щодо цього “звинувачення”. Задля успіху оперативний працівник інструктував кожного члена АБГ не тільки щодо плану заходів, а й поведінки під час кожної операції. У плані обов'язково відображали індивідуальні особливості об'єкта агентурної розробки, умови, час і місце його таємного вилучення, допиту від імені СБ, передбачали заходи, які забезпечували природність і конспіративність ЛСБ. Важливими складовими у підготовці допиту від імені СБ були підбір конспіративної квартири, виклик або таємне вилучення об'єкта розробки¹⁹. Усі плани агентурно-оперативних заходів щодо реалізації показів затриманих підпільників затверджували начальники НКВС-МВС і НКДБ-МДБ відповідних областей²⁰. Використання агентурно-бойових груп давало змогу ліквідувати, захоплювати керівників ОУН і УПА різного рівня (членів Проводу ОУН(б), Крайових, окружних, надрайонних та районних проводів). Особливістю таких АБГ було те, що їх використовували проти конкретного проводу або навіть керівника підпілля. Оперували й такі АБГ, які розшукували кількох провідників підпілля одночасно. Головним принципом було не допустити їхньої розконспірації перед підпіллям та населенням²¹.

Від січня 1945 р. найбільш інтенсивно відбувалося вербування для боротьби з підпіллям тих членів визвольного руху, які були захоплені, або тих, які з'явилися

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 37.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 84. – Арк. 6.

¹⁹ Там само. – Арк. 7.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 63. – Арк. 194.

²¹ *Ишук О.* Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН / О. Ішук, В. Огороднік. – Коломия: “Вік”, 2010. – С. 124.

з повинною. Наприклад, із підпільників, які з'явилися до радянських спецорганів, УНКДБ Станіславської області 25 лютого 1945 р. створили 23 групи агентурних боївок у кількості 96 осіб, завербували 35 агентів-бойовиків із подальшим введенням до оунівського підпілля, а також для затримання та ліквідації керівного і командного складу ОУН і УПА²². У лютому 1945 р. створено 10 боївок, до складу яких входили 42 особи (боївки були у 22 районних відділах НКДБ із 36). Ці АБГ з початку їхньої організації вбили 42 і захопили 288 учасників ОУН і УПА. У лютому також вбито 25 і захоплено 127 учасників ОУН і УПА. Крім того, виявлено і вилучено п'ять збройних і продовольчо-речових складів, 140 тон зерна, 12 бочок м'яса, 35 пар штанів і 150 сорочок²³. Управління НКДБ Станіславської області станом на 11 травня 1945 р. створило 34 АБГ чисельністю 186 осіб і 44 агентів-бойовиків. У ході проведених заходів і операцій убито 238 осіб, захоплено 808 учасників ОУН і УПА²⁴. На ділянці прикордонних військ Українського округу 1 травня 1945 р. було сформовано 21 групу агентів-бойовиків чисельністю 157 осіб, у тому числі: за прикордонною лінією вісім груп (чисельністю – 79 осіб); у прикордонній смузі 13 груп (чисельністю – 78 осіб)²⁵.

Чисельність АБГ і їхній склад постійно збільшувалися. Уже на 20 червня 1945 р. у західних областях України діяло 156 спецгруп загальною кількістю 1 783 учасники; з них у Чернівецькій області – 25 спецгруп чисельністю 106 осіб (створені у 13 районах), у Львівській – 26 спецгруп (219 осіб), у Станіславській – 11 (70), у Дрогобицькій – 10 (52), у Тернопільській – 2 (34), у Рівненській – 49 (905), у Волинській – 33 (397)²⁶. Спецгрупи активно діяли на цих теренах. Зокрема, у західних областях України станом на 1 липня 1945 р. вбито 1 958 підпільників, 22 члени ОУН (разом 1 980); захоплено 1 142 підпільники, 93 члени ОУН, а також 451 особу, що уникали мобілізації, 188 дезертирів, 139 пособників (разом 2 013). У Станіславській області вбито 30 підпільників, 4 членів ОУН (разом 34); захоплено 93 підпільників, 56 членів ОУН (разом 149), тих, хто переховувався від мобілізації, не виявлено, як і дезертирів чи пособників; у Чернівецькій області вбито 62 /0/62; захоплено 126/0/0/72/0 (разом 198); Дрогобицькій – 47/5/52; захоплено 3/0/0/0/0 (разом 3)²⁷.

²² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 106 (1954). – Спр. 1. – Арк. 76.

²³ Там само. – Арк. 77–78.

²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 54 (1953). – Спр. 3. – Т. 1. – Арк. 168.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 63 (1953). – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 274зв.

²⁶ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / [відп. ред. проф. М. Кугутяк]. – Івано-Франківськ: КПФ “ЛІК”, 2010. – Т. 2. – Кн. 2: 1945–1946. – С. 106; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953... – С. 463; Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів: Літопис УПА, 2002. – Т. 38: Архітектура резистансу: криївки і бункери УПА в світлі радянських документів / [ред. П. Потічний]. – С. 23; Добко О. Досить!.. / О. Добко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 108; Підлубний В. Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / В. Підлубний. – Чернівці, 2010. – С. 9.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 5. – Арк. 142–143; Спр. 7. – Арк. 1–2, 42–43, 83, 88; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 16; Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 43. – Арк. 1–1зв.; Ігнатів В. Агентура НКВД-МГБ против ОУН-УПА / В. Ігнатів. – Москва: Вече, 2015. – С. 228; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор... – С. 78; Іщук О. Генерал Микола Арсенич... – С. 122.

Упродовж 1944–1945 рр. спецгрупи, які діяли на території Станіславської області, взяли з повинною 83 підпільників, у Чернівецькій області – 56²⁸. На території Меденицького району, наприклад, протягом 1945 р. спецгрупа ліквідувала вісім складів із зерном і продовольством, заарештувала 92 особи, викрила та знищила понад 20 криївок і складів. Активній “розробці” унаслідок дій цієї спецгрупи підлягали 156 підпільників.

У період від листопада 1945 р. до 15 лютого 1947 р. тільки однією спецгрупою УМВС Дрогобицької області проведено 84 агентурно-оперативні комбінації, в результаті яких убито 43 особи, розконспіровано 49 підпільників і пособників, 17 захоплено та завербовано 19 осіб²⁹. Про значні успіхи у використанні АБГ 2 вересня 1947 р. звітувало УМДБ Станіславської області: за період від лютого до серпня 1947 р. ліквідовано 55 учасників підпілля (20 вбито, 35 заарештовано), затримано 16 пособників. За цей же період УМДБ Дрогобицької області отримало зведені дані про використання АБГ, агентів-бойовиків і винищувальних груп, які заарештували та вбили 81 учасника ОУН і УПА, заарештували 31 пособника. Інформація про діяльність АБГ у Чернівецькій області: упродовж лютого–серпня 1947 р. вбито п’ять учасників ОУН і УПА, а чотирьох захоплено, крім цього, заарештували, за даними агентурно-бойових груп, 31 учасника ОУН і УПА. АБГ УМДБ Закарпатської області в лютому–серпні 1947 р. вбили одного учасника ОУН і одного заарештували. Загалом за лютий–серпень 1947 р. силами АБГ у західних областях України вбито і заарештовано 620 учасників ОУН і УПА³⁰.

Особливу ефективність використання спецгруп засвідчує приклад розробки захопленої 27 грудня 1944 р. у с. Васловіцці Садгірського р-ну провідниці Буковинського проводу ОУН Артемизії Галицької (“Мотрі”). Для цього провели операцію з викрадення “Мотрі” з лікарні нібито працівниками Проводу ОУН (5 січня 1945 р.). У результаті вдало спланованої комбінації вона розповіла про стан оунівської діяльності на Буковині, а також детально автобіографію. Майстерно ошукана підпільниця дала покази на 242 членів ОУН на Буковині, не враховуючи особового складу куреня УПА, а також дані про оунівців із інших областей, загалом – на понад 600 осіб (з них 222 згодом ліквідовано)³¹.

У тих випадках, коли спецгрупи діяли під виглядом СБ і виконували особливо важливі завдання із застосуванням агентурних комбінацій, їх очолювали оперативні працівники відділів ББ УНКВС і РВ НКВС. Оперативне керівництво

²⁸ Іцук О. Генерал Микола Арсенич... – С. 124.

²⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 90 (1951). – Спр. 49. – Арк. 51 – 52; ДАЛО. – Ф. П-5001. – Оп. 7. – Спр. 218. – Арк. 22–30.

³⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 27 (1952). – Спр. 10. – Арк. 18–19.

³¹ Motyka G. *Українська партизанка 1942–1960. Działalność Organizacji Ukrainiejskiej Powstańczej Armii* / G. Motyka. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. – S. 499–500; НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сб. док. / [сост.: Н. И. Владимиров, А. И. Кокурин]. – Москва: Объединенная редакция МВС России, 2008. – С. 271–273; ОУН і УПА в 1945 році: зб. док. і мат.: у 2 ч. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. – Ч. 1 / [упоряд.: О. Веселова (відп. упоряд.), В. Гриневич, В. Сергійчук; вступ: О. Лисенко]. – С. 275–276, 279; ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 34 (1960). – Спр. 1. – Арк. 67а.; Оп. 75 (1953). – Спр. 5. – Арк. 120, 124–125; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 58. – Арк. 122.

спецгрупами здійснювали відділи ББ УНКВС, МВ і РВ НКВС. Станом на 1 січня 1946 р. на території західних областей України діяли 33 спецгрупи, в тому числі: дев'ять по УНКВС Станіславської області, дві – у Дрогобицькій, дві – у Чернівецькій області³². Тільки однією спецгрупою відділу ББ УНКВС Станіславської області у четвертому кварталі 1945 р. проведено 59 операцій, у результаті яких вбито і затримано 79 членів ОУН і учасників УПА³³.

Після об'єднання відділів ББ і 2-Н, згідно із вказівками МДБ УРСР (№ 854/Н від 17 лютого 1947 р.), відповідальність за агентурну розробку та ліквідацію крайових, окружних і надрайонних проводів поклали на відділ 2-Н УМДБ³⁴. Периферійним органам МДБ 22 лютого 1947 р. дали вказівки про об'єднання паралельних агентурних розробок на районні проводи, низові оунівські організації, групи УПА і боївки СБ; на всі справи треба було представити для затвердження в УМДБ детальні плани агентурно-оперативних заходів³⁵.

На результативність боротьби з українським визвольним рухом впливало збільшення чисельності та масштаби використання АБГ. В УМДБ західних областей України станом на 31 грудня 1947 р. діяло 59 АБГ, до яких входило 315 учасників і 38 агентів-бойовиків. За час від березня до 31 грудня 1947 р. АБГ допитали під виглядом СБ 81 особу, у тому числі 57 учасників ОУН і УПА, 24 посібники. На підставі отриманих даних ліквідували 164 особи (вбито 32 учасники ОУН і УПА, заарештовано 124 учасники ОУН і УПА, вісім пособників). При цьому вилучено: один ручний кулемет, 12 автоматів, три гвинтівки, 19 пістолетів, 17 дисків до автоматів, один радіоприймач, 70 000 рублів, п'ять толових шашок, шість фотоапаратів, 28 гранат, одну ракетницю, 804 патрони, 1,4 кг толу, два біноклі, одну друкарську машинку, два компаси, п'ять протитанкових мін³⁶.

З 1948 р. до 1 січня 1953 р. УМВС Станіславської області оперативно використовували у складі спецгруп (діяли з метою ліквідації підпілля) 108 спецагентів. Із них сім осіб вбито під час виконання бойових завдань, 12 заарештовано органами МВС і засуджено за різноманітні злочини, 22 передано для оперативного використання в інших органах МВС, 10 виключено з агентурної сітки з огляду на неможливість подальшого використання, 14 зрадили органам МВС і втекли у підпілля³⁷.

УМДБ Дрогобицької області інформувало, що на 1 грудня 1948 р. АБГ були у 18 районних і міських відділах МДБ, у них діяло 63 агенти-бойовики; відділ 2-Н УМДБ мав три групи (14 агентів-бойовиків). Загалом по УМДБ діяла 21 група (77 осіб). Усі агенти-бойовики були озброєні кулеметами, автоматами, пістолетами і гранатами різних систем російського та іноземного зразка. У грудні АБГ відділу 2-Н УМДБ, міських і районних відділів МДБ у результаті проведених операцій убили 19 підпільників, 70 захопили, виявили дві криївки, отримали 141 свідчення на учасників ОУН і УПА, зв'язкових і пособників³⁸. Так, 1 лютого 1949 р. АБГ

³² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 6. – Арк. 116.

³³ Там само. – Арк. 117; Оп. 55 (1953). – Спр. 5. – Т. 1. – Арк. 372.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 57 (1953). – Спр. 1. – Т. 2. – Арк. 122.

³⁵ Там само. – Арк. 123.

³⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 27 (1952). – Спр. 10. – Арк. 32.

³⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 10. – Арк. 25.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 45–45зв.; Ф. 2-Н. – Оп. 27 (1952). – Спр. 10. – Арк. 32.

УМДБ Дрогобицької області сформовано в 19 міських і районних відділах МДБ, спецзавдання виконувало 69 агентів-бойовиків. Безпосередньо у відділі 2-Н УМДБ діяли три спецгрупи, до складу яких входило 18 агентів. Разом по УМДБ було 22 АБГ, у складі яких діяло 87 агентів-бойовиків. За час від 1 грудня 1948 р. до 1 лютого 1949 р. АБГ знищили двох підпільників, захопили п'ятьох, заарештували 77 членів ОУН і пособників, виявили п'ять криївок, отримали свідчення на 74 учасників ОУН і пособників³⁹. З 1948 до 1952 р. агентурно-бойовими групами у Дрогобицькій області ліквідовано 312 підпільників⁴⁰.

На території Станіславської області станом на 1 січня 1949 р. оперувало 28 груп агентів-бойовиків загальною чисельністю 127 осіб, у тому числі в районах області 27 груп із 112 особами і при відділі 2-Н УМДБ 1 група, до якої входило 15 осіб⁴¹. Відповідно на 1 березня 1949 р. залишилося 28 АБГ. Проте чисельність спецгруп збільшилася до 130 осіб (у райвідділах МДБ 27 груп (113 осіб) і 1 група (17 осіб) при відділі 2-Н УМДБ)⁴². У складі оперативно-військових груп спецагенти убили 21 підпільника, дев'ятьох захопили, викрили чотири криївки. Під час ліквідації підпільників вилучено: три ручні кулемети, 17 автоматів, вісім гвинтівок, 19 пістолетів, 33 гранати, 1 410 бойових патронів, одну друкарську машинку, два радіоприймачі, 10 кг толу. У процесі проведення агентурних операцій спецгрупами виявлено: 183 члени ОУН, 153 пособники (заарештовано 44 члени ОУН, 3 пособники)⁴³.

На території Чернівецької області у січні 1949 р. діяло вісім АБГ загальною чисельністю 40 агентів-бойовиків. За їхньої участі проведено 27 операцій із захоплення та арешту учасників станичних сіток ОУН і пособників (заарештовано 48 учасників станичних сіток ОУН і трьох осіб, які активно підтримували визвольний рух). Проведено 11 операцій із розконспірації пособників підпілля, у результаті яких завербовано вісім агентів, з них чотири із керівного складу підпілля ОУН і трьох інформаторів⁴⁴.

У квітні 1949 р. згідно з директивою № 22 МДБ УРСР ліквідовано АБГ при міських і районних відділах МДБ, натомість їх залишили при УМДБ. Перед ними поставили основне завдання – арештовувати і ліквідувати керівників підпілля. Реформа спричинила суттєве скорочення чисельності АБГ. Якщо до реорганізації (квітень 1949 р.) у західних областях України діяла 191 АБГ (733 агенти-бойовики), то вже після неї кількість цих груп скорочено до 25. У них працювали 150 кращих агентів-бойовиків. Так, у Станіславській області до реорганізації діяло 27 груп (113 агентів). Згодом залишилося чотири групи (22 бойовики). Відповідно у Тернопільській області – 35/134, 2/42; у Волинській – 41/129, 6/40; у Львівській – 29/115, 4/25; у Дрогобицькій – 19/55, 5/32; у Чернівецькій – 8/38, 1/6; у Рівненській – 28/138, планували створити 2 групи; у Закарпатській – 4/11, 1/3. Усього – 191/733, 25/150⁴⁵.

В УМДБ західних областей станом на 1 січня 1953 р. діяло 27 спеціальних АБГ, до складу яких входили 145 агентів, у тому числі: у Станіславській області –

³⁹ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 69–70.

⁴⁰ Там само. – Арк. 302.

⁴¹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 59 (1953). – Спр. 6. – Т. 1. – Арк. 17.

⁴² Там само. – Арк. 139.

⁴³ Там само. – Арк. 140.

⁴⁴ Там само. – Спр. 5. – Т. 4. – Арк. 9–10.

⁴⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 83. – Арк. 282; Т. 79. – Арк. 196–197.

10 спецгруп, 39 спеціальних агентів, у Дрогобицькій – 6/34, у Рівненській – 4/14, у Тернопільській – 3/27, у Львівській – 2/18, у Волинській – 1/8, у Закарпатській – 1/5. Крім того, при Управлінні 2-Н МДБ УРСР були дві АБГ, які використовували у спеціальних заходах по агентурних справах “Звено” і “Траса”⁴⁶.

Результати роботи агентів-бойовиків з ліквідації підпілля у період із квітня до грудня 1949 р.: у Станіславській області – 29 осіб убито, 21 захоплено, виявлено 1 530 членів ОУН, 1 313 осіб, які підтримували визвольний рух, викрито 13 криївок, вилучено 60 одиниць зброї; відповідно у Дрогобицькій – 31/8/189/516/11/95; у Чернівецькій – 15/-/2/30/6/17; у Закарпатській – -/5/28/13/-/6. Разом по західних областях України – 114/43/2 484/2 609/70/305⁴⁷.

Про підсумки використання АБГ повідомляли у доповідній МДБ УРСР міністру МДБ генерал-лейтенанту Миколі Ковальчуку. У Дрогобицькій області від 1948 р. до липня 1952 р. АБГ вдалося ліквідувати 312 підпільників, у тому числі 214 вбито, 98 захоплено. Наведено такі статистичні дані: у 1948 р. вбито 90 осіб, захоплено 35 підпільників; у 1949 р. – вбито 26, захоплено 10 підпільників; у 1950 р. – 59 вбито, захоплено 26 підпільників; у 1951 р. – 32 вбито, захоплено 13 підпільників; у 1952 р. – сім убито, захоплено 14 підпільників⁴⁸. За даними спецагентури і за її безпосередньої участі від 1 січня до 15 листопада 1953 р. в Станіславській області ліквідовано 16 підпільників, трьох захоплено, заарештовано 22 учасників і осіб, які активно підтримували визвольний рух⁴⁹.

Члени спецгруп часто порушували радянські закони. Про це військовий прокурор військ МВС Українського округу полковник юстиції Г. Кошарський доповідав 15 лютого 1949 р. секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову, акцентуючи на фактах насилля учасників спецгруп над місцевим населенням, що ускладнювало боротьбу із націоналістами. На його думку, дії спецгруп мали яскраво виражений антирадянський характер і не могли бути виправдані жодними оперативними переконаннями. Вони дуже часто діяли навмання, тому жертвами беззаконня ставали особи, непричетні до підпілля. З метою недопущення агентами-бойовиками порушень соцзаконності їх узяли на повне матеріальне забезпечення⁵⁰. Однак ситуація не змінилася. Так, група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області, у складі п’яти осіб, систематично займалася грабежами і побоями місцевого населення, забирали гроші, особисті речі та продукти харчування⁵¹. Окремі абегешники поводитися нахабно й жорстоко. Так, у Сторожинецький МВ НКВС спецгрупа доставила голови п’яти вбитих підпільників і зброю: чотири гвинтівки, один пістолет і 50 бойових патронів⁵².

Бойовикам АБГ виділяли значні кошти. Станом на 20 жовтня 1945 р. місячна зарплата командира групи (200 осіб) складала 600 рублів, а бійця – 300 рублів. Харчування – 139,5 рублів на одного, тобто на місяць – 279 000 рублів. Вартість обмундирування для 2 000 осіб – 328,5 рублів на одного бійця, тобто 657 000 рублів

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 6. – Арк. 18.

⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 83. – Арк. 272–273.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 302.

⁴⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 10. – Арк. 27.

⁵⁰ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 83. – Арк. 284.

⁵¹ Там само. – Арк. 281.

⁵² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 75 (1953). – Спр. 7. – Арк. 90.

на місяць. Преміальний фонд на три місяці – 300 000 рублів. Усього на 2 000 агентів-бойовиків витрачали 1 588 000 рублів⁵³.

Чекісти звітували, що станом на 1 вересня 1948 р. витрачали 500 рублів на рядового і 700 рублів на керівника АБГ. Крім того, на одного бійця видавали 15 рублів добових, які виплачували агентів-бойовику під час його перебування у рейді з виконання спецзаходів відповідно до розробленого плану. Отже, в УМДБ Дрогобицької області діяло 26 груп (120 бойовиків). На їхнє утримання щомісячно виділяли 100 000 рублів (65 200 рублів зарплата, а також добові на відрядження, разом 36 000 рублів)⁵⁴.

Від 26 жовтня 1951 р. бойовикам АБГ виплачували 20 рублів на добу⁵⁵.

Витрати та утримання спецагентів та бойовиків АБГ щоразу зростали. Станом на 7 липня 1952 р. на утриманні в УМДБ Дрогобицької області перебували 42 агенти, яким виплачували 34 550 рублів, додаткові витрати (на 30 діб) – 24 200 рублів. Оплата конспіративних і явочних квартир – 3 000 рублів на місяць⁵⁶. Спецвитрати на екіпірування і госпвитрати на квартал – 20 000 рублів. Кошти на виплату винагород агентам за захоплення і ліквідацію підпільників на квартал – 20 000 рублів. Витрати на агентуру по лінії відділу 2-Н на затримання й використання з оперативною метою – 54 750 рублів. Витрати на агентуру МДБ – 80 000 рублів. Загалом агентурний апарат по області за квартал потребував 360 000 рублів⁵⁷. У жовтні 1953 р. на утриманні УМВС Дрогобицької області перебувало вісім агентів, середній місячний оклад яких становив 700–1 000 рублів⁵⁸.

Дещо вищу оплату мали абегешники, які на 15 листопада 1953 р. перебували на утриманні УМВС Станіславської області. Так, 29 спецагентам виплачено грошове утримання у розмірі від 250 до 1 500 рублів у місяць. Крім того, виділялися ще кошти на відрядження – від 300 до 500 рублів на місяць. Усього на утримання 29 спецагентів УМВС Станіславської області витрачали 37 650 рублів щомісячно⁵⁹.

Бойовиків АБГ, які особливо відзначилися, додатково нагороджували грошовими преміями, подарунками⁶⁰. У зимові місяці агенти не були задіяні в спецопераціях, перебували на конспіративних квартирах, однак грошові винагороди отримували.

Фактично за кожну успішну операцію абегешникам видавали додаткові грошові винагороди. Наприклад, агентам-бойовикам УМДБ Чернівецької області видали: Миколі Труфину (“Огню”) – 4 000 рублів, Василю Куруляку (“Сам-свому”) і Григорію Семенюку (“Вільному”) – по 3 000 рублів кожному⁶¹.

За зразкове виконання завдань органів МДБ з ліквідації підпілля у Станіславській області 25 червня 1952 р. міністр держбезпеки УРСР генерал-лейтенант

⁵³ Там само. – Арк. 5.

⁵⁴ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 26.

⁵⁵ Там само. – Арк. 297.

⁵⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 2. – Т. 5. – Арк. 32–33; Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 298–300.

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 301.

⁵⁸ Там само. – Спр. 323. – Арк. 262.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 10. – Арк. 27.

⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф. 71. – Оп. 6. – Спр. 274. – Арк. 297.

⁶¹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 59 (1953). – Спр. 5. – Т. 6. – Арк. 323–324.

Микола Ковальчук клопотав про нагородження і заохочення спецагентів: золотим годинником і грошовою винагородою розміром у 2 000 рублів – Р. Тучака (“Тараса Степановича”), Романа Стельмаха (“Івана Гавриловича”), Миколу Ільницького (“М.В.”); золотими годинниками і грошовими винагородами у 1 000 рублів – Михайла Магаса (“Сергія”), Остапа Шкварила (“Жовтневого”), Андрія Шевчука (“Михайла”); грошовою винагородою у 2 000 рублів – Івана Прокопціва (“Каштанова”), Богдана Козієвича (“Граба”), Миколу Даниліва (“Седова”), Михайла Коцевана (“Гая”); грошовою винагородою у 1 500 рублів – Михайла Палагняка (“Відважного”), Михайла Теличака (“Северного”), Василя Пилянського (“Южного”); грошовою винагородою у 1 000 рублів – Миколу Яремківа (“Арсена”), Ярослава Петраша (“Яра”), Петра Кузьменюка (“Петра Івановича”), Михайла Дрогомирецького (“Сміливого”), Олександра Барановського (“Володимира”), Павла Приймака (“Березу”), Олексія Мельника (“Переломова”), Григорія Корнаса (“Гаврила”), (“Смішного”)⁶². Окремих важливих агентів заохочували не тільки грішми, нагородами, їм купували об’єкти нерухомості. Так, для спеціального агента “Івана Гавриловича” перед МДБ УРСР порушили клопотання про купівлю будинку в одному із районів Кам’янець-Подільської чи Вінницької областей за 20 000 рублів⁶³. Начальник Управління 2-Н МДБ УРСР 27 березня 1952 р. надіслав міністру державної безпеки УРСР М. Ковальчуку доповідню про витрати 8 000 рублів на придбання будинку для спеціального агента “ТС”. М. Ковальчук не заперечував⁶⁴.

Такі витрати обґрунтовували тим, що сім’я агента у складі чотирьох осіб у листопаді 1951 р. була переселена до Києва, де проживала на приватній квартирі⁶⁵. Переїжджаючи, родина продала власний будинок та інше майно, зазнавши значних матеріальних збитків. Продаж проводили поспіхом, легендуючи як втечу переїзд із місця проживання. У доповідній зазначено, що “ТС” дуже любив жінку і сина, а тому влаштування їхнього матеріального становища було основним стимулом у його роботі з ліквідації підпілля⁶⁶.

Захоплений провідник Перегінського районного проводу ОУН Іван Рученчин (“Шпак”) видав 8 вересня 1951 р. спецслужбам організаційну казну у сумі 150 000 рублів, яку отримав від свого попередника районного провідника “Перемоги”. Заступник міністра державної безпеки УРСР, полковник державної безпеки Семен Фадєєв надіслав 6 вересня 1952 р. листа міністрові державної безпеки УРСР Миколі Ковальчуку, в якому просив порушити клопотання перед МДБ СРСР щодо санкцій на додаткові витрати 10 000 рублів для придбання будинку спеціальному агентові УМДБ Станіславської області “Івану Гавриловичу”⁶⁷. Про облаштування його побуту турбувався також заступник начальника УМДБ Станіславської області полковник Олексій Нечаєв. 16 квітня 1952 р. він звернувся до заступника міністра державної безпеки УРСР генерал-майора М. Попереки з проханням виділення 20 000 рублів на придбання і умеблювання будинку для “Івана Гавриловича”. До

⁶² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 14. – Т. 3. – Арк. 15–17; Оп. 105 (1954). – Спр. 3. – Т. 2. – Арк. 325.

⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 105 (1954). – Спр. 3. – Т. 2. – Арк. 326.

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 14. – Т. 1. – Арк. 270.

⁶⁵ Там само. – Арк. 271.

⁶⁶ Там само. – Арк. 272.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 105 (1954). – Спр. 3. – Т. 3. – Арк. 38, 135–136.

речі, цей спецагент УМДБ Станіславської області очолював легендований Калуський окружний провід ОУН та здав вилучену ним із криївки касу Калуського надрайонного проводу ОУН (39 150 рублів). Перед цим із місць відбування покарань достроково звільнили його тітку, брата і наречену⁶⁸. Заступник міністра генерал-майор М. Поперека дав дозвіл на придбання будинку “Івану Гавриловичу”; гроші потрібно було здати у дохід держави, а необхідну суму на купівлю будинку видали⁶⁹.

Незабаром уже начальник УМДБ Станіславської області полковник держбезпеки Арсеній Костенко просив 18 вересня 1952 р. у міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта Петра Івашутина виділити 25 000 рублів для купівлі будинку “М.В.” і його сім’ї. Завербований спеціальний агент “М.В.” у травні 1952 р. працював у справі “Перехват”, за його інформацією та безпосередньою участю вдалося захопити й ліквідувати майже 50 підпільників⁷⁰. 13 жовтня 1952 р. виділено 25 000 рублів для купівлі будинку агентові “М.В.”⁷¹.

Не шкодували витрат на ідеологічну обробку абегешників. Організовували з цієї метою подорожі визначними місцями республіки, де вони відвідували кіно, театри, музеї, історичні місця. У містах Коломия, Снятин, Надвірна на конспіративних квартирах, де відпочивала агентура, облаштували бібліотеки, в яких була література українських, російських та інших класиків, газети, журнали. Періодично для особливо законспірованої агентури в приміщенні УМВС демонстрували кінофільми⁷². Заступник начальника УМДБ Станіславської області підполковник державної безпеки Петро Форманчук звертався з проханням до заступника міністра державної безпеки С. Фадєєва (№ 1140 від 16 вересня 1952 р.) санкціонувати витрату за ст. 9 суми 1 500 рублів на виїзд до м. Київ спеціальних агентів УМДБ “М.В.” і “Сміливого”. Такий виїзд санкціонували⁷³.

Спецслужби оцінювали відданість агентів-бойовиків і намагалися задовольнити їхні прохання. Так, сім’ю агента “Тараса Степановича” перевезли на проживання до м. Київ⁷⁴. Начальник Управління 2-Н МДБ УРСР полковник Петро Арнаутенко затверджував 31 жовтня 1952 р. клопотання начальника УМДБ Станіславської області полковника А. Костенка щодо забезпечення спецагентів “Капітонова” і “ТС” із дружиною путівками до санаторію⁷⁵. Останній, до речі, адресував таке ж прохання заступнику міністра державної безпеки, мотивуючи тим, що санчастина МДБ УРСР провела медичний огляд родичів спецагента “ТС” і встановила, що рідна сестра жінки “ТС” – Віра Кульчицька – на ґрунті нервозності потребувала санаторного лікування⁷⁶.

Управління МДБ Станіславської області звернулося з проханням санкціонувати витрату (за ст. 9 коштів) у сумі 1 000 рублів щомісячно, починаючи від

⁶⁸ Там само. – Т. 2. – Арк. 245.

⁶⁹ Там само. – Арк. 247–249.

⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 14. – Т. 3. – Арк. 74.

⁷¹ Там само. – Арк. 75.

⁷² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 10. – Арк. 27.

⁷³ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 14. – Т. 3. – Арк. 68–69.

⁷⁴ Там само. – Т. 1. – Арк. 221–249.

⁷⁵ Там само. – Т. 3. – Арк. 87.

⁷⁶ Там само. – Т. 2. – Арк. 173.

листопада 1952 р. до травня 1953 р., на оплату навчання в автошколі для восьми спеціальних агентів⁷⁷.

Така щедра оплата бентежила навіть найвище керівництво, яке відзначало завищення у грошових витратах на утримання спецагентів. Так, заступник міністра державної безпеки СРСР В. Рясний 26 червня 1952 р. звертав увагу міністра державної безпеки УРСР М. Ковальчука на те, що деякі керівники місцевих органів МДБ виплачували значні суми винагород, які суттєво перевищували потреби агентів-бойовиків. Часто грошові нагороди особам, яких оперативно використовували та утримували під вартою, виплачували готівкою, що давало їм змогу накопичувати значні суми, які потім використовували під час втеч⁷⁸. Саме тому В. Рясний пропонував скоротити встановлені за агентурну роботу суми винагород спецагентам та підходити до цього з урахуванням матеріального й сімейного становища кожного. При цьому регулярні винагороди, які перевищували суму 1 500 рублів на агента, мали погоджувати з МДБ СРСР. Категорично заборонили також видавати на руки винагороди оперативно використовуваним особам, яких утримували під вартою. Потрібні суми на їхнє утримання видавали спеціально виділеним для роботи з ними оперативним співробітникам і встановлювали щоденний контроль за витратами⁷⁹.

Відповідно до вказівок заступника міністра державної безпеки СРСР В. Рясного, 1 вересня 1952 р. були переглянуті розміри грошового утримання спеціальної агентури Управління 2-Н МДБ і УМДБ західних областей. Для затвердження міністром СРСР підготували довідки-характеристики на перевербованих органами МДБ керівників націоналістичного підпілля, яким виплачували винагороди від 1 500 і більше рублів на місяць. Однак окремі спецагенти продовжували накопичувати значні суми коштів. Адже при виїзді у відрядження для виконання оперативних завдань видавали добові (у розмірі 20 рублів) і оплачували проїзд у випадку, якщо вони не забезпечувалися транспортом органів МДБ. Кожному спецагентові видавали також гроші на екіпірування – не більше 1 500 рублів на рік. Спецагентам виплачували також винагороди та премії за успішні операції⁸⁰.

При УМДБ Чернівецької області на 8 липня 1952 р. діяла група з чотирьох агентів-бойовиків. Трьом із них виплачували щомісячне утримання у розмірі 500 рублів кожному, а старшому групи – 1 000. Крім того, в період їхнього перебування в маршрутних відрядженнях видавали по 20 рублів добових на придбання продуктів харчування. Інколи виплачували 200 рублів у місяць на кожного агента-бойовика⁸¹.

Окрім матеріальних стимулів, абегешників відзначали такими нагородами: “За охорону державного кордону”⁸², “За охорону громадського порядку”⁸³.

Після завершення бойової діяльності абегешника певний час утримували, доки не забезпечували “цивільною” роботою. Наприклад, за час співробітництва з органами КДБ агент “Гай” (1951–1955) безпосередньо брав участь у ліквідації та захопленні понад 30 керівників і підпільників, у тому числі В. Охримовича – члена

⁷⁷ Там само. – Спр. 3. – Т. 3. – Арк. 30.

⁷⁸ Там само. – Спр. 8. – Т. 7. – Арк. 8.

⁷⁹ Там само. – Арк. 9.

⁸⁰ Там само. – Арк. 37.

⁸¹ Там само. – Спр. 6. – Арк. 114.

⁸² Там само. – Спр. 8. – Т. 7. – Арк. 38.

⁸³ Там само. – Арк. 39–41.

Закордонного представництва ОУН. У зв'язку з відсутністю перспектив його використання перебував на утриманні органів КДБ до грудня 1954 р., доки не був працевлаштований. У березні 1955 р. агент "Гай" у процесі скорочення штатів звільнений із роботи, але через місяць УКДБ знову його працевлаштувало (за місяць йому видали грошову допомогу – 400 рублів). Наприкінці серпня 1955 р. агент "Гай" знову був звільнений із роботи адміністрацією підприємства як такий, що не викликав політичної довіри (стало відомо, що він перебував у підпіллі)⁸⁴. Упродовж трьох місяців "Гай" не працював; у цей період йому тричі надавали матеріальну допомогу на суму 1 150 рублів. Аналогічна ситуація була з агентом "Іваном Гавриловичем", який перебував на утриманні органів КДБ, у липні 1955 р. його працевлаштували і зняли з грошового утримання державних органів безпеки. У грудні 1955 р. "Іван Гаврилович" брав участь у низці заходів, ініційованих КДБ, за що він отримав грошову винагороду у сумі 500 рублів⁸⁵. Загалом працевлаштували 27 колишніх спецагентів УМВС Станіславської області⁸⁶.

Вдосконалюючи роботу АБГ, радянська репресивно-каральна система на завершальному етапі протистояння вдалася до нової форми боротьби проти українського визвольного руху – використання легендованих проводів⁸⁷. Їх почали організовувати наприкінці 1940-х рр. Зокрема, створили легендовані крайові (Карпатський, Львівський), окружні (Дрогобицький, Калуський, Коломийський, Станіславський, Кам'янець-Подільський), надрайонні, районні і навіть кущові проводи ОУН(б)⁸⁸. Недоцільно було використовувати у складі легендованого окружного проводу легендовані надрайонні проводи, оскільки відчутним був брак агентів-бойовиків, утім, поодинокі структури все ж діяли⁸⁹. Оперуючи під виглядом керівників вищих проводів, спеціальні агенти конспіративно відвідували відомих їм пособників, використовували їх для налагодження зв'язку з учасниками підпілля, встановлювали з ними довірливі відносини, отримували важливу інформацію. Після повернення з рейдів спеціальні агенти надавали досить змістовні в оперативному плані матеріали, які свідчили про успішне виконання ними отриманих завдань⁹⁰.

Ліквідацію та захоплення підпільників переважно влаштовували АБГ на організаційних пунктах зустрічей. Перед вербуванням керівників із числа захоплених перевіряли у складі групи агентів-бойовиків на конкретних справах із ліквідації чи захоплення відомих їм інших учасників підпілля⁹¹. Із захоплених у 1951 р. органами МДБ Станіславської області понад 170 керівників і озброєних учасників підпілля завербовано 40 спеціальних агентів⁹². Наприклад, легендований Калуський окружний провід мав такий склад: 1) керівник – спецагент "Іван Гаврилович" і

⁸⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 4. – Арк. 152.

⁸⁵ Там само. – Арк. 153–154.

⁸⁶ Там само. – Спр. 10. – Арк. 26.

⁸⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 2. – Т. 6. – Арк. 131.

⁸⁸ *Ишук О.* Генерал Микола Арсенич... – С. 127.

⁸⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 6. – Арк. 19.

⁹⁰ Там само. – Спр. 7. – Арк. 71.

⁹¹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 108 (1954). – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 144.

⁹² ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 13. – Арк. 140; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 84. – Арк. 75.

його охоронці – спецагенти; 2) референт СБ – спецагент “Петро Іванович”, який до вербування був референтом СБ Городенківського надрайонного проводу ОУН⁹³.

До створеного легендарного Коломийського окружного проводу залучили: провідника легендарного окружного проводу – спецагента “Тараса Степановича” (його охоронець “Михайло”); учасника легендарного окружного проводу – спецагента “М.В.”, він же керівник легендарного Косівського надрайонного проводу (його охоронець “Павло”). У складі псевдопроводу діяла кур’єрська група (спецагенти “Рішучий” і “Жовтневий”) для зв’язку з підпільниками Чернелицького районного проводу ОУН з метою використання в агентурних комбінаціях⁹⁴.

До складу легендарного Станіславівського окружного проводу планували залучити “провідника” П. Іванишина (“Куряву”) та агента-бойовика Михайла Оманчука (“Громадянина”), рядових членів псевдопроводу перевербованих підпільників “Грубого”, “Орлика”, “Граба”⁹⁵.

Начальник Управління 2-Н МДБ УРСР підполковник держбезпеки Арнаутенко 7 вересня 1952 р. рекомендував начальнику УМДБ Чернівецької області підполковнику держбезпеки Дубініну використати провідника Путильського районного проводу ОУН Д. Том’юка (“Сокола”) у створенні легендарного Гірського надрайонного проводу⁹⁶.

У жовтні 1951 р. після проведених оперативних заходів відділом 2-Н УМДБ Дрогобицької області були захоплені референт пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН Ярослав Богдан (“Всеволод”) і його охоронець Мирон Голяк (“Опришко”). Після відповідної “оперативної обробки” вони стали агентами під псевдонімами “Косовський” і “Буревій”, їх почали оперативно використовувати. З колишніх підпільників МДБ створили легендарний провід Дрогобицької округи ОУН. Оскільки Ярослав Богдан (“Всеволод”) відмовився від співпраці, спецслужбам довелося поширювати легенду про нібито провідника Дрогобицького окружного проводу, який прийшов з іншого терену⁹⁷. Під час зустрічі із заступником міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенантом М. Поперекою, яка відбулася 14 травня 1952 р., “Всеволод” заявив, що в разі зустрічі з членами ОУН він розповість їм про свою співпрацю з органами МДБ і зазначив, що від своїх націоналістичних поглядів не відмовлявся і не відмовиться⁹⁸.

Масштабність та ефективність використання легендарних проводів у 1951–1953 рр. особливо вражала на теренах Коломийської округи. Під час діяльності легендарного проводу під керівництвом референта СБ та керівника проводу Р. Тучака (“Тараса Степановича”) знищено та захоплено понад 200 націоналістів⁹⁹. На території Коломийської округи у лютому 1952 р. захопили й ліквідували 73 підпільників, зокрема провідника Буковинського окружного проводу ОУН, провідника

⁹³ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 19 (1959). – Спр. 6. – Арк. 18.

⁹⁴ Там само. – Арк. 24.

⁹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 108 (1954). – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 288.

⁹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 6. – Арк. 127.

⁹⁷ Там само. – Спр. 18. – Арк. 130, 138.

⁹⁸ Там само. – Спр. 18. – Арк. 77–78, 97.

⁹⁹ *Ицук О.* Генерал Микола Арсенич... – С. 128; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Київ; Торонто: Літопис УПА, 2015. – Т. 25: Коломийська округа ОУН: документи і матеріали 1945–1952 / [упоряд. Д. Проданик, В. Гуменюк]. – С. 24.

Вижницького надрайонного проводу ОУН. Були ліквідовані Косівський надрайонний, Косівський, Яблунівський, Жаб'ївський і Кутський районні проводи ОУН, низка кушових і сільських груп¹⁰⁰. Відтак у травні-червні 1952 р. у Коломийській окрузі ліквідували й захопили 52 озброєних підпільників, переважно із керівних ланок підпілля, які діяли на цій території¹⁰¹.

До АГБ, у якій діяв Р. Тучак, входило 15 осіб, зокрема окружний референт СБ Микола Ільницький (“Кузнец”), агент “М.В.” та Олександр Барановський (“Володимир”), брат відомих діячів УВО і ОУН Романа і Ярослава Барановських. До арешту 25 січня 1945 р. О. Барановський був членом Галицького повітового проводу ОУН, згодом погодився на співпрацю з ворогом, виступав із антинаціоналістичною пропагандою у селах Станіславського, Галицького, Войнилівського районів, публікував статті в обласній газеті “Прикарпатська правда” та листи до керівництва підпілля, згодом став членом АБГ (27 серпня 1945 р.)¹⁰². За активну роботу в АБГ неодноразово відзначений грошовими винагородами, нагороджений медаллю “За охорону громадського порядку”¹⁰³.

Траплялися й невдалі вербування колишніх повстанців, доречно назвати хоча б Михайла Дарабана (“Дона”). Саме його в ніч на 31 березня 1946 р. повторно заарештовано дільничними уповноваженими РВ МВС Львівської обл. На допиті він зізнався, що був командиром 2-ї сотні в курені УНС імені Євгена Коновальця “Чорні чорти”. 25 грудня 1944 р. його вперше арештували, завербували до складу АБГ при Станіславському обласному УНКВС, однак улітку 1945 р., отримавши завдання виїхати до м. Ужгород, він перейшов на нелегальне становище, переїхав до Львова, де і проживав до арешту¹⁰⁴.

Надзвичайно дошкульним було захоплення керівників націоналістичного підпілля, їхнє вербування та використання в АБГ¹⁰⁵. Тільки за період від 3 травня до 10 вересня 1948 р. у результаті використання агента “Громадянина” оунівське підпілля Коломийської округи зазнало значних втрат: вбито 10 і заарештовано 150 підпільників та активних осіб, які підтримували націоналістів. Крім того, каральні органи планували репресувати ще 45 осіб. Захоплений 10 лютого 1951 р. референт пропаганди Станіславської округи ОУН Михайло Козакевич (“Байденко”) особисто брав участь у ліквідації 31 підпільника. За безпосередньої участі М. Козакевича захоплено і вбито понад 80 озброєних підпільників, у тому числі 41 керівника. У серпні 1951 р. після проведених заходів у справі “Переправа” ліквідували 33 підпільників, із них 15 вбито і 13 заарештовано. У них вилучено: один ручний кулемет, 16 автоматів, 17 гвинтівок, 30 пістолетів, 32 гранати, 2 280 бойових патронів та інше майно¹⁰⁶. За період від 10 лютого до 20 квітня 1951 р. знищено й

¹⁰⁰ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 1. – Арк. 379.

¹⁰¹Там само. – Спр. 14. – Т. 3. – Арк. 109.

¹⁰²ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 28 (1960). – Спр. 1. – Арк. 60–62, 87–90; Оп. 93 (1954). – Спр. 1. – Арк. 106–108; Спр. 2. – Арк. 292–294; Оп. 99 (1954). – Спр. 14. – Т. 3. – Арк. 7.

¹⁰³ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 7. – Арк. 39.

¹⁰⁴ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 31 (1960). – Спр. 10. – Арк. 280; *Бойчук 3*. У серці мали те, що не вмирає / [упоряд. З. Бойчук]. – Івано-Франківськ: Сіверія МВ, 2005. – С. 148–149.

¹⁰⁵ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 79. – Арк. 196–197, 267–268.

¹⁰⁶ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 58 (1953). – Спр. 12. – Арк. 170; Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 7. – Арк. 54; Оп. 108 (1954). – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 141; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 56. – Арк. 249.

заарештовано 61 учасника підпілля¹⁰⁷. Загалом по агентурній справі “Переправа” у 1951–1952 рр. ліквідували 114 керівників та інших підпільників-оунівців, які діяли на території Коломийської округи¹⁰⁸. Радянські карально-репресивні органи вилучили значну кількість цінних в оперативному плані оунівських документів і перехопили пошту керівників ОУН закордонного центру.

Під час створення легендованих проводів основні труднощі полягали у тому, щоб захопити і швидко завербувати керівника, який викликав на зустрічі підопічних чи вищих керівників, де їх захоплювали. Підпільники в окремих випадках досить швидко виявляли роботу такої агентури, хоча за незначний проміжок часу вона встигала завдати суттєвих втрат¹⁰⁹.

За участі легендованих проводів тільки у Станіславській області до 1954 р. знищено чи заарештовано 300 учасників підпілля, радянським органам безпеки вдалося ліквідувати чи полонити членів Проводу ОУН: Романа Кравчука (21 грудня 1951 р.), референта пропаганди Петра Федуна (23 грудня 1951 р.). Загалом оунівці зазнали таких втрат: 1 163 вбитих, понад 2 000 захоплених і 700 виведених із підпілля учасників¹¹⁰.

Значну роботу з ліквідації підпілля за допомогою спеціальних АБГ провели УМДБ Станіславської і Дрогобицької областей¹¹¹. У 1952 р. активно діяли спеціальні АБГ з метою ліквідації націоналістичного підпілля. Особисто спецагенти АБГ, а також за їхніми даними органи МДБ ліквідували 259 озброєних оунівців (126 вбито, 133 захоплено). За цей період за допомогою спецагентури виявлено й заарештовано значну кількість членів ОУН та пособників, які проживали легально. У ході агентурно-оперативних заходів із використанням спеціальних АБГ розкрито 17 збройних проявів¹¹².

Виконуючи завдання МДБ, спеціальні агенти у 1951–1952 рр. ліквідували 131 підпільника, в тому числі 66 керівників підпілля, які діяли в Коломийському, Косівському, Кутському, Жаб’ївському, Яблунівському та інших районах Станіславської області¹¹³.

Радянські карально-репресивні органи вдавалися до різних форм і методів боротьби. Так, використовуючи “Тараса Степановича”, на різних етапах операцій проводили оперативні комбінації: створювали інформаційні авантюри про нібито захоплення підпільників і видачу ними націоналістів, місць переховування, криївок тощо. В кожному окремому випадку під час проведення операції залучали заздалегідь підготовлених осіб, які нібито підтримували визвольний рух, інсценували показ ними криївок, опісля їх звільняли¹¹⁴. Для закріплення авторитету “ТС” у підпіллі чекісти інсценували зокрема судовий процес над його жінкою з викликом свідків¹¹⁵.

¹⁰⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 108 (1954). – Спр. 2. – Т. 2. – Арк. 143.

¹⁰⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 1. – Арк. 379; Спр. 14. – Т. 4. – Арк. 77, 81.

¹⁰⁹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 108 (1954). – Спр. 2. – Т. 3. – Арк. 110.

¹¹⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 18. – Арк. 2, 4, 134–135, 220; *Веденев Д.* Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА / Д. Веденев. – Київ: К.И.С., 2007. – С. 130; *Веденев Д.* Двобій без компромісів... – С. 292.

¹¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 8. – Т. 7. – Арк. 261.

¹¹² Там само. – Арк. 259–260.

¹¹³ Там само. – Спр. 14. – Т. 3. – Арк. 14.

¹¹⁴ Там само. – Т. 1. – Арк. 125.

¹¹⁵ Там само. – Арк. 65.

Співробітники радянських органів безпеки використали дані про захоплення “Кошового”, який помер, від його імені надсилали листи його почерком із пропозицією таємно співробітничати з органами МДБ чи виходити з повинною. Такі листи отримали: провідник Печеніжинського районного проводу ОУН Степан Козьмин (“Марко”), референт пропаганди Коломийського надрайонного проводу ОУН “Коля” та інші¹¹⁶. Радянські спецоргани ліквідували охоронців “ТС” – “Голуба” і “Когута”, оскільки на “їх очах” здійснювалися всі заходи в процесі його співробітництва. Використання “ТС” спричинило розгубленість у рядах підпільників. Особливо це відчувалося після оперативних комбінацій із легендарного захоплення “Кошового” живим, що зумовило розрив організаційних зв’язків, підпільники змушені були покинути підготовлені для зимівлі криївки і перебраться у безпечні місця¹¹⁷.

На одній зустрічі з “ТС” провідник Печеніжинського районного проводу ОУН Степан Козьмин (“Марко”) заявив, що до нього відмовився вийти на зустріч його заступник “Солідний”, аргументувавши позицію: “Нехай все пропаде, коли уже провідники попадають живими і видають бункера. Мене до весни ніхто не найде, і я ні до кого не піду і нікого не прийму в бункер, нехай буде навіть сам Бандера”. Коли “Марко” запропонував йому намітити на всякий випадок зачіпні будинки для зв’язку, то він заявив: “Якщо будемо живі, то зустрінемося тільки весною”. Сам “Марко” також сильно деморалізований у бесіді з “ТС” заявив: “Я зараз сів би на стежку і застрілився”. Після цієї зустрічі “Марко” пішов у рейд територією Коршівського району і розірвав зв’язок із “ТС”¹¹⁸.

Під час використання спецагентів відзначали низьку конспіративність цього процесу. Уже після вербування спеціальних агентів, як правило, приймали у приміщенні УМДБ. Деякі з них після повернення з відряджень проживали у службових кабінетах, а по сусідству з ними утримували захоплених підпільників до з’ясування питання про вербування чи арешт. Вони часто перетиналися в місцях загального користування чи зустрічалися в коридорах із громадянами, яких викликали на допити як свідків. Переважну більшість спеціальних агентів, яких в УМДБ Станіславської області було майже 40 осіб, розмістили у спеціально відведених будинках і квартирах на околиці м. Станіслав. Ці будинки були розташовані так, що не тільки всі агенти знали один одного і спілкувалися між собою, а й місцеві громадяни знали, що там жили колишні підпільники, які співпрацюють із МДБ. У зв’язку з цим цю частину околиці почали називати “бандерівським посольком”¹¹⁹. 21 жовтня 1952 р. А. Костенко вніс пропозицію переселити спецагентів із сім’ями з м. Станіслав на зимовий період у Кам’янець-Подільську, Вінницьку і частково Чернівецьку області. Він рекомендував також скерувати одного оперативного працівника УМДБ у район розселення спецагентури для організації навчання й виховання¹²⁰.

Радянське “промивання мізків” перевербованим агентам не було ефективним, що підтверджено низкою втеч із УМДБ Станіславської області агентури й оперативно використовуваних підпільників. Від серпня 1951 до січня 1952 р. втекло чотири

¹¹⁶ Там само. – Арк. 182.

¹¹⁷ Там само. – Арк. 174.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 175.

¹¹⁹ Там само. – Спр. 13. – Арк. 141–142.

¹²⁰ Там само. – Спр. 14. – Т. 3. – Арк. 106–107.

агенти і шість оперативно використовуваних підпільників¹²¹. Протягом 1 серпня 1951 – 1 липня 1952 р. із захоплених органами МДБ у західних областях України озброєних націоналістів у підпілля втекло 23 особи, в тому числі 16 агентів. За цей період розшукали й ліквідували 11 підпільників (у Станіславській області втекло 18, зокрема 12 агентів, із них сім ліквідовано; відповідно у Рівненській – 2/1/1, у Тернопільській – 2/2/2, у Волинській – 1/1/1)¹²².

Факти зради органам МВС з боку спецагентів траплялися і протягом 1949–1952 рр. (втекло 14 спецагентів). З них дев'ятьох розшукали і ліквідували органи МВС, трьох захопили, перевербували і продовжували оперативно використовувати, а дві особи – “Зеленський” і “Дмитро Іванович” – перебували в підпіллі. У 1953 р. фактів зради спецагентів не зафіксовано. Однак за колишніми спецагентами, яких виключили з агентурної сітки через неможливість подальшого оперативного використання, здійснювали систематичний агентурний нагляд¹²³.

У радянських органах безпеки намагалися попередити можливі спроби втечі агентів спеціальних груп. МДБ УРСР і УМДБ західних областей у травні 1952 р. заарештували 12 агентів спецгруп, щодо яких Управління 2-Н МДБ УРСР мало дані про нестійкість і схильність до переходу на нелегальне становище (з них два Управлінням 2-Н МДБ УРСР, чотири у Станіславі, один у Дрогобичі). Крім цього, спецслужби мали намір виключити дев'ять спеціальних агентів, нестійких у морально-побутовому плані¹²⁴.

Втеча заарештованих підпільників становила для спецслужб величезну загрозу, оскільки за період перебування, слідства, повстанці вивчили методи роботи, пріоритетні завдання, плановані комбінації із захоплення і ліквідації підпільників. Крім цього, вони дізнавалися про співробітництво з чекістами значної кількості спецагентів¹²⁵. У зв'язку із цим група “Хмари” була небезпечною, а її діяльність загрожувала реалізації низки задумів зі створення легендованого підпілля.

Водночас легендований провід використовували не лише з метою виявлення та знищення місцевого підпілля та його соціальної бази, але й для оперативних комбінацій із ЗЧ ОУН. З 1950 р. і аж до 1960 р. радянські спецслужби саме у такий спосіб отримували необхідну інформацію через створену легенду про наявність підпілля у західних землях України. Однак після того, як необхідність у цьому відпала, залучених перевербованих кур'єрів, колишніх підпільників змушували виступати із заявами про безперспективність визвольного руху.

Отже, сподівання органів радянської влади на швидку та повну ліквідацію українського визвольного руху не виправдалися. Тому масового поширення набуло використання агентури. Характерно, що агентурі у комплексі проти націоналістичних заходів відводили центральне місце. Відзначимо, що цей спосіб боротьби виявився чи не найбільш ефективним. Однією із найбрутальніших форм використання агентури стали АБГ. Вони не тільки боролися з підпіллям, але й дискредитували визвольний рух, організовуючи і здійснюючи злочини проти мирного населення, знищуючи націоналістів-підпільників. Однак український визвольний рух, підпілля

¹²¹ Там само. – Спр. 13. – Арк. 143; Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 84. – Арк. 77.

¹²² Там само. – Спр. 8. – Т. 6. – Арк. 7.

¹²³ Там само. – Оп. 19 (1959). – Спр. 10. – Арк. 26.

¹²⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 99 (1954). – Спр. 13. – Арк. 147; Спр. 2. – Т. 3. – Арк. 254.

¹²⁵ Там само. – Спр. 14. – Т. 4. – Арк. 112.

у Карпатському краї користувалося широкою підтримкою населення, що забезпечувало йому успіх у протистоянні з радянським тоталітаризмом.

Для ліквідації організованого Руху опору на території Карпатського краю радянські карально-репресивні органи створили різні легендовані окружні, надрайонні, районні і навіть кущові проводи, до складу яких входили колишні підпільники та оперативники МДБ, які діяли аж до 1960 р. Використання таких псевдопроводів уможливило придушення визвольної боротьби на території Карпатського краю, а також впровадження агентури радянських спецслужб до ЗЧ ОУН.

Vasyl Ilnytskyi. Soviet agent-combat groups in the OUN Carpathian krai (1945–1954)

Based on newly discovered documents the article explains the use of agent-combat groups (ABG) as a method the Soviet authorities used against the Ukrainian liberation movement. It identifies main organisational principles and peculiarities of operations of these special groups. It argues that their main tasks included not only physical destruction or capturing of underground activists and insurgents, their communications, correspondence and hiding places, but also discrediting the entire liberation movement in the eyes of local population. For the first time it presents quantitative data on material resources directed at supporting efficiency of agent-combat groups.

Key words: agent-combat groups, enemy agents, OUN Carpathian krai.

УДК 82.09:398.21/.22]:[325.83(477.83)(092)]

Євген ЛУНЬО

НАРОДНИЙ ПЕРЕКАЗ “РОМАН ШУХЕВИЧ І ОСИП ДЯКІВ КВАРТИРУЮТЬ У СЕЛЯНСЬКІЙ ХАТІ”: ІДЕЙНО-СМИСЛОВИЙ АСПЕКТ

Проаналізовано оригінальний народний переказ: “Роман Шухевич і Осип Дяків квартирують у селянській хаті”. З’ясовано, що сюжет ґрунтується на художньому вимислі, що засвідчує вагоме суспільно-політичне й художньо-естетичне значення цих осіб. Автор констатує, що повстанський оповідний процес кінця ХХ – початку ХХІ століття має дві основні складові: давню традиційну і новочасну модерну. Простежено, як оповідач на вимогу сучасності намагається шляхом логічно-сміслового трактування довести достовірність перебування у його батьківській хаті двох народно-епічних героїв.

Ключові слова: повстанська оповідна традиція, народний переказ, Р. Шухевич, О. Дяків, ОУН, УПА, Яворівщина.

Повстанська оповідна традиція значну увагу приділяє осмисленню суспільно-політичної, військової, ідейної, моральної, духовної ролі еліти – провідників та командирів періоду збройної національно-визвольної боротьби. Одним із найвишараніших репрезентантів цієї еліти, а отже й фольклорним об’єктом є Головний командир УПА генерал-хорунжий “Тарас Чупринка” – Роман Шухевич.

Зазначимо, що народно-епічний образ цієї історичної особистості висвітлено у статтях “Постать Романа Шухевича в оповідному фольклорі Яворівщини”¹, й “Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини”², “Народне оповідання «Роман Шухевич перебуває в секретній повстанській криївці»: ідейно-художній аспект”³. Та останнім часом записано низку нових оригінальних творів на цю тематику, які також варто проаналізувати. Народний переказ “Роман Шухевич і Осип Дяків квартирують у селянській хаті”⁴ і є об’єктом дослідження у статті.

Спробуємо відстежити мотивацію й імпульси виникнення цього твору повстанської епіки, з’ясувати компонент суб’єктивний – художній вимисел, а також

¹ *Луньо Є.* Постать Романа Шухевича в оповідному фольклорі Яворівщини / Є. Луньо // Український визвольний рух. – Львів, Вид-во “Мс”, 2007. – 36. 10. – С. 203–224.

² *Його жс.* Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини / Є. Луньо // Народознавчі зошити, 2011. – № 1. – С. 43–65.

³ *Його жс.* Народне оповідання “Роман Шухевич перебуває в секретній повстанській криївці”: ідейно-художній аспект / Є. Луньо // Східноєвропейський історичний вісник. Спеціальний випуск II. – Дрогобич, 2017. – С. 175–185.

⁴ Розповідь Федика Ігоря Івановича, 1948 р. н., жителя м. Львів, уродженця с. Велике Поле Яворівського р-ну Львівської обл. (Записав Євген Луньо 1.10.2012 р. у м. Львів). Приватний архів Євгена Луня у м. Яворів.

компонент об'єктивний як безпосереднє відображення історичної реальності, висвітлити їхню органічну єдність як мистецького явища, на підставі цього тексту вказати на особливу ідейно-політичну й художньо-поетичну роль Р. Шухевича як історичної постаті та як художнього образу у формуванні української масової свідомості.

Отже, застосовуючи передовсім метод герменевтики, що його визначають як мистецтво розуміння текстуального дискурсу⁵, а також окреслюють як коментування та інтерпретацію мистецького твору шляхом розумово-аналітичного й інтуїтивного осягнення його художнього смислу⁶, розглянемо цей переказ.

Розповідь Ігоря Федика із села Велике Поле певною мірою подібна до аналізованої у попередній статті розповіді Софії Федик⁷. Адже в обох текстах йдеться про один і той самий об'єкт, про одну і ту ж подію, але оповідачі по-різному їх трактують і осмислюють. На порівняльному аналізі цих двох творів можемо простежити і з'ясувати роль суб'єктивного чинника, тобто особистості оповідача у творчому процесі, динаміці розвитку народної оповідної традиції.

Найперша відмінність – вікова різниця оповідачів. С. Федик є старшою на двадцять років двоюрідною сестрою І. Федика, і вона очевидець, а п. Ігор – молодший і про цю подію чув із родинних розповідей. Звідси і жанрова диференціація обох розповідей. У першому випадку – народне оповідання з елементами переказів синхронного плану, і як наслідок – активного осмислення і тривалого побутування. У другому випадку за жанром це переказ першого ступеня діахронного плану, тобто від очевидців. Найперше, кого він вказує, це двоюрідна сестра Параскева. Параня жила разом з ними в одній хаті. Вона – джерело переказу, з родини саме Параскева була найактивніше задіяна у підпіллі та найтісніше контактувала з повстанцями. Цю подію обговорювала вона із бабцею та сестрою Софією.

Софія доволі стисло констатує факт перебування у їхній хаті Р. Шухевича і його бойового побратима та розповідає про безпосередні особисті контакти із Головним командиром УПА, навіть виконує його завдання – відносить штафету. Сторонніх осіб у своїй розповіді вона до Шухевича безпосередньо не “допускає”, лише побічно згадує, що вони із двоюрідною сестрою обговорювали його гарний вигляд і вроду.

Пан Ігор акцентує увагу на стосунках Р. Шухевича із сім'єю, родиною, до якої поза кадром залучено усіх членів: бабця – основна господиня, що варила їсти, одна сестра, друга, брат, а також місцевий парох, отець Степан П'ясецький.

Важливо простежити, як І. Федик обстоює твердження про перебування в їхній хаті Головного командира УПА. Доволі важливим чинником ідентифікації Р. Шухевича, на думку оповідача, є впізнання його сестрою Паранею. У тексті про це сказано так: “Вона ж його не знала, що то був Шухевич, звідки, хто би був сказав? Це ж не пересічний стрілець був. [...] А потім, коли вже почалася перебудова, Параня побачила портрет Шухевича надрукований, каже: «О той інтелігентний хлопець, – а вона розумна була в мене сестричка, каже, – о то він був в мене в хаті, коли баба кормила їх»”. Зізнання, що спочатку Параня не знала про Шухевича, закономірно

⁵ Енциклопедія постмодернізму / [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред. О. Шевченко]. – Київ: Основи, 2003. – С. 89.

⁶ Боров Ю. Эстетика / Ю. Боров; изд. 4-е, доп. – Москва: Издательство политической литературы, 1988. – С. 432.

⁷ Луцьо Є. Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини / Є. Луцьо // Народнознавчі зошити. – 2011. – № 1. – С. 55–56.

впливає із реалій повстанської конспірації і, що важливо, представляє її як чесну й правдомовну. А звідси й велика довіра до її заяви, що впізнала його на портреті.

Ідентифікація епічного Р. Шухевича на підставі його фото чи мистецького портрету – типовий художній прийом народної оповідної шухевичіани. У попередньому дослідженні “Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини” він зафіксований у шести розповідях із чотирнадцяти аналізованих⁸. Також його використано у народному оповіданні, яке досліджуємо в іншій статті⁹.

Оповідач виділяє ще дві причини, чому Шухевич обрав для перебування саме їхню хату. Перша – це стратегічно вигідне розташування хати, близько до лісу, можна непомітно підійти а також відступити у разі небезпеки. Ось як про це говорить оповідач: “У зв’язку з тим, що наша хата старенька була на окраїні села, і там були прекрасні дороги, повстанцям було безпечно до неї заходити. І такий був вибій, де можна було підійти, терник, який ну прямо до нашого городу підходив. І в нас величезний сад був чудовий, і з другого боку глибока-преглибока дорога, поросла чагарями, там тільки фіра проїжджала. З того боку наш сад, черешні і більше нічого не було. Ідеальне місце для підпільників і тому подібне”.

Та ще однією вагомою причиною було те, що уся їхня сім’я тісно пов’язана з підпіллям, активно з ним співпрацювала. У ті часи, коли вороги усіма способами спонукали до зради, однією з найвищих суспільних і моральних цінностей вважалася надійність і відданість повстанцям. Тому візит до цієї сім’ї самого Р. Шухевича з одного боку найбільш переконливе підтвердження її порядності. А водночас це і чи не найвища моральна винагорода сім’ї за її активність і вірність повстанській справі. Сім’я трансформувала її в епічне полотно – що в народній традиційній культурі найбільш надійна й досконала форма не просто збереження, а й активного продуктивного функціонування.

На підставі аналізу образу оповідача І. Федика можна простежити, як ці народні оповідання впливали на нього. Передусім він активно перейняв розповіді про Р. Шухевича. Причому засвоював він інформацію, очевидно, від усіх членів родини й упродовж десятиліть. Згодом він трансформує їх у новий за жанром твір – переказ. І це теж процес тривалий та різнобічний. Оповідач заради особистого ідейно-політичного і творчого вираження розповідає цей переказ колишнім воякам УПА, членам хору “Повстанець”. Внаслідок такого активного побутовання переказ розширює свій тематично-смісловий зміст, доповнюється ще одним сюжетним епізодом. Бо ж виявляється, що один із хористів, як сам він стверджує, був тоді в охороні Р. Шухевича: “В нас тут збирався хор «Повстанець», і співали хлопці. Я їм розказав той епізод, а він каже: «Пане Ігоре, а я охороняв Шухевича тоді». І він мені навіть розказав, де він стояв. Він був бойовик СБ, у боївці СБ. І від нашої хати він стояв... Я знаю, де він стояв, там є такий терник. Він каже: «Я мав прикривати Шухевича звідси, – там такий вибій був. Каже, – я тут стояв»”.

Із тексту невідомо, чи цей повстанець-хорист від самого початку позиціонував себе як “охоронець Романа Шухевича”. На нашу думку, саме почутий від І. Федика переказ про перебування Головного командира УПА в його хаті слугувало повстанцеві тим імпульсом, щоб зачислити себе до охоронців Р. Шухевича. Тим

⁸ *Його ж.* Головний командир УПА Роман Шухевич... – С. 46.

⁹ *Його ж.* Народне оповідання “Роман Шухевич перебуває в секретній повстанській криївці”... – С. 181.

більше, що для цього є реальна основа – повстанець був охоронцем двох високого рангу командирів чи провідників. Звісно, що згідно з вимогами конспірації він не міг знати, кого саме охороняє. І ось тільки тепер, коли епос викристалізував твердження, що йдеться про Романа Шухевича, колишній повстанець і собі сприймає цей фольклорний постулат. Адже він робить його епічно “причетним” до Головного командира УПА і в такий спосіб дає змогу скористатися з усіх ідейно-політичних і моральних сатисфакцій та преференцій.

Для цих двох осіб важливим фактором епічного твердження про квартирування Р. Шухевича є його історична достовірність. І кожен з них цю достовірність по-своєму утверджує. Оповідач І. Федик шляхом логічного обмірковування моделює відповідну фактичну базу. Найперше зазначає, що в лісі біля Великого Поля була криївка, у якій 28 листопада 1950 року загинув Осип Дяків-“Горновий”. І при цьому висуває додаткові аргументи: навпростець від криївки до хати було дуже близьенько, що слугувало тактичними вигодами для безпечного приходу і відходу: “Бо неподалік, від нашої хати до криївки, де потім загинув “Горновий”, по прямій десь півкілометра, а може і менше, то зовсім недалеко. То так називається Ксендзова деберка, де та криївка. Я ще пригадую, як мені тато показував ту криївку”. Можемо припустити, що з О. Дяківим як провідником Львівського краю мав усі підстави зустрічатися Головний командир УПА. При цьому оповідач наводить ще один аргумент: навпростець звідси недалеко й до підльвівського села Білогорща, місця найбільш відомої й легендарної криївки Р. Шухевича: “Та й зрешту до Білогорщі від Великого Поля не так далеко, по прямій лінії”.

Хоча якщо обом високопоставленим керівникам потрібно було зустрітися, то Шухевич міг прийти й з іншої своєї конспіративної квартири. Проте Білогорща попри її справді найближче розташування порівняно з іншими місцями базування, як місце загибелі Р. Шухевича, в усній традиції є найбільш відомою. Вона сакралізована героїчно пролитою кров’ю Головного командира. І отже саме ще й тому оповідач, можливо, навіть підсвідомо оперує ним у своєму аргументуванні.

Водночас І. Федик розуміє, що персоніфікація О. Дяківа і Р. Шухевича на підставі близькості їхніх криївок та що їм треба було б зустрічатися особисто, ґрунтується так би мовити на непрямих доказах. Тому оповідач намагається відшукати безпосередній доказ – у твердженні повстанця-хориста, що той тоді охороняв О. Дякова й Р. Шухевича. Але робить це тільки після того, як упевнюється, що у розповіді охоронця зазначено точний опис тамтешньої місцевості з її рельєфом. Прямий доказ, причому від людини ще живої, яка в разі сумніву може це особисто підтвердити, в особливий спосіб підсилює достовірність основної ідеї переказу – що саме Р. Шухевич перебував у селянській хаті.

Та з погляду історичної об’єктивності ця фольклорна аргументація викликає сумніви. В аналізованому переказі зазначено, що ця подія сталася у сорок сьомому році, а також вказано, що Параню арештували в сорок сьомому. Якщо це так, то логічно постає питання, а чи на той час О. Дяків вже мав криївку біля Великого Поля, а Р. Шухевич – конспіративну квартиру у Білогорщі. Нам невідомо, коли О. Дяків облаштував криївку біля Великого Поля. Із дослідження Володимира Мороза про життя й діяльність Осипа Дякова (“Горнового”) дізнаємося, що упродовж 1945–1948 років він працював у Головному осередку пропаганди ОУН, який мав постій у Карпатах, на Львівщині перебрався у травні 1948 року, де перебував

у лісах біля села Велике Поле¹⁰. Із спогадів соратників Р. Шухевича дізнаємося, що у Білогорщі штаб-квартира Головного командира УПА була організована під зиму 1948 року¹¹.

Водночас можна припустити, що влітку 1947 р. об'єднання провідників могли на кілька днів зустрітися біля с. Велике Поле для обговорення якихось важливих питань. Згідно з вимогами конспірації О. Дяків не міг базуватися в одному місці, в одній криївці упродовж трьох років – від 1947 року й до загибелі в листопаді 1950 року.

Аналізуючи народну епічну традицію, вважаємо, що образи Р. Шухевича й О. Дяківа в аналізованому переказі є майстерним поетичним вимислом.

Перебування у батьківській хаті Р. Шухевича й О. Дяківа оповідач вважає історичним: “От якраз та історична зустріч була, коли в нашій хаті був Роман Шухевич, був Осип Дяків-«Горновий»...” Значимо, що ця буденна робоча зустріч двох повстанських керівників не набула якогось резонансного суспільного значення. Та її історизм є усі підстави розглядати у народно-епічному ракурсі. Адже вона не лише закарбувалася у пам'яті оповідача, а й тривалий час є імпульсом активного оповідного процесу: залучення нових фактів, міркувань, тверджень.

Отже, оповідач – надзвичайно активна творча особистість, вносить помітний вклад у народний епос. Осмислення події і трансформування та модифікація тексту є перманентними і доволі тривалими. Його особистий внесок у тематичний зміст твору полягає серед іншого в “ідентифікації”, крім Р. Шухевича, ще й О. Дяківа. Оповідач уводить О. Дяківа у когорту народно-епічних героїв епохи ОУН–УПА. У народному епосі у масовій народній свідомості збільшується кількість історичних героїв із національної еліти. А це дуже важливо, оскільки в повстанському епосі більшою мірою представлені відомі й безіменні репрезентанти широких народних мас: звичайні повстанці, підпільники, прості селяни, міщани, тобто ті, хто з честю “сповняв наказ”. Проте успіхи у вирішенні загальнонаціональних суспільно-політичних проблем значною мірою залежать від очільників, провідників, тих, що “віддають наказ”. І власне фольклор, зокрема його епічні жанри, є тим дієвим чинником, що репрезентує народові його справжню еліту, утверджує довіру, вчить відділяти справжніх провідників від фальшивих.

Традиційна розповідь потребує, аби Головний командир УПА був особою динамічною. Та водночас, згідно з вимогами підпільницької конспірації спілкування кожного повстанця, вже не кажучи про Головного командира, зі сторонніми особами були мінімальними, зводились до формальних чи найбільш необхідних. Тому більшість зафіксованих нами народних оповідань чи переказів про Р. Шухевича відзначаються тією специфічною рисою, що вони передовсім констатують та ідентифікують постать Головного командира, а сам предикат, тобто пов'язана з ним дія часто зводиться до мінімуму: бачили, везли чи вели по зв'язку, перекинулися з ним кількома словами тощо. Так у народному оповіданні С. Федик таким предикатом-пуантом є те, що Р. Шухевич особисто доручає їй занести у сусіднє село естафету.

¹⁰ Мороз В. Портрет Осипа Дяківа-“Горнового” / В. Мороз. – Торонто; Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2010. – С. 19, 23, 36.

¹¹ Куж В. Головний командир УПА генерал-хорунжий Роман Шухевич / В. Куж // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто; Львів, Вид-во “Літопис УПА”, 2007. – Т. 45: Генерал Роман Шухевич –“Тарас Чупринка” Головний Командир УПА. – С. 487.

Тим часом у своїй розповіді І. Федик цей епізод не згадує, проте зазначає, що Шухевич сказав його двоюрідній сестрі Парані: “Друже Параню, не плач, ми всі загинемо за Україну”. Примітно, що ці слова з незначними відмінностями у переказі повторюються тричі. Зрозуміло, що ця фраза не могла бути одною-єдиною, а очевидно виникла у процесі якоїсь розмови щонайменше між Р. Шухевичем і Паранею. Проте вона залишається поза епічною канвою. Але при цьому вона набуває вагомого ідейно-сміслового навантаження, форми сентенції – тобто квінтесенції певної суспільно-політичної ідеї, вчення, пророцтва тощо. Щоб сконцентрувати на собі максимальну увагу реципієнта, що повинен якомога глибше проникнути у цю сентенцію, розкодувати увесь її смисл, і залишається поза рамками тексту уся та розмова, що породила сентенцію.

Що ж до безпосередньої фрази Р. Шухевича, то оповідач лише констатує її у переказі, акцентуючи на ній увагу, але розкодувати й осмислювати її сутність він залишає кожному окремому слухачеві.

Ця фраза характеризує самого Р. Шухевича. Водночас займенник “ми” стоїть вояків УПА, усіх активних учасників збройної боротьби. Він бере на себе місію і від їхнього імені заявити, що всі вони у цій боротьбі загинуть. При цьому варто глибше розкрити контекстуальну семантику слова “загинуть”. Тут воно має доволі потужне багатогранне смислове навантаження. Серед іншого вказує на усвідомлення умов і реалій боротьби із її трагічними наслідками для вояків – неминучою загибеллю. Але самі вони не сприймають цю загибель як безвихідь і відчай. Це радше засвідчення своєї високої вояцької честі і гідності, це констатація найбільшої жертви – самого життя заради перемоги і майбутньої історичної перспективи усієї нації. Сентенція Р. Шухевича – це також запевнення готовності його особисто і повстанської армії у посвяті себе на героїчний вояцький чин, який за посередництвом епічної традиції трансформує їх у невмирущу славу як вагомий компонент теж невмирущої національної ідеї.

Те, що Р. Шухевич бере на себе право говорити й від імені усіх вояків, свідчить про ідейну й духовну єдність між Головним командиром та його армією. Він упевнений у них, а вони беззастережно довіряють йому. Для сучасного реципієнта вислів генерала “Чупринки” – це не просто звичайні слова, сказані заради бравади. Сила цих слів засвідчена пророчою правдою – незламною жертвовною боротьбою – аж до героїчної загибелі Головного командира, як і тисяч його вояків. Отож сучасників цей вираз спонукає вшановувати пам’ять полеглих героїв, а також брати їх за приклад у реалізації національної ідеї на її сучасному історичному етапі.

Цікаво, що у розповіді І. Федика виразно простежується такий доволі рідкісний для новочасного фольклору художній прийом, як ретардація – гальмування прямого розвитку сюжетної дії, уповільнення розповіді про зображувану подію з метою зробити твір тривалішим і в такий спосіб сприяти більш якіснішому його сприйняттю. Розповідаючи про фактично буденні речі – звичайний візит до їхньої хати двох осіб – оповідач намагається поглибити переказ різними міркуваннями, припущеннями, роздумами. Ретардація характерна також у зусиллях оповідача аргументовано довести, що йдеться саме про Р. Шухевича.

І. Федик поетизує й глорифікує Головного командира УПА. Найбільшою мірою возвеличення головного героя у переказі є апіорі – впливає передовсім з історичної та епічної біографії Р. Шухевича, що безпосередньо перебуває поза текстом, але загальновідома.

Глорифікація постаті Р. Шухевича у розповіді оповідача виражається також безпосередньо. Найперше вона характерна уже для зовнішнього вигляду командира: “Він був дуже інтелігентний і культурний на вигляд”. А на цій підставі оповідач стверджує, що це “дуже високий чин”. А ще поетизація простежується у симпатії дівчини Парані до гарного пристойного чоловіка та вояка. Вислів “Чупринки” “ми всі загинем за Україну” – самозречення й жертвність заради Батьківщини. Це асоціативно, на підсвідомому рівні також сакралізує Головного командира у сприйнятті реципієнтів. Слова Р. Шухевича стали пророчими. Він дотримав слова і загинув, а точніше – свідомо віддав себе у жертву.

Підґрунтям поетизації й глорифікації Р. Шухевича є спілкування його з Паранею, те, що він її заспокоїв, надихнув.

Отже, народна епічна традиція усіма доступними їй художніми засобами і прийомами намагалася двох повстанців, що зайшли до сільської хати, персоніфікувати як Р. Шухевича та О. Дяківа. Фольклорний твір досі не втрачає своєї ідейно-сміслової й художньої цінності, навпаки засвідчує жертвність вояків УПА, увіковічне героїчне пам’ять про Р. Шухевича та його однодумців.

Yevhen Lunio. The folk tale ‘Roman Shukhevych and Osyp Dyakiv stay in a peasant house’: the ideological and semantic aspects

The article analyses an original folk tale entitled ‘Roman Shukhevych and Osyp Dyakiv stay in a peasant house’. It establishes that its plot is rooted in artistic speculation, which proves the social and political significance of these persons. The article establishes that the narration about liberation movement in the late 20th – early 21st century contains two main components: traditional and modern. It demonstrates how the narrator, pressured by contemporary norms, attempts, through a logical-semantic interpretation, to prove the authenticity of the story that these two popular epic heroes stayed in his father’s house.

Key words: insurgent narrative tradition, folk tale, Osyp Dyakiv, OUN, UPA, Yavoriv region.

УДК [329.7ОУН:929БАНДЕРА]“194/195”

Микола ПОСІВНИЧ

ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ СТЕПАНА БАНДЕРИ У 1940–1950 РОКАХ

На підставі різних джерел висвітлено особисте і родинне життя Степана Бандери, умови, в яких проживав і творив Провідник ОУН, проблеми зі здоров'ям, особисті захоплення й уподобання. З'ясування приватних сторінок життя Степана Бандери допоможе краще зрозуміти його погляди, вчинки, прийняті рішення в контексті складних життєвих реалій і викликів.

Ключові слова: Організація українських націоналістів (ОУН), ідеологія, Німеччина, родина.

Степан Бандера став символом українського визвольного руху. Осмислюючи історичні події та моральні цінності, він, зокрема, писав: “Мушу Вам щиро сказати, що мені дуже важко. Гнітить мене невимовно те, що з моїм ім'ям зв'язується найбільші цінності нашої боротьби, куплені працею, великими жертвами і кровію Найкращих Друзів. Чуюся негідним служити за символічне зосередження тих вартостей українського визвольного руху. Під тим моральним тягарем людина слаба, все бачить, як мало сама внесла до спільних надбань, яка безмежна різниця між власним вкладом, власною спроможністю і власною вартістю та тим, що має репрезентувати й очолювати. Репрезентація – це не моє діло, не маю для цього жодних диспозицій і чуюсь зле в такій ролі. Змістом мого життя досі була боротьба, так і мусить бути далі. Не можу боротьби репрезентувати, коли не беру в ній участі. На репрезентанта “за склом” не надаюся”¹.

Висвітлення приватних сторінок життя Степана Бандери допоможуть збагнути його погляди, вчинки у контексті складних життєвих реалій та викликів.

На початку 1940 р. після переїзду до Кракова Степан Бандера мешкав майже півроку на вулиці Страшевського з братом Василем. Тоді він був дуже худий, волосся в нього злегка відросло після тюремного ув'язнення, але ще не настільки, щоб можна було його зачісувати. Мав один скромний сірий костюм. Можливо, що й псевдо “Сірий”, яке він почав тоді використовувати, узяв від кольору свого вбрання.

Багато друзів-націоналістів, які опинилися в Кракові після ув'язнення, знайшли в цьому середовищі дружин. Не оминула така доля і 31-річного Бандеру. За дружину він обрав собі красиву з великими очима 23-річну Ярославу Опарівську, яка народилася в сім'ї священика УГКЦ, член ОУН із 1936 р. Батько Ярослави Василь служив капеланом в УГА та загинув у бою з поляками. Навчалася вона на агрономічному факультеті Львівської політехніки, була членом студентської

¹ *Посівнич М.* Степан Бандера / М. Посівнич. – Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2015. – С. 5.

репрезентації Союзу українських студентських організацій під Польщею (1937–39 рр.), відбувала покарання у польських тюрмах (1939). У цей період працювала на Лемківщині, займалась громадсько-політичною діяльністю, спортом².

У місцевій греко-католицькій церкві, парохом якої був отець Павло Хрущ, 3 червня 1940 р. Бандера одружився. Їхнє весілля з Я. Опарівською було дуже скромне, з участю не більш як десяти осіб. Вони деякий час мешкали в одному з таборів для переселенців на вул. Лютеранській, 18. Потім, у 1940–1941 рр., відповідно до вимог конспірації виїжджали на декілька тижнів до Варшави на винайняту Романом Малащуком квартиру під прізвищем Гуцул. Їх охорону забезпечував один із найкращих бойовиків Петро Цица³.

Про цей період згадує Микола Климишин: “Після одруження Степана Бандери якихось особливих змін в його життю не зауважувалося. Жив він дуже скромно. Мав дуже скромну кімнату. Там часто відбувалися наради Проводу, зустрічався він з людьми. Бував я також часто в цій хаті, де жила його сім’я. Одно можна сказати, що в него кімната і вся ця хатня обстановка була просто бідна, скромніша, ніж у кого-небудь іншого. Треба мати на увазі, що ніхто не трактував оті свої помешкання, як щось постійне. Це було просто тимчасове, що він повинен тут деякий час побути і може кожного дня відійти в Україну, і тому те помешкання якимось обставляти не було ніякого змислу”⁴.

У 1940–1941 рр. С. Бандера зумів виявити свої найкращі якості: вміння вести за собою, непересічні організаторські здібності та колосальний енергетичний потенціал. Потреба чину була чи не найголовнішою прикметою його характеру. Щоб уберегти вагітну дружину від небезпеки, він відправив її до родини у м. Сянок, де 26 травня 1941 р. народилася дочка Наталка⁵.

Степан Бандера відмовився від співпраці з нацистами, його брати загинули мученицькою смертю, а він сам опинився у концтаборі. Тим часом український народ розпочав збройну боротьбу проти нових окупантів. Цей рух опору переріс у справжню повстанську війну не тільки проти нацистського режиму, а й проти радянської тоталітарної системи. З іменем Степана Бандери окупанти України ідентифікували і пов’язували національно-визвольний рух.

Після повернення з концтабору Саксенгаузен протягом лютого-червня 1945 р. Степан Бандера з родиною мешкав у Відні та його околицях. За спогадами Галини Петренко, всі тоді перебували у великій скруті. Вона з батьком мешкали разом із родиною Миколи і Дарії Лебедів, до яких кожен день навідувався Бандера. Його цікавило все, що відбулося і відбувалось в Україні, від якої він був ізольований цілком. Під час авіанальотів та бомбардувань усі ховалися по підвалах, але були моменти, коли вона з Провідником залишалися пильнувати на буржуйці сковороду й каструлю з обідом. Про дружину і доньку він часто згадував з великою турботою, що не може їм приділити належної уваги. Г. Петренко згадувала: “Тоді всі ми були молоді, підпільне життя в Україні позбавило нас “матеріального багажу”, і те, що ми були бідні, як костельні миші, нас не турбувало”. Наприкінці червня

² Там само. – С. 249.

³ Малащук Р. З книги мого життя / Р. Малащук. – Торонто, 1987. – Т. 1. – С. 203–203, 212; Кук В. Родина Опарівських / В. Кук // Степан Бандера та його родина в народних піснях, переказах і спогадах / [записи і упоряд. Г. Дем’яна]. – Львів, 2006. – С. 186.

⁴ Климишин М. В поході до волі. Спомини / М. Климишин. – Торонто, 1975. – Т. 1. – С. 273–274.

⁵ Посівнич М. Степан Бандера. – С. 249.

1945 р. він виїжджає з Відня. Мешкає у с. Целль-ам-Зе, згодом у с. Зефельд, мав у своєму розпорядженні автомобіль і водія “Мікльоша”, охоронця Михайла Адріюка і секретарку Марію Гарабач. У 1946 р. Бандера з родиною мешкав в околицях Штарнберга, його особисту охорону тоді забезпечував Юрій Костів⁶.

Сім’я Бандер мешкала в Німеччині під прізвиськом Попель. Згідно з розробленою легендою, Степан Бандера – Стефан Попель був журналістом української газети “Український Самостійник” у Мюнхені. Донька С. Бандери Наталка зазначала: “В самотній хаті у лісі наша родина (в 1947 р. нас було вже троє дітей) жила стиснена в одній кімнаті, де не було навіть електрики. В той час ми, діти, довго хворіли на коклюш і кір та були недоживлені. Я ходила тоді до сільської школи в Зекінг і, маючи лише шість років, мусила щоденно відбувати шість кілометрів дороги через ліс. Батько провідував нас кілька разів на рік. Я пригадую собі, що одного разу, тяжко хворіючи на запалення середнього вуха, я запитала маму, хто є цей чужий пан, який схилився над моїм ліжком і гладить мене. Я цілковито забула свого батька”⁷.

Щоб уникнути переслідувань радянських спецслужб, сім’я Бандери постійно змінювала місце проживання, використовуючи прізвиська Попеля і Карп’яка. Тимчасовими притулками були помешкання в Німеччині й Австрії (Інсбрук, Зеєфельд, Гільдерсгайм, Регенсбург, Брайбрук над озером Амерзе, біля Штарнберзького озера, поблизу Штарнберга, Мюнхен та його околиці). В 1948 р. родина Бандер переїхала майже на два роки до табору переселенців у Міттенвальд та мешкала в колишніх артилерійських казармах. Як згадував Осип Бандера, хоч таборове життя було складне, родина могла почуватися тут краще й безпечніше в оточенні 3–4 тисяч українців. У часі цих вічних мандрівок у подружжя Бандер народилося двоє дітей – Андрій (16 квітня 1946, Мюнхен) та Леся (27 липня 1947, Регенсбург). Великими помічниками для сім’ї Бандер стала родина Біласів, яка мешкала в сусідній кімнаті. Степан Бандера приїжджав із Мюнхена на суботу й неділю, але й тоді постійно сидів за друкарською машинкою. У цьому таборі, де була греко-католицька церква, охрестили малих дітей. Тоді ж скульптор Михайло Черешньовський зробив погруддя С. Бандери. Він завжди відмовлявся від спільних фото з родиною чи друзями з огляду дотримання правил конспірації та безпеки⁸.

Під час допитів від 16 червня 1951 р. в управлінні МГБ у м. Києві шеф СБ ЗЧ ОУН Мирон Матвієйко характеризував Бандеру як Провідника: характер мав честолюбний, щодо поставлених завдань та цілей – виконує їх із великою завзятістю й оперативністю. Дуже вдало підбирає в Провід ОУН та в інші керівні органи людей, які чітко виконують його завдання. Дуже довіряє тим людям, які йому виявляли повну підпорядкованість та відданість. Під час нарад дуже енергійний, багато працює і завжди доводить до завершення обговорювані питання й проблематику. Значну увагу приділяє читанню різної літератури та матеріалів, написанню статей на поточні теми навіть до ранку. Через недосипання і тривогу у нього були постійні головні болі, на які він не звертає увагу і працює з притаманною йому енергійністю. Вдома, щоб його не турбували (особливо малі діти), закривається в кімнаті на ключ та опрацьовує поточні організаційні справи. Багато зустрічей із членами ОУН проводить на вулиці і дає вказівки для їх виконання.

⁶ Там само. – С. 184.

⁷ Московські вбивці Бандери перед судом / [за ред. Д. Чайковського]. – Дрогобич, 1992. – С. 306.

⁸ Там само. – С. 306–307; *Посівнич М.* Степан Бандера. – С. 185.

Матвієйко зазначав, що С. Бандера не вживає спиртних напоїв, дуже полюбляє м'ясні страви та багато вживає різноманітної їжі. Бували моменти, що він харчувався за трьох і не міг насититися після німецького концтабору. Він був дуже бережливим господарем, не викидав жодних продуктів. У повсякденному житті і всіх справах був дуже дріб'язковим. На перший погляд, виглядає як типовий галицький єврей, має характерну ходу та активно жестикулює руками. Досить бідно одягався, ходив переважно в світлому плащі та кашкеті. Великий шанувальник зброї, постійно носить при собі різні марки револьверів, має слабкість до красивих жінок, автомобілів та швидкої їзди. Полюбляє багатьох підвозити власним автомобілем Опель та його особисто обслуговувати. З кінця 1940 років став дуже релігійним, багато молиться й щонеділі відвідує Службу Божу разом із родиною. Власних дітей виховує у суворій дисципліні, але одночасно їх дуже любить. Місячно родина Бандер платила за помешкання, які дуже часто змінюють, біля 150 марок, витрачає понад 500 марок на утримання автомобіля і постійні організаційні поїздки⁹.

Ярослава Стецько, згадуючи про С. Бандеру, характеризує його як відповідального батька, друга, товариша. Подружжя Бандерів з 1954 р. мало маленьке помешкання: дві кімнатки і кухоньку, але в них все було чисто, хоч було їх п'ятеро осіб. Діти завжди були акуратно повбирані, хоч скромно, але зі смаком. Він старався кожну вільну хвилинку приділити дітям. Маючи трохи часу, Бандера брав із собою маленьку друкарську машинку, знаходив собі вільне місце, сідав і писав чи друкував, хоч мав у розпорядженні дві секретарки. Був шульгою і мав специфічний почерк. Як і кожній молодій родині, їм завжди бракувало коштів. Постійні переїзди, відчуття небезпеки і ймовірних загроз. Такий перманентний психологічний тиск дуже на дружину Ярославу та дітей впливав. Провідник ніколи не пив і не курих, навіть на урочистостях чи святах. Був від природи обдарованою особистістю: співав, танцював, грав на багатьох інструментах, умів дотепно розказувати веселі історії, на кухні міг собі раду дати, автомобіль, електрику чи патефон відремонтувати¹⁰.

Від початку 1950-х років С. Бандера тримав постійний зв'язок зі стрійком Осипом, який мешкав у США. У листах багато цікавих даних про життя і побут сім'ї Бандер. Вони були дуже обережними, а деколи С. Бандера просив, щоб листи після їх прочитання знищувати. Отримавши від стрійка інформацію про сестер на засланні в Сибіру, він писав: "Листи від рідних дуже пригноблюючі, але краще мати прикрі вістки, чим не знати нічого конкретного, тільки жити зі свідомістю найчорнішого положення та з самими здогадами. Напевно і їм там трохи легше, коли мають контакт із Вами, а вислані пачки бодай на якийсь час порятовують"¹¹.

Про родинне життя С. Бандера писав у листі від 15 листопада 1952 р.: "Ми закінчили ідилію осілого життя. Фамілія просиділа відносно спокійно два роки з малим гачком на одному місці. Трапилася добра і вигідна хата, трохи загосподарились, включно з кількома грядочками на ярину і квіти. У літі діти мали змогу купатись, зимою трохи лещетарювали. Зі школою теж уложилось. Наталя почала ходити до

⁹ Протокол допиту М. Матвієйка від 16.06.1951 р. // Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 56232 фп. – Арк. 48–49.

¹⁰ Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали. – 4 вид., доп. / [ред. і упоряд. М. Посівнич]. – Тернопіль: Астон, 2014. – С. 255–269.

¹¹ Бандера О. Відійшов як справжній революціонер / О. Бандера // Квітучі береги. – Нью-Йорк, 1980. – Ч. 19. – С. 10.

2-ої класу реальної школи, вчиться добре і почала вчитись гри на фортепіані, має до того здібності. Андрійко почав ходити до “штуби” (початкова школа – *М. П.*). При осілому житті і здоров’я сяк-так служило. Тепер це все перервалось, циганська доля знову застукала до дверей.

Ми дістали вістку, що большевицька агентура, яка нишпорить за нами увесь час, знову віднайшла адресу, хату і вже поробила далеко йдучі приготування у відомому напрямі. Довідались, можна сказати, в останній годині. Треба було рахуватися з небезпекою для цілої родини, теж для дітей, на підставі того, що знаємо про давніші їх намагання. Через те прийшлося не тільки самому, але й цілим “кублом” вибиратись. Зачалась нова кочівнича мандрівка. Зрушитись ще легше, але десь осісти на довший час – дуже трудно. Найгірше те, що треба якось усе змінити, від початку улаштувати так, щоб відразу не лишити стежки, по якій потягнулись би ці самі “ловці”. Найтрудніше з дітьми, зі школою. Досі не вдалось наново влаштуватись на довший час, і не знати, коли це буде. Поки що робимо циганським способом.

Все це було б легше перебути, якби всі були здорові. А то зразу, як вирушили з “пристані”, розпочались хвороби дітей. Чистий шпиталь, всі троє в ліжку вже від трьох тижнів. Найперше грипа, ангіна, а як уже вихрапувались і мали вставати – прийшла нова хвиля: Наталя дістала кір, і то другий раз, а обоє молодші захорували на мумс (свинку – *М. П.*). Прийшли комплікації, в обидвох ропне запалення мигдаликів, а в Лесі ще й зачався процес у середнім усі. Впорскування пеніциліни, мабуть, завчасу перервуть, але ще біда не пройшла. Ще грозить інфекція кору Лесі. Але в Бозі надія, що все пройде щасливо і скінчиться. Ціле щастя, Слава здорова і сама не занепадає, хоч це все на купу дуже її виснажило і коштує нервів. А я не можу сидіти “в хаті”, тільки показуюсь на два дні в тижні. Раз – через роботу не годен всього кинути, а по друге – трудно перебувати вкупі, доки інакше не влаштуємось. Якось то буде. Не тратимо доброї думки і духом усе добре держиться”¹².

Активне “циганське життя” підривало здоров’я й самому Бандері. Доїжджаючи постійно до Мюнхена автобусом чи поїздом, він надто часто, як на його думку, простуджувався, хворів грипом, але найбільше йому дошкуляв ревматизм. У листі від 9 листопада 1953 р. зазначав: “У нас усе по-старому. Діти ходять до школи, і знову німецьке середовище відбиває своє п’ятно. В Мюнхені є щосуботи щось ніби садочок чи властиво пополудневі сходи для дітей різного віку. Але від нас задалеко доїжджати автобусом, а я не можу возити їх автом, бо нема часу. Славця здорова, тримається, тільки дається їй взнаки непереривний домашній “керат” і цілковите відлюддя – коли йдеться про українське середовище. Тепер ще менше живемо товарисько, як давніше. У мене старий млин. Тепер якраз від кількох днів переходжу простуду, мабуть прийдеться покласти на два дні, бо перемагає мене. До Мюнхена доїжджаю автобусом, бо автом їздити коштує значно більше. Кожного дня треба встати в 5.30 і щоб на 8 бути в бюрі. А я тепер улаштував свою роботу в бюрі, це виходить зручніше. Я подав адресу Ірки для евентуального надсилання листів з України або з Польщі, з Чехії чи з іншої сателітної країни”¹³.

¹² Там само. – С. 10–11.

¹³ Там само. – С. 11.

У 1954 р. Провідник ОУН деякий час мешкав з родиною біля Штарнбергського озера у лісі в покинутій лісничівці, де воду потрібно було носити відрами, світити свічками чи лампою, а хату обігрівати дровами. У ній був агрегат, за допомогою якого можна було виробляти світло, але як його запускати Ярослав Бандера не знала. Тому коли чоловік був удома, з цим проблем не було, і тоді серед лісу сяяло електричне світло. Згодом періодично почали з'являтися різні підозрілі люди на лісових стежках, нібито шукали гриби. Як виявилось пізніше, комуністичним спецслужбам таки вдалося натрапити на слід Провідника. Тому через декілька тижнів родина Бандер переїхала до Брайтбруна над озером Аммерзее. Вони винаймали будиночок вже з усіма побутовими умовами. Найстарша дочка Наталка ходила до місцевої школи, а маленьких Андрія та Лесю доглядала дружина.

У листі від 1 листопада 1955 р. до О. Бандери С. Бандера писав: “Тільки як позбудуся ревматизму? Часами дуже докучає, головно в раменах і крижах; я не раз не годед ночами спати. Маю електричну машинку до масажу, це не лікує, але зменшує трохи болі, головно по ночах. Лікуватись нема як, головно через брак часу, доки ще годед, с'як-так тягну. Живемо по-старому. Восени лишили були “власну” хату і пустились на циганське життя. Большевицькі агенти розкрили мою адресу і зачали коло неї нишпорити, треба було “змиватись”. Але лишився слід, по яким легко знайшли деінде. Така “забава” нічого не дає, тільки багато клопоту. Тому вернулись на старе місце, хоч воно трохи “на вогні”. Я нічого собі не робив би, бо, як кажуть, долі й конем не об'їдеш, але Слава дуже денервується. Якийсь час ще треба сидіти, а може вліті, як діти скінчать шкільний рік, десь переберемось, але вже з соліднішими мірами безпеки... У місті трохи вигідніше як мені, так і дітям зі школою. Наталя через перенесення з приватної до державної гімназії мусіла стратити рік, але це ще не біда. Вона ходить до 3-ої кляси, а Андрій і Лесья в 3-ій і 2-ій клясі народньої школи. На вакаціях були всі троє в сумівському таборі. З перенесенням було чимало мороки й коштів, але при допомозі добрих людей все якось улаштувалося. Хату на селі ще затримали, потрохи уживають свої люди, а теж часом можемо й ми туди виїхати”. У листі він також інформував про заплановану поїздку до США і Канади та просив прислати йому запрошення: “В консуляті (консулові) подав би відразу правдиве прізвище, щоб поступити “фер” (чесно – М. П.) і щоб потім не мати з того приводу прикростей чи відмови. Зрештою, американська розвідка і так знає, де живу і як називаюся, то може знати й офіційно від мене. Теж Вам, здається, було б краще подати це там, де треба. Але питання, коли це робити, чи заразу, чи аж тоді, як виринула б конкретна потреба уже при їзді. Я це лишив би для Вашого вирішення, бо Вам там видніше. Не маю великої надії на отримання візи до США, бо нас недолюблюють відповідні чинники. Але варто спробувати, може вдасться, а як ні, то будемо знати, що скажуть. Якби була збоку відносних урядових чинників така вимога, то я тут і Ви там можемо прийняти зобов'язання, що ця поїздка має характер приватний – відвідини родини і різних знайомих (інкогніто!), без жадних політичних виступів і акцій. Якщо Вам буде це на руку і без клопотів, то прошу прислати мені відносні папери по змозі швидко так, щоб у 2-ій половині січня я міг тут внести подання, бо такі справи тривають досить довго. Теж прошу написати мені дані про Вас, які можуть бути потрібні, якби питалися в консуляті (нпр. теперішня праця і т. п.). Папери для мене треба б виставляти так: Стефан Попель, журналіст, ур. 1.9.1909 в Ярославі, жонатий,

замешкалий: Брайтбрунн а. Аммерзее 125, Крайс Штарнберг, Баєрн (подаю цю адресу, як місце теперішнього сталого побуту)”¹⁴.

За спогадами охоронця Провідника ОУН Василя Шушка (“Крука”), дружина Ярослава Бандера була дуже незадоволена поведінкою дочки Наталки і не хотіла відзначити її день народження: “Ми спішилися до Австрії, де Провідник мав зустрітися з полковником Ріко Ярим. Це було у неділю, і вже в дорозі Провідник каже до мене: “Жаль, що Наталка не в ласці з мамою, але негарно буде, коли тато також забуде за неї”. Ми затрималися коло двірця, він купив китицю квітів, ми завернули додому і він вручив квіти доньці”¹⁵.

Із середини 1950-х років Провідник ОУН проводив багато дипломатичних зустрічей з іноземцями, переважно в Кельні та Дюссельдорфі. Степан Бандера майже щоразу брав зі собою дружину Ярославу, а старша дочка Наталка в цей час доглядала за молодшими братом і сестрою. В таку дипломатичну подорож 15 липня – 15 серпня 1956 р. Провідник взяв дружину до Іспанії, щоб, як він казав, “розглянутися на місці”, а також Дмитра Миськіва і Василя Ніновського. Під час перемовин з іспанськими урядовими колами Бандері запропонували переїздити з родиною до Іспанії та керувати визвольною боротьбою звідти. Зважаючи на далеку відстань до України, цю ідею було відкинуто¹⁶.

Із переїздом родини Бандер до Мюнхена у них розпочалось більш-менш спокійніше життя. Діти швидко росли, добре вчилися у школі. Їм потрібно було приділяти все більше уваги. Хоча Степан Бандера дуже любив родину, але для неї не міг приділяти достатньо часу, тому вся навчально-виховна робота лягла на плечі дружини Ярослави. Інколи він літом із дітьми вибирався на прогулянки в гори до навколишніх озер, а зимою катався на лижах. Про єдину тривалу відпустку з родиною Бандера писав у листі від 15 серпня 1957 р.: “У мене на вакації зібралось багато роботи. Ще лишилось 2 тижні і хочу їх використати, щоб поїхати десь із Славкою і дітьми, тому викінчую найпильніші справи й лишаю все. Вибираємось до Італії над море. Це буде щонайтанше, бо будемо кемпінгувати під шатром, самі варити, отже, практично коштує тільки бензин”¹⁷.

За спогадами В. Шушка, вони разом Євгенією Матвієйко та родиною Бандер подорожували Північною Італією (відвідали Трієст, Градо, Венецію). Вони не винаймали готелю, а ночували в наметах. Степан Бандера завжди наголошував: “Тяжко зароблені гроші наших людей не можна так легко розтрачувати”. При всіх нагодах він заходив до латинських церков в Італії чи Німеччині і говорив: “Не забуваймо про Бога, бо він запорука нашої перемоги і життя українського народу”. Провідник відвідав поховання поблизу річки П'яве, де полягло багато українців у червні 1918 р. на італо-австрійському фронті. Василь Шушко зазначав, що Степан Бандера займався спортом, катався на лещатах і дуже любив плавати¹⁸.

Сучасники відзначали надзвичайну гостинність С. Бандери. Він на вечір застеляв іншим ліжка, подавав чай та гостинці. Всі дивувалися, коли він своїм “Опелем”, як звичайний водій, відвозив чи підвозив людей з організаційних нарад,

¹⁴ Там само. – С. 11.

¹⁵ Шушко В. Завдання виконав / В. Шушко. – Львів, 2000. – С. 181.

¹⁶ Там само. – С. 220.

¹⁷ Бандера О. Відійшов як справжній революціонер. – С. 13.

¹⁸ Шушко В. Завдання виконав. – С. 226.

обов'язково випроводжав гостей у далеку дорогу чи до потяга. Особливо любив фотографувати і проявляти фото, а також мандрувати горами. Слухав кожного з увагою і терпеливістю, навіть осіб, які приходили до нього з проблемами, що не були аж надто важливими. Очі мав пронизливі, навіть неспокійні, які виявляли його спритність і спроможність аналізувати в час розмови не тільки тему або теми співрозмовця, а також евентуальні заміри та задуми, які може мати на меті співрозмовець. При ділових зустрічах і розмовах говорив по темі, оминаючи непотрібні конфронтації та не давав відчуття, що про цю справу краще поінформований¹⁹.

Він сподівався на визволення й незалежність України і цією вірою запалював своїх друзів та послідовників.

Безперечно, сучасні події надають дискусіям нового спрямування, адже зникають старі міфи й стереотипи. Сьогодні потрібно осмислювати погляди й вчинки С. Бандери в контексті історичних подій, а не світоглядних позицій чи доктрин.

Mykola Posivnych. Stepan Bandera's private life in the 1940s and 1950s

The article, relying on extensive and meticulously collected sources, highlights one of the least researched facets of Stepan Bandera biography – his personal and family life. It reveals circumstances of his life, health issues, personal hobbies and preferences. Insights in Stepan Bandera personal life, constraints and challenges he faced, offer a better understanding of his personality, views, actions, and circumstances under which certain decisions were made.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), ideology, Germany, family.

¹⁹ Життя і діяльність Степана Бандери... – С. 228–241, 255–269.

УДК [323.28:329.733ОУН-УПА](477.83)“1946/1953”

Михайло РОМАНЮК

ЗАХОДИ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ЛІКВІДАЦІЇ ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН ТА УПА ЗОЛОЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН У 1946–1953 РОКАХ

На підставі архівних матеріалів проаналізовано основні методи та засоби боротьби каральних органів радянської влади проти українського визвольного руху на теренах Золочівської округи ОУН у період функціонування збройного підпілля ОУН. Зосереджено увагу на використанні агентури для поборювання повстанського руху та наслідків, до яких це призвело. На конкретних прикладах розкрито оперативно-бойову діяльність спеціальних підрозділів територіальних структур та військ НКВД.

Ключові слова: ОУН, УПА, Золочівська округа ОУН, НКВД, агент, таємний інформатор.

Вітчизняна історіографія має у своєму активі сотні праць, у яких досліджені ті чи інші аспекти історії українського визвольного руху середини ХХ ст. Дослідники висвітлюють окремі аспекти протиповстанської боротьби каральних органів радянської влади. До найцікавіших можна віднести праці І. Біласа¹, Т. Вронської², О. Іщука³, А. Русначенка⁴, В. Сергійчука⁵ та ін., у яких розкрито різні методи протиповстанської боротьби МВД-МГБ, наведені конкретні приклади діяльності радянських допоміжних напіввійськових формувань у поборюванні самостійницького руху.

На окрему увагу заслуговують праці дослідників проблем Д. Веденєєва та Г. Биструхіна⁶, у яких проаналізовані основні заходи органів радянської влади,

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Білас. – Київ: “Либідь” – “Військо України”, 1994. – Кн. 1. – 432 с.; Білас І. Під видом бандитів УПА / І. Білас. – Трускавець, 1992. – 15 с.

² Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти “ворогів народ” в Україні (1917–1953 рр.) / Т. В. Вронська. – Київ, 2009. – 486 с.

³ Ішук О. Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів у боротьбі з підпіллям ОУН та УПА / О. Ішук, Н. Ніколаєва // Український визвольний рух. – Львів, 2008. – Зб. 12. – С. 134–163.

⁴ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. – Київ, 2002. – 519 с.

⁵ Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоїв НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. – 2-ге вид., доп. / В. Сергійчук. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 184 с.

⁶ Веденєєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945) / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: Генеза, 2006. – 408 с.; Веденєєв Д. “Повстанська розвідка діє точно й відважно...”. Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки: монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: К.І.С., 2006. – 568 с.; Веденєєв Д.

спрямовані на ліквідацію оунівського підпілля в регіоні. Їхні дослідження спонукають до поглибленого вивчення окремих аспектів протистояння радянської влади та оунівського підпілля в Західній Україні повоєнного періоду.

Незважаючи на велику кількість узагальнюючих і тематичних праць з історії повстанського руху 1940–1950-х рр., досі немає спеціального дослідження про Золочівську округу ОУН, протиповстанську боротьбу радянських репресивно-каральних структур у цьому регіоні. Відсутні дослідження на локальному рівні, які б розкривали специфіку діяльності низових структурних одиниць як підпілля, так і каральних органів. Основними джерелами у процесі написання статті стали матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) та Архіву Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО), які ще донедавна були засекречені.

Зміна тактики українського визвольного руху, використання глибоких форм конспіративної діяльності змусило каральні органи радянської влади відповідно реагувати на це, модернізуючи форми та методи протиповстанської боротьби, що сприяло підвищенню ефективності використання як людських, так і матеріальних ресурсів.

Основні заходи органів МДБ у боротьбі з націоналістичним підпіллям на території Львівщини у період 1947–1953 рр.: 1) проведення військово-чекістських операцій з метою реалізації агентурних даних із залученням військ МДБ, спеціальних груп агентів-бойовиків та винищувальних батальйонів; 2) розбудова агентурної сітки та підвищення ефективності її роботи; 3) здійснення агентурно-оперативних комбінацій для розкладу підпілля, компрометації її керівників та найбільш активних учасників; 4) викриття та ліквідація ліній зв'язку оунівського підпілля; 5) очищення населених пунктів від “бандпосібників” шляхом їх депортації у віддалені регіони СРСР; 6) підвищення боєздатності винищувальних батальйонів як однієї з основних сил, які залучали для охорони колгоспів і органів радянської влади на місцях; 7) використання оперативної техніки та спеціальних засобів як допоміжних елементів у боротьбі з українським визвольним рухом.

Надзвичайно важливою ланкою у проведенні всіх форм протиповстанської боротьби періоду 1947–1953 рр. була агентурна сітка. До 10 січня 1952 р. використовували класифікацію агентурного апарату, затверджену ще у 1935 р. Відтак, категорію таємних інформаторів було ліквідовано, а всіх негласних помічників почали іменувати агентами. Найбільш кваліфікованих, хто виконував найвідповідальніші доручення оперативних співробітників, називали спецагентами⁷. Власне за даними агентури здебільшого проводили більшість результативних чекістсько-військових операцій, оперативних комбінацій, арештів, укладання списків осіб, що підлягають виселенню у віддалені регіони СРСР тощо.

З початком 1947 р. почали приділяти більшу увагу розробці та веденню агентурних справ на Золочівській окружній, Бродівській та Золочівській надрайонні, всі районні та кущові проводи ОУН, а також на окремі боївки збройного підпілля ОУН, що були закріплені за відділом 2-Н обласного управління МДБ. Навесні 1947 р., проводячи впорядкування агентурних справ, які перебували у провадженні

Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: монографія / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ: К.І.С., 2007. – 568 с.

⁷ *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 276.

Управління МДБ у Львівській області, встановлено, що матеріали агентурної справи “Недобиті” стосуються Золочівського окружного проводу ОУН, який розробляли за агентурною справою “Яма”. В результаті цього 28 квітня 1947 р. прийнято спеціальну постанову про припинення розробки агентурної справи № 517 “Недобиті” та долучення цих матеріалів до агентурної справи № 387 “Яма”⁸.

Станом на 15 лютого 1949 р. агентурно-пошукова справа на Золочівський окружний провід ОУН перебувала у провадженні відділу 2-Н УМДБ Львівської області, а її розробку вели співробітники цього підрозділу старший оперуповноважений Малюков та оперуповноважений Гуца. Для викриття зв’язків окружного проводу залучено агентів УМДБ “Галку” (колишній інспектор УЧХ Львівського обласного проводу), “Галицьку” (колишня кур’єрка лінії зв’язку “Галичина-Волинь”), “Ялинку” (колишня санітарка районного проводу ОУН) та ін.⁹

Зауважимо, що у процесі розробки Золочівського окружного проводу ОУН органам МДБ так і не вдалося використати або завербувати кваліфікованої агентури в середовищі керівництва округи та надрайонів, хоча до таких спроб неодноразово вдавалися. Це було зумовлене передусім тим, що серед учасників підпілля ці особи (агенти) свого часу були вже скомпрометовані¹⁰. Так, у березні 1948 р. розроблено спеціальний план агентурно-оперативних заходів для інфільтрації агента “Голуба” в оточення окружного провідника Кирила Якимця – “Мара”, які не дали позитивних результатів¹¹. У цьому ж році обласним Управлінням МДБ розроблено ряд заходів з метою залучення агента “Галки” до керівного складу окружного проводу¹².

Агентам надавали інформацію розвідувального характеру (про політичну ситуацію у Львові; відомості про арештованих та виселених учасників підпілля та їхніх помічників, факти з діяльності підпілля у місті), а також інформацію про виявлену ним “агентуру МДБ”, при цьому оперативні співробітники прагнули досягнути подвійної мети: а) підвести під удар підпілля агентів-дворушників, які давно виведено зі складу агентурно-інформаційної сітки; б) скомпрометувати зв’язкових ОУН, які під час затримання не пішли на співпрацю з каральними органами та не дали жодних відомостей про підпілля. Для цього їх занесли у списки буцімто виявлених агентів¹³.

Одним із поширених прийомів використання агентури у боротьбі з підпіллям було проведення так званих агентурно-оперативних комбінацій. У 1947 р. проведено дві такі комбінації щодо керівного складу Золочівського окружного проводу ОУН та його оточення. Перша – компрометація кур’єра зв’язку Михайла Римара – “Зозулі”, яка завершилася вдало – за підозрою у співпраці з органами МДБ “Зозуля” у червні 1947 р. розстріляний СБ. Друга – намагання через агента “Зореславу” встановити зв’язок із Степаном Левківим – “Сурмачем”, якого органи помилково вважали референтом пропаганди цього осередку. Ця агентурно-оперативна комбінація не вдалася, оскільки агент “Зореслава” завідомо дала неправдиві дані про

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 1. – Арк. 2.

⁹ Там само. – Т. 3. – Арк. 2–3.

¹⁰ Там само. – Т. 2. – Арк. 29 і ін.

¹¹ Там само. – Арк. 4–6.

¹² Там само. – Арк. 29–37.

¹³ Там само. – Арк. 33–36.

свої зв'язки з “Сурмачем” з метою перебільшити свої заслуги і важливість перед органами МДБ¹⁴.

Потребу ретельного вивчення справа підпільника Краснянського району Миколи Андрушака – “Верлана”. В доповідних записках органів МДБ фігурує опис операції для його компрометації перед революційним рухом, що призвело врешті-решт до ліквідації підпільника самими повстанцями¹⁵. Зберігся протокол допиту “Верлана” службою безпеки ОУН обсягом 172 сторінки машинописного тексту, де слідчі СБ ОУН встановили факт співпраці М. Андрушака з органами МДБ та описали весь період його зрадницької діяльності¹⁶. Без додаткових архівних матеріалів поки що важко робити будь-які висновки: справа “Верлана” – вдала агентурно-оперативна комбінація чи втрата співробітниками МДБ кваліфікованого агента, намагання це приховати перед керівництвом і вміла діяльність контррозвідувальних органів збройного підпілля.

Розуміючи, що основним джерелом поповнення рядів підпілля у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. була передусім молодь, каральні органи зосередили увагу на агентурній розробці цієї вікової групи в усіх населених пунктах. Типовою була схема виявлення та ліквідації органами МДБ молодіжних організацій на теренах округи. У випадку отримання від агентури відомостей про існування таких організацій та осіб, що до них входять, проводили таємне затримання одного або двох членів цієї організації з подальшим вербуванням їх як агентів-внутрішників, за допомогою яких знешкоджували молодіжну організацію: дізнавалися про особовий склад, їхні зв'язки, місця переховування повстанців, наявність та місця зберігання зброї, коло осіб, що допомагають повстанському рухові тощо. Після отримання необхідної інформації проводили чекістсько-військову операцію, під час якої відбувалися масові арешти. Наприклад, 15 квітня 1948 р. на підставі даних агента “Голуба” був таємно затриманий житель с. Пониква, який згодом завербований (агентурне псевдо “Сорока”). За даними останнього, 27 квітня 1948 р. поблизу хутора Видюки убито керівника Бродівського надрайонного проводу ОУН Євгена Дуду – “Марка” та його кур'єра “Шутка”, заарештовано велику групу місцевих жителів¹⁷. У 1950 р. Управлінням МДБ у Львівській області розкрито та ліквідовано 46 молодіжних організацій ОУН¹⁸. На території округи були ліквідовані такі організації: у квітні – в с. Гончарівка Золочівського району – 19 чол., у серпні – в с. Шишківці Підкамінського району – 14 чол., у вересні – в с. Білий Камінь Олеського району чисельністю 7 чол. та ін.¹⁹

З переходом українського визвольного руху до глибоких форм конспіративної діяльності органам МДБ стало набагато складніше оперативно отримувати дані про збройне підпілля: структуру, місця переховування, зв'язки, осіб, що допомагають їм тощо. Це знижувало ефективність боротьби з повстанцями. Радянські каральні органи частіше, порівняно з періодом масової повстанської боротьби, почали використовувати спецгрупи. Одним із найапробованіших методів маскування таких

¹⁴ Там само. – Арк. 25.

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 24. – Арк. 181; Там само. – Спр. 25. – Арк. 62.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 55. – Арк. 52–224; Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-7063. – Т. 2. – Пакет.

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 2. – Арк. 39–40.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 50. – Арк. 21.

¹⁹ Там само.

збройних формувань була “легендована СБ” (у документах МДБ цей вид спецоперації іменують – літерний захід “ЛСБ”), коли агенти-бойовики діяли як боївки СБ вищого рівня і допитували підпільників або осіб, запідозрених у співпраці з ними, отримуючи у такий спосіб потрібну інформацію. Станом на 1 серпня 1947 р. при відділах 2-Н, міських та районних відділах МДБ західних областей України діяла 71 агентурно-бойова група у складі 337 чол. та 48 агентів-бойовиків, у лютому 1949 р. функціонувала вже 191 спецгрупа (733 учасники)²⁰. Лише Управління МДБ у Львівській області до 1952 р. мало у безпосередньому підпорядкуванні спецгрупи “Тайфун”, “Метеор” та “Гроза” загальною чисельністю 24 бойовики²¹.

Щодо учасників підпілля та їхніх помічників, які на слідстві відмовлялися давати правдиві зізнання про свою діяльність на користь підпілля ОУН, з метою з’ясування важливої інформації використовували так звану “бочку”. У таких випадках легендована боївка СБ “відбивала” у конвою арештованого і допитувала його, звинувачуючи у співпраці з органами МДБ та “зраді”. Рятуючи життя, затриманий відверто розповідав (або не розповідав) про свої зв’язки з підпіллям, відомих йому нелегалів ОУН та місця їх переховування. Потім заарештованого знову “відбивали” співробітники МДБ у “есбістів”, у яких, нібито, знаходили зошит із його зізнаннями, які використовували під час подальших слідчих дій як доказ протиправної діяльності. Нерідко в наслідок таких комбінацій отримували цінну інформацію про підпілля, яку негайно використовували у процесі військово-чекістських операцій.

У березні 1947 р. “ЛСБ” використано для “розкрутки” заарештованого Андрія Мазепи, який брав участь у ліквідації інструктора Бродівського РК КП(б)У Демченко і завідувача культосвітнього відділу райвиконкому Яворського. Отримавши в підступний спосіб необхідну інформацію, органи МДБ провели арешти, а відтак і відкритий судовий процес²².

14 липня 1947 р. УМДБ Львівської області був затриманий станичний с. Куровичі Глинянського району Микола Шевців – “Вовк”, який відмовився давати будь-які свідчення про свою націоналістичну діяльність та відомих йому учасників ОУН. Унаслідок використання “ЛСБ” від “Вовка” отримали інформацію про місце ймовірного переховування боївки СБ Глинянського районного проводу ОУН. 20 липня проведено військово-чекістську операцію, під час якої у с. Куровичі в будинку місцевого жителя Миколи Коваля оперативно-військова група виявила та ліквідувала боївку СБ із 4 осіб²³.

Найефективнішою формою боротьби із підпільниками були чекістсько-військові операції, у яких брали участь працівники територіальних органів МДБ, внутрішніх військ МДБ, підкріплених винищувальними батальйонами, агентурно-бойовими групами та озброєним партійно-радянським активом. Якщо у 1944–1945 рр. найчастіше вдавалися до “прочісування” місцевості, то з кінця 1946 р. переважно організували так звані планові військово-чекістські операції на підставі агентурних даних або матеріалів слідства. Якщо “об’єкт операції” був відомий – застосовували метод оточення, якщо ні – метод пошуку у блокованому чи

²⁰ ГДА СБУ. – Т. 72. – Арк. 230; *Веденєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 292.

²¹ *Веденєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 292.

²² Вовкулаки (провокації радянських спецслужб проти галичан) // *Олексюк В.* Залозецький край. Історико-краєзнавчий збірник / В. Олексюк. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 176–178.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 230–231.

неблокованому районі. Вражають і цифри, що засвідчують кількість задіяних військ у цих операціях. Наприклад, 5–6 листопада 1953 р. проведено операцію у лісовому масиві на межі Олеського, Підкамінського і Заболотцівського районів Львівської області з метою виявити сховище оунівського керівника. Для цієї операції були задіяні два загони внутрішньої охорони МВД УРСР загальною чисельністю 1500 осіб²⁴.

Узагальнивши досвід та врахувавши помилки попереднього періоду боротьби з підпіллям ОУН-УПА, коли військово-чекістські операції дуже часто розпочиналися без перевірених оперативно-розвідувальних даних, навмання, шляхом оточення і прочісування великих територій, приділили увагу взаємодії органів МДБ та внутрішніх військ, що забезпечувало системність та більшу результативність у ліквідації українського визвольного руху. Окрім того, зважали на структурну реорганізацію підпілля, зосередження основних його сил навколо проводів: крайових, окружних, надрайонних, районних та кушових. З огляду не це від 1947 р. у боротьбі з антирадянським рухом опору почали використовувати такі бойові утворення, як “чекістсько-військові групи” (оперативно-військові групи), які згодом стали найоптимальнішою формою поборювання оунівського підпілля. Групи закріплювали за конкретними проводами, осередками чи функціонерами підпілля для проведення оперативно-військових операцій. До кожної ОВГ входили один або декілька оперативних співробітників територіальних органів МДБ, підрозділ внутрішніх військ на чолі з офіцером (чисельність залежала від важливості того чи іншого підпільного осередку, на який була націлена група)²⁵. Керівником такої групи вважали оперативного співробітника органів МДБ, а його заступником – старшого офіцера від внутрішніх військ МДБ²⁶. Наказом МДБ УРСР від 19 грудня 1948 р. такі утворення були затверджені як основна форма боротьби з підпіллям. При цьому органи були зобов’язані для ліквідації кожного проводу чи бойвки утворювати окремі ОВГ.

Станом на січень 1950 р. на території Львівської області діяло 49 чекістсько-військових груп у складі 36 офіцерів та 872 солдатів, при цьому Золочівський окружний провід ОУН розробляла опергрупа УМДБ Львівської області, яка постійно перебувала у м. Золочеві, при Золочівському міському відділі МДБ²⁷. Відомо, що наприкінці грудня 1949 р. її очолював заступник начальника відділу 2-Н УМДБ Львівської області майор Ананьїн²⁸.

Окрім місцевих, на території Золочівщини регулярно проводили розшукові заходи три оперативно-чекістські групи УМДБ Львівської області, які займалися пошуком членів Центрального проводу (під командуванням полковника Фокіна, підполковника Алексєєва та підполковника Черняка)²⁹. Тільки оперативна група УМДБ під керівництвом заступника начальника обласного управління полковника Фокіна, яка полювала за В. Куком, станом на серпень 1951 р. мала у своєму складі 27 оперативних співробітників, 17 офіцерів та 270 солдатів³⁰.

²⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2001. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943–1959 / [упоряд.: О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. – С. 28.

²⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 251.

²⁶ *Веденєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 313–314.

²⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-19112. – Арк. 15; *Веденєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 314.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 109.

²⁹ Там само. – Арк. 105–107.

³⁰ Там само. – Арк. 113.

При потребі створювали окремі міжобласні та міжрайонні оперативно-військові групи для розшуку керівників збройного підпілля ОУН, які діяли на межі адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, одна з таких міжобласних груп була створена для ліквідації Бродівського районного проводу ОУН під керівництвом Михайла Горбатюка – “Чупринки”, який діяв на межі з Волинською та Рівненською областями³¹. 8 серпня 1950 р. о 23 год. 30 хв. чекістсько-військова група під керівництвом командира взводу 4-ї роти 88 СП військ МДБ лейтенанта Кузлякіна, діючи згідно з розробленим планом під час розшуку і ліквідації цього проводу, у лісі, на південь від с. Лісові Бродівського району, зіткнулася з трьома повстанцями. В результаті перестрілки загинули районний провідник М. Горбатюк (“Чупринка”), його охоронець Іван Конів (“Славко”) та важко поранено підпільника “Козака”, який зумів відступити до лісу, де згодом помер від отриманих ран. Поранення в голову отримав солдат військ МДБ Кольчугін, який спробував захопити одного з повстанців живим³².

Оперативний склад райвідділів та управлінь МДБ разом із підрозділами внутрішніх військ МДБ та інших збройних формувань у боротьбі з українським підпіллям використовували такі методи: організація засідок, розставлення секретів, розміщення сталих гарнізонів ВВ МДБ та патрулювання нарядів у населених пунктах, тощо. Проте основними методами під час проведення чекістсько-військових операцій були: блокування заздалегідь визначеного об’єкта та пошук, ліквідація або захоплення підпільників. Дослідники Д. Веденєєв та Г. Биструхін відзначають, що основним видом організації антипідпільних дій під час пошуку, ліквідації, захоплення чи переслідування повстанців була розвідувально-пошукова група чисельністю не менше відділення³³.

Окрім військово-чекістських операцій, радянські каральні органи вдавалися до різних запобіжних заходів: 1) розміщення гарнізонів військ НКВД та ЧА у населених пунктах, залежно від оперативної ситуації; 2) посилення системи охорони основних господарських об’єктів; 3) відселення жителів із найбільш вразливих ділянок залізниці та інших важливих стратегічних об’єктів; 4) патрулювання нарядів військ МДБ і винищувальних батальйонів уздовж важливих ліній телефонно-телеграфного зв’язку і ділянок шосе з великою кількістю мостів; 5) періодична масова перевірка документів у місцях скупчення населення³⁴.

До боротьби з українським визвольним рухом на теренах Золочівської округи ОУН залучали підрозділи 62 дивізії внутрішніх військ МДБ, зокрема 4, 10 та 88 стрілецькі полки, рідше – 2 полк. Поблизу залізничних ліній оперували підрозділи 32 дивізії ВВ МДБ³⁵.

³¹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-23267. – Т. 2. – Арк. 299.

³² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 24. – Арк. 208; Там само. – Спр. 25. – Арк. 101; Там само. – Спр. 29. – Арк. 99.

³³ *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 317–318.

³⁴ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 72. – Арк. 115–116.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 14. – Арк. 22, 202; Там само. – Спр. 20. – Арк. 58–59; Там само. – Спр. 26. – Арк. 141; Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 19. – Арк. 33; Там само. – Т. 73. – Арк. 302; Там само. – Т. 91. – Арк. 360; Там само. – Ф. 2. – Оп. 89. – Спр. 49. – Арк. 1зв.

У 1951 р. після реорганізації внутрішніх військ МДБ у війська внутрішньої охорони МДБ на теренах округи діяли 11-й та 12-й загони (полки) військ ВО МДБ, які відповідно поділено на дивізіони (батальйони), команди (роты) та взводи³⁶.

Прагнучи надати антиповстанській боротьбі рис “справедливої” громадянської війни, де проти “українсько-німецьких націоналістів” веде боротьбу безпосередньо український народ за допомогою винищувальних батальйонів, партійні та радянські органи влади дедалі більше уваги приділяють цим парамілітарним формуванням. Наприкінці 1946 р. винищувальні батальйони та групи сприяння діяли при кожній сільській раді. Їхні основні завдання: захист державних установ, місцевого активу, державного та колгоспного майна, а також участь у чекістсько-військових операціях.

У лютому 1947 р. винищувальні батальйони були передані у підпорядкування МДБ, а з 1 червня 1948 р., згідно із рішенням ЦК КП(б)У, вони були реорганізовані в групи охорони громадського порядку і діяли до 1954 р., коли були розформовані у зв’язку із нейтралізацією націоналістичного підпілля в Західній Україні³⁷.

Попри постійно зростаючу чисельність бійців винищувальних батальйонів, а відтак ГОГП (станом на лютий 1947 р. у західних областях України у цих формуваннях діяло 35 125 осіб, у 1948 р. – понад 86 тис. осіб),³⁸ вони відзначалися низьким бойовим духом. Бійці цих парамілітарних формувань належно не виконували своїх обов’язків, займалися п’янством, грабежами, вбивствами офіцерів-кураторів, переходили на нелегальне становище, передавали зброю підпільникам тощо. З огляду на це такі формування рідко залучали до чекістсько-військових операцій, здебільшого вони займалися охороною сільських рад та колгоспів, особливо від 1948 р., коли у краї відбувалася масова колективізація.

Зафіксовано непоодинокі випадки переходу бійців ГОГП у підпілля. Так, 1 квітня 1949 р. після ліквідації у с. Дудин Підкамінського району дільничного уповноваженого міліції Співака та міліціонера Цінцірука на нелегальне становище перейшли бійці ГОГП Іван Конюк та Степан Ковальчук, які згодом загинули в лавах збройного підпілля ОУН³⁹. 29 грудня 1949 р. у с. Жуличі Золочівського району група бійців ГОГП знищила дільничного уповноваженого міліції М. Шоманова та поранила бійця ГОГП В. Домбровського⁴⁰. 15 березня 1950 р. у с. Оривччик Підкамінського району бійці Йосип Сенік та Михайло Саган під час патрулювання села вбили дільничного уповноваженого міліції Івана Медянкіна, а самі перейшли на нелегальне становище⁴¹.

Часто арештовували бійців ГОГП за співпрацю з підпіллям. Для прикладу, у квітні 1949 р. затримано 11 бійців ГОГП у с. Дудин Підкамінського району⁴²; 5 січня 1950 р. – п’ятеро с. Жуличі Золочівського району⁴³; 18 лютого 1950 р. – четверо у

³⁶ Веденсєв Д. Двобій без компромісів... – С. 312.

³⁷ Веденсєв Д. Двобій без компромісів... – С. 331; Ткаченко С. Повстанческая армия: (тактика борьбы) / С. Ткаченко. – Минск; Москва, 2000. – С. 316.

³⁸ Веденсєв Д. Двобій без компромісів... – С. 333.

³⁹ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22499. – Т. 2. – Арк. 547, 579–580.

⁴⁰ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 22. – Арк. 46.

⁴¹ Там само. – Спр. 23. – Арк. 60.

⁴² Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-22499.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 22. – Арк. 46.

с. Русилів Краснянського району⁴⁴. За даними Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, протягом 1950–1953 рр. у західних областях України було заарештовано 238 “стрибків” (70 – за зв’язок із підпіллям, 127 – за грабежі)⁴⁵.

Окрім винищувальних батальйонів, до боротьби з українським визвольним рухом також залучали озброєні групи партійно-радянського активу. Вони не тільки організовували самооборону власних установ, а й сприяли оперативно-військовим групам у розшуку підпільників (особливо в населених пунктах) та брали участь у військових операціях.

Особливою ознакою протиповстанської боротьби кінця 1940-х–початку 1950-х рр. стало активне використання оперативної техніки та спеціальних засобів (радіосигналізаційні апарати “Тривога” та “Метео”, спецпрепарат снодійно-паралітичної дії “Нептун-47”, міні-сюрпризи тощо).

Від 1948 р. для своєчасного повідомлення про появу повстанців у будинках надійної агентури таємно встановлювали радіосигналізаційний апарат “Тривога”. З приходом підпільників агент на прихованому в житловому або господарському приміщенні апараті натискав кнопку певну кількість разів та з відповідним інтервалом – і сигнал надходив на пульт чергового райвідділу органів МДБ, за яким на місце виїжджала оперативно-військова група. Часто також практикували перебування оперативно-військової групи з переносним радіоприймачем у безпосередній близькості від населеного пункту (а то й у ньому), де був встановлений радіосигналізаційний апарат, що давало змогу оперативно реагувати на отриманий сигнал⁴⁶. До 10 вересня 1949 р. в західних областях України було встановлено 600 таких апаратів. За даними Дмитра Веденєєва, з допомогою цього технічного засобу від червня 1948 р. до січня 1951 р. в Західній Україні було ліквідовано 136 підпільників⁴⁷.

Апарат “Тривога” широко застосовували і в районах, що входили до складу Золочівського окружного проводу ОУН, чому особливо сприяла й та обставина, що органи МДБ володіли інформацією про те, що на цьому терені переховується один із керівників підпілля в Україні Василь Кук – “Леміш”. Зокрема, така оперативна техніка була встановлена в інформатора Управління МДБ у Львівській області “Астра”, який мешкав у передмісті Золочева, куди час від часу заходили учасники Золочівського надрайонного проводу ОУН. 15 серпня 1950 р. від цього агента надійшов сигнал про перебування в його господарстві повстанців. О 19.00 кілька прилеглих господарств були блоковані оперативно-військовою групою 4-го полку військ МДБ під керівництвом заступника начальника відділення відділу 2-Н УМДБ капітана Балюка і начальника Золочівського міськвідділу МДБ підполковника Соболькова. Двоє повстанців, що перебували у stodолі агента “Астри”, відмовилися здаватися, під час короткого бою вони підірвалися на гранаті. В результаті спецоперації загинули керівник Золочівського надрайонного проводу ОУН Дем’ян Гудима (“Січовий”) та член цього ж проводу Ярослав Дзендровський (“Ваня”)⁴⁸.

Найбільш ефективним препаратом, який використовували для захоплення підпільників, передусім із керівного складу, був хімічний спецпрепарат “Нептун-47”

⁴⁴ Там само. – Арк. 263.

⁴⁵ *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 333.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 1–5.

⁴⁷ *Веденєєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 295; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 90. – Арк. 66.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 24. – Арк. 228–229.

або його різновиди, який починав діяти за 5–6 хвилин після потрапляння в організм: млілі кінцівки, людина втрачала контроль над собою, впадала у приблизно двогодинний важкий сон із галюцинаціями. Після пробудження її свідомість певний час (близько години) залишалася затьмареною, це використовували під час “активного допиту”, жертва відчувала страшну спрагу й головний біль⁴⁹. Як правило, цю речовину в ампулах видавали агентурі (здебільшого тій, у якої були встановлені апарати “Тривога”) із завданням підмішати її у їжу чи напої. Після захоплення повстанців органи МДБ мали змогу інфільтрувати агентуру у підпілля для перехоплення каналів та пунктів зв’язку, виявлення організаційної структури ОУН та її керівних ланок. Власне за допомогою цього спеціального засобу 14 травня 1952 р. у с. Конюшків Бродівського району схоплено повстанців Павла Войтїва (“Андрій”) та Олексія Киселика (“Вішун”)⁵⁰, а 27 травня 1952 р. у м. Берестечко Волинської області – учасниць техзвена Бродівського надрайонного проводу ОУН Ганну Батійовську (“Галя”) та Марію Андрушак (“Марійка”)⁵¹. Зауважимо, що співробітники МДБ тримали у таємниці обставини використання спецпрепаратів. В архівно-слідчих справах підпільників немає жодної згадки про їх використання, а обставини захоплення оповиті спеціальними легендами, що були оформлені відповідними документами⁵².

Широкого застосування, особливо на початку 1950-х рр., набули міні-сюрпризи, які встановлювали у виявлених повстанських криївках, на “мертвих пунктах” підпільного зв’язку, місцях сховку оунівських архівів тощо. Так, наприкінці липня 1950 р. під час проведення операції в Заболотцівському районі, у лісі на північ від хутора Лісовики виявили добре обладнану криївку. 28 липня інженер 88 СП ВВ МДБ капітан Андреев встановив міну під підлогою. 23 серпня 1950 р. РВ МДБ стало відомо про те, що в районі замінованої криївки стався вибух. Під час виїзду на місце групи оперативних співробітників РВ МДБ та інженера Андреева з’ясовано, що міна спрацювала. Спецгрупа захопила тяжко контужену підпільницю, а із зруйнованої криївки витягли фрагменти тіл двох повстанців⁵³.

19 червня 1952 р., реалізуючи свідчення захопленого керівника Краснянського районного проводу ОУН Володимира Осики – “Чайки”, 5 липня 1952 р. у лісі на захід від с. Залісся Золочівського району співробітники МДБ викрили тайник із документами Золочівського окружного проводу ОУН, а саме місце сховку замінували. 22 серпня 1952 р. в результаті вибуху закладеної міни загинули керівник Поморянського районного проводу ОУН Павло Сеньків – “Михасько” та його бойовик Онуфрій Сукмановський⁵⁴.

⁴⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 130; *Веденєв Д.* Двобій без компромісів... – С. 298.

⁵⁰ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 10–10зв.; Спогади Фещука Михайла Петровича / [записав Василь Стрільчук 25.03.2003 р. у с. Язлівчик Бродівського району Львівської області: аудіозапис] // Зберігаються в приватному архіві Василя Стрільчука у м. Броди.

⁵¹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 64. – Арк. 222–224; Спогади Батійовської-Бучми Ганни Василівни / [записав Михайло Романюк 7.10.2006 р. у м. Червоноград Львівської області: аудіозапис] // Зберігаються в приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-25894. – Арк. 9.

⁵² Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30980. – Т. 1. – Арк. 10–10зв.; Там само. – Спр. П-25894. – Арк. 9.

⁵³ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Спр. 24. – Арк. 257–258.

⁵⁴ Там само. – Спр. 30. – Арк. 85.

У боротьбі із збройним підпіллям ОУН часто використовували службово-розшукових собак, бойові та розвідувальні літаки⁵⁵.

Комплекс заходів збройного поборювання націоналістичного підпілля на теренах Золочівської округи ОУН давав свої результати. Чисельність бойових формувань українського визвольного руху постійно зменшувалася. Втрати за роками: 1947 – 147, 1948 – 87, 1949 – 118, 1950 – 79, 1951 – 28, 1952 – 33, 1953 – 7 та 1954 – 7 осіб⁵⁶.

Поряд із бойовими акціями з метою ліквідації підпілля ОУН та УПА органи МДБ проводили операції профілактичного характеру для очищення території від “антирадянських елементів” та розгрому матеріально-технічної бази підпілля. Вивчення архівних документів дає підстави виділити два види таких операцій: арешти та виселення.

Арештовували членів ОУН, зв’язкових, утримувачів конспіративних квартир та криївок, націоналістично налаштовану молодь, осіб, які розповсюджували листівки та іншу націоналістичну літературу, тих, хто відмовлявся брати участь у заходах, що їх проводили органи радянської влади (вибори, створення колгоспів), найактивніших помічників повстанців.

Під час слідства використовували протизаконні та антигуманні способи дізнання. Про такі методи один із репресованих згадував: “Мене допитував старший лейтенант Дубінін, а Марка – Макаров. У кожного слідчого свої способи катування. Макаров клав Марка на лавку, знімав взуття і бив палицею по п’ятах або брав шаблю і плазом бив нею по сідницях чи спині. Мій слідчий Дубінін використовував інші способи. Перший: впирав мою голову в стіну і пальцем тягнув по волоссю так, що за пальцем здиралась шкіра разом із волоссям. Другий спосіб катування: великими пальцями притискав під вухами і піднімав за голову все тіло та носив на витягнутих руках доти, поки я не втрачав свідомість. Відливав водою і садив на табуретку, точніше, на ріг табуретки так, щоб ноги були витягнуті, а вся вага тіла припадала на копчик хребта. У такій позі довго людина не протримається. Третій спосіб Дубініна: ставив ніжку табуретки чи стола на пальці ніг і сідав своїм стокілограмовим тілом та ще й бив кулаком зверху. Пальці на ногах розчавлювалися до крові...”⁵⁷.

Арешти цього періоду не були масовими, як у 1945–1946 рр. Відповідно до статистичних даних МДБ у 1945 р. у Львівській області заарештовано 5 056 осіб, у 1946 – 2 529 осіб, у 1947 р. – 2 260, у 1948 – 1 644, 1949 – 1 081⁵⁸.

Виселення проводили з метою позбавлення повстанського руху соціальної та матеріальної бази. Здебільшого виселяли сім’ї повстанців, оунівців та їхніх помічників (посібників). Як засвідчують архівні документи, ці операції заздалегідь планували: узгоджували списки, виділяли підрозділи ВВ МДБ для їх проведення, а також транспорт тощо. Унаслідок спецоперації “Захід” у жовтні 1947 р., яка була реалізована на підставі директиви МДБ УРСР № 50⁵⁹, із Львівської області у віддалені

⁵⁵ *Ицук О.* Застосування радянськими спецслужбами допоміжних засобів... – С. 134–162.

⁵⁶ Підрахунок зроблено за: ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 13–31.

⁵⁷ *Стеблик В.* Юність, обпалена війною / В. Стеблик, С. Стеблик – Броди, 2009. – С. 84.

⁵⁸ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74 – Арк. 160.

⁵⁹ ГДА СБУ. – Ф. 65 (Львівська частина). – Спр. 21357 (Яма). – Т. 4. – Арк. 116.

регіони СРСР виселено 5 223 сім'ї (15 920 осіб)⁶⁰. Із 130 населених пунктів дев'яти районів Золочівської округи планували під час цієї операції виселити 1 643 родини у складі 4 954 осіб⁶¹. У повстанських документах виявлено списки депортованих із семи районів досліджуваного терену, у які внесено 1 056 родин (2 800 осіб)⁶².

З кінця 1948 р. органи МДБ почали широко використовувати такий засіб боротьби з українським визвольним рухом, як колективна відповідальність. За будь-які акції підпілля відповідало місцеве населення конкретного населеного пункту, з якого відразу виселяли певну кількість сімей, яких іменували “сім'ями бандитів та бандпосібників”. Такі операції проводили на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 4.10.1948 р. і наказу МДБ СРСР № 00386 від 20.10.1948 р.⁶³ Вперше на території районів, що входили до Золочівської округи, таку спецоперацію організовано 6 грудня 1948 р. Буським РВ МДБ у відповідь на акції повстанців (жовтень-листопад 1948 р.). Із с. Якторів Глинянського району 10 грудня 1948 р. було виселено 10 сімей.⁶⁴

Депортаційні акції проводили періодично декілька разів на рік. Наприклад, у 1949 р. у районах округи було проведено 23 акції, під час яких виселено 415 сімей (1 384 особи)⁶⁵. З-поміж інших найбільше постраждали ті населені пункти, які слугували опорною базою націоналістичного підпілля – села Гологори, Ожидів, Почапи та Зозулі. Зокрема, у 1944–1952 рр. із с. Зозулі Золочівського району виселено 60 сімей⁶⁶, із с. Ожидів Олеського району – 67 сімей (190 осіб), з яких щонайменше 22 загинули на спецпоселеннях.

У 1947–1952 рр. із Львівської області виселено 10 926 сімей (36 956 осіб⁶⁷).

Певний вплив на ліквідацію націоналістичного підпілля округи мала пропаганда й політична діяльність партійно-радянського активу серед населення під керівництвом місцевих органів КП(б)У із залученням репресивно-каральних органів. Ідеологічні радянські структури намагалися дискредитувати націоналістів, їхні збройні формування, залучити населення до відновлення народного господарства і зміцнення радянської влади у місті та селі. Радянські органи влади, партійні функціонери, активісти керувалися: а) зверненням Уряду УРСР до населення західних областей з “викриттям” антирадянської суті українських націоналістів; б) наказом міністра внутрішніх справ УРСР про незастосування покарань до учасників ОУН і їх посібників, які з'являться з повинною в органи радянської влади від 10 листопада 1946 р.⁶⁸; в) наказом міністра державної безпеки УРСР

⁶⁰ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. / І. Білас. – Київ: Либідь–Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 284.

⁶¹ Підрахунок зроблено за: *Бажан О.* Операція “Захід” – апогей депортаційних акцій радянських спецслужб на західноукраїнських землях (1940–1950-і роки) / О. Бажан // Реабілітовані історією: у 27 т. Львівська область. Книга друга: м. Борислав, Бродівський район. – Львів: Астролябія, 2014. – С. 132.

⁶² ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 72. – Арк. 344.

⁶³ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 95. – Арк. 143–144, 238.

⁶⁴ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31 (1960). – Спр. 18. – Арк. 445.

⁶⁵ Підрахунок зроблено за матеріалами ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 31(1960). – Спр. 18–21.

⁶⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 7: Боротьба проти УПА... – С. 537–538.

⁶⁷ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 74. – Арк. 165.

⁶⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953). – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 280.

№ 312 від 30 грудня 1949 р. “Про непритягнення до кримінальної відповідальності учасників решток розгромлених українських націоналістичних банд в західних областях Української РСР, що добровільно з’явилися до органів радянської влади з повинною”⁶⁹. Основні форми масово-політичної роботи із роз’яснення політичних документів: а) проведення мітингів, зборів і лекцій для населення; б) індивідуальні бесіди; в) публікація в пресі звернень тих, хто з’явився з повинною; г) випуск і розповсюдження листівок, що викривають злочинну діяльність ОУН тощо.

Загалом у 1946–1953 рр. простежувалося послаблення українського визвольного руху. По-перше, зміна тактики націоналістичного підпілля 1946 р. передбачала максимальне збереження кадрів для подальшої боротьби, що в перспективі мало б означати підняття всенародного повстання у сприятливий для цього момент (війна, розпад СРСР тощо). Такий підхід не передбачав залучення до збройних формувань нових кадрів без особливої для цього потреби. Незначне поповнення було необхідне для збереження життєздатності підпілля та забезпечення контролю над певною територією. По-друге, постійно зростаючий тиск окупаційної влади на населення регіону (терор, залякування, депортації та економічний визиск) спричинив занепад матеріально-господарської бази українського визвольного руху і ускладнював і без того важкі умови його існування. І по-третє, комплекс агентурно-бойових заходів репресивно-каральної системи радянської влади впливав на зменшення чисельності підпілля, а відтак і на припинення збройної боротьби.

Mykhailo Romaniuk. Measures of the Soviet authorities to eliminate the armed underground of the OUN and the UPA of the OUN Zolochiv county in 1946–1953

On the basis of archival materials the article reveals the main methods and means used by the Soviet punitive institutions against the Ukrainian liberation movement on the territory of the Zolochiv county during the armed underground resistance period. It focuses on the use of agents to fight the underground movement and its consequences. It draws on particular examples of operational-combat activities of special units of territorial structures and NKVD forces.

Key words: OUN, UPA, Zolochiv county, NKVD, agent, secret informer.

⁶⁹ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 95. – Арк. 102–103зв.

УДК 329.73(477)“1930/1950”:001.8(477:100)“201”

Анатолій РУСНАЧЕНКО

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І НАУКОВИХ ДИСКУСІЯХ ОСТАННІХ РОКІВ

На підставі останніх публікацій проаналізовано дискусії стосовно українського національно-визвольного руху середини ХХ ст. в українському суспільстві і за кордоном та їхній вплив на політичну боротьбу в Україні.

Ключові слова: націоналізм, фашизм, С. Бандера, український визвольний рух, конфлікт.

Дискусії стосовно українського визвольного руху в роки Другої світової війни в Україні та за її межами є відгомонам суперечок періоду самого руху: його доцільності, стратегії і тактики, наслідків. Тоді вони точилися насамперед у середовищі того руху, польської влади чи польського підпілля в Україні, радянської влади. Ці суперечки радянська влада доволі успішно використовувала для своєї контрпропаганди і в роки війни, і по війні у тій чи іншій формі. Наслідки ми відчуваємо і сьогодні. До речі, боку, радянська пропаганда замовчувала українсько-польське протистояння, як і Голокост. Ситуація почала змінюватися тільки з 1991 р., коли громадськість і деякі українські політичні партії поставили питання про визнання українського визвольного руху, УПА як воюючої сторони в Другій світовій війні. Документи національно-визвольного руху почав публікувати Володимир Сергійчук, а також інші історики. Українські дослідники сумлінно працюють і періодично видають багатотомну серію “Літопис УПА”.

З 1999 р. працювала комісія при Кабміні з проблеми історичної оцінки діяльності ОУН і УПА. Згодом створили і робочу групу істориків, яку очолив Станіслав Кульчицький. Комплексне дослідження опублікував дослідник Юрій Киричук. Комісія залучала багатьох іменитих істориків, хоч єдина монографія (чи радше серія книжок за роками), яка узагальнювала проблему, вийшла з-під пера архівіста Анатолія Кентія, який як особистість сформувався у часи комуністичні, що й позначилося на праці. Не дивно, що в першому висновку робочої групи під керівництвом С. Кульчицького події українського визвольного руху середини минулого століття названо громадянською війною¹. Така оцінка викликала ряд принципових заперечень. Україна перебувала у складі СРСР, такою ж тоталітарною імперією була і гітлерівська Німеччина, тому цей рух є саме національно-визвольним².

¹ Див.: Сучасність. – 2000. – Ч. 2. – С. 50–58; День. – 2000. – 6 грудня.

² Русначенко А. Від УССР до України / А. Русначенко // День. – 2001. – 4 січня; Його ж. Від імперії до України / А. Русначенко. – Київ, 2009. – С. 251–255.

У 2002 р. у монографії “Народ збурений. Національно-визвольний руху в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії в 1940–50-х роках” я називав цей рух українською революцією. Це положення про революцію в тому ж році я виголосив у доповіді на конгресі українців у Чернівцях та в ряді інших статей. Володимир В’ятрович спробував розвинути його у кандидатській дисертації, але вже стосовно застосування цієї концепції у народів Центрально- Східної Європи³.

Висновки комісії істориків після повстання мас 2004 р. вже не містили згадок про громадянську війну, а тлумачили події як національно-визвольний рух⁴.

Дражливим було питання про українсько-польський конфлікт. Тож з цього приводу організували круглі столи українських і польських істориків, в результаті опубліковано декілька томів видання “Україна–Польща. Важкі питання”. Зустрічі українських і польських дослідників вийшли на державний рівень. У 2003 р. за участі депутатів Верховної Ради й Інституту історії України, польських політиків і науковців проведено конференцію в Києві. Наступну конференцію організовано в Луцьку. Ці конференції готували певну площину для порозуміння між державними представниками обох народів щодо стосунків сторін у ХХ ст., зокрема польсько-української війни 1918–1919 рр., конфлікту на Волині в 1940-х роках. Ґрунтовні праці з цього приводу опублікував Гжеґож Мотика, в Україні декілька монографій написав Ігор Ілюшин та інші історики.

Ярослав Грицак у 2004 р. в есеї “Тези до дискусії про УПА” поставив проблему в контекст долі більшості населення України в роки війни⁵. Тож УПА трактував він як раціональний вибір населення, коли інші можливості вижити вже були вичерпані⁶. Він також порушив проблему, яку обговорювали і в рядах повстанців: чи виправдана така велика кількість жертв боротьби?⁷ Автор цієї статті намагався дискутувати з цього приводу з Я. Грицаком⁸.

Публічних дискусій про Голокост практично не було, як і про ставлення ОУН до євреїв. Полемізували Софія Грачова і Я. Грицак на сторінках часопису “Критика” в 2005 р. Потім до дискусії приєдналися Марко Царинник та Омер Бартов⁹. Останній нагадав і про антиєврейську настанову ОУН (в 1941 р.) та про Ярослава

³ *В’ятрович В. М.* Закордонні рейди УПА в контексті реалізації анти тоталітарної національно-демократичної революції народів Центрально-Східної Європи: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. М. В’ятрович. – Львів, 2003.

⁴ Див. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. – Київ: Наукова думка, 2005.

⁵ Див. Критика. – 2004. – Ч. 7–8; *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом / Я. Грицак. – Київ: Критика, 2004.

⁶ Там само. – С. 93.

⁷ Там само. – С. 109.

⁸ *Русначенко А.* Вивчаємо, обговорюємо, йдемо далі (дискусія з Я. Грицаком) / А. Русначенко // Сучасність. – 2005. – Ч. 10. – С. 141–145. На жаль, “Критика” обговорення проблеми не продовжила.

⁹ *Бартов О.* Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / Омер Бартов. – Київ: Український центр вивчення історії Голокосту, 2010.

Стецька¹⁰. Але це була полеміка в україномовній пресі. Єврейська спільнота не брала участі у цій полеміці, як і єврейські вчені в Україні¹¹.

Іскра спалахнула, коли звання Героя України було присвоєно Романові Шухевичу в сторіччя з дня його народження. Тоді федерація єврейських товариств Росії звинуватила президента Віктора Ющенка у тому, що він нагородив людину, котра була причетна до вбивства поляків і євреїв. А директор музею “Яд-Вашем” у Єрусалимі Джозеф Лапід навіть стверджував, що у них є досє на Шухевича. Зрештою з’ясувалося, що ніякого досє немає.

Отже, наукове підґрунтя для аналізу українського національно-визвольного руху не лише науковцями, а й зацікавленою громадськістю від середини 2000-х років було. Хто хотів, міг ознайомитися як із публікаціями важливих документів, так і з ґрунтовними монографіями.

Наукові і суспільні дискусії вели передусім історики й політики. Професори із Дніпропетровська Валентин Іваненко і Віктор Якунін видали книгу “ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології” (2006). Вони аналізують порушені проблеми тенденційно, у дусі неосоветизму. Методологія науковців ґрунтувалася переважно на “Остаточному висновку” урядової комісії і дослідженнях А. Кентія, на жаль, праць Ю. Киричука й А. Русначенка, численних дисертацій, статей вони не взяли до уваги. Нардеп із Партії регіонів Вадим Колісниченко організував публікації, які засуджували український визвольний рух як терористичний і фашистський, використовуючи статті західних істориків, як правило, без згоди самих авторів, критично налаштованих до українського руху.

Академічного розгляду потребувала дискусія, що почалася спочатку в США, у діаспорі. Згодом дискусії стосовно УПА, С. Бандери точилися в Інтернеті, а також у Львові, Тернополі, Івано-Франківську. Присвоєння С. Бандері президентом Віктором Ющенком звання Героя України розбурхало дискусії в Україні, Польщі, Ізраїлі, Росії. Резолюція Європарламенту розширила коло держав, де почали осмислювати ці проблеми, що підсилювало їхню політичну гостроту.

Зразу ж визначилися щонайменше три сторони: ті, що сприймають український визвольний рух, відкидаючи усі звинувачення, як правило, неспеціалісти: ті що ставляться до нього позитивно, але критично, а також ті, що засуджують ОУН і УПА. Останніх виявилось чимало і за кордоном.

До перших належить Зенон Когут, Марк Левицький, Аскольд Лозинський та багато інших у діаспорі. Чимало звинувачень пролунало від істориків Давід Маплза та Івана-Павла Химки. М. Левицький у листопаді 2009 р. на 41 конгресі Американської асоціації славистичних студій у Бостоні виступив із доповіддю “УПА і Голокост”, де стверджував, що УПА була залучена до вбивства євреїв. Д. Маплз в “Edmonton Journal” від 7 лютого 2010 р. критикував В. Ющенка за відзначення С. Бандери, передбачаючи, що указ Президента України сприятиме розколу суспільства, бо ОУН була типово фашистська структура, він звинувачував ОУН у львівських липневих погромах 1941 р., коли загинуло до 4 тис. людей.

¹⁰ Див. публікацію К. Бергофа і М. Царинника: Berkhoff Karel, Carynyk Marko. The Organization of Ukrainian Nationalists and its Attitude towards Germans and Jews: Yaroslav Ste'itko's 1941 Zhytities. – Harvard Ukrainian Studies. – 1999. – Vol. 23. – № 3/4.

¹¹ Himka J. P. Debates in Ukraine over nationalist involment in the Holocaust, 2004–2008 / John Paul Himka // Nationalities Papers. – Vol. 39. – No 3. – 2011. – P. 365–366.

Д. Маплзу заперечила група осіб, зокрема і Зенон Когут, директор Канадського інституту українських студій в університеті Альберти¹². Іван-Павло Химка відповів йому листом “Чи мусить україністика обстоювати спадщину ОУН-УПА?” він опублікований і “Критикою” (Ч. 3–4, 2010 р.) з підтримкою Д. Маплза. Два адресати (Когут і Химка) ще раз обмінялися листами, які поширювали через Домініка Арієля (завідувача кафедри україністики в університеті Оттави) в Інтернеті, а також були опубліковані в цьому часописі. У тому ж номері опубліковано статтю Тімоті Снайдера “Фашистський герой у демократичному Києві”, яка нагадує Маплзові та Химці твердження з інтерв’ю українській філії Бі-Бі-Сі від 3 березня 2010 р. А. Лозинський та І.-П. Химка обмінялися випадками і в “Kyiv Post” того ж таки 2010 р.

Політолог В. Кулик у тому ж номері “Критики”, де розпочалася полеміка, вказував, що Бандера перетворився на символ антирадянськості й антисоїськості як у результаті радянської пропаганди, так і своєї трагічної смерті. Тож ця його спадщина цілком прийнятна і тепер. Сьогодні “мало Шевченка і Стуса – потрібні Бандера і Шухевич”¹³. Але він також відкидав антисемітизм і вбивства поляків, терор проти мельниківців.

Вступивши в дискусію із Снайдером і Химкою, я вказав на певні неточності у їхніх твердженнях. Не маю підстав називати ОУН фашистською, а участь в антиєврейських погромах не доведена, про Волинські події я також вже писав, а “історична спадщина” – то така річ, від якої не можна відмовитися, ніби від успадкованого майна. Вона завжди не зовсім така, як хочеться сьогодні. Але спадщина збільшуватиме вартість, коли ми побачимо в ній цінності вічні, як-от жертвність, героїзм, посвята Україні, прагнення свободи, боротьба за неї і за “Українську самостійну соборну державу зі справедливим і демократичним суспільним ладом” (Петро Полтава), свідомий антиімперський рух”¹⁴.

У резолюції Європарламенту від 15 лютого 2010 р. про становище в Україні зазначено, що “ЄП глибоко жалкує з приводу рішення президента Віктора Ющенка посмертно присвоїти Степану Бандері, керівнику Організації українських націоналістів, що співпрацювала з нацистською Німеччиною, звання Героя України, і сподівається, що нове українське керівництво перегляне таке рішення і буде дотримуватися своїх зобов’язань європейським цінностям”. Цей пункт внесли в резолюцію на вимогу польських євродепутатів, він викликав двозначну реакцію в Україні та й Польщі. Багато українців стали говорити про “польську зраду” у спілці з росіянами. “Газета виборча” наголошувала на тому, що польські євродепутати відсунули справу українсько-польського порозуміння до 1989 р. Адже Україна є посттоталітарною і постколоніальною країною. Альтернативою до націоналістичного і авторитарного бандерівця в Україні є не ліберальний і демократичний українець, а проросійський лояліст, який легко пожертвує своєю ідентичністю і, можливо, й

¹² Когут З. Україністи та Бандера: розбіжні погляди / З. Когут, І. Химка // Критика. – 2010. – Ч. 3–4. – С. 10.

¹³ Кулик В. Неунікний Бандера / В. Кулик // Критика. – 2010. – Ч. 3–4. – С. 13

¹⁴ Русначенко А. Символ і його критики / А. Русначенко // Критика. – 2010. – Ч. 9–11. – С. 8.

незалежністю в ім'я священного східноєвропейського слов'янського братства на чолі з Росією. Бо інші українці виключені з такої “нормальності”¹⁵.

Партія регіонів із президентом на чолі монополізувала всі ділянки життя в країні, рішення Європарламенту було для неї зручним приводом, щоб розпочати дегероїзацію визвольного руху та денационалізацію українців. Бо “спадщина Бандери – це не про історію, політику, але про ідентичність”. Із цим твердженням так чи інакше погоджувалися й інші дискусанти.

Тому багатьох в Україні схвилювала книга Гжегожа Мотики. “Від волинської різанини до операції “Вісла””, у якій він розповідає про етнічні чистки на Волині в 1943 р., водночас засуджуючи операцію “Вісла”. Г. Мотика намагався з'ясувати причини польсько-українського конфлікту¹⁶.

Група депутатів із Партії регіонів (119 осіб), Комуністичної партії України (23 особи), 6 позафракційних звернулися в червні 2013 р. до сейму Польщі у зв'язку із 70-річчям подій на Волині “визнати Волинську різанину ОУН-УПА геноцидом щодо польського народу і засудити злочинні діяння українських націоналістів”. Зміст цього звернення цілком відображає советську ментальність його підписантів.

Дослідник Олександр Зайцев ще в 2000 р. писав: “Концепція, згідно з якою український інтегральний націоналізм не має нічого спільного з фашизмом (за винятком окремих, неістотних запозичень), не витримує наукової критики”. Та ця фашистська модель має обмежену пізнавальну цінність, бо не допомагає зрозуміти ні походження, ані ідейно-політичної еволюції руху (1941–1944) і відкритого протистояння з нацизмом. Рух ОУН належав до відмінного від нацизму і фашизму типу (як і інших недержавних народів Європи) одного суспільного феномену – тоталітарного націоналізму¹⁷. Фашизм і нацизм- націоналізм притаманний державним націям. Власне, так писали ще засновники ОУН. У статті 2012 р. О. Зайцев був категоричним: організований націоналізм кінця 1930-х років мав чимало спільного з фашизмом і був протофашизмом. Коли б він опанував країну, то можливо повівся б так, як усташі в Хорватії, коли стали державною партією, то відбувся б як фашистський¹⁸. Однак цього не сталося, тож говорити про це не випадає.

Роман Дубасевич досить критично поставився до “темних” сторін діяльності УПА. Національну диктатуру, яку пропонував С. Бандера, він не сприймав, як і іредентизму: повернення втраченої території, прав і свобод, тощо. Він закидав Бандері: а як бути з національними меншинами при національному повстанні?¹⁹

Пер Андерс Рудлінг підтримав Д. Маплза та І.-П. Химку, зазначаючи, що “Участь у погромах ОУН і УПА не підлягає сумніву”²⁰. Марк Левицький відповів

¹⁵ *Riabchuk M.* “Bandera Controversy and Ukrainian Future” / *M. Riabchuk* // *Русский вопрос.* – 2010. – № 1.

¹⁶ *Мотика Г.* Від волинської різанини до операції “Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 / *Гжегож Мотика.* – Київ: Дух і Літера, 2013.

¹⁷ *Зайцев О.* Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті роки) / *О. Зайцев* // *Незалежний культурологічний часопис “І”.* – 2000. – № 16.

¹⁸ *Його ж.* ОУН і авторитарно-націоналістичні рухи міжвоєнної Європи / *О. Зайцев* // *Український історичний журнал.* – 2012. – № 1. – С. 98–99.

¹⁹ *Дубасевич Р.* Україна або смерть / *Р. Дубасевич* // *Страсті за Бандерою.* – Київ: Грані-Т., 2010. – С. 24.

²⁰ *Рудлінг П.-А.* Переконливі докази / *Пер Андерс Рудлінг* // Там само. – С. 196 (передрук статті з: *Edmonton Journal.* – 2010. – 14 лютого).

на ці звинувачення Рудлінга і Химки неопублікованим листом²¹. Рудлінг, опираючись на 6 пунктів класифікації Ернста Нольте, назвав ОУН фашистською організацією. Він же приписує С. Бандері співпрацю з гітлерівцями від грудня 1944 і аж до 1945 р. – до падіння Райху²². Інші провідники ОУН(б), на його думку, перестали співпрацювати з нацистами у 1943 р. після Сталінграду. Однак звернення до демократичних принципів в ОУН – це швидше для західних союзників, бо продовжувалися етнічні чистки ОУН(б) і УПА, які стосувалися поляків і євреїв. А Р. Шухевич, на його думку, ще суперечливіша постать, ніж Бандера, бо як офіцер “Нахтігалю” він брав участь у вбивствах поляків, білорусів і євреїв²³. П.-А. Рудлінг поверхово ознайомлений із багатьма особливостями українського визвольного руху того часу, які є дуже важливими для остаточних висновків, врешті він безпідставно критикує цей рух.

Набагато вваженіше трактує український націоналізм Олександр Мотиль. Бандера, на його думку був ні лібералом, ні демократом. Він захоплювався жорсткістю, ієрархією, дисципліною. Він вірив у те, що революційний рух може перемогти, коли матиме авторитарні структуру та сильного лідера, не вагався застосовувати задля національного визволення насильство. Тож він і його прихильники нагадували пізніших алжирських націоналістів із національного визвольного фронту чи Організації визволення Палестини або єврейські “банди Штерна”. О. Мотиль звернув увагу на потребу розрізнити націоналізм як рух і як ідею. Фашизм стосується форми правління і є ідеологією і рухом у народів, що вже мають свою державність. “Боротьба за національне визволення сумісна з кожною філософією, політичною ідеологією, культурою й економічною теорією”²⁴. (Про це писав і П. Полтава. – А. Р.). Незважаючи на близькість у деяких випадках націоналізму й фашизму, відмінності все ж значно більші. Тому Мотиль вважає, що потрібно розглядати ОУН саме як націоналістичний, а не фашистський рух. Зокрема, ставлення українського визвольного руху до ідеологій постійно змінювалося. Простежується еволюція від аполітичного мілітаризму УВО, до авторитаризму, демократії та соціальної демократії. Фашистські компоненти руху можна пояснити умовами міжвоєнної Європи, в якій процвітали жорсткі авторитарні режими”²⁵. Жодна з цих тез не знімає провин з українського націоналізму, “немає сумніву, що вони рухалися в напрямку фашизму і до початку 1940-х багато з них повністю були в його тенетах”. Мотиль стверджує, що українські націоналісти прагнули бути союзниками Німеччини, але німці бачили їх саме колабораціоністами. Арешти літа-осені лідерів і членів ОУН змінили орієнтації. Отже, у баченні деяких перспектив ОУН твердження Мотіля і Зайцева досить близькі.

О. Мотиль розглядає також польсько-український конфлікт на Волині в ширшому контексті, зокрема як етнічні або міжетнічні сутички, подібні до знищення в

²¹ *Левицький М.* Критика УПА розпалює міжнаціональну ворожнечу / М. Левицький // Там само. – С. 201–202.

²² *Рудлінг П.-А.* Ющенків фашистський культ Бандери в Україні і Канаді / Пер. Андерс Рудлінг // Там само. – С. 238.

²³ Там само. – С. 245.

²⁴ *Мотиль О.* Україна, Європа і Бандера [Електронний ресурс] / О. Мотиль // Режим доступу: <http://zgroup.com/article.php?articleid=3777>

²⁵ Там само. – С. 179–180.

Хорватії часів усташів сербів, алжирців – проти французьких колоністів, ірландських націоналістів – проти британців, палестинських націоналістів проти ізраїльтян, єврейських націоналістів проти палестинців. Тобто, вбивства у всіх випадках чинили члени тієї нації, які мали вже політичну владу чи контролювали спільну територію²⁶.

Стосовно відзнаки С. Бандери і реакції на це Європарламенту, то О. Мотиль цілком вмотивовано називає ці дії цілком політичними, інструментальними з обох сторін. Бандеру і рух, названий його іменем, значна частина населення розглядає як протилежність неефективній і корумпованій сьгоднішній українській еліті, яка править в державі вже два десятки літ. І з останнім твердженням теж важко не погодитися.

Я. Грицак в есеї “Клопоти з пам’яттю” у *Zaxid.net* висловив думку, що маємо зважати на те, що про Бандеру пам’ятають і його поважають сьгоднішні українці. Він звернув увагу на стан історичної пам’яті в різних регіонах України: “Ми повинні визнати поділеність історичної пам’яті, з якою нам доведеться жити ще досить довго. Різні українські регіони мали різний історичний досвід, який важко звести до спільного знаменника”. Я. Грицак також зауважив, що Європа витворила спільну історичну пам’ять на історії Другої світової війни, в якій Голокост займає центральне місце. Але ми маємо право на своїх “незручних героїв”.

І.-П. Химка в липнево-серпневому номері “Критики” за 2010 р. скаржився на те, що його перестали друкувати українські видання в діаспорі, навіть електронні. Однак він надіслав деякі матеріали дискусії, надруковані “Критикою”, в інші видання, зокрема в “*Ab Imperio*” (англійською мовою) під промовистою назвою “ОУН і УПА – небажані елементи проекту ідентичності”²⁷. У 2011 р. він опублікував у “*Nationalities Papers*” статтю: “Дебати в Україні про втягнення націоналістів у Голокост у 2004–2008 рр.”. У статті в “Критиці” за липень-серпень, яка була більш ніж емоційною, він запитує: “Невже ми також потребуємо героїв і символів? А чи ліпше мало-помалу створювати сучасну, далекогляднішу та прагматичнішу, менш символічну українську ідею?” Химка звертається по суті і до однієї з тез, яку висував Я. Грицак за 6 років до того: “Хіба правильно було повставати проти советської влади тоді, коли вона була настільки військово потужною, що спромоглася подолати навіть Вермахт? Хіба це повстання не вигубило ціле покоління самовідданих українських патріотів, які, хай навіть на советських умовах, могли би працювати на розбудову кращої України?”²⁸

І ще один висновок І.-П. Химки: “Українці не мусять приймати спадок ОУН як засадничий для своєї ідентичності. Маємо й дещо інше у спадщині, заповіданій нам від предків”. Зрозуміло, що маємо брати різне від цієї спадщини, в тому числі і від ОУН, але аж ніяк не відмовляючись цілком від спадщини українського визвольного руху середини ХХ ст.

Віктор Пономарьов у липнево-серпневому числі часопису “Критика” вказував на спробу Химки дегероїзувати український рух Опору. Відповідаючи на його запитання (як і Рудлінга – *А. Р.*) “Що тут не фашистського?”, Пономарьов вказує, що з 1943 р. це: відсутність в ОУН(б) “расизму, ксенофобії, антисемітизму, язичництва,

²⁶ Там само. – С. 184.

²⁷ *Himka J.-P.* The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army unwellcomed elements of identity project / John Paul Himka // *Ab Imperio*. – 2010. – № 4.

²⁸ *Химка І.* Визнання попри знання? / І. Химка // *Критика*. – 2010. – Ч. 7–8. – С. 20.

соціалізму, вождизму, авторитаризму, монопартійності, месіянства і прагнення до світового панування”²⁹.

У 9–10 числі “Критики” за 2010 рік Віктор Нахманович зауважив, що учасники дискусії мислять винятково в емоційній площині, хибно ототожнюючи фашизм із нацизмом. Адже саме в фашистських країнах – Італії, Іспанії, Португалії євреям у роки тої війни нічого не загрожувало. І навіть якщо погодитися з твердженням І.-П. Химки, що інтегральний націоналізм ОУН був фашистською ідеологією, це не є підставою для висновку, що ставлення українських націоналістів і німецьких нацистів до євреїв (поляків, росіян) було однаковим³⁰. І.-П. Химка наголосив і на потребі розширити пантеон героїв і осіб української історії, бо поки що в ньому тільки накинуті ще за імперії особистості, яких тоді називали ворогами України.

Заслугою І.-П. Химки є те, що він таки зосередив увагу істориків України насамперед на проблемі ставлення ОУН і збройних сил визвольного руху до євреїв у період Другої світової війни, а ще більше – на доцільності залучення усних свідчень жертв Голокосту.

Марко Царинник у 2011 р. друкує в травневому номері “Nationalities Papers” статтю “Вороги нашого відродження: дискусії українських націоналістів про євреїв, 1929–1947”. У ній увагу зосереджено на подіях напередодні Другої світової війни і початку війни, документах, які висвітлюють більш ніж критичне ставлення ряду керівників ОУН до єврейства. Деякі з документів подані у фотокопіях. Тож дискусія триватиме.

У 2010 р. в Україні після перемоги Віктора Януковича на президентських виборах відбувся поворот до іншої, креольської ідентичності, стосувалося це концепції історії України, гуманітарної, а особливо мовної політики.

Дмитро Табачник вважав, що за президента Ющенка українська влада взагалі стає фашистською³¹. Д. Табачник і Г. Крючков висловлюють проросійську позицію в оцінці подій середини минулого століття.

Друга світова війна на теренах УРСР і ССРСР, на думку Д. Табачника, була для українців і радянського народу Великою Вітчизняною війною на захист спільної вітчизни – ССРСР. У тій війні були тільки дві сторони: гітлерівці й антигітлерівська коаліція, а всі, хто боровся проти ССРСР, то значить і проти коаліції, були співниками Гітлера. Українські націоналісти були не лише колабораціоністами, а й головними виконавцями злочинів окупаційної влади в Україні. Д. Табачник і Г. Крючков стверджують, що над Гітлерівською коаліцією – основа національної історичної пам’яті. І ця пам’ять важлива для православної цивілізації, східного слов’янства, в протиставленні експансії Заходу. Цю концепцію Д. Табачник використовує в

²⁹ Пономарьов В. Дегероїзація Опору / В. Пономарьов // Там само. – С. 22.

³⁰ Нахманович В. Не лише про Бандеру / В. Нахманович // Критика. – 2010. – Ч. 9–10. – С. 10. Він же вказав і на суперечливість іншого твердження І.-П. Химки про потребу уникнути повстання проти советської влади, яка перемогла Вермахт і вигублення покоління, яке хоча б на советських умовах могло б будувати Україну з його, Химки, іншим твердженням у полеміці з З. Когутом, коли він заперечував “можливість ігнорування комуністичних злочинів попри всі заслуги Сталіна у розбудові соборної України”. – Там само.

³¹ Табачник Д. Качиний суп по-українському / Д. Табачник. – Харків: Фоліо, 2008; Табачник Д. Фашизм в Україні: загроза чи реальність? / Д. Табачник, Г. Крючков. – Харків: Фоліо, 2008.

політичній боротьбі, на посаді міністра – для “виправлення” навчальних планів і підручників з української історії.

Коли СБУ очолив Валерій Хорошковський, в істориків, які досліджують цей період, виникли проблеми, їх звинуватили у “розголошенні державних таємниць”, розсекречення архівів КГБ УССР призупинили. Тож наступна спроба позбавити звання Героїв України С. Бандеру і Р. Шухевича через суд була цілком закономірною, яка збурила громадськість

У Російській Федерації український національно-визвольний рух свідомо спотворюють чи ігнорують. Упорядники двотомного видання, наприклад, трактують український національно-визвольний рух середини ХХ ст. як антисоветський, націоналістичний, колабораціоністський³². Підхід цей виразно неоімперський.

Деякі дослідники “омінають” дражливі проблеми у монографіях чи інших виданнях. Так, у другому томі “Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.” (К., 2010) автори нарисують український визвольний рух навіть не згадують про ідеологічні питання, як і про українсько-польське зіткнення, ставлення ОУН до єврейської проблеми³³.

Отже, проблеми українського визвольного руху в тій дискусії поставлено в ширший історичний контекст. Водночас найгострішою проблемою для українських науковців, що займаються цією проблемою, залишається висвітлення українсько-єврейських стосунків у роки війни в рамках ОУН і УПА. Продовжуються суперечки і стосовно польсько-українських стосунків у роки війни і після неї, але на значному вищому науковому рівні. Закиди проросійських чи прорадянських симпатиків хоч і користуються підтримкою сусідньої держави, п’ятої колони в Україні, однак не мають серйозного наукового підґрунтя. Потужними є спроби перетворити такі дискусії на політичні. І тут нічого дивного нема, адже український визвольний рух в роки Другої світової війни підважує імперський міф про “Велику Вітчизняну війну” та радянський народ. Тобто дискусія переходить у площину національної ідентичності українців як і майбутнього України.

Anatoliy Rusnachenko. Ukrainian national liberation movement of the mid-20th century in recent public, political, and academic discussions

Based on recent publications in Ukraine and abroad the article analyses discussion around Ukrainian national liberation movement of the mid-20th century and its leaders in Ukrainian society and diaspora. It discusses how this topic is used in political struggle within Ukraine.

Key words: nationalism, fascism, Bandera, Ukrainian liberation movement, conflict.

³² Украинское националистическое движение в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / [автор предисл. Е. Борисенко]. – Москва: РОССПЭН, 2012.

³³ Патриляк І. Український визвольний рух в роки Другої світової війни / І. Патриляк, В. Трофимович // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. – Київ: Наукова думка, 2010. – Кн. 2.

УДК 94(477):329.8ОУН(4)”1946”

Олександр СИЧ

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЗАКОРДОННИХ ЧАСТИН ОУН НА ПОЧАТКУ ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ У 1946 РОЦІ

На підставі документів із зарубіжної архівної збірки ОУН реконструйовано організаційну структуру Закордонних частин ОУН станом на 1946 рік. Висвітлено систему керівництва, структуру, чисельність та особливості становлення територіальних організацій українських націоналістів у Німеччині, Австрії, Франції, Бельгії, Великій Британії та Італії.

Ключові слова: ОУН, Закордонні частини ОУН, Провід, теренова організація, організаційна структура, референтура, українська еміграція.

Українська еміграція відіграє важливу роль у становленні незалежної Української національної держави та подоланні тих викликів, які виникають перед нею. Це актуалізує проблему глибокого вивчення історії та сучасних тенденцій громадсько-політичного життя українців-емігрантів.

Суттєвим політичним чинником української післявоєнної еміграції були Закордонні частини (ЗЧ) ОУН-революційної (ОУНр). Ця політична формація, без сумніву, впливала на структуру громадсько-політичних інституцій української еміграції, які й сьогодні відіграють значну роль у її житті.

Після проголошення незалежності України значно активізувалося вивчення української національно-визвольної боротьби у ХХ столітті. Однак вплив української еміграції на її перебіг, історія закордонних націоналістичних структур, зокрема й історія ЗЧ ОУН, належно не висвітлені. А тому об'єктом дослідження у цій статті є Закордонні частини ОУН, предметом дослідження – організаційна структура ЗЧ ОУН на початку їх становлення у 1946 р.

Діяльність Закордонних частин ОУН висвітлена у колективній праці робочої групи істориків, створеній при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, що вийшла за загальною редакцією професора С. Кульчицького, дослідженнях Д. Веденєєва і Г. Биструхіна, А. Камінського, Ю. Киричука, В. Кука, О. Панченка, М. Присяжного, А. Русначенка, О. Сича та ін. Однак жоден дослідник вичерпно не висвітлив організаційної структури ЗЧ ОУН.

Не з'ясована ця проблема і в спогадах сучасників (С. Галамай, П. Балей, М. Климишин, Р. Кричевський, Д. Куп'як, В. Мазур, Р. Малашук, Є. Стахів, В. Шушко та ін.). Винятком є праця колишнього керівника Служби безпеки (СБ) ОУНр С. Мудрика-Мечника. Однак і в ній є тільки перелік та коротка характеристика найвпливовіших теренових організацій ЗЧ ОУН без глибокого аналізу становлення, особливостей структурної побудови та чисельності¹.

¹ *Мудрик-Мечник С.* Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів (причинки до історії) / С. Мудрик-Мечник. – Львів: “Галицька Видавнича Спілка”, 1995. – С. 98–111.

І це закономірно, адже в процесі розбудови ЗЧ ОУН дотримувалися засад конспірації. І лише сьогодні закордонні архіви ОУНр стали частково доступні дослідникам, що уможливило реконструкцію організаційної структури ЗЧ ОУН в її динаміці.

Треті ширші наради Закордонного центру (ЗЦ) ОУН, які відбувалися в лютому 1946 р., прийняли рішення про створення Закордонних частин ОУН та ухвалили їх Тимчасовий статут. Керівні органи ЗЧ ОУН: Конференція, Провід, Головний суддя, Головний контрольний. Першим Головою ЗЧ ОУН обрано С. Бандеру, а за його поданням до складу Проводу ввійшли: С. Ленкавський, Я. Стецько, М. Климишин, М. Лебідь, В. Охримович, М. Прокоп. На посаду Головного судді ЗЧ ОУН обрано Л. Ребета².

Всі прийняті рішення були надіслані для розгляду Проводу ОУН в Україні. В архівному документі зазначено: “Тимчасовість правового стану ЗЧ ОУН закінчена в грудні [19]46 р., коли прийшла з Краю децизія Проводу ОУН, що він затверджує створення ЗЧ ОУН та уділяє повноважень встановляти організаційно-правний стан у ЗЧ ОУН власним рішенням ЗЧ відповідно до потреб і доцільності”³.

Отже, в історії закордонних структур ОУН-бандерівської, які від цього часу у своїй назві почали вживати означення “революціонерів” (р), закінчився підготовчий етап у формі Закордонного центру і розпочався значно довший етап діяльності в інституційній формі Закордонних частин. Першочерговим завданням для них визначено закріплення і розширення політичних позицій Організації для того, аби якомога ефективніше надавати допомогу збройному підпіллю в Україні. Політична ситуація переконувала у тому, що боротьба з советським режимом набирає затяжного характеру. То ж треба було не тільки впорядкувати організаційний зв'язок між членами організації за кордоном, аби при нагоді переправити їх в Україну, але й розвивати повноцінну і впливову організаційну мережу⁴.

Виступаючи на Третіх ширших нарадах ЗЦ ОУН, С. Бандера критично оцінив внутрішній організаційний стан. Загалом закордонна мережа ОУН була організаційно і технічно слабкою. Консерватизм щодо застосування нових методів в обставинах, що виникли, закритість у собі та спротив кадровому “східняченню”, самоусунення від активної позиції у громадському житті, а відповідно й відсутність пропагандистського впливу на нього, втеча від реалій еміграційного життя і надія на інструкції з “Краю”, занепад внутрішнього порядку і дисципліни часто перешкоджали виконувати завдання українським націоналістам. Водночас С. Бандера наголосив, що можливості для нарощування потенціалу в Організації таки є⁵.

Після Третіх ширших нарад ЗЦ ОУН організаційну роботу посилено у трьох напрямках: 1) піднесення рівня організаційної дисципліни, політичної підготовки та громадської активізації членства; 2) скасування мораторію на прийом нового

² Сич О. Закордонний Центр ОУН (лютий 1945 – лютий 1946) / О. Сич // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Ме”, 2006. – 36. 7. – С. 264–265.

³ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // Архівна збірка ОУН в м. Нью-Йорку (далі – АЗНЮ ОУН). – Спр. 09880. – Арк. 1.

⁴ Сич О. Закордонний Центр ОУН... – С. 260; *Його жс.* Степан Ленкавський в історії Організації українських націоналістів (1929–1977 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Олександр Максимович Сич. – Київ: 2008. – С. 100.

⁵ Сич О. Закордонний Центр ОУН... – С. 251, 260.

членства та його активний набір, особливо вихідців зі Східної України; 3) розбудова організаційних клітин на нових теренах⁶.

Вже невдовзі ці інструкції довели всім членам Організації: “Наказується усім орг[анізаційним властям] зміцнити організаційну дисципліну та підвищити солідарність у виконанні членами організаційних та громадських обов’язків. При тому, придержуючись обов’язуючих приписів дисциплінарної і судової процедури та системи кар, послуговуючись засобами дисциплінарними і карними, включно до викинення здеморалізованих членів – головну увагу положити на позитивні, виховні і дисциплінуючі моменти”⁷.

Характерною особливістю кадрової політики ЗЧ ОУН цього періоду став її соборницький характер. Це виявлялося в особливій увазі до справи прийняття в члени ОУН вихідців зі Східної України. Так, у ч. 3 внутрішнього організаційного вісника “Повідомлення Проводу Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів”, чітко було зазначено: “Дальше доручається відкрити набір нових кандидатів, передусім для українців з ОСУЗ. Окремим порядком трактувати справу прийому в члени визначних творчих індивідуальностей, в першу чергу з ОСУЗ. Таких людей, які виказують високі моральні і громадянські вартості, належне політичне вироблення, які стоять на наших політичних позиціях по своєму природньому наставленню і при тому готові вступити до Організації, належить приймати відразу у члени та з місця їм приділяти відповідні керівні пости, згідно з їхнім особистим політичним і провідницьким виробленням, їхніми здібностями і кваліфікаціями, не дивлячись при тому на їхнє новицтво в Організації”⁸.

Така політика дала свої результати вже за рік часу. Про це, зокрема, йдеться в архівному документі під назвою “Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН на час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд”, який, на думку автора, є звітом Провідника ЗЧ ОУН С. Бандери на Першій (т. зв. Альпійській) конференції цієї структури, що відбувалася у вересні 1947 р⁹.

Характеризуючи організаційну розбудову ЗЧ ОУН, він, зокрема, зазначав: “Основоположна частина формування ЗЧ ОУН переведена ще до III. Ширшої Народи Зак[ордонного] Центру. До того часу створено організаційний шкелет – сітку Німецького й Австрійського теренів та на терен Франції виїхала провідна група. За звітний час розбудовано дальше організацію німецького і австрійського теренів, створено шкелет організаційної сітки франц[узького] терену, розгорнено організаційну працю на італійському терені, розпочато і гарно поставлено діяльність організації в Бельгії та створено теренову організацію в Англії”¹⁰.

⁶ Повідомлення Проводу Закордонних Частин ОУН ч. 2. [від] 10.VIII.1946 р. // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03848. – Арк. 3, 6; Повідомлення Проводу Закордонних Частин ОУН ч. 3 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03849. – Арк. 14–16..

⁷ Повідомлення Проводу Закордонних Частин ОУН ч. 2. [від] 10.VIII.1946 р. // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03848. – Арк. 3.

⁸ Повідомлення Проводу Закордонних Частин ОУН ч. 3 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03849. – Арк. 14.

⁹ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – 14 арк.; *Мудрик-Мечник С.* Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів.... – С. 147.

¹⁰ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – Арк. 7.

Як засвідчує звіт Бюро секретаріату (“Бю. Се”), вже в січні 1946 р. Провід тоді ще Закордонного центру підтримував постійний зв’язок із організаційними осередками за кордоном, “зокрема зі Шв[ейцарією] (і через неї) з Ан[глією], Ам[ерикою], Швец[ією], а далі з Фр[анцією] й Бел[ьгією], Іт[алією], Чех[ією] та краєм”. В ньому також зазначено порядок архівування матеріалів: “Всі архівальні матеріали по-сортовані по окремих течках, що відносяться до країн Америка (ЗДА й Канада), Англія, Австрія, Італія, Німеччина, Франція, Швайцарія, Чехословаччина, Край”¹¹.

Отже, в 1946 р. та в першій половині 1947 р., організаційна мережа ЗЧ ОУН, окрім Німеччини та Австрії, функціонувала вже у Франції, Бельгії, Англії та Італії, а також підтримувався зв’язок із окремими представниками Організації у Швейцарії і Чехословаччині. Окрім того, аналіз кореспонденції Проводу із британським тереном вказує, що звітні також надходили адреси для контактів із українцями Данії, Голландії, Швеції і Туреччини¹².

На початку 1946 р. налагодження зв’язків із США щойно розпочиналося. Про це свідчить і звіт С. Бандери: “Організаційна робота ЗЧ ОУН проходила тільки на європейських теренах. В Півн[ічній] Америці розпочала свою діяльність близька нам Орг[анізація] Оборони Чотирьох Свобід України, яка стоїть на наших політичних позиціях. Веде її старий член Орг[анізації] (Є. Ляхович – О. С.¹³). З європ[ейських] теренів виїхало досі мінімальне число членів праці для ставлення в Америці”¹⁴.

Отож, на підставі архівних документів стан організаційної структури ЗЧ ОУН на європейському континенті в цей період був таким:

Німеччина. Терен залишався базовим для розвитку ЗЧ ОУН, адже в ньому була сконцентрована найбільша кількість рядових та провідних членів Організації, тут перебував її Провід, який забезпечував організаційно-кадровими та матеріальними ресурсами осередки в інших країнах. Очевидно, що теренова організація Німеччини отримувала найбільше підтримки від Проводу ЗЧ ОУН, але водночас і сама змушена була виконувати завдання надтеренового характеру¹⁵.

Відповідно до затвердженої системи управління на чолі цієї територіальної організації стояв тереновий провід Німеччини. Станом на червень 1946 р. до його складу входили такі референтури: організаційна, суспільно-політична, пропаганди, юнацтва, Антибольшевицького блоку народів (АБН), фінансово-господарська, СБ, військових справ. Кадрів бракувало, тому вони не були розбудовані і, як правило, діяли тільки референти, щоправда, добре кваліфіковані¹⁶.

Для якіснішого охоплення всіх ділянок громадського життя в складі Проводу доцільно було створити референтуру жіноцтва. А тому вже до кінця року організаційний референт керівного осередку (КО) “Скитський” (Мюнхен з околицями) у своїх звітах пропонує тереновому проводу Німеччини заснувати таку референтуру.

¹¹ Звіт з праці Бю.Се.ІІІ(2) (до 10.1.1946 р.) // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03852. – Арк. 1.

¹² “Гомін” – до Проводу ЗЧ ОУН // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03613. – 1 арк.

¹³ *Мудрик-Мечник С.* Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... – С. 111.

¹⁴ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – Арк. 9.

¹⁵ Там само. – Арк. 8.

¹⁶ Звіт теренового провідника Н[імеччини] за час 1.VI-30.VI.1946 [26.VIII.46] // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01039. – Арк. 3–4.

Аналіз архівних документів наступних періодів вказує, що цю пропозицію почали втілювати¹⁷.

Структурно терен був поділений відповідно до зон окупації. Організаційна сітка найкраще розбудована в американській зоні, де нею було охоплено майже 100% українських середовищ. З метою підсилення до неї приєднано значно слабшу в організаційному плані мережу членів ОУН французької зони. Територію поділено на 5 областей та 24 округи. Округи поділяли на райони, а ті відповідно на станиці та звена. Англійська зона окупації, що раніше була однією областю, у 1946 р. виділена в окремий підтерен і поділена на 3 області без округів та районів¹⁸.

Тереновий поділ Німеччини був достатньо нерівномірний, оскільки був сформований поступово, під час організаційної розбудови. Области та округи різнилися обсягом території, чисельністю українців та кількістю членів Організації. Організаційна структура нижче округу була дуже строкатою та неоднорідною. Найнижчою ланкою були станиці, що територіально відповідали українським таборам і об'єднували членів Організації без уваги на їх чисельність¹⁹.

У документі зазначено, що цю строкатість заплановано впорядкувати до кінця року, перебудувавши організаційну мережу відповідно до напрямних Проводу ЗЧ ОУН за єдиною номенклатурою і за схемою: звено – куш – керівний осередок – тереновий провід²⁰. До кінця року таку реорганізацію проведено.

Теренова організація Німеччини в цей час нараховувала 1388 членів, 135 кандидатів, 3510 симпатиків. Особливо динамічно розвивалася референтура юнацтва – до нього належало 920 членів і 189 симпатиків. Організація зуміла здобути симпатії значної кількості українців. На виборах до таборових рад 65% мешканців таборів підтримали кандидатів ЗЧ ОУН²¹.

Австрія. Як і Німеччина, Австрія була поділена на зони окупації. Українці, як і інші переміщені особи, проживали тільки у таборах²². Розбудовувалася і організаційна структура ЗЧ ОУН, за підсумками року тут діяло 115 членів ОУН²³. Австрійський терен був поділений на три області, кожна з яких складалася із повітів, які поділено ще на райони. Базовою організаційною клітиною було звено.

Французьку зону окупації (Тироль і Форарльберг) організаційно охоплювала область “Підгір’я”, поділена на чотири повіти, відповідно до зосередження українців: “Слобода” (Ляндек), “Долина” (Інсбрук), “Крем’янець” (Куфштайн) та “Новоселиця” (Форарльберг). На чолі обласного та повітових проводів стояв провідник, а до їх складу входили ті ж референти, що перераховані під час характеристики терену Німеччини. Окрім них, до кінця 1946 р. також були введені вишкільний та жіночий референти²⁴.

¹⁷ К[ерівний] О[середок] Скитський. Звіт за місяць грудень 1946 р. [25.1.1947] // АЗНЮ ОУН. – Спр. 16695. – 2 арк.

¹⁸ Звіт теренового провідника Н[імеччини] за час 1.VI-30.VI.1946 [26.VIII.46]. – АЗНЮ ОУН. – Спр. 01039. – Арк. 5.

¹⁹ Там само. – Арк. 5, 10.

²⁰ Там само. – Арк. 17.

²¹ Там само. – Арк. 6, 12–13.

²² Малащук Р. З книги мого життя. Спомин: у 2 т. – Торонто: Видання Видавничої спілки “Гомін України” і Дослідного Інституту “Студіом”, 1988. – Т. 2. – С. 25.

²³ Кривняки по картотечі (латинка) // АЗНЮ ОУН. – Спр. б/і. – 2 арк.

²⁴ [Коди до звіту] // АЗНЮ ОУН. – Спр. 2097. – 1 арк.

Прикладом організаційного поділу нижчого рівня може слугувати повіт “Слобода”. До нього входили два райони – чоловічий “Лиман” у складі двох звен та жіночий “Левада”, до якого входило лише одне звено. До кінця 1946 р. у повіті, в якому загалом перебувало 1760 українців, діяло 26 членів ОУН, 43 симпатки та 18 осіб юнацької сітки. Всі вони проживали в одному таборі, а тому такий структурний поділ мав умовний характер²⁵.

Відповідну організаційну структуру мали й дві інші області – “Залісся” та “Покуття”, до складу яких входили два і три повіти²⁶.

Характеризуючи діяльність теренової організації, С. Бандера відзначав, що її діяльність була “утруднена непропорційно малим числом вироблених провідних членів у порівнянні до еміграційної маси та роботи”. І чим далі кількість таких членів зменшувалася. Та в підсумку терен Австрії, за його словами, став кращим серед інших у питаннях адміністрування і наведення організаційного порядку²⁷.

Спогади Р. Малащука, який у 1946 р. виконував обов’язки референта суспільно-громадських справ і внутрішньої політики теренового проводу Австрії, дають змогу відновити його персональний склад. Цей Провід очолював давній член ОУН магістр О. Тюшка, до нього також входили П. Клим, В. Солонинка, І. Вараниця, Я. Пришляк і Р. Малащук. У квітні 1946 р. Я. Пришляк виїхав до Бельгії. Місцем постійного перебування Проводу обрано гірську місцевість Зефельд, де проживав тереновий провідник. Якийсь час тут перебував і С. Бандера із родиною²⁸.

Чисельний склад теренового проводу не відповідав кількості референтур. Майже в кожному обласному та повітовому проводі протягом року були вакансії, часто один член проводу одночасно відповідав за декілька ділянок праці. Так, зокрема, обласний провід “Підгір’я” номінально складався із десяти референтур, а реально в ньому працювало всього четверо осіб. Причому провідник “Ворон” одночасно відповідав за діяльність чотирьох референтур²⁹.

Франція. Українська еміграція у Франції складалася із представників трьох хвиль: 1) політичні діячі Української Народної Республіки (УНР) та комбатанти Визвольних змагань 1917–1920 рр.; 2) заробітчанська еміграція міжвоєнного періоду; 3) політична еміграція після Другої світової війни. Реєстрували емігрантів, як правило, не за національною, а за державною приналежністю, тому джерела подавали різні дані про загальну кількість українців – від 30 до 100 тис. осіб. Функціонери теренового проводу вживали середньозважену цифру 60 тис. осіб. Всі українські емігранти були розкидані на великій території Франції і часто серед чужого середовища проживали лиш одна родина чи навіть людина³⁰.

Робота по розбудові організаційної сітки у Франції розпочалася з вересня 1945 р., коли провід ЗЦ надіслав для цього спеціальну групу із восьми осіб. Вони

²⁵ Слобода, Пр[овід] Христина. Звіт за серпень 1946 [29.9.1946] (латинка) // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09862. – 2 арк.; По[вітовий] Провід в Слободі. Провідник пр[оводу] Христина (латинка) // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09864. – 2 арк.

²⁶ Мотря. Привіт з II кварталу 1947 // АЗНЮ ОУН. – Спр. б/і. – Арк. 1.

²⁷ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – Арк. 8.

²⁸ Малащук Р. З книги мого життя... – Т. 2. – С. 20–25; Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. Повість мого життя / Є. Стахів. – Київ: “РАДА”, 1995. – С. 216.

²⁹ [Коди до звіту] // АЗНЮ ОУН. – Спр. 2097. – 1 арк.

³⁰ Звіт Т. П. з діяльності на теренах Ф. Ратича // АЗНЮ ОУН. – Спр. 10042. – Арк. 1.

розпочинали свою діяльність в атмосфері інертності і страху. В країні сильними були ліві впливи і комуністична пропаганда трактувала український націоналізм як колабораціонізм. До того ж і стара сітка ОУН, розбудована ще за наказом Є. Коновальця, декларацією пронимецьких позицій у передвоєнний період давала формальні підстави для таких звинувачень. Сьогодні ж її представники, зайнявши у внутрішньому організаційному конфлікті позицію полк. А. Мельника, створювали перешкоди бандерівцям із ЗЧ ОУН³¹.

Незважаючи на значну плінність кадрів, групі таки вдалося налагодити контакти в місцях основних скупчень українських емігрантів. Вже за декілька місяців організовано видання неперіодичного вісника, який спочатку трансформувалася у двотижневик, а пізніше у місячник “Український самостійник”. Зрозумівши, що невелика кількість членів ОУН не зможе охопити всю українську еміграцію, члени групи роблять тактично правильний крок і активно працюють у легальному секторі та входять до всіх українських громадських організацій³².

Усвідомивши, що наймасовішим та найперспективнішим для впливу є “Об’єднання українських робітників”, члени теренового проводу сконцентрували всю свою увагу на ньому. Невдовзі воно стало головним інструментом впливу ЗЧ ОУН на українську еміграцію у Франції. На Першій конференції ЗЧ ОУН у вересні 1947 р. тереновий провідник звітував, що “«Об’єднання» є спілкою усіх творчих і охочих до праці громадян, які в переважачій своїй більшості стоять на позиціях, що їх нам диктують краєві інтереси”³³.

Водночас налагоджували контакти з українцями у різних кінцях країни – спочатку через листування, а потім унаслідок виїзду організаційного референта у провінції для живого спілкування із емігрантами. Вже у квітні 1946 р. тереновий провідник звітував про перші результати – теренова організація мала у своєму складі 19 членів, 12 кандидатів, 23 симпатиків та багато прихильників. При цьому він застерігав, що “не на всіх кандидатів і симпатиків можна стовідсотково числити”, побоюючись, що їх могли підіслати і конкуренти-мельниківці³⁴.

У липні цього ж року провідник “Комар” нарікав, що для організаційної роботи поміж 60–70 тис. українців він має у своєму розпорядженні всього 5–6 політично підготовлених членів ОУН³⁵. Проте динаміка членства хоч і повільно, але прогресувала. У серпні теренова організація вже мала 22 члени, 21 кандидата та 15 місцевостей, охоплених організаційною роботою. У звіті вказано, що терен мав поділ на області та округи³⁶.

На початок 1947 р. організаційна мережа вже охоплювала 28 осередків масового проживання українців, а до теренової організації належало 30 членів, 25 кандидатів

³¹ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – Арк. 8; Звіт Т. П. з діяльності на теренах Ф. Ратича // АЗНЮ ОУН. – Спр. 10042. – Арк. 2–3.

³² Звіт Т. П. з діяльності на теренах Ф. Ратича // АЗНЮ ОУН. – Спр. 10042. – Арк. 6.

³³ Там само.

³⁴ Звіт з організаційної і суспільно-політичної роботи у Франції (за час від 1-го по 15.IV.1946) // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09768. – 2 арк.

³⁵ Комар [до організаційного референта поводу ЗЧ ОУН] 5.VII.1946 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09742. – 2 арк.

³⁶ Звіт стану Пробної сітки Федора Ратича в дні 9.VIII.[19]46 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09765. – 1 арк.

та 78 симпатиків. Відповідно до напрямних Проводу ЗЧ ОУН серед залучених до організаційної роботи емігрантів 12 осіб були вихідцями зі Східної України³⁷.

Бельгія. За підрахунками членів місцевого теренового проводу на початку 1946 р. в Бельгії перебувало приблизно 5 тис. українців. Серед них тільки 40 осіб з вищою освітою, а решта – прості робітники. З українських політичних організацій у цей період на терені діяла тільки ОУНм. Зрештою, попри гостру конкуренцію із ОУНр, її представники заявили про визнання діяльності УПА та УГВР. Бельгійська влада загалом позитивно ставилася до українців, але перешкоди намагалися чинити бельгійські комуністи та представники советського консульства, які прагнули вивести емігрантів-українців в СРСР³⁸.

У таких складних умовах довелося розпочинати працю тереновому провіднику Я. Пришляку, який прибув сюди на початку квітня 1946 р. У цей час на терені разом із ним працювало всього четверо дійсних членів ОУН. Не дивно, що в серпні 1946 р. організаційний референт Проводу ЗЧ ОУН у листі до нього критично зазначав: “Щоб не творити собі фікцій, назв’їм Ваш осередок не Проводом, а станицею [...]”³⁹.

Проте вже через рік С. Бандера відзначав: “На терені Бельгії поставив роботу тер[еновий] провідник, маючи дуже малу поміч від центру і своєю жертвенною працею, вмiлим веденням справ здобув на тому терені сильні позиції для Організації”⁴⁰.

Серед емігрантів-українців переважали робітники, тому саме у цьому середовищі треба було наполегливо працювати. До осередку Я. Пришляка (“Тихона”) Проводові ЗЧ вдалося через провідних членів англійського терену залучити члена ОУН з 1939 р. на псевдо “Дуб”. Від 1943 р. він воював в УПА, пораним потрапив у німецький полон і був вивезений до північної Австрії. Після завершення війни і капітуляції Німеччини “Дуб” перебрався до Бельгії, але не мав жодних організаційних контактів⁴¹.

“Дуб” працював на фабриці у Льежі, де в той час перебувало біля 600 українських робітників. “Всі вони нац[іонально] свiдомі – як робоча сила є добрі. Політично – це «табуля раса». Буде їх мати той, хто піде і візьме їх”, – писав у звіті тереновий провідник ще на самому початку своєї праці в Бельгії⁴².

Тож “Дуб” вчасно потрапив у поле зору Проводу ЗЧ ОУН і за його дорученням почав займатися пропагандивною роботою серед українських робітників. Він поширював агітаційні матеріали та бофони УПА серед українців Льежа, Ліона та околиць. Контактував навіть із військовими американської частини, в якій служило біля трьох десятків українців. Як засвідчує організаційний звіт, вони із задоволенням брали для ознайомлення бандерівську пресу та бофони УПА⁴³.

³⁷ Звіт Т. П. з діяльності на теренах Ф. Ратича // АЗНЮ ОУН. – Спр. 10042. – Арк. 6; Звіт за час від 1.1. – 31.ІІІ.1947 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 10041. – Арк. 4.

³⁸ Звіт. Листок, 29.ІV.1946 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09823. – 6 арк.

³⁹ *Мудрик-Мечник С.* Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... – С. 105; Звіт. Листок, 29.ІV.1946. – ОУН. – Спр. 09823. – Арк. 1; С[ектор] Вн[утрішніх] С[прав], ч. 18/46 [Корнило – Тихону, 19/8.46] // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09850. – 1 арк.

⁴⁰ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – Арк. 8.

⁴¹ Звіт Бодака 27.ІV.[19]46 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09822. – 1 арк.

⁴² Севера. Дорогий мій пане і вчителю. ЗВІ. 1946 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09809. – Арк. 1.

⁴³ Звіт Бодака 27.ІV.[19]46 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09822. – 1 арк.

Згодом така праця почала давати свої результати. Станом на 31.10.1946 р. організаційна сітка збільшилася до 14 членів та 22 прихильників, охоплено 12 місцевостей, де проживало найбільше українців. Характерно, що серед них було чимало робітників – шість членів ОУН та 16 прихильників⁴⁴. Як і у Франції, пропаганда націоналістичних ідей у робітничому середовищі стала найперспективнішим напрямком організаційної роботи.

Простежувалося організаційне зростання у першому кварталі 1947 р. Згідно зі звітом у цей період до теренової організації вже належало 20 членів, 46 кандидатів та 7 симпатиків – всього 72 осіб. Члени та кандидати були об'єднані у 12 звен, а найкраще охопленими організаційною мережею були місцевості: Л'єж – 4 звена, Брюссель – 2, Шарлеруа – 1, Монс Перон – 2, Нанін – 2, Мустієр – 1. Структурно весь терен був поділений за схемою “область – повіт – куш”⁴⁵.

Велика Британія. Процес розбудови теренової організації у Великій Британії мав свої особливості. З передвоєнного часу тут проживало всього з десяток українських родин, деякі навіть не послуговувалися українською мовою. Після закінчення Другої світової війни у Великій Британії перебувало багато українців-військовиків. Одні з них були канадського походження й служили у війську своєї держави, інші – належали до польського корпусу генерала Андерса⁴⁶.

Перебуваючи в Лондоні, українські військові канадської армії за ініціативою сотників Б. Панчука та Св. Фроляка створили товариське об'єднання, аби спільно проводити час відпусток та свят. Ініціаторам вдалося організувати власну домівку, бюро, їдальню та готель. Невдовзі ця оселя стала місцем гуртування не тільки українських військових, а й інших співвітчизників, що перебували на терені Великої Британії. Зокрема й тих, які служили у польських військових відділах. Вони з дозволу свого командування створили союз самопомочі та почали видавати неперіодичний друкований орган “Клич”⁴⁷.

Саме українські військовики почали творити перші новітні еміграційні інституції на території Великої Британії. Після військових товариських об'єднань справа дійшла і до публічних організацій. Українці з польського корпусу генерала Андерса вирішили створити допомогову організацію. У Лондоні 17 вересня 1945 р. постало Центральне українське допомогове бюро. А 19–20 січня 1946 р. створено Союз українців Британії (СУБ) – громадську організацію, що й досі є впливовою, зокрема, серед українських емігрантів у цій країні⁴⁸.

Свого представника – Є. Ляховича – у Великій Британії ОУН мала ще до Другої світової. Напередодні війни він виїхав до США. У 1946 р. організаційну діяльність тут без зв'язку із Проводом ЗЧ розпочав досвідчений член ОУН Г. Драбат (“Гомін”). Ця діяльність “рівночасно стала початком організування всього українського світу” в цій країні. Як і на інших європейських теренах спротив виявляли англійські комуністи. Багато шкоди завдавали і поляки, які чисельно переважали і

⁴⁴ Ірма. Пробний звіт за час від 1–31.10.1946 р. // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09831. – 1 арк.

⁴⁵ Максим. Видавничий привіт за час 1.2 – 30.4.[19]47 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 10175. – 3 арк.

⁴⁶ *Мудрик-Мечник С.* Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... – С. 107; [Панчук Б.]. Канадійські українці від 1939 р. до сьогодні // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09803. – 3 арк.

⁴⁷ [Панчук Б.]. Канадійські українці... – Арк. 2.

⁴⁸ Там само; Орг[анізаційний] звіт з Англії // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01319. – Арк. 2.

вели масовану кампанію проти українців, звинувачуючи їх у пронімецькій політиці. Тож членам ОУН доводилося працювати у стані “надмірно сильної конспірації”⁴⁹.

У звітах вказано, що вже у березні 1946 р. теренова організація нараховувала 27 членів та 52 симпатиків, і з кожним місяцем вона кількісно зростала. Українські військові, що служили у польській армії, відповідно до розташування своїх підрозділів були розкидані по цілій Британії і творили мережу із 13 звен. Тож тереновий провід виробив таку схему: член ОУН, що має персональне завдання – провідник звена – провідник району – відповідний референт теренового проводу. До складу теренового проводу (ТП) входили референти: організаційний, пропаганди та СБ, на стадії формування знаходилася господарська референтура. До середини року запрацювали також судова, виховна та юнацька референтури. А от СБ майже не мала роботи серед українців, але посилено працювала серед поляків⁵⁰.

Приналежність членів ОУН до підрозділів польської армії негативно впливала на стабільність управління організаційною структурою. Ще більше ситуація ускладнилася тоді, коли польські підрозділи і в їхньому складі українські вояки почали вливатися в англійську армію. Потрібно було реорганізувати теренову мережу, що і було здійснено у листопаді 1946 р. Базовим осередком було звено, на чолі якого стояв звеновий. До нього входили 2-3 члени ОУН та стільки ж симпатиків. Два три звена утворювали район, а райони об’єднувалися в округи, на чолі яких стояли окружні проводи. Окружні проводи підпорядковувалися тереновому у складі 5-ти осіб. У цей період діяло 12 звен, 5 районів і дві округи – одна охоплювала Англію, друга – Шотландію. Крім цього, було створено студентське звено із 4 осіб та звено симпатиків-військовиків, до якого входили майор, хорунжий та два підхорунжі. Вони підпорядковувалися безпосередньо тереновому проводу. На початку 1947 р. чисельність теренової організації досягла 105 осіб – 41 член, 11 кандидатів та 53 симпатики⁵¹.

Італія. Після закінчення Другої світової війни до Італії депортовано і розміщено в таборі Белярія біля Риміні І дивізію Української національної армії (УНА). Наприкінці 1945 р. – на початку 1946 р. тут перебувало біля 11 тис. військових, зокрема 165 із офіцерським званням, а також 19 жінок-медсестер, яких невдовзі звільнили з-під військового нагляду та перевели до цивільного табору в околиці Річоне. У таборі регулярно виходили дві газети – “Життя в таборі” та “Юнацький зрив”. Дивізійниками опікувався Український комітет на чолі із єпископом І. Бучком⁵².

Однак більше допомоги мешканці табору отримували від українців, які служили у польському корпусі генерала Андерса. Їх в Італії перебувало приблизно 19 тис., проте всього лиш 1 100 свідомо виявляли національну ідентифікацію. Саме

⁴⁹ Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... – С. 107; Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – Арк. 7; Загальна наша теренова еміграція в Англії // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01318. – Арк. 7; Ксеня. – АЗНЮ ОУН. – Спр. 01316. – Арк. 1.

⁵⁰ Орг[анізаційний] звіт з Англії // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01319. – Арк. 1; Загальна наша теренова еміграція в Англії // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01318. – Арк. 1; Звіт за м[ісяць] вересень. 17.10.1946 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01315. – Арк. 1.

⁵¹ Звіт за м[ісяць] вересень. 17.10.1946 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01315. – Арк. 1; Звіт Англії // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01307. – Арк. 1; Звіт за I-й квартал [19]47 р. // АЗНЮ ОУН. – Спр. 01313. – Арк. 1.

⁵² Інформативний звіт з життя українців в Італії. Іннс. 26.10.1945 р. // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17037. – Арк. 1; Життя бувших вояків Дивізії “Галичина” в Італії. 15.08.1945. // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17036. – 1 арк.

вони й налагодили постачання такої допомоги. Окрім того, у місцевості Торонто був розміщений польсько-український табір. На його території діяла українська народна школа та гімназія із українською і польською мовою викладання⁵³.

Серед інтернованих військових I дивізії УНА і працювали члени ЗЧ ОУН. Починали її ті націоналісти Закордонної місії УГВР, які у травні-червні 1945 р. прибули в Італію, пробившись із України та Польщі крізь фронти на Балканах. У цій групі діяло семеро осіб, серед них і провідні члени ОУНр М. Лебедь та С. Ленкавський⁵⁴.

Нечисленна українська цивільна еміграція була пасивною. Декілька українських родин зі старої еміграції та зі Східної України, які перебували в Італії, були або нейтральні до політичного життя, або неприхильно ставилися до ОУНр. Наприклад, давній член ОУН Є. Онацький зазначив, що визнає “вождя” А. Мельника, але не перешкоджатиме праці ОУНр. А вдова Є. Коновальця продемонструвала свою антипатію і навіть заявила, що “УПА – це бандити”, очевидно, під агітаційним впливом конкурентів із колись єдиної ОУН⁵⁵.

Доля українських військовиків, які перебували в англійському полоні, була під особливим контролем Проводу ЗЧ ОУН. Очікуючи початку війни між Заходом та ССРСР, він налагодив суворий облік всіх військовиків. У разі її початку саме дивізійники могли стати головним кадровим резервом для бойової діяльності Організації у таких умовах. Західні союзники вважали їх колаборантами і Провід докладав зусиль для врегулювання ситуації. Відомо, що від його імені переговори з американськими військовими вів відомий діяч ОУН М. Климишин⁵⁶. Врешті, питання вирішено позитивно для українських вояків.

Провід займався і посиленням свої впливів у дивізії та розбудовою організаційної мережі. “Тимчасова інструкція”, ухвалена ще ЗЧ у серпні 1945 р., визначала чіткий алгоритм її розбудови: із добре перевірених членів ОУН створити керівний осередок під назвою “Реорганізаційна комісія”, залучивши до неї представників усіх полків; виявити і перевірити на надійність всіх членів ОУН; залежно від кількості членів у кожному полку створити організаційний провід на правах районного чи станичного; налагодити конспіративну систему комунікації; створити систему безпеки та протидії агентурі НКВД⁵⁷.

Згодом С. Бандера стверджував: “Основу організаційної роботи на терені Іт[алії] становили кадри дивізії [...]. Робота на тому терені була ведена виключно тамошніми силами. Мірилом її успіху були переважаючі впливи серед маси вояцтва дивізії, яким улягли теж нам внутрішньо далекі старшини”⁵⁸.

Вже у 1946 р. уряд Великої Британії виявив згоду прийняти на постійний побут інтернованих військових I дивізії УНА, а в 1947 р. вони морським транспортом

⁵³ Інформативний звіт з життя українців в Італії. Інс[брук] 26.10.1945 р. // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17037. – Арк. 1–2.

⁵⁴ Сич О. Закордонний Центр ОУН... – С. 94–96.

⁵⁵ Загальні інформації. П[остій] 23.7.[19]45 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17033. – Арк. 1.

⁵⁶ Климишин М. В поході до волі. Спомини: у 2 т. / М. Климишин. – Б. м.: б. р. – Т. 2. – С. 260–261.

⁵⁷ Сич О. Військова політика Закордонних Частин ОУН в умовах розгортання Холодної війни (1945–1950-ті рр.) / О. Сич // Український визвольний рух. – Львів: Вид-во “Мс”, 2007. – Зб. 9. – С. 83–84.

⁵⁸ Політика й діяльність Закордонних Частин ОУН за час від березня 1946 до серпня [19]47. Загальний огляд // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09880. – Арк. 8.

були перевезені до цієї країни. Оскільки Італія переживала складний післявоєнний період, то вона стала непривабливою для українських емігрантів. Після виїзду до Англії українців із I дивізії УНА у цій державі не було потенціалу для ширшого розгортання на її терені організаційної структури ЗЧ ОУН.

Аналіз доступних архівних матеріалів засвідчує, що у Швейцарії, Швеції та Іспанії не було організаційних структур ЗЧ ОУН.

Станом на початок 1946 р. у Швейцарії проживало біля 3 тис. українців. Переважно це були втікачі з Німеччини і зовсім небагато – представники старої еміграції. Оскільки дозвіл на легальний побут в країні могли мати особи, що задекларували не менше 5 тис. франків, до того ж вони могли жити тільки з відсотків свого капіталу, тому більшість українців перебувало у таборі для інтернованих. У ньому були добрі побутові умови. Серед інших у ньому перебував і митрополит Іларіон (І. Огієнко). За свідченням очевидців, у таборі українці співпрацювали із представниками країн Прибалтики та Кавказу. У Швейцарії у той час майже не було українських політичних чи інших громадських організацій, за винятком Українського Червоного Хреста (УЧХ) та Українського Золотого Хреста (УЗХ). Дещо пізніше створено Український допомоговий комітет (УДК), до складу якого ввійшли представники УЧХ та УЗХ⁵⁹.

Аналіз кореспонденції Проводу ЗЧ ОУН засвідчує, що в 1946 р. на терені Швейцарії була відсутня організаційна сітка, а відповідно не діяв і тереновий провід. Натомість на постійному контакті перебував “Турчин”, який ще донедавна мешкав у таборі для інтернованих. Як впливає із його кореспонденції, він був старим членом ОУН, брав участь у подіях 1938–1939 років. на Закарпатті, пережив внутрішній конфлікт в ОУН і належав, як сам казав, до “старої війни”, що від кільканадцяти років стоїть в перших рядах”. “Турчин” добре знався на місцевих справах, орієнтував Провід ЗЧ ОУН, доповідав про перебіг міжнародних переговорів і мав змогу переправляти українців, яким у Німеччині загрожувала репатріація, до Франції, Бельгії і навіть США та Канади⁶⁰.

Незважаючи на інформацію, яка міститься у звіті Бюро секретаріату Проводу⁶¹, у 1946 р. не було організаційної сітки ЗЧ ОУН і в Швеції. Виявлений в архіві ОУН звіт про діяльність “Української громади” вказує, що організовану діяльність вона розпочала щойно в 1947 р. А якщо функціонери Проводу і листувалися з тереном, то, мабуть, лише з метою нав’язати тривалі контакти⁶².

В Іспанії у 1946 р. організаційна сітка ЗЧ ОУН також була відсутня. Щойно в 1947 р., коли єпископ УГКЦ І. Бучко виклопотав для 28 представників української молоді можливість навчатися в іспанських університетах, із цим тереном налагодився зв’язок. Однак з огляду на невелику українську громаду повноцінна мережа тут не була розбудована⁶³.

⁵⁹ Український комітет у Дорнбірні. Кількість українців у Швейцарії та їх організоване життя // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17094. – Арк. 1.

⁶⁰ Копія листа Турчина до Степана. 3.1.1946 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 09870. – Арк. 1.; Звіт зі Ш В. Турчин, 29.12.1945 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17082. – Арк. 4.

⁶¹ Звіт з праці Бю.Се.ІІІ(2) (до 10.1.1946 р.) // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03852. – Арк. 1.

⁶² Звіт з діяльності “Української громади” за 1947 р. // АЗНЮ ОУН. – 1 арк.

⁶³ Мудрик-Мечник С. Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів... – С. 107; Список українських студентів у Мадриді // АЗНЮ ОУН. – Спр. 10197. – 1 арк.

Згадано у звіті Бюро секретаріату Проводу за січень 1945 р. і про Чехію⁶⁴, яка перебувала під советським впливом, тому говорити про розвиток на цьому терені організаційної мережі складно. Але оскільки він був украй важливий для живого зв'язку із рідними землями, то ця країна постійно перебувала в полі зору Проводу ЗЧ ОУН. Як свідчать архівні матеріали, Провід детально вивчав післявоєнну ситуацію в Чехії і Словаччині, взаємовідносини чехів та словаків між собою, їх ставлення до більшовиків та до українських повстанців, становище українців, стан словацького націоналістичного підпілля та можливість встановлення контактів із ним тощо⁶⁵.

Отже, на підставі доступних архівних матеріалів ЗЧ ОУН з'ясовано, що на початку свого становлення у 1946 р. ця націоналістична структура охоплювала організаційною мережею Німеччину, Австрію, Францію, Бельгію, Велику Британію та Італію, підтримувала контакт із членом ОУН у Швейцарії та вивчала можливості для розбудови мережі в Іспанії, Чехословаччині, Швеції і на Американському континенті. Базовими для розгортання діяльності в інших країнах були територіальні організації у Німеччині та Австрії.

Оперативним органом управління Закордонних частин ОУН був Провід на чолі зі С. Бандерою. Територіальні організації у кожній з країн очолював відповідний тереновий провід, до складу якого входили провідник і референти, які вели відповідні напрямки внутрішньої організаційної та зовнішньої громадської діяльності.

Організаційна структура у кожній країні була побудована за єдиним зразком, створено такі підрозділи: звено – станиця – район – повіт – область – округа. Іноді доводилося гнучко підходити до застосування такої схеми на практиці. На жаль, нестача кваліфікованих кадрів не давала змоги повноцінно комплектувати склад теренових провідів.

В організаційній сітці ЗЧ ОУН були задіяні: члени ОУН, кандидати в члени ОУН та симпатиками. Окрім того розбудовувалася мережа юнацтва ОУН. Кожного члена ОУН ретельно перевіряли. Не менш скрупульозно працювали із кандидатами у члени ОУН та симпатиками. При цьому особливу увагу звертали на вихідців зі Східної України. Доступні архівні дані дають змогу зробити приблизні підрахунки кількісного складу ЗЧ ОУН. На початку 1947 р. до цієї мережі було залучено біля 2 тис. членів та кандидатів у члени ОУН і приблизно 4 тис. симпатиків. Дві третини із них перебували на терені Німеччини.

Під час розбудови організаційної структури ЗЧ ОУН зазнавали протидії з боку місцевих комуністичних елементів та польських еміграційних організацій, які перед офіційною владою звинувачували українських націоналістів у колабораціонізмі. Це змушувало ЗЧ ОУН діяти на засадах конспірації. Також члени ЗЧ ОУН відчували неприхильне ставлення представників різних громадсько-політичних інституцій української довоєнної еміграції та гостру конкуренцію з боку ОУНМ.

Дослідження організаційної структури ЗЧ ОУН досі актуальні.

⁶⁴ Звіт з праці Бю.Се.ІІІ(2) (до 10.1.1946 р.) // АЗНЮ ОУН. – Спр. 03852. – Арк. 1.

⁶⁵ Взаємини зі словаками. Звіт Чорського, що діяв з рамени О.Р.С. 13.ХІ.1945 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17039. – 2 арк.; Вразіння з Праги. С.Б., 20. VII. [19]45 // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17041. – 2 арк.; Загальний огляд з ЧСР. Зарічний // АЗНЮ ОУН. – Спр. 17044. – 4 арк.

Oleksandr Sych. Organisational structure of OUN foreign units at their establishment in 1946

Based on documents from OUN foreign archives the article reconstructs OUN foreign units organisational structure as of 1946. The study identifies leadership, structure, number and peculiarities of formation of regional units in Germany, Austria, France, Belgium, the UK, and Italy.

Key words: OUN, foreign units, Leadership, field organisation, organisational structure, section, Ukrainian emigration.

УДК 323.1:930.85](477.8)“196/197”

Олександр ЛУЦЬКИЙ

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 60-х – СЕРЕДИНА 70-х РОКІВ ХХ ст.): ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ І ОСОБЛИВОСТІ

Відображено національно-культурне життя західноукраїнського регіону в умовах наростання глибинних деформацій у політичному та соціальному житті радянського суспільства. Розглянуто суперечливий процес розвитку різних сфер культури – освіти, науки, літератури, мистецтва, діяльності культурно-просвітницьких установ. Висвітлено рух опору політиці русифікації, на захист прав людини, спроби окремих діячів культури зберегти власну етнокультурну ідентичність, інтелектуальну свободу.

Ключові слова: західні області України, інтелігенція, освіта, література, мистецтво, культурні процеси, репресії.

Актуальність дослідження національно-культурних процесів у західному регіоні України на зламі 60–70-х рр. ХХ ст. як складного і багатовимірного історичного феномена, який формувався під впливом конкретних політичних і соціально-економічних обставин, зумовлене відсутністю комплексних, синтетичних праць з окресленої проблеми. В радянські часи історики намагалися вивчати її окремі аспекти без належного аналізу специфіки цього періоду. Дослідники зосереджували увагу переважно на позитивних рисах явища, вказуючи на досягнення у вирішенні тих чи інших питань розвитку освіти, літератури, мистецтва, засобів масової комунікації тощо, узалежнюючи їх від керівної і спрямовуючої ролі комуністичної партії, її конкретних організаційних заходів, нехтуючи виявленням внутрішніх суперечливих проблем. За умов панування в історичній науці УРСР ідейно-політичних стереотипів і штампів, численних цензурних табу на важливі події, праці іншого характеру просто не могли з'явитися. Тому опубліковані студії за своїм змістом часто дуже подібні, відрізняючись переважно фактичним матеріалом або статистикою. Загалом узагальнюючої монографічної праці, яка б висвітлювала характерні риси й особливості духовного життя населення західних областей у 60–70-х рр. немає. Отже, наукове дослідження теми і сьогодні є актуальним і перспективним. Тим більше, що наукове осмислення проблеми дає змогу не лише руйнувати стереотипи, але й долати перешкоди і труднощі, які стоять на шляху консолідації українського суспільства і збереження етнокультурної самобутності населення регіону.

На зламі 60–70-х рр. національно-культурне життя України, її західних земель розвивалося під впливом нової суспільно-політичної ситуації, яка виникла в СРСР після “празької весни” 1968 р. На противагу позитивним політичним

тенденціям часів “хрущовської відлиги” і перших років правління Л. Брежнєва її визначала фактична відмова від політичних і економічних реформ, що супроводжувалося згортанням демократизації, консервацією віджилих елементів суспільних відносин, відмовою від економічних важелів управління і поверненням до командно-адміністративних методів, утвердженням неосталінізму як тоталітарної системи влади і суспільства, для якої характерні тотальна етатизація, злиття партійного і державного апаратів, політичні методи вирішення економічних проблем, унітаризм, суворий ідеологічний диктат, придушення будь-якої опозиції. Політичний курс брежнєвського керівництва на зміцнення “владної вертикалі” знаходив свій вихід у радикальному зростанні ролі Комітету державної безпеки (рос. – Комитет государственной безопасности – КГБ), нагнітанні напруженості в суспільстві, нових кампаніях переслідування інакодумців, черговій хвилі політичних репресій. У партійно-державних документах, які стосувалися ідеологічної роботи, акценти змістилися на утвердження тези про формування нової єдиної історичної спільноти – радянського народу, посилення так званого інтернаціонального виховання.

Політика комуністичної партії в духовній сфері передбачала централізованість, асиміляцію, жорстку нормативність та ідеологізацію радянської культури – як історично закономірної, безальтернативної, в якій не було місця для самобутності національних культур. Втілюючи курс на підпорядкування України, як і решти союзних республік, московському центру, фактичну ліквідацію їх суверенності, режим багатьма заходами сприяв архаїзації та маргіналізації української культури, зведення її надбав до т. зв. “шароварщини”, “вареників у сметані” тощо. “Українське, – слушно зауважує С. Грабовський, – лишалося як певний ритуал, як норма життя колгоспного селянства та гуманітарно-інтелігентського гетто”¹.

Межі дозволеного в українській культурі порівняно з російською були різко звужені. Для української культури як вектор розвитку фактично залишали право на поверхове етнічне маркування на рівні провінційного етнографізму. За негласної підтримки партійно-державних чинників в Україні здійснювалися заходи, спрямовані на формування у свідомості українців образу української культури як меншовартісної, відсталого, суто локальної культури, що не представляє самодостатньої цінності і не має повноцінного майбутнього, особливо зосереджували увагу на вкоріненні індиферентності або ж й зневаги до рідної мови як неповноцінної і непрестижної. Російська мова і культура мала привілейоване становище. Особливо у тих закладах, які формували свідомість і світогляд молоді, насамперед у міських школах, профтехучилищах, технікумах і вузах. В усіх сферах українського літературно-мистецького життя здійснювалося тотальне нав’язування творчих ідей, художніх прийомів, стильових форм і методів, інших ідеологічних вартостей радянської культури, яка розвивалася на основі російської. Засвоєння здобутків світової науки і культури, відбувалося головно за посередництвом російської мови. За таких обставин українська культура, що мала нижчий соціальний статус і була штучно позбавлена чіткого власного ідентифікаційного коду, втрачала привабливість. Причому

¹ *Грабовський С.* Відродження української філософії в УРСР (1960–1980 рр.) [Електронний ресурс] / С. Грабовський. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10847>

політико-популістською оболонкою заходів, спрямованих на мовно-культурну асиміляцію неросійських народів, слугували декларативні заклики до гармонійної взаємодії національних мов з російською, захисту рівноправності усіх мов в СРСР.

У різних регіонах України простежувався опір асиміляційним впливам. Стримували денационалізацію населення західних областей республіки передусім менталітет, історично-культурні традиції регіону, котрі інтегрували багатовікові духовні надбання народу, природно-географічні умови проживання. Ще не була тут втрачена традиційна народна культура – фольклор з його багатством видів і жанрів, обряди, звичаї, які, зберігаючи окремі язичницькі елементи, тісно перепліталися з християнськими. У сільській місцевості, де мешкало переважно моноетнічне (невеликий виняток склали окремі етнічно змішані райони Закарпатської і Чернівецької областей, де поряд з українцями компактно проживали угорці, румуни і молдавани²) населення жило досить відособлено. Західноукраїнський сільський соціум попри радикальні суспільні зміни, пов'язані з тотальною радянізацією і русифікацією регіону, що призвели до суттєвих змін устрою життя, трансформації та певної деформації традиційної свідомості, її “затухання”³, продовжував залишатися досить консервативним, відносно закритим до зовнішніх впливів. На Бойківщині, Гуцульщині, Покутті, Західному Поліссі зберігалось чимало реліктів і рудиментарних елементів традиційної матеріальної і особливо духовної культури. Переважно збережений у сільській місцевості світ традиційного сімейного і групового виховання ще втримував тут людей у гравітаційному колі усталених морально-етичних і національних цінностей українського народу. У такому середовищі формувалися специфічні міжособистісні відносини, своєрідний духовно-етичний клімат, що безперечно впливало на світобачення, побут і поведінку людей, на їх ставлення до сім'ї, до навколишнього середовища. Попри ідеологічний тиск у повсякденні тут, як і раніше, мешканці переважно дотримувалися давніх обрядів і звичаїв, пов'язаних із народженням дитини, шлюбом, похованням небіжчика. У багатьох родинах зазвичай мама або бабуся вчили дітей з ранніх років основам християнської віри, читали Святе Письмо, розповідали, як поводитися на богослужіннях тощо. Дорослі намагалися не працювати у неділю і великі християнські свята, особливо на Різдво та Великдень, регулярно збиралися на службу Богу у діючих і раніше закритих владою культових спорудах, масово брали участь у таїнствах – сповідалися, причащалися, ходили до Почаївської лаври, Середнянської гори на Калущині Івано-Франківської області, до Зарваниці Тереховлянського району Тернопільської області, до джерела біля села Ліс Яворівського району Львівської області, інших місць ритуального паломництва тощо⁴. Для більшості це була насамперед данина традиціям та звичаям. У такий

² За переписом населення 1970 р. у Чернівецькій області частка українців становила 68,78 %, румунів – 10,05, молдаван – 9,28, росіян – 6,32, євреїв – 4,43, поляків – 0,62, інших 0,52% // *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7 т. – Москва, 1973. – Т. 4. – С. 191.*

³ Див.: *Тарасенко І. Ю.* Листування Павла Жолтовського / [за ред. Ю. А. Мицика]; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2012. – С. 90.

⁴ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. П-3. – Оп. 22. – Спр. 128. – Арк. 79–82.

спосіб д्यуди шукали відповіді на власні сумніви, намагалися зарадити труднощам і проблемам. Однак при цьому не обтяжували себе суворим дотриманням християнських етичних заповідей у повсякденному житті, наприклад, максими “не вкради” (на рівні громадської думки (на етичному рівні) дрібні крадіжки державного і колгоспного майна не вважалися злочином). Для багатьох мешканців регіону, які вважали себе віруючими, норми християнської моралі не обов’язково визначали повсякденну поведінку. Загалом морально-етична сфера життя більшості населення західних областей визначалася двома чинниками: усталений протягом століть комплекс морально-етичних правил поведінки і суспільного співжиття, що базувався на давніх уявленнях і християнській вірі; радянський комплекс, який прагнув викорінити усіх елементів християнства і заміни їх комуністичним світоглядом і мораллю.

В Україні на початках застійної доби кількісне ядро парафій і вірних Російської православної церкви а також більшість громад протестантських деномінацій були сконцентровані саме в західних областях. Релігійні погляди й обрядові практики, глибоко вкорінені в побут населення регіону, виявилися сильнішими від ідеологічного тиску системи⁵. І хоча не можна сказати, що західноукраїнський селянин, що зберіг чітко окреслену національну індивідуальність, відрізнявся якимись особливими морально-етичними чеснотами у щоденному житті від інших сільських мешканців України, зокрема більш урбанізованого Центру чи Півдня, де механізми передачі етнічної інформації від покоління до покоління були сильно ослаблені унаслідок руйнування традиційної культури. Пропаговані радянським режимом світоглядні ідеали не сприймали більшість українців. У системі ціннісних орієнтирів у них домінували родина, діти, спокійне і заможне життя, здоров’я, індивідуальна стабільність тощо. Люди передусім переймалися потребами сьогодення (де заробити, як дітей виховати, вивчити, як гідно прожити в тій круговерті), вони здебільшого не жили інтересами “великої політики”. Жителі Західної України вирізнялися все ж регіональним типом історичної пам’яті.

Тривале життя під тоталітарною владою надзвичайно ослабило і у них здатність до єднання навколо духовних ідеалів, громадської солідарності та відповідальності. Проте тут ще відчувався вплив духовної спадщини Габсбурзького правління (1772–1918) і міжвоєнного часу на значну частину мешканців краю старшого покоління, особливо в Галичині, Північній Буковині і на Закарпатті. Зорієнтовані вони були у своєму розвитку на європейські цивілізаційні цінності (хоча саме уявлення про них і їх засвоєння залишалося дуже поверховим, часом примітивним та неглибоким: особливо захоплював їх вищий матеріальний добробут

⁵ Як засвідчили результати соціологічних досліджень відділу наукового атеїзму Інституту суспільних наук АН УРСР, які провели у 1972–1973 рр. у трьох селах Львівської та Тернопільської областей, де було опитано 1290 осіб, темпи секуляризації сільського населення в західних областях України, а точніше в колишній Східній Галичині суттєво відставали від аналогічних процесів в інших областях республіки. Узагальнивши соціологічний матеріал, дослідники з’ясували, що атеїстами, невіруючими тут вважали себе 34,7 % людей віком 16–20 років, 31,1% віком 21–25 років, 22,2% – віком 26–30 років, 16,2 % – віком 31–40 років, 9 % – віком 41–50 років, 3,8 % – віком 51–60 років, 1,6% – віком понад 60 років // Доповідна записка Інституту суспільних наук АН УРСР Львівському обкому КП України про результати соціологічних досліджень релігійності населення. 1 березня 1974 р. Копія // Особистий архів автора.

населення на Заході, відсутність дефіциту тощо) була притаманна ностальгія, хоча й дуже вибіркова, за дорадянськими часами, певна їх ідеалізація. Чимало представників старшого покоління сприймали приєднання західноукраїнських земель до СРСР як руйнівну політичну акцію.

Народна пам'ять галичан і волинян ще добре берегла спогади про боротьбу вояків Української повстанської армії, діяльність членів Організації українських націоналістів, потай від влади вони героїзували їх, як послідовних і непохитних борців за незалежність України, здатних пожертвувати своїм життям заради ідеї. Для частини з них С. Бандера, образ якого в СРСР був спотворений офіційною пропагандою, залишався своєрідним символом народного спротиву в ім'я відродження української державності. В родинній пам'яті багатьох мешканців регіону збереглося тверде переконання, що масові репресії тоталітарного режиму 40-х – поч. 50-х рр. були спрямовані не проти “оунівців”, “упівців” чи “куркулів”, а саме проти українців, що зміцнювало почуття недовіри до держави та її владних інституцій. Різні оповіді про ОУН, УПА, сталінське беззаконня, масові репресії, інші травматичні події середини ХХ ст., критика радянської політичної та економічної системи формували регіональну національну ідентичність.

Позитивний відгук тут знаходила антирадянська і релігійна пропаганда, якою інтенсивно займалося зарубіжне радіомовлення, що всупереч радянським механізмам жорсткого контролю інформаційних потоків у регіоні, впливало на західноукраїнське суспільство. Відчуваючи нестачу достовірної інформації про події у світі й державі, значна частина мешканців західних областей регулярно отримувала повідомлення із Заходу. У 1975 р., за даними доповідної записки відділу агітації та пропаганди Львівського обкому партії, на території області радіослухачі мали змогу слухати радіостанції “Свобода”, “Вільна Європа”, “Голос Америки”, “Бі-Бі-Сі”, “Німецька хвиля”, “Голос Ватикану”, “Голос Ізраїлю” та ін. А оскільки, як свідчили автори записки, “частина населення вільно володіє німецькою і польською мовами, тому, окрім передач російською і українською мовами, може прослуховувати також передачі західних радіоцентрів цими мовами...”⁶ Передачі західних радіостанцій, широке листування з зарубіжними співвітчизниками (тільки у Львівську область щороку в першій половині 70-х років надходило 400-500 тис. листів і 80 тис. поштів і бандеролей із різних країн, в тому числі зі США, Канади, Франції, Великобританії, ФРН), динамічний розвиток і розширення географії туризму як в СРСР, так і Україні, ближче знайомство з різними країнами – все це сприяло виходу з-під впливу радянського агітпропу дедалі більшої кількості мешканців регіону, поширенню тут великої кількості антирежимних розмов, анекдотів, чуток, які були однією із форм альтернативної інтерпретації дійсності про приховані героїчні й травматичні сторінки загальноукраїнської і регіональної історії, табуїзовані сторони повсякдення: корупцію, казнокрадство, бюрократизм, безглуздя радянського світу. Партійне керівництво через систему громадського виховання, освіти, культури, масмедійних засобів, які були підпорядковані потребам офіційної ідеології, робило все, щоб утвердити в регіоні радянську ідентичність, зміцнити в суспільстві віру в переваги соціалізму, вселити при цьому надії на близьке т. зв. “світле

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1206. – С. 4.

майбутнє”. Проте населення регіону не виявляло лояльності до радянської влади, хоча поступово з більшими чи меншими моральними втратами пристосовувалося до встановлених порядків⁷.

То ж компартійна лінія щодо нівелювання західноукраїнської духовної самотності залишалася незмінною, радянська влада прагнула домогтися тотальної однодумності, так званої “*морально-політичної єдності суспільства*”. Для цього було мобілізовано всі засоби: від фізичного примусу до організованого морально-психологічного тиску, нагнітання страху. Будь-яке публічне акцентування на проблемі упослідження української мови і культури, вимоги надання українській мові статусу державної трактували як націоналізм. Проявом “українського буржуазного націоналізму” вважали навіть участь у спонтанних покладаннях квітів до пам’ятника Т. Шевченкові у Києві в день прощання киян з прахом поета (22 травня) під час його перевезення з Петербурга до Канева у 1861 р. або ж масове відвідування на релігійні свята: Святої Трійці (П’ятидесятниці) та Усіх Святих (1 листопада) могил січових стрільців та покладання квітів і вінків на Янівському цвинтарі у Львові⁸. Навіть роздуми про історію України, певну політичну і культурну самотність українського народу, економічні досягнення республіки, висловлені у книзі першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста “Україно, наша Радянська” (1970), через два роки, зумовили посилення репресивних тенденцій в національній політиці Кремля, потягнули за собою цілеспрямовані ідеологічні звинувачення і зрештою усунення автора з посади і переведення його на другорядну роботу в Москву. Невдовзі книгу вилучили з бібліотек. Нове керівництво УРСР на чолі з В. Щербицьким дедалі більше демонструвало байдужість і відчуженість від українських національних проблем.

В західних областях, особливо серед мешканців обласних центрів, поширеною ставала українсько-російська модель мовної поведінки, коли мовці паралельно послуговувалися українською і російською мовами. Причому російську мову використовували переважно у “зовнішніх” та офіційних стосунках, зокрема у службовій комунікації, зокрема писемній, у партійно-радянських органах, на господарських підприємствах і в різних установах та організаціях. Відтак швидко зростала категорія двомовних українців, білінгвізм яких під тиском найближчого оточення та інших обставин ставав для частини з них першою проміжною ланкою на шляху до зміни ними національної самоідентифікації з української на “загальнорадянську”, а по суті на російську, яку влада намагалася утвердити усіма можливими засобами через систему виховання, освіти, культурне і масмедійне виробництво, радянські свята тощо. До обласних центрів і більших міст регіону, хоча і в значно менших масштабах, ніж у післявоєнні 40-50-і роки, мігрували росіяни, а також зросійщений на ментальному і мовному рівні український та іонаціональний елемент, з яких традиційно рекрутували кадри для вищих ланок управління політичним і господарським життям. Як і раніше серед

⁷ У 1976 р. активна учасниця літературного шістдесятництва Ірина Жиленко у своєму щоденнику зазначала: “Так само, категорично (без проблем) не сприймали всю нашу соціалістичну реальність – західноукраїнці. Може тому і лакузи, які траплялися серед них, були лакузіші від наших лакуз, бо вони то знали, що служать неправомому ділу” / Жиленко І. Homo feriens // Сучасність. – 2004. – №2. – С.111.

⁸ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 22. – Спр. 154. – Арк. 12–13.

головних причин переселення росіян у західні області були скерування згідно з державним розподілом на роботу і службу, сподівання на кращі перспективи професійного і посадового зростання, надії на поліпшення матеріального становища і умов проживання. Кращі побутові та природно-кліматичні умови приваблювали офіцерів-військовослужбовців, які, користуючись наданим правом обирати місце проживання після відставки і пільгами в одержанні житла, оселялися в обласних центрах та інших містах Західної України.

Для полегшення адаптації російськомовних переселенців у поліетнічному середовищі постійно вдосконалювалася відповідна соціально-культурна інфраструктура. Зауважимо, що стандарти задоволення культурних потреб росіян у західних областях України були вищими, ніж для представників будь-якої іншої національності, що відповідно провокувало антиросійські настрої. І хоча значна кількість росіян у західних областях поступово опанувала українську мову (здебільшого на рівні сприйняття її під час читання і слухання текстів, тобто добре її розуміли), але вона їм жодним чином не заступила російської як засіб повсякденного спілкування. Якщо у 1959 р., за підрахунками Г. Боднар, лише один відсоток росіян у містах Львівської області вживав українську мову як рідну, то за десять років – у 1970 р. ситуація практично не змінилася: серед росіян українською стали спілкуватися лише на 0,5% більше. Загалом українською як другою мовою вільно володіли менше половини росіян Галичини: на Тернопільщині – 45%, на Івано-Франківщині – 43%, на Львівщині – 40%. Найбільше мовна русифікація в галицьких областях простежувалася серед євреїв і поляків. Наприклад, 81% євреїв Львівщини спілкувалися російською, єврейською – 17%, українською – 2%⁹. Росіяни і російськомовні українці, білоруси, євреї, поляки та ін. не мали потреби говорити українською в умовах, коли утвердилося переконання, що “всі розуміють російську”. Щоденне мовлення представників російської мовнокультурної орієнтації через певні фонетико-інтонаційні особливості, численні лексичні українізми, бідніший лексичний запас суттєво відрізнялося від нормативного російського, носіями якого були мешканці питомих російських областей Російської Федерації. З іншого боку, фахівці, які вивчали особливості українського літературного мовлення в щоденному побуті, зауважили, що чимало переселенців із Лівобережної і Центральної України, що тривалий час проживали в Галичині чи на Закарпатті під впливом іншомовного середовища, пристосовуючись до нього, поступово переймали лексичні, граматичні, орфоепічні, інтонаційні особливості цього мовлення такою мірою, що важко було відрізнити, наприклад, полтавця від львів’янина¹⁰.

У західних областях України росіяни не вважали себе інонаціональною меншиною. Україна була для них лише територією.

За підрахунками І. Терлюка, в західних областях УРСР на початку 70-х рр. ХХ ст. практично у всіх категоріях працівників з вищою і середньою освітою відсоток росіян, що припадав на працівників вищої ланки та на престижніші

⁹ Боднар Г. “Радянська” Галичина” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zaxid.net/radyanska_galichina_n1265077

¹⁰ Усне побутове літературне мовлення / [ред. кол.: М. А. Жовтобрюх (відп. ред.) та ін.]; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Київ: Наукова думка, 1970. – С. 6–7.

посади, був вищим. А що стосується традиційних для росіян сфер зайнятості, як-от військова служба, КДБ, то їх перевага щодо українців залишалася непо-рушною¹¹.

Кремлівський агітпроп завжди використовував образ “націоналіста”, “бандерівця” у негативному контексті. Навіть через десятки років після придушення визвольних змагань ОУН і УПА комуністичний режим відчував загрозу, остерігався “западенців”. Радянська пропаганда акцентувала на бездуховності, вузькоглядності, жорстокості “українських націоналістів”, формуючи у суспільній свідомості на-селення СРСР образ лютого ворога, ксенофоба, істоту з тваринними інстинктами. Цей образ фактично утверджувала радянська пропаганда ще зі сталінських часів, тиражуючи через засоби масової інформації, художню літературу, кінематограф різні кліше про відсталість регіону у дорадянський час, політичну ненадійність його населення, наголошуючи на фактах співпраці мешканців західних областей України з Третім Райхом у період Другої світової війни, на вбивствах учасниками націоналістичного підпілля представників радянської влади у перші повоєнні роки. Лише порівняно нечисленна група переселенців зі Сходу об’єктивно бачила реальність і охоче переймала у сусідів – галичан, буковинців, закарпатців чи воли-нян чимало корисного, цікавилися їх історією і культурною спадщиною, а відтак адекватно сприймали корінне населення краю і будували людські взаємини з ними на засадах взаємної поваги й толерантності. І попри певну етнічну упередженість галичан, головню старших вікових груп, до прибулих росіян (яких часто огульно ототожнювали з брутальною політикою радянзації і русифікації краю у повоєнні роки) і навпаки росіян до західних українців, у стосунках між обома спільнотами ніколи не доходило до конфронтацій, протистояння, окрім хіба що словесних дис-кусій на побутовому, індивідуальному рівні, часом навіть гострих¹².

В умовах формування єдиної радянської ідентичності залишалися без на-лежної уваги націокультурні та релігійні права єврейської, угорської, румунської, польської, німецької та інших національних меншин в Україні, які розглядали як першочерговий матеріал для асиміляції. Спроби чільних представників на-ціональних меншин, які усіма доступними способами намагалися зберегти етнокультурну самобутність, публічно окреслити своє право на власне бачення способів розв’язання політичних і соціально-культурних проблем, згуртувати навколо себе однодумців, індивідуальна і колективна пам’ять яких увібрала не-рідко травматичні образи історичних подій, які сягають корінням щонайменше часів Першої і Другої світових воєн, давало привід КГБ для їх підозри в анти-радянській діяльності.

Каталізатором нової хвилі політичного антисемітизму, що маскувався під антисіонізм (пік якої припав на початок 70-х рр., особливо після арабо-ізраїльської

¹¹ Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). (Етносоціологічне дослідження) / І. Терлюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – С. 97–101.

¹² Негативних етнічних стереотипів найшвидше позбувалася молодь, насамперед міська. В урбанізованому середовищі представники різних етносів з раннього віку ходили до однієї школи, разом проводили дозвілля, легко переймаючи мову і побут. Молоді люди у своєму повсякденному середовищі переважно під впливом безпосереднього, живого спілкування не надавали значення етнічному походженню. Свідченням цього стало й зростання кількості міжетнічних шлюбів.

війни 1973 р. на Близькому Сході), було партійно-державне керівництво СРСР, яке вкотре засумнівалося у лояльності щодо його політики з боку єврейської спільноти. 29 серпня 1972 р. у доповідній записці ЦК Компартії України начальника Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР В. Федорчука зазначено, що “під впливом підривної діяльності сіоністських центрів, які інспірували наявність у СРСР т. зв. єврейського питання, активізувалися націоналістичні устремління в певних колах єврейського населення, особливо інтелігенції і молоді, в тому числі і серед окремих осіб, що займають становище в деяких вузах, науково-дослідних і культурно-освітніх установах. У Харкові, Києві, Одесі викриті групи націоналістичних елементів, що становлять т. зв. рух за виїзд з СРСР, і діють при безпосередній участі закордонних сіоністських центрів і ізраїльських спецслужб і скеровані на активізацію підривної діяльності проти нашої держави на базі сіонізму... У ряді міст республіки нелегально діють гуртки (ульпани), з вивчення єврейської мови (іврит), які використовуються сіоністами для обробки єврейської молоді у ворожому дусі... З 777 тисяч громадян республіки єврейської національності понад 60 тисяч підтримують переписку зі своїми зв'язками в капіталістичних країнах, понад 20 тисяч отримують посилки з-за кордону. На Україні проживає понад 500 осіб, раніше засуджених за антирадянську, націоналістичну діяльність, діє 14 синагог і понад 80 незареєстрованих мін'йонів”¹³. Радянська пропаганда фактично робила з євреїв чужинців у радянській системі. З метою їх компрометації, таврування згадали про сіонізм, який трактували в СРСР як “найбільш реакційний різновид єврейського буржуазного націоналізму”, форму расизму і расової дискримінації серед євреїв. У грудні 1971 р. на пленумі ЦК КПУ П. Шелест стверджував: “Користуючись підтримкою магнатів імперіалізму, а також розгалуженою мережею у багатьох країнах, в останній час особливо активізувалися сіоністи. Вони беруть на себе здійснення найбільш підступних задумів господарів – імперіалістів США, часто використовуючи відкриті, бандитські, фашистські дії”¹⁴.

Радянська пропаганда активно викривала здебільшого вигадані воєнні злочини Ізраїлю проти сусідніх держав, акцентуючи на фактах загибелі мирного населення під час військових операцій. Характерно, що до безкомпромісної боротьби проти сіонізму в засобах масової інформації (преса, радіо, телебачення) радянські ідеологічні органи активно залучали осіб єврейського походження, причому різного соціального становища – від вчених, спеціалістів народного господарства до робітників. У львівській газеті “Вільна Україна”, де у 1972 р. було надруковано понад 10 статей проти сіонізму, серед яких особливого громадського звучання набули публікації доктора історичних наук, професора Львівського університету Р. Бродського, кандидата юридичних наук Ю. Шульмейстера, журналіста Д. Альберта та інших¹⁵. Активно використовувала таку практику й інша львівська обласна газета “Львовская правда”, яка надрукувала цілий ряд викривальних статей проти сіонізму, авторами яких були М. Куфенберг – директор Стрийського виробничого

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 167–168.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2275. – Арк. 170.

¹⁵ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 22. – Спр. 105. – Арк. 56.

об'єднання меблево-деревообробної промисловості, В. Гопник – директор кіно-театру “Львів”, Герой Радянського Союзу, М. Гайсинович – журналіст, Є. Кикуй – інженер, А. Хатомлянський – робітник та чимало інших¹⁶. Вони зазвичай активно викривали “реакційну суть” ідеології сіонізму та її носіїв і в такий спосіб доводили свою лояльність до режиму.

Різкість пропагандистських виступів проти сіонізму, у яких простежувалися спроби показати суголосність його ідей із фашизмом, т. зв. “українським буржуазним націоналізмом”, які принижували національну гідність, багатьом євреям здавалась надмірною. Про це свідчили й критичні висловлювання окремих євреїв про радянський режим, які хоча й не стали фактом широкого громадського життя, оскільки з їхніми думками не мало змоги ознайомитися більше кількох людей, але вони загалом відображали реальні настрої серед єврейського населення. Агентура КГБ зафіксувала, що інженер Львівського ізоляторного заводу Ізер Бланк (1943 р. н.), коментуючи надруковані в обласних газетах статті і листи євреїв, спрямовані проти сіонізму, міжнародних єврейських організацій заявив: “... У нас поширюють на кожному кроці і в будь-який час комуністичні ідеї. Чому ж у США не можуть поширювати свої ідеї? І кому яке діло, що обстоюють євреї в США? А хіба вони не праві? Хіба євреїв не ущемляють у всьому і при всякій нагоді?”¹⁷ Проте на офіційному рівні і в засобах масової інформації попри різкість критики “ворожої суті” ідеології сіонізму антисемітизм як суспільне явище засуджували.

В західних областях, зрештою як і у решті регіонів України, за ініціативою партійних органів ретельно рахували відсотки репрезентації євреїв серед високопосадовців в апараті управління, на інших престижних шаблях соціально-професійної сфери, які у доповідних трактували як неспростовне підтвердження штучного засилля євреїв серед працівників різних галузей інтелектуальної праці. Стимулом для цього став зростаючий за сприяння міжнародних організацій виїзд високоосвічених радянських євреїв, що зберегли самосвідомість, однак фактично позбавлених в СРСР умов розвитку національної культури, мови, традицій на свою історичну батьківщину – до Ізраїлю в пошуках вищих стандартів життя, кращих умов самореалізації. Якщо за другу половину 1960-х рр. намір виїхати з України виявило близько 6 тис. євреїв, то лише в 1970–1973 рр. кількість поданих заяв перевищила 11 тис.¹⁸ У Львівській області з 1969 року по 1975 рік за кордон на постійне місце проживання виїхало 2569 євреїв, тобто фактично кожен десятий, а подали заяву на виїзд – 3150, а це майже 11,4 відсотка від загальної чисельності осіб єврейської національності. Всього з 1967 р. до квітня 1975 р. з України в Ізраїль та інші країни Заходу виїхало понад 30 тис. євреїв, серед яких 19,2 тис., або майже 2/3 загальної кількості склали колишні мешканці західного регіону УРСР, головню із Закарпатської, Львівської та Чернівецької областей¹⁹. У 1973 р. серед українських євреїв-емігрантів особи з вищою освітою становили в середньому

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Арк. 55.

¹⁸ *Бажан О.* Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960–1980-ті рр.) / *О. Бажан* // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук. і документ. журнал / [ред. кол.: Ю. Данилюк (гол. ред.) та ін.]. – Київ, 2004. – С. 115.

¹⁹ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 10. – Арк. 97.

12%, у 1974 р. їхня частка зросла до 18%. Серед емігрантів-інтелектуалів переважали представники технічної інтелігенції, викладачі, лікарі. За перший квартал 1974 р. їх виїхало 16,5 відсотка, за такий же період 1975 р. – 17,3%²⁰. Зростала чисельність емігрантів і за рахунок вчених. За період з 1971 по 1977 р. з України на постійне проживання на Заході виїхало 104 співробітників інститутів і установ АН УРСР²¹. Серед тих, хто подавав документи на виїзд, збільшилася частка членів КПРС, комсомольців, працівників радянських державних установ. Як наслідок, в СРСР і Україні зокрема, вживали заходи, щоб максимально ускладнити репатріацію євреїв на постійне місце проживання до Ізраїлю, обмежити права здобуття вищої освіти громадянами єврейського походження.

Система виїзду за візами була складною і принизливою²². Виклики, надіслані родичам з Ізраїлю, часто не доходили до адресатів в Україні, отримання характеристики з місця праці для отримання виїзних документів супроводжувалося приниженням людської гідності, подача заяв супроводжувалася позасудовими переслідуваннями за місцем праці і навчання, терміни розгляду заяв, встановлені законом, порушували, відмови мали невмотивований характер²³. КГБ УРСР ще на початку 1971 р. змушений був визнати, що “в окремих випадках рішення про відмову приймаються за недостатньо переконливими причинами (наявність у сім’ї медпрацівників, необґрунтованість прохань про возз’єднання сімей тощо). Це викликає потік скарг в інстанції, скерування листів за кордон, використовується в розпалюванні антирадянських настроїв серед єврейського населення”²⁴. Емігранти змушені були під час виїзду з СРСР платити податок за отриману вищу освіту.

Радянська публіцистика трактувала емігрантів як жертв “сіоністської пропаганди”, одночасно піднімаючи на щит тих, котрі з різних причин змінили свої наміри і відмовилися від репатріації до Ізраїлю. На підтвердження цього наводили приклади принципово різного ставлення до еміграції, звичайно, перебільшуючи масштаби соціальних проблем, з якими зіштовхувалися на “землі обітованій” євреї – вихідці з СРСР. У негативному контексті говорили в засобах масової інформації і пр. т.зв. “відмовників” (“отказники” – рос. мовою), які з різних причин отримали відмову на виїзд до Ізраїлю, однак не полишали спроб залишити СРСР. У вищих навчальних закладах щодо євреїв керувалися негласною інструкцією, яка обмежувала їхні права стати студентами вузів.

Не вдавалося спинити емігрантські настрої й серед осіб німецького походження, позбавлених у повоєнні роки можливостей національно-культурного розвитку. Станом на середину 1973 р. в Україні проживало 32,5 тис. німців. Місцями їх найбільшої концентрації залишалися Закарпатська область – 8,2 тис., Донецька – 4,8 тис., Дніпропетровська – 4,3 тис., Одеська – 3,3 тис., Запорізька – 1,6 тис., Ворошиловградська – 1,5 тис.²⁵ Загалом в Україні більшість осіб німецької національності мали невисокий загальноосвітній рівень, жили і працювали у сільській

²⁰ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 10. – Арк. 97.

²¹ Там само. – Спр. 53. – Арк. 193.

²² Див.: *Джонсон П.* Історія євреїв / П. Джонсон. – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. – С. 649.

²³ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 5. – Спр. 12. – Арк. 29, 56–57.

²⁴ Там само. – Спр. 8. – Арк. 110.

²⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 1 – Арк. 326.

місцевості. Німці в закарпатському і північно-буковинському середовищі за попередній період зазнали потужної мовно-культурної асиміляції і депопуляції, фактично втратили живий зв'язок із досягненнями німецької культури, хоча й зберегли у місцях компактного проживання, зокрема в Мукачівському і Тячівському районах Закарпаття і Сторожинецького району Чернівецької області, почуття національної ідентичності. Певна лібералізація у ставленні до німців у середині 70-х рр. (їх заохочували до здобуття середньої спеціальної і вищої освіти, залучали до КПРС і т. ін.) з метою запобігання репатріації до ФРН помітних позитивних результатів не принесла²⁶. Виїзд українських німців, позбавлених в СРСР перспективи етнонаціонального буття (за умов значного скорочення чисельності), на постійне місце проживання на історичну батьківщину продовжувався.

Протестні настрої серед частини творчої інтелігенції і студентів-гуманітаріїв угорської національності на Закарпатті унаслідок обмеження та утисків у задоволенні національно-освітніх потреб, висловлювали їхні активісти – колишній викладач Ужгородського державного університету Шандор Фодов (Фодо) та член Спілки письменників СРСР Вільмош Ковач до керівників партійних, адміністративних та радянських органів СРСР. “У нас немає угорського театру, не у всіх селах, де проживають угорці, є школи з угорською мовою навчання, немає дитячих садків, керівні кадри навіть в виключно угорських селах часто підбирають з осіб, котрі навіть не володіють угорською мовою і т. п.”, – так у березні 1974 р. Ш. Фодов окреслював найбільш актуальні проблеми у справі збереження і розвитку угорської культури на Закарпатті²⁷.

Ш. Фодов, В. Ковач та їхні однодумці, яких об'єднувало загострене національне почуття та інтерес до власної історії, намагалися відстоювати мовну і культурну самобутність угорців, не допустити їх асиміляції в середовищі українському. Ш. Фодов у своїх заявах на ім'я завідувача відділу науки і культури ЦК КПРС С. Трапезнікова і міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. Єлютіна називав дискримінаційними для угорського населення Закарпаття вимоги для випускників шкіл області з угорською мовою навчання здавати вступні іспити на усі спеціальності до Ужгородського державного університету та місцевих середніх спеціальних навчальних закладів українською мовою. Заявника тривожила тенденція серед батьківської громадськості записувати угорськомовних дітей на навчання до російських і українських шкіл, він наполягав на отриманні позитивної відповіді і дозволу на її оприлюднення на сторінках обласної газети “Карпати ігоз сов”, що виходила угорською мовою.

Проблема опанування українською мовою представниками угорської спільноти, особливо у місцях їх компактного проживання була актуальною на Закарпатті ще з повоєнних років. Загальноосвітні школи її не розв'язали. Випускники угорськомовних шкіл, що в більшості залишалися стійкими носіями рідної мови і мовно-національної свідомості, не могли похвалитися належним володінням ні російською, ні тим більше українською мовами²⁸. У 1970/71 навчальному році

²⁶ *Малець О. М.* Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. М. Малець. – Львів, 2001. – С. 14–15.

²⁷ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 4. – Спр. 9(1977). – Арк. 253.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8677. – Арк. 122.

у Закарпатській області функціонувало 819 навчальних закладів (8 середніх, 44 восьмирічних і 15 початкових шкіл з угорською мовою навчання, в яких здобувало освіту майже 14,3 тис. школярів). Крім того, 6 057 учнів угорської національності навчалося рідною мовою у 12 середніх, 15 восьмирічних і 1 початковій змішаній школі, де викладали російською, угорською і українською мовами²⁹. У школах з угорською мовою викладання програма і навчальні плани не передбачали обов'язкового вивчення мови та літератури титульної нації (на відміну від російської мови і літератури, яка мала статус мови міжнародного спілкування)³⁰. Незнання української мови і слабкий рівень володіння російською мовою реально обмежували можливості соціалізації угорськомовної молоді, професійної реалізації і адаптації в переважно україномовному середовищі області, регіону загалом. Це створювало психологічну проблему для угорськомовних мешканців Закарпаття, породжувало у них різні комплекси.

Продовжувалася примусова “молдавізація” румунського населення Закарпаття і Чернівецької областей, якому системно нав'язувалася молдавська самосвідомість. Навчання у сільських школах, де компактно проживала румунська меншина, відбувалося молдавською мовою на основі кирилиці. Водночас майже нічого не робилося для налагодження будь-яких культурних зв'язків з Румунією і Молдавською РСР. Радянська влада подбала хіба що про постачання в Чернівецьку і Закарпатську область шкільних підручників політичної і художньої літератури виданих у Молдавській РСР³¹.

Загалом у 60–70-ті роки в західних областях України невпинно втрачали традиції багатомовності й багатоетнічності, що вирізняло цей регіон у першій половині ХХ ст. Намагаючись осмислити цю проблему засобами художнього письма, відомий український письменник, представник жанру “альтернативної історії” В. Кожолянко (1957–2008), що народився, жив і помер у селі Кам'яна Сторожинецького району Чернівецької області, писав: “З часом змінилася лінгвістична картина краю: тут, де приміром, на ярмарку можна було поспілкуватися п'ятьма центральноєвропейськими мовами, зазвучала російська, якої попервах не розумів майже ніхто. Минуло якихось п'ятнадцять-двадцять років – і вже німецьку чи польську мало хто знав, зате з'явився такий собі руско-український суржик, який охоче практикували ті, хто відслужив у радянській армії...”³²

Комуністичний режим відводив західному регіону України роль військово-політичного плацдарму, намагаючись контролювати всі країни Центрально-Східної Європи. Політична і соціально-економічна доцільність, об'єктивні потреби змушували радянське партійно-державне керівництво розвивати в західних областях промисловість, інтенсифікувати сільське господарство, підвищувати рівень життя населення, щоб мати тут надійну підтримку. Однак у результаті непослідовної, часто нерациональної господарської політики в регіоні розвивалася соціально

²⁹ Панчук М., Войналович В., Галенко О. та ін. Закарпаття в етнополітичному вимірі / Ред. Колегія Ю. Левинець (голова) та ін. / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2008. – С. 413.

³⁰ Мельник С. Мовна політика Радянського Союзу / С. Мельник, С. Черниченко // Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. – Ужгород, 2010. – С. 669.

³¹ Там само. – С. 414.

³² Кожолянко В. Діти застою. Роман / В. Кожолянко. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – С. 10.

неприваблива, екологічно небезпечна індустрія, малорентабельне сільське господарство, які були позбавлені внутрішніх стимулів розвитку та приречені на поступовий занепад. У західних областях України простежувалося нерівномірне розміщення виробництва на територіях, що зумовлювало територіальну незбалансованість робочих місць із кількістю працюючого населення. Це спричиняло міграцію, яка охопила десятки тисяч людей, що перебиралися із сільської місцевості до міста, відставання розвитку багатьох малих і середніх міст, окремих регіонів, де особливо гострими залишалися соціально-побутові проблеми. Чимало населених пунктів у регіоні не мали шкіл, клубів і бібліотек, інших культурно-освітніх закладів. Значна частина діючих була розташована у непристосованих приміщеннях без належного технічного оснащення. У 1975 р. на Тернопільщині із 997 клубних закладів лише 287 були розміщені у типових приміщеннях, 357 – у пристосованих, 317 – у непридатних, 36 – в аварійних. Лише у 136 будинках культури і клубів області встановили центральне опалення³³. Така невтішна ситуація була і в інших областях. У Волинській обл. 120 сільських будинків культури і клубів працювало в аварійних приміщеннях, що не підлягали ремонту³⁴. Кваліфікаційний рівень культурно-освітніх працівників залишався низьким. Більшість із них не мали відповідної професійної освіти. Зарплата їх була низькою, чимало з них проживали в орендованих приміщеннях, що зумовлювало високу плинність кадрів. Особливо складне становище з функціонуванням культурно-освітньої мережі склалися у сільській місцевості, розвиток якої в основному підтримували суб'єкти агропромислового комплексу. Проте слабкий фінансовий стан багатьох колгоспів і радгоспів не сприяв належній розбудові соціально-культурної сфери західноукраїнського села, у підсумку зумовлював низький життєвий рівень місцевого населення. Радянська влада так і не змогла вирішити одну з найпекучіших проблем повсякденного життя людей – гострий дефіцит у якісному взутті, одязі, побутовій техніці (холодильниках, телевізорах, пральних машинах та ін.), автомобілях тощо. Гострою залишалася й потреба у житлі. Якість життя більшості населення західноукраїнських земель залишалася на низькому рівні.

На жаль, дедалі більше уваги приділяли засобам ідеологічного впливу на населення, яким належало зміцнювати його віру у правильність вибраного політичного курсу держави, вкорінювати уявлення, що своїм розвитком регіон має завдячувати Комуністичній партії, особливий і неповторний цивілізаційній місії “братніх народів СРСР”, передусім російського. Ці завдання мали розв'язувати й культурно-освітні заклади, література, мистецтво, гуманітарні науки, преса, всі засоби агітації і пропаганди. Відбувався швидкий розвиток мережі громадських форм політичної, економічної освіти: різних шкіл, народних університетів, лекторіїв, курсів, семінарів тощо, робота яких будувалася відповідно до єдиних рекомендацій і навчальних програм. Зростали тиражі періодичних і неперіодичних видань, у побут населення увійшло телебачення. При цьому питання змісту і ефективності ідеологічного впливу, його відповідності життєвим потребам громадян було відсунуто на задній план. Унаслідок такого підходу нав'язлива комуністична

³³ Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р-1778. – Оп. 3. – Спр. 1204. – Арк. 6.

³⁴ Державний архів Волинської області. – Ф. Р-592. – Оп. 1. – Спр. 1101. – Арк. 74.

пропаганда, що настирливо намагалася видати бажане за дійсне, розходження між словом і ділом не могла здобути повної довіри людей.

До початку 70-х рр. соціально-економічна і культурна модернізація екстенсивного типу зумовила суттєве збільшення в структурі населення регіону абсолютної і відносної чисельності осіб із вищою і середньою освітою. Найважливішим фактором, що визначав зростання освітнього рівня, став перехід країни до загальної середньої освіти молоді з метою забезпечення молодого покоління рівних стартових можливостей у самостійному трудовому житті. Основна роль в цьому належала загальноосвітній школі, навчально-виховний процес у якій традиційно спрямовувався на забезпечення фундаментальної загальноосвітньої підготовки школярів, необхідної для подальшої професійної освіти та ідеологічного виховання. У 1974/75 і 1975/76 навчальних роках у загальноосвітніх школах України в основному було завершено перехід на нові навчальні програми і підручники. За ними вивчали усі предмети I–X класів, за винятком математики у IX–X класах. Школи одержали 65 назв нових або вдосконалених підручників і посібників для факультативних занять³⁵. Особливу увагу приділяли поліпшенню викладання російської мови і літератури. У школах з російською мовою викладання учнів звільняли від вивчення української мови за заявами батьків. Станом на 1974 р. таких учнів в Україні, за даними обласних відділів народної освіти, було від 3 до 5 відсотків³⁶. Міністерство освіти УРСР ще у 1968 р. роз'яснило, що учні, які не вивчають української мови, можуть бути звільнені в індивідуальному порядку від вивчення української літератури. Учня, які не володіли українською мовою, дозволили на уроках української літератури відповідати російською мовою³⁷. У нових міських житлових масивах відкривали переважно школи-новобудови з російською мовою навчання. Для дітей військовослужбовців у багатьох районах організували додаткові класи і окремі школи з російською мовою навчання³⁸.

В усіх школах республіки було збільшено кількість годин на вивчення російської мови. У сільських школах із українською, молдавською і угорською мовам навчання всі IV–VIII класи, в яких навчалася понад 25 учнів ділили на групи на уроках російської мови. У 1973/74 навчальному році Міністерство освіти Української РСР збільшило кількість годин на вивчення російської мови в 2–3 класах шкіл з українською мовою навчання, у 2–3 і 6 класах шкіл із російською мовою навчання та в 1 і 2 класах із молдавською та угорською мовами навчання³⁹. В школах з угорською і молдавською мовою навчання організували підготовчі класи, де діти поряд з іншими предметами розпочинали вивчення російської мови і літератури⁴⁰.

Впровадження нових програм і підручників відбувалося без належної попередньої педагогічної апробації, що призводило до надмірного збільшення навчального матеріалу, перевантаження його другорядною інформацією або такою, що не відповідає віковим пізнавальним можливостям учнів. У багатьох школах, особливо у сільській місцевості, простежувалася недостатня ефективність уроків,

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8680. – Арк. 36.

³⁶ Там само. – Спр. 8677. – Арк. 121.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – Спр. 8162. – Арк. 197.

³⁹ Там само. – Спр. 8573. – Арк. 153.

⁴⁰ Там само. – Спр. 8788. – Арк. 41.

учнів перенавантажували домашніми завданнями, учнів і вчителів часто залучали до сезонних сільськогосподарських робіт. Все це негативно позначалося на якості підготовки учнів.

У навчально-виховний процес був міцно інтегрований ідеологічний аспект. Передусім приділяли увагу формуванню в учнів комуністичної свідомості, ідеалів радянської епохи, атеїстичного світогляду, вихованню свідомого ставлення до праці. Основою програмних завдань з виховання учнівської молоді залишався сформульований у програмі КППС (1961) моральний кодекс будівника комунізму, в якому пріоритетну роль відводили таким якостям, як відданість справі комунізму, радянський патріотизм, добросовісна праця на благо суспільства, високе усвідомлення суспільного обов'язку тощо як важливої складової всебічно розвинутої особистості.

У першій половині 70-х років вдосконалено мережу шкіл. У 1975 р. в середніх загальноосвітніх школах України навчалось 68,7 відсотків дітей, тоді як у 1970 р. – 62,3 відсотка. У 1975 р. у початкових малокомплектних школах перебувало 2,1% усіх учнів республіки⁴¹. Поліпшення матеріально-технічної бази шкіл дало змогу до кінця 1973 р. поступово перевести 4,3 тис. середніх (56,7%) і 1,7 тис. восьмирічних (16,4%) шкіл на кабінетну систему. В західному регіоні республіки найбільше таких шкіл було у Львівській області⁴².

Проте запроваджувалася середня освіта в різних областях дуже нерівномірно. На Закарпатті в середніх навчальних закладах навчалось близько 83% восьмикласників проти 92% в цілому по Україні⁴³. В окремих районах цей відсоток був ще нижчим. Не скрізь забезпечувалося збереження контингентів старшокласників. У 1973 р. в УРСР десять класи денних шкіл закінчили 88,9 відсотків учнів, які у 1971 р. були зараховані до IX класів (у Закарпатській області – 78,2%, Волинській – 82,7, Чернівецькій – 82,2%)⁴⁴.

В ході реалізації урядових заходів щодо обов'язкового охоплення всіх, хто закінчив неповну середню школу, повною середньою освітою, простежувалися невідповідність між швидким зростанням кількісних показників освіти та її якістю. Професійну діяльність педагогічних колективів шкіл та якість роботи окремого вчителя вимірювали за формальними, кількісними критеріями (середнім відсотком успішності), що породжувало лібералізм і формалізм в оцінці якості знань учнів. Задля гарного показника чиновники від освіти змушували вчителів займатися окомилуванням. Та й самі вчителі швидко призвичаїлися до такої практики: висока частка учнів, які мають низькі оцінки, була вкрай небажаною, тому що це ставило під сумнів їхню професійну кваліфікацію та відповідно можливі оргвисновки.

Матеріально-технічна база багатьох сільських шкіл була незадовільною. У 1973 р. в Українській РСР понад три тисячі сільських шкіл функціонували в непридатних аварійних приміщеннях, а близько 10 тис. – у пристосованих будинках⁴⁵. Зокрема, у Львівській області близько 120 шкіл у пристосованих і непридатних приміщеннях, понад 600 середніх і восьмирічних шкіл не мали спортивних залів і окремих майстерень для трудового навчання, близько 300 восьмирічних та середніх

⁴¹ Там само. – Спр. 8790. – Арк. 200.

⁴² Там само. – Спр. 8573. – Арк. 150.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. – Спр. 8572. – Арк. 131.

шкіл не мали їдалень, а понад 400 шкіл працювали у дві зміни⁴⁶. У деяких областях республіки, зокрема у Волинській, плани шкільного будівництва не виконували⁴⁷. Наявні можливості для зміцнення навчально-матеріальної бази не використовувалися. Будівництво шкіл за кошти колгоспів з року в рік зменшувалося. Якщо у 1967 р. у Львівській області за ці кошти збудували шкіл на 8,5 тис. учнівських місць, то в 1970 р. – на 3,4 тис., а 1973 р. – на 2,7 тис. учнівських місць⁴⁸.

Школи незадовільно забезпечували меблями, технічними засобами навчання, посібниками. Значна кількість учителів сільської місцевості не мала потрібних житлово-побутових умов, проживала у найманих квартирах, а виконавчі комітети місцевих Рад депутатів трудящих дуже повільно вирішували це питання. У 1974 р. на Львівщині таких вчителів було 2,8 тис., у Волинській області – 2 тис., в Івано-Франківській – 1,8 тис. і Закарпатській – 1,5 тис.⁴⁹ Учителів сільських шкіл нерідко залучали до різних, не пов'язаних із виконанням педагогічних обов'язків завдань, тому у них не залишалось часу на самоосвіту і самовдосконалення.

І хоча в результаті заходів, спрямованих на розвиток системи педагогічної освіти в Україні, з року в рік освітній і кваліфікаційний рівень учителів поступово зростав, наприкінці 1974 р. третина з них не мала вищої освіти⁵⁰. Наприклад, у Львівській області в 1971/1972 навчальному році з вищою освітою працювало 59,6% вчителів, у 1974/1975 навчальному році – 67,2%⁵¹. Причому освітній ценз сільських учителів був значно нижчим порівняно з міськими, незважаючи на зростаючий розвиток заочної освіти, широке використання системи централізованого розподілу випускників педагогічних вузів та університетів. У 1973/74 н. р. вищу освіту мали 71,8 відсотків учителів міських шкіл УРСР, у школах сільської місцевості – 60,5%⁵². Всього на той час в Україні працювало 504,3 тис. вчителів, з них вищу освіту мали 65,3 відсотки (проти 62,3% у попередньому році), незакінчену вищу – 7,7%, середню педагогічну – 21,3, середню спеціальну – 2,2, загальну середню – 3,2 (це 16 тис. осіб), незакінчену середню – 0,1%⁵³. Особливо низьким залишався освітній рівень вчителів трудового навчання, малювання, креслення, фізичного виховання. У школах республіки вказані навчальні предмети викладали понад 10 тис. осіб, що мали загальну середню освіту, а 200 навіть такої не отримали⁵⁴. В 1974 р. у селах Львівщини третина вчителів фізкультури працювали на своїх посадах без спеціальної освіти⁵⁵.

Не вирішували і проблеми молодих вчителів, передусім у сільській місцевості, що негативно впливало на формування якісного викладацького складу навчальних закладів, підвищення ефективності їхньої роботи, а відтак на якість середньої освіти. Для прикладу, у 1971–1974 рр. тільки зі шкіл і дошкільних закладів Закарпаття

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8677. – Арк. 100–101.

⁴⁷ Там само. – Спр. 8572. – Арк. 131.

⁴⁸ Там само. – Спр. 8677. – Арк. 101.

⁴⁹ Там само. – Арк. 78.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 23.

⁵¹ ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 9. – Спр. 678. – Арк. 140.

⁵² ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8681. – Арк. 45.

⁵³ Там само. – Спр. 8677. – Арк. 76; Спр. 8681. – Арк. 44.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1 – Оп. 2. – Спр. 120. – Арк. 24.

⁵⁵ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 28. – Спр. 13. – Арк. 19.

вибуло 1 522 вчителів і вихователя, що складало 70 відсотків загальної кількості спеціалістів, скерованих на роботу в область⁵⁶. Аналогічна ситуація склалася і в інших областях регіону. Серед основних причин збереження на високому рівні плинності педагогічних кадрів: незадоволення заробітною платою, умовами і режимом праці, невирішеність соціально-побутових проблем⁵⁷. У 1976 р. у сільській місцевості Львівської області 2 138 вчителів проживали в орендованих квартирах. Найбільше – у віддалених районах, зокрема Турківському – 280 осіб, Сколівському – 214. Це зумовлювало недоукомплектованість учительських колективів сільських шкіл спеціалістами потрібного профілю і рівня підготовки. Як наслідок, непоодинокими були випадки, коли у віддалених районах завідувачі районних відділів освіти змушені були доручати викладання предметів неспеціалістам, а то й випускникам середніх шкіл. Так, у 1975/1976 навчальному році завідувач Сколівського району доручив викладання української мови, математики і біології п'ятьом особам, які мали лише загальну середню освіту⁵⁸.

Гостро відчували недоліки в роботі загальноосвітніх шкіл професійно-технічні, середньо-спеціальні і особливо вищі навчальні заклади. Значна частина випускників шкіл (передусім сільських) мала недостатні знання, зокрема з предметів природничо-математичного циклу; для більшості з них був притаманний низький рівень мотивації навчання, в тому числі через зменшення престижності знань у суспільстві, у багатьох учнів були слабо сформовані навички самостійної навчальної праці. Дисципліни гуманітарного циклу, на які покладали завдання з формування у підростаючого покоління комуністичного світогляду, залишалися максимально заідеологізованими. Система освіти, насамперед шкільної, не справлялася з завданням формування високодуховної особистості. У школах особливо недооцінювали проблему естетичного та етичного виховання учнів, до нього ставилися як до другорядного напрямку “комуністичного виховання”. Все це ускладнювало процес підвищення якості підготовки спеціалістів у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. Зниження загального рівня викладання гуманітарних дисциплін у школі спричинив зниження загальнокультурного рівня їх випускників.

У професійно-технічні навчальні заклади, як правило, вступали найменш підготовлені учні загальноосвітніх шкіл, переважно з сільської місцевості, що створювало додаткові труднощі в підготовці нових кваліфікованих кадрів для різних галузей економіки.

В окреслений період у регіоні суттєво розширилася і зміцніла матеріальна база вищих та середніх спеціальних навчальних закладів збільшилася кількість студентів, умови їх проживання у гуртожитках покращувалися. З метою ефективності навчального процесу, якості навчання та контролю знань впроваджували електронно-обчислювальну техніку, нове устаткування й обладнання. У Львівському політехнічному інституті, зокрема, були розроблені конкретні заходи для переходу на нові навчальні плани, кафедри склали робочі плани і методичні рекомендації,

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 2. – Спр. 150. – Арк. 75.

⁵⁷ У 1976 р. у сільській місцевості Львівської області 2 138 вчителів проживало в орендованих квартирах. Найбільше у віддалених районах, зокрема у Турківському – 280 осіб, у Сколівському – 214. Перспективним планом на IX п'ятиріччю в області планували надати сільським учителям 1881 комунальну квартиру, а фактично отримали 1046 осіб.

⁵⁸ ДАЛО. – Ф. Р-163. – Оп. 9. – Спр. 678. – Арк. 147.

широко впроваджувалися різні форми програмованого контролю. Для підвищення особистої відповідальності студентів і викладачів за стан навчально-виховної роботи впроваджено систему атестування студентів. В інституті, що займав перше місце серед вузів області за рівнем технічного оснащення навчального процесу, до кінця 1974 р. було обладнано технічними засобами 19 поточних і понад 40 групових аудиторій, 4 автоматизованих класів програмованого навчання, 5 лінгафонних кабінетів⁵⁹. Певний позитивний досвід у справі управління навчальним процесом був і у Львівському державному університеті, де силами вчених вузу створено автоматизовану систему управління “Сігма”, а при навчальній частині діяла група аналізу і контролю за поточною успішністю студентів⁶⁰.

Проте, як і раніше, влада не спромоглася розробити довгострокову й ефективну програму удосконалення і осучаснення системи підготовки спеціалістів вищої та середньої кваліфікації. В СРСР не було дієвих інструментів прогнозування і планування потреб галузей економіки і культури у високоосвічених кадрах, простежувалося непорядкованість в організації оплати праці різних категорій спеціалістів, значна кількість випускників вищих і середніх навчальних закладів регіону працювали не за своєю спеціальністю. На початку 1973 р. лише у промисловості Львівської області робітниками працювали понад 6 тис. спеціалістів, з яких майже 350 осіб із вищою освітою, в тому числі 170 дипломованих інженерів і 5 700 осіб із середньою спеціальною освітою, в тому числі 5 тис. техніків⁶¹. Майже 30 відсотків керівних кадрів промисловості області були практиками, які не мали ні вищої, ні середньої спеціальної освіти. Більше 40% посад техніків і майстрів займали практики⁶².

Інтелекція формувалася головним чином з уродженців краю, переважно вихідців із села, які пройшли важкий, насамперед у психологічному сенсі слова, процес адаптації в міському соціумі. Вони пам’ятали про своє “сільське коріння”, що було важливим чинником збереження в урбаністичному середовищі рідної мови, національно-культурних традицій. “Соціальні ліфти” давали змогу практично всім, незалежно від соціального походження і місця проживання, за умови здібностей (інтелекту) і якісної освіти піднятися на високий соціальний рівень. Дискримінованими залишалися хіба діти репресованих активних учасників національно-визвольного руху, для яких право на здобуття освіти у престижних вишах часто було формальним. Перші відділи вищих навчальних закладів “відсікали” такий контингент абітурієнтів ще на етапі прийому документів. Шлях до здобуття вищої освіти був максимально ускладнений і для віруючих. Якщо у вузах виявляли студентів, що демонстрували непохитність своїх релігійних переконань, їх від виключення не рятувала висока академічна успішність.

Більшість працівників висококваліфікованої інтелектуальної праці мешкали і працювали у промислових і культурних центрах Львова, Чернівців, Луцька, Рівного та інших більших містах краю. У 70-х роках основне кількісне ядро західноукраїнської інтелекції складало “радянське покоління”, представлене демографічною

⁵⁹ ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 28. – Спр. 73. – Арк. 13.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – Оп. 22. – Спр. 89. – Арк. 207.

⁶² Там само.

когортою 1930–1940-х рр. народження, світоглядно формувалася у радянський період. Компартійний квиток для багатьох був важливою умовою службової кар'єри. Членство в партії чи комсомолі часто не базувалося на справжніх переконаннях.

Кількість уродженців західних областей в компартійних організаціях регіону невинно зростала. Це було зумовлено не стільки ідеологічними уподобаннями, а радше прагматичними прагненнями: від бажання комфортніше пристосуватися до реалій життя, скориставшись тими перевагами, які принесла у їхній спосіб життя соціалістична модернізація суспільства, до бажання, маючи більше можливостей і влади, впроваджувати в життя власні наміри змінити систему, гуманізувати її відповідно до своїх поглядів та переконань, що часом істотно суперечило державній політиці. Вони, хоча й усвідомлювали антигуманний і антинаціональний характер радянської політичної системи, все ж навіть усупереч своїм переконанням втілювали комуністичні постулати, швидко засвоївши вміння мовчки виконувати всі розпорядження владних структур. Вміння пристосовуватися до політичної лінії було для них важливою запорукою кар'єрного зростання. Фактом стала деморалізація значної частини інтелігенції, серед якої утверджувалися настрої пасивності й утриманства.

На початку 70-х рр. чимало уродженців Західної України – інженерів, вчителів, лікарів, вчених, літераторів, журналістів, митців, представників інших інтелектуальних спеціальностей професійно цілком чи частково успішно реалізувалися, причому деякі досягли досить високих, проте не найвищих посад у партійно-державній ієрархії. Прагнучи до високих кар'єрних щаблів у лавах номенклатури, вони позиціонували себе як цілком лояльні громадяни “країни Рад”, ретельно дотримувалися ритуалів і стандартів життя “передової радянської людини”, чітко слідували у фарватері ідеологічних приписів, однак ще не втратили національної ідентичності. Фальш, двоєдушність стали нормою поведінки багатьох західноукраїнських інтелігентів⁶³.

Загалом у тогочасному західноукраїнському соціумі одночасно співіснували найрізноманітніші морально-етичні орієнтири, що визначали життя людей. Абсолютна більшість працівників інтелектуальної сфери (вчителі, викладачі вузів, інженери, лікарі, науковці тощо) сумлінно виконували службові обов'язки на своєму робочому місці, обмеживши коло зацікавлень професійними і побутовими справами. Вони були більше занурені у себе і свій світ, намагаючись дистанціюватися не лише від влади, але й політики загалом. Чимало з них у приватних, конфіденційних розмовах у неформальній обстановці могли собі дозволити демонструвати своє критично-іронічне ставлення до різних карикатурних явищ суспільного життя в СРСР чи висловлювати невдоволення способом життя провінційної партійно-радянської бюрократії, методами її керівництва, відсутністю дієвого контролю за її діяльністю з боку вищих інстанцій обурюватися порушеннями “соціалістичної законності”, іншими фактами невідповідності

⁶³ У 1973 р. чимало комуністів-уродженців західних областей отримали суворі догани із занесенням в облікову картку або ж були виключені з лав КПРС за прояви “неширості перед партією”. Йшлося про приховування при вступі в партію компрометуючих автобіографічних даних, зокрема фактів свого перебування чи родичів у націоналістичних організаціях або неповідомлення про їх проживання за кордоном. (ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 25. – Спр. 29. – Арк. 158, 166–166 зв.).

між партійною риторикою і конкретною політичною практикою, поширювати серед близьких знайомих інформацію антирадянського змісту, почерпнуту із передач західних радіостанцій і т. ін., однак лише відносно дуже невелика частина західноукраїнської інтелігенції зважилася в 70-ті роки відкрито виступити проти тоталітарної системи, ставши прикладом громадянської мужності, за що розплачувалися власною свободою. Саме вони були важливою складовою тогочасного визвольного руху в Україні, який став логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної боротьби.

Опозиційний рух виявлявся у найрізноманітніших формах: у діяльності поодиноких організованих підпільних структур, альтернативних комуністичній партії, відкритих протестних акціях, зокрема голодуваннях і страйках українських політв'язнів, спрямованих на захист людської і національної гідності у таборах ГУЛАГ-у, поширенні критично-викривальних авторизованих і анонімних творів (публіцистичних, художніх, наукових) “самвидаву”, розповсюдженні листівок, періодичних видань, брошур, газет, написаних і заявах-протестах антирадянського змісту, вивішуванні жовто-блакитних прапорів, вшануванні арештованих дисидентів, організації публічних театралізованих заходів, спрямованих на популяризацію нетолерованих владою народних звичаїв і обрядів тощо. Ядром цього неоднорідного руху, який не завжди був глибоко інтелектуально осмислений, були дисиденти, які на початку 70-х рр. практично відмовилися від збройних методів боротьби проти радянського режиму, зосередившись на ідейному спротиві. Причому головним інструментом ідеологічного протистояння став самвидав у різних його формах, який з кінця 60-х рр. перетворився на організаційну інфраструктуру українського визвольного руху. За даними Г. Касьянова, практично усі політично активні інакодумці брали участь у написанні і розповсюдженні самвидавчих творів, які продукували ідеї, небажані для панівного режиму⁶⁴.

30 грудня 1971 р. політбюро ЦК КПРС ухвалило рішення про початок всесоюзної кампанії проти самвидаву з метою цілковито знищити інфраструктуру його виготовлення і розповсюдження. В результаті масових арештів активних учасників українського визвольних змагань у 1972–1973 рр.⁶⁵, адміністративного переслідування осіб, чий імена асоціювалися з “українським буржуазним націоналізмом” і поширенням самвидаву, в умовах ідеологічного тиску, переслідувань за місцем праці і навчання проти тих, хто був пов'язаний з їхнім середовищем, у задушливій атмосфері нетерпимості до будь-яких виявів інакомислення владі таки вдалося тимчасово залякати інтелігенцію, яка співчувала нонконформістам. Частина з них намагалася затаїтися, уникала контактів з колишніми однодумцями, при потребі

⁶⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років / Г. Касьянов. – Київ: Либідь, 1995. – С. 119.

⁶⁵ Тільки протягом січня 1972 р. КГБ арештувало в Україні близько 20 дисидентів, серед яких у Львові: В. Чорновола, І. Геля, І. Стасів-Калинець, С. Шабатуру, М. Осадчого; у Києві: Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, З. Франко, Л. Плюща та ін. Загалом за неповними даними у січні–травні 1972 р. в Україні було ув'язнено близько 100 осіб, з яких 89 засуджено за “антирадянську агітацію і пропаганду”. За підрахунками Людмили Алексєєвої, 72 за родом занять належали до інтелігенції, 17 – до робітників. Див.: Касьянов Г. Вказана праця. – С. 123–124; 125–126; В'ятрович В. Операція “Блок”. Дія перша / В. В'ятрович // В'ятрович В. Історія з грифом “Секретно”. Українське XX століття / В. В'ятрович. – Львів: Часопис, 2013. – С. 542–543.

максимально демонструвала свою аполітичність тощо. До середини 70-х років ареал поширення самвидаву в Україні різко зменшився. Проте ліквідувати остаточно рух опору не вдалося. Частково він перемістився в табори ГУЛАГ-у⁶⁶. Він виявлявся в організації колективних протестних акцій, політичних голодувань і передачах інформації за кордон, відзначенні 30 жовтня щороку, починаючи з 1974 р., “Дня політв’язня в СРСР”, скеруванні скарг, заяв тощо, демонстративних відмовах від примусової праці.

Потужним пластом антирежимного руху в регіоні була релігійна опозиція, зокрема діяльність священства Греко-католицької церкви, яке відстоювало право на релігійну свободу. Священники, шукаючи можливостей для євангельської місії, по-тай від влади проводили нелегальні богослужіння у власних квартирах, помешканнях віруючих, занедбаних церковних будівлях, надаючи духовну опіку, проводили катехизацію парафіян, звершували різні християнські таїнства, виходячи з духовних потреб вірних. У проповідях вони нагадували про християнські моральні цінності, пропагували Євангеліє і в такий спосіб виводили вірних за межі комуністичних ідеологем. Священники наголошували, що головне для християнина – це вчення Христа, а зовсім не ті суспільні засади, які утверджувала радянська атеїстична держава, посилюючи неприязнь та опозиційність щодо неї.

З кінця 60-х рр. поштовхом для активізації греко-католиків в Україні стала офіційна легалізація греко-католицької церкви в Чехословаччині (1968 р.). Зросла кількість звернень вірних греко-католицької церкви до державних органів з вимогою реєстрації їхніх громад і передачі їм невпорядкованих, знятих із реєстрації церков. Позитивних відповідей вони не одержали, хоча вагомих причин для відмови згідно з чинним законодавством не було. Заяви греко-католицьких громад ігнорували. Найбільш активних учасників релігійного руху із середовища греко-католиків притягнуто до кримінальної та адміністративної відповідальності. Одночасно влада вдалася до позасудових засобів боротьби, застосовуючи профілактичні бесіди, побиття, обшуки, конфіскацію релігійної літератури і церковних речей тощо. Розгорнулася кампанія цькування греко-католиків у засобах масової інформації. З’явилися численні книги, статті у пресі, теле- і радіопередачі антиуніатського спрямування, що очорнювали пам’ять про митрополита Андрея (Шептицького) або ж всіляко таврували діяльність кардинала Йосифа (Сліпого), вищого кліру та духовенства, монаших спільнот, звинувачуючи їх у співпраці з гітлерівськими окупантами і націоналістичним підпіллям в антирадянській агітації. Проте усі спроби партійно-радянських структур, органів держбезпеки з оперттям на підтримку ієрархії Російської православної церкви максимально скомпрометувати Греко-католицьку церкву, її клір не дали очікуваних результатів. У середині 70-х рр. лише у Львівській області діяли у підпіллі 145 душпастирів і 200 монахів та монахинь⁶⁷. І хоча катакомбна Греко-католицька церква не була чисельно великою, але вона повільно і неухильно руйнувала тоталітарну систему⁶⁸.

⁶⁶ Див.: *Касьянов Г.* Вказана праця. – С. 141; ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 7. – Спр. 23. – Арк. 204–209.

⁶⁷ *Гуркіна С.* Репресоване духовенство Львівщини (1939–1989) / С. Гуркіна // Реабілітовані історією: у 27 т. Львівська область. Кн. 1. – Львів: Астролябія, 2009. – С. 624.

⁶⁸ Порівняння Львівського псевдособору і Берестейської унії є грубим анахронізмом. [Електронний ресурс] // Інтерв’ю з Олегом Турієм – проректором і завідувачем кафедри церковної історії УКУ, кандидатом історичних наук. – Режим доступу: <http://news.ugcc.ua/articles/>

Із релігією і церквою у регіоні наприкінці 60-х – у першій половині 70-х рр. боролися найрізноманітнішими методами і засобами: від обмеження та порушення громадянських прав віруючих, зняття з державної реєстрації релігійних громад і приміщень культового призначення, що зумовлювало руйнацію багатьох унікальних сакральних споруд⁶⁹, економічного і адміністративного тиску на служителів культу, атеїстичної пропаганди і виховання методами адміністрування, вульгарного атеїстичного остракізму до адміністративного та кримінального переслідування. Тільки за 10 місяців 1973 р. в Івано-Франківській області за “порушення законодавства про релігійні культу”⁷⁰ до адміністративної відповідальності притягнули 145 греко-католиків⁷¹. Окрім того, 21 греко-католик і “сектанта” протягом того ж року на різні терміни позбавили волі⁷². У цей період тривала боротьба проти конфесій, віднесених чинним законодавством до заборонених сект. Йдеться, зокрема, про Свідків Єгови, християн віри євангельської (п’ятидесятників), адвентистів-реформістів, віровчення і діяльність яких влада оголосила “антидержавною” і “бузувірською”⁷³. В антирелігійній пропаганді важливу роль відіграла партійно-радянська преса, в оцінці діяльності згаданих пізньопротестанських релігійних громад, а також вірних катакомбної Греко-католицької церкви незмінно послуговувалися термінами на зразок “релігійні екстремісти”, “релігійні фанатики” тощо з усіма можливими негативними конотаціями, звинувачуючи їх у ворожому ставленні до радянської влади, що вказувало на прагнення влади не порозумітися з віруючими, а насамперед їх морально зламати, принизити і дискредитувати.

Траплялися непоодинокі випадки, коли у трудових колективах цькували віруючого (особливо з т.зв. “сектантів”), що дотримувався певних релігійних норм, представники адміністрації і громадських організацій намагалися звільнити його або ж обмежити у правах, щоб той постійно відчував певний тиск, психологічний дискомфорт. Якщо індивідуальні методи впливу на віруючих не допомагали, факти “релігійної відсталості” обговорювали на партійних, комсомольських і профспілкових зборах, після чого вдавалися до адміністративно-правових санкцій, які нерідко призводили до звільнення з роботи, виключення з

por%D1%96vnyannya_lv%D1%96vskogo_psevdosoboru_%D1%96_beresteyskoi_un%D1%96_ie_grubim_anahron%D1%96zmom_77145.html (дата звернення 14 липня 2016 р

⁶⁹ До кінця 1974 р. у Рівненській області із 140 культових приміщень, які були зняті з реєстрації 10 років тому, 78 було використано у господарських і культурно-побутових потребах, а 29 – повністю зруйновані // Державний архів Рівненської області. – Ф. П-400. – Оп. 106. – Спр. 46. – Арк. 83; У 1974 р. у Волинській області знято з реєстрації 194 споруди, 23 (з яких дві пам’ятки архітектури) розібрані, окремі знесені, 38 (серед яких 11 пам’яток) визнані аварійними; 43 (в тому числі 20 пам’яток) залишені без нагляду // *Михальчук О. Л.* Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / О. Л. Михальчук. – Луцьк, 2010. – С. 12.

⁷⁰ Порушення виражалися у здійсненні групових релігійних обрядів у приватних квартирах, хрещенні новонароджених і вінчаннях, відправленні богослужінь у зачинених церквах, у проведенні ремонту храмів без відома і дозволу місцевих органів влади // Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 3884. – Арк. 128.

⁷¹ Там само.

⁷² Там сам. – Арк. 129.

⁷³ *Любащенко В. І.* Протестанти в Україні: наслідки політики “державного атеїзму” / В. І. Любащенко // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 30. – С. 176–182.

вузів. Проте розв'язати цю проблему у такий спосіб не вдалося: кримінальне й адміністративне переслідування, морально-психологічний тиск тільки зміцнювали релігійні переконання віруючих.

На свій лад прагнули змін у радянському способі життя українські адепти молодіжної субкультури урбанізованих середовищ, яка виникла у другій половині 60-х рр – хіпі. Зокрема вирізнялися з-поміж інших довгими хлоп'ячими зачісками, джинсами, колективними прослуховуваннями західної рок-музики, вони були пацифістами, демонстративно зневажали матеріальні цінності. У такий спосіб хіпі намагалися самовиразитися, виявити свою індивідуальність, заманіфестувати неповторність, оригінальність, інакшість. І хоча поведінка хіпі в СРСР була не стільки політичним протестом, скільки способом самовираження, втечею від нав'язаних стереотипів поведінки й різних безглузких обов'язків, від однорідності в стилі життя, влада вважала їх асоціальними, чужими радянському суспільству елементами і розглядала хіпізм як серйозний недолік у виховній роботі і організації дозвілля молоді з відповідними адміністративними і кримінальними заходами впливу стосовно лідерів руху, що позначилося на зниженні їхньої активності на початку 70-х років.

Хіпі звинувачували у безідейності, моральному нігілізмі, естетичному несмакові, схильності до збочень і паразитизму. В доповідній записці КГБ від 18 жовтня 1972 р. зазначено, що “багато “хіпі” під різними приводами ухиляються від служби в Радянській армії, не беруть участі в суспільно-корисній праці, ведуть бродячий спосіб життя, контактують з іноземцями, висловлюють зрадницькі наміри, захоплюються прослуховуванням і поширенням передач іноземних радіостанцій”⁷⁴. Більше того, керівництво КГБ переконувало вищі партійні органи України в тому, що “отримані матеріали свідчать, що т. зв. послідовники “хіпі” становлять собою небезпечну категорію осіб у плані антирадянських, антигромадських і групових аморальних проявів, а сам факт появи “хіпі” в нашій країні варто розцінювати як результат диверсій ідеологічних центрів противника”⁷⁵. І влада відповідно реагувала, застосовуючи переважно засоби морально-психологічного й адміністративного тиску з метою локалізації недопущення виникнення нових груп хіпі. Їх засуджували на комсомольських зборах, відраховували з вузів, виключали з лав ВЛКСМ, що створювало їм часто непереборні проблеми в житті. Проте рух хіпі, особливо у великих містах України, поширювався.

Глибинні деформації у соціально-економічному і політичному житті суспільства негативно вплинули на розвиток літератури, мистецтва, науки, особливо гуманітарної. Значно інтенсивніше порівняно з попередніми роками шляхом адміністративної регламентації і цензурних утисків нав'язувався єдино дозволений метод “соціалістичного реалізму”, гальмувалося новаторство в літературі і мистецтві. Після прийняття постанови ЦК Компартії України “Про роботу творчих спілок по вихованню молодих літераторів і митців” (1971) та постанови ЦК КПРС “Про літературно-художню критику” (1972) літературно-мистецька критика відповідно до нових партійно-ідеологічних вимог перетворювалася із засобу стимулювання творчого процесу в засіб утримання митців у рамках офіційного “політичного

⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 3. – Спр. 1(1976). – Арк. 270.

⁷⁵ Там само. – Арк. 271.

замовлення”. Більшість літераторів, митців, науковців міцно “освоїли” основні правила гри, запропоновані владою. На думку Є. Євтушенка, “почуття самозбереження – рятівне і ганебне – не дозволяло надряпати пером те, що тайлося в душі”⁷⁶, самоцензура стала для них цілком органічною, самозрозумілою. Тому більшість опублікованих текстів літераторів із західних областей повністю або частково відповідали соцреалістичним шаблонам.

Ще жорсткішою стала політична цензура, яка рішуче вилучала з рукописів та версток заборонені прізвища⁷⁷, авторів, які посміли сказати про них щось позитивне, засуджували як пропагандистів ворожих поглядів, ідей українського буржуазного націоналізму.

Проте в окремих культурних осередках регіону не припинялися новаторські пошуки. Для прикладу, треба згадати перманентні спроби письменників та митців відійти від стандартів “соцреалізму”, соціальної детермінованості, митці вдавалися до прозорих аналогій, алюзій. У художній літературі плідно працювали Р. Іваничук та Р. Федорів, творчість яких – це пошук в минулому проблем сучасності. Перший історичний роман Р. Іваничука “Мальви” (1968) про часи Хмельниччини, у якому автор торкнувся ряду актуальних проблем духовності, насамперед проблеми збереження національної ідентичності, відразу став помітним літературним і суспільним явищем в Україні. Говорити прямо про такі явища було небезпечно, тому й вдавалися до історичних паралелей та алегорій. І хоча роман, за пізнішим висловом самого письменника, “про зраду, про яничарство”, наглядова критика згодом проголосила політично шкідливим, закидаючи митцеві антиісторизм та ідейну хибність, зміщення соціальних і класових оцінок, а саму книжку вилучили з продажу і бібліотек, твір швидко отримав значний суспільний резонанс. Проблема національного відступництва, яничарства була актуальною в умовах руйнації народних традицій, культурних і мовних надбань. І. Моторнюк слушно зазначив, що офіційна критика твору Р. Іваничука (як і низки аналогічних творів інших письменників) лише увиразнила його приховані провідні ідеї⁷⁸.

Глибинне проникнення в давні епохи, фольклорна образність, прозора символіка, оригінальність стильових прийомів – характерні риси творчості Р. Федоріва. У 1968 р. вийшла друком його повість “Жбан вина”, ставши новим етапом у творчій біографії майстра слова. Автор повісті, яка охоплює життя легендарного ватажка опришків Олекси Довбуша від його народження до трагічної смерті, намагався розкрити образ головного героя, насамперед як виразника прагнень народу до волі і соціальної рівності. Основна ідея повісті концентрується у словах ватажка опришків: “Я Довбуш. Прийшов – вам дати волю”. На думку А. Горнятко-Шумилович,

⁷⁶ *Євтушенко Е.* Плач по цензурі / Е. Євтушенко // *Огонек*. – 1991. – № 6. – С. 15.

⁷⁷ У листопаді 1973 р. за наказом Головліту України до списку “небажаних осіб” внесено істориків: Олександра Оглоблина, Наталію Полонську-Василенко, Дмитра Соловея, Панаса Феденка, Костянтина Штепу, мовознавців: Романа Смаль-Стоцького, Івана Огієнка, Василя Чаплєнка та інших дослідників, які своїм життям і творчістю стверджували національну ідею. Див.: *Шевчук Ж. А.* Процес русифікації в контексті гуманітарної політики (1960–1980-і рр.) / Ж. А. Шевчук // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. – Київ, 2001. – Вип. 13. – С. 376.

⁷⁸ *Моторнюк І.* Новітній валєнродизм: що це таке? / І. Моторнюк // *Слово і час*. 2004. – № 12. – С. 31.

ті промовисті слова, а також багато сцен і епізодів твору зводяться у вивершену цілісність загального задуму, що переростає конкретну епоху і набуває рис універсальності з національним підтекстом⁷⁹.

У 1973 р. Р. Федорів, як і Р. Іваничук, зазнав упередженої партійної критики на сторінках журналу “Комуніст України”. “Ідейну нечіткість” та “відхилення від класових критеріїв” приписали тоді журнальному варіантові повісті Романа Федоріва “Турецький міст”, у якій висвітлено трагічні часи в історії України після смерті гетьмана Богдана Хмельницького, зокрема про маніпуляції з його слабовольним сином Юрієм і про його страту⁸⁰. “Мотивація була така, – пише М. Льницький, – навіщо писати про зраду, підступність, хіба не було в нашій історії героїчних сторінок?!”⁸¹ Після цього доступ до друку творам Р. Федоріва на історичну тематику, у яких простежувався політичний підтекст, був суттєво ускладнений. Цензура робила усе, щоб не надрукували його роман – епопею з життя Галицької Русі кінця XII століття “Отчий світильник”, у якому автор розглянув болючу проблему в умовах тоталітаризму – митець і влада. Щоправда, на захист роману встав П. Загребельний – тодішній голова Спілки письменників України⁸². 25 жовтня 1973 р. він у рецензії на машинопис роману Р. Федоріва писав: “Я мав справжню втіху, роман “Отчий світильник” вражає передусім авторською ерудицією, глибинним проникненням в епоху, витонченістю стилю, точністю соціального аналізу, класових характеристик, в ньому чітко простежується авторська концепція, спрямована на прославлення простої людини, трудівника, вмільця, й на розкриття справжньої суті можних того давно вмерлого світу, починаючи від князя Осмомисла, кінчаючи його боярами і лакизами. Можу стверджувати, що в нашій історичній романістиці останніх десятирічок я майже не зустрічав книжок, написаних на такому високому мистецькому рівні, таких поетичних і водночас таких тверезих, скрізь, де йдеться про змалювання і розкриття справжніх пружин історії”⁸³. Проте незважаючи на таку вагому підтримку, під тиском цензури Р. Федоріву таки довелося переробити свій роман (він був опублікований окремою книжкою у 1976 р). Загалом вершинні досягнення тогочасної творчості як Р. Іваничука, так і Р. Федоріва, що була глибоко вкорінена в національний ґрунт, трактувала громадськість як свіжий подих в українській історичній белетристиці 60–70-х рр., хоча й не всі їхні твори, написані у цей період, були справді мистецьки вдалими за читацькими відгуками. Обидва письменники в силу різних обставин змушені були заплатити свою “данину владі”, щоб знову увійти в довіру до неї⁸⁴.

⁷⁹ Горнятко-Шумилович А. З націленістю на “виразне національне обличчя” (національний наратив у “Жбані вина” Романа Федоріва) / А. Горнятко-Шумилович // *Ukraina Irredenta. Literatura i jezyk Ukrainy XX wieku. Studia Ruthenika Cracoviensia* / [pod red. Jaroslawa Polisczuka, Oksany Baranowskiej, Tomasza Hodany]. – Kraków, 2011. – Т. 5. – С. 25.

⁸⁰ Льницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова другої половини ХХ століття / М. Льницький. – Львів, 2003. – Кн. 2. – С. 91, 102.

⁸¹ Там само. – С. 91.

⁸² Там само.

⁸³ ДАЛО. – Ф. Р-1695. – Оп. 1. – Спр. 384. – Арк. 85.

⁸⁴ 16 жовтня 1975 р. на партійних зборах Львівського відділення Спілки письменників України секретар партійного бюро, прозаїк І. Гребенюк у звітній доповіді зазначав: “Згадаймо Романа Іваничука, одного з провідних наших прозаїків. В минулому він чи не найбільше прив’язався до історичної теми, мав серйозні зауваження щодо ідейної чіткості своїх творів і історичної

У 70-х рр. жорстка ідеологічна цензура, яка вловлювала в текстах будь-які небажані асоціації, перешкоджала поширенню книги відомого ужгородського письменника, видатного майстра інтелектуальних сатиричних мініатюр Ф. Кривіна “Подражание театру”, яка була опублікована наприкінці 1971 р. в республіканському видавництві “Карпати”. Книжка, що з’явилася накладом 15 тис. примірників, складалася з коротких алегоричних віршованих новел, невеличких сценок-діалогів і серій чисто кривінських, дуже яскравих афоризмів. І хоча вони й не мали відвертого ідеологічного підтексту, однак викликали невдоволення керівників партійних органів Закарпатської області, які вважали, що “автор Ф. Кривін, добираючи в основному сюжети з античної і середньовічної історії та міфології, тенденційно використовуючи алегоричну, інакомовну манеру, намагається стерти протиріччя сучасного розвитку, замінити чіткі марксистсько-ленінські класові поняття і визначення своїми «надкласовими» міркуваннями, шкідливими натяками на радянську дійсність”⁸⁵. Рішенням бюро Закарпатського обкому партії від 22 лютого 1972 р. всі виявлені примірники книги “Подражание театру” вилучили з продажу і знищили⁸⁶.

“Серйозні ідейно-політичні помилки” помітили партійні органи Закарпатської області і в поемі П. Скунця “Розп’яття”. У рішенні бюро Закарпатського обкому партії відзначено, що у “поетичній збірці «Розп’яття» має місце ідейно-політична невиразність, відхід від ленінських принципів партійності літератури, тому історична правда у поемі викривлена, а подвиги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, участь у ній синів і дочок Закарпаття не розкрито”. На переконання партійних очільників у творі П. Скунця “високохудожнє, політично гостре і філософськи чітке втілення антифашистської теми підмінено твердженнями, поданими з позицій абстрактного гуманізму”. Більше того, вважали вони, “книжка пересипана «філософією», яку важко збагнути широкому колу читачів”. Тому поетичну збірку П. Скунця, як і книгу Ф. Кривіна, теж пустили “під ніж”⁸⁷.

Мистецтво західних областей розвивалося в загальному річищі тогочасного радянського мистецтва. Переважна більшість митців була змушена співпрацювати з офіційною владою, яка усіма засобами намагалася схилити їх до слухняного виконання ідеологічних настанов, замовлень тоталітарного режиму.

достовірності. Письменник правильно сприйняв критику, написав ряд цікавих новел на тему сучасності і тепер, повернувшись до великої прози, звітує двома повістями з циклу “Місто”, надрукованими на сторінках журналу “Жовтень”. Обидві повісті є серйозна спроба відтворити життя великого сучасного міста, в них виведена ціла галерея образів митців, робітників, молоді, цікаво розкривається психологія героїв. Автор продовжує наполегливо працювати над задуманим твором.

Роман Федорів, який зарекомендував себе співцем рідного гуцульського краю, теж вийшов на стовпову дорогу сучасності, хоч і не пориває з темою історичною. В “Каменярі” виходить його масштабний роман про Галицьку Русь дванадцятого віку. Та разом з тим письменник зробив серйозну спробу показати сучасників в своїх повістях “Іван, син Мокрини” і “Карби”, видав дві книги нарисів “Колиска з хворого дерева” і “Яре зерно”, дописує останні розділи роману про сучасне гуцульське село. ... В боротьбі з націоналістичними перевертнями успішно виступає Роман Федорів, його памфлети “Лондон на дроті”, “На прощу до Піночета” своєю нещадною викривальною силою влучають, як кажуть, у ціль” // ДАЛО. – Ф. 3808. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 79–93.

⁸⁵ ДАЗО. – Ф.П-1. – Оп.6. – Спр. 603. – Арк. 63.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ Там само.

Художників спонукали до створення тематичних картин, присвячених становленню радянської влади на західноукраїнських землях, захисту соціалістичної вітчизни в боротьбі з фашизмом, колгоспному селу, передовикам праці, трудовій атмосфері промислових виробництв, “передовим суспільним ідеалам”. Регіональні відділення Спілки художників України контролювали відповідність художньої творчості своїх членів вимогам соцреалізму. За таких обставин більшість художників змушені були працювати в рамках дозволеного, дотримуватися принципів радянської реалістичної школи.

До сміливих експериментів в образотворчому мистецтві з використанням надбань національної та світової культури вдавалися митці з чітко окресленим індивідуальним стилем, зокрема Л. Медвідь, О. Мінько, З. Флінта І. Остафійчук, В. Патик. Їм виявилось під силу не лише розширити змістовно-тематичні обрії мистецтва, але й оновити засоби їх образно-стильового втілення. Яскравим прикладом стали тогочасні твори Л. Медвіда зі складними символічно-алегоричними смислами. Його творчий погляд, за визначенням Л. Волошин, вже з перших кроків у малярстві спрямовувався на вічні екзистенційні проблеми людського вибору, твори були “витримані в стилі “умовного реалізму”, наснажені тужною поезією української землі, щемливими роздумами над загадками людської долі”⁸⁸. Загалом, оцінюючи малярський доробок львівських художників окресленого періоду, О. Голубець зазначає “На тогочасних виставках можна було побачити праці відвертих чи скритих «художників антиреалістів» відразу кількох поколінь. Поруч з Романом і Маргіт Сельськими, Данилом Довбошинським, Карлом Звіринським, Степаном Коробчаком, Вітовтом Манастирським, Олексою Шатківським чи Володимиром Патином, виставляли свої полотна Ігор Боднар, Юрій Віктюк, Михайло Дзядик, Микола Кристопчук, Петро Маркович, Іван Марчук, Любомир Медвідь, Олег Мінько, Василь Польовий, Ласло Пушкаш, Володимир Риботицький, Зіновий Флінта, Микола Шимчук і багато інших. Засвоюючи досвід імпресіонізму і постімпресіонізму, вивчаючи шляхи експресіоністичної чи сюрреалістичної трансформації навколишньої дійсності, прямуючи до сміливих експериментів у сфері абстрактного мислення, вони сміливо руйнували офіційно усталені норми, намагалися показати, хоч може несміливий, зовні замаскований, та все ж тріумф місцевої школи, яку не вдалося зламати «найпередовішому» творчому методу”⁸⁹.

На початку 70-х рр. значних успіхів у виробленні власної ідейно-образної концепції досяг І. Остафійчук – яскравий представник інтелектуального напрямку у львівській графіці. Його твори, а він працював у різних графічних галузях – станковій, книжній, екслібрисі, плакаті, звертався до різноманітних технік, як естампних (ліногравюра, офорт, суха голка, літографія, монотипія), так і не естампних (рисунок, акварель, аплікація, мішана техніка), вражали своєю духовною наснаженістю, широтою і майстерністю охоплення явищ, неповторністю мистецьких висловлювань. Він не сприймав пасивного копіювання дійсності; сприйняття його

⁸⁸ *Волошин Л.* Визначний мистець-інтелектуаліст (декілька штрихів до творчості з нагоди ювілею) / Л. Волошин // Митці Львівщини: календар знаменних і пам’ятних дат на 2006 рік / [упоряд. Н. Письменна; ред. О. Булавина; наук. ред. І. Сварник]; ЛОУНБ. – Львів, 2016. – С. 29–30.

⁸⁹ *Голубець О.* Між свободою і тоталітаризмом. Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття / О. Голубець. – Львів: Академічний експрес, 2001. – С. 105.

виготовів, які часто ґрунтувалися на асоціаціях, символах, образотворчих метафорах, вимагало від глядача зустрічної роботи думки, душевної та духової чутливості та чуйності, щоб проникнути в їх образну структуру⁹⁰.

Непересічними подіями мистецького життя України стали вистави Львівсько-го українського драматичного театру ім. М. Заньковецької: “Камінний господар” Лесі Українки (1971), “Річард III” В. Шекспіра (1974), “Прапороносці” О. Гончара, Б. Анткова, С. Данченка (1975), “Украдене щастя” І. Франка (1976) у режисерському трактуванні С. Данченка, які на довгі роки стали візитною карткою колективу. С. Данченко, який у 1971 р. обійняв посаду головного режисера, постійно перебував у творчому пошуку, не боявся експериментувати з темами і сценічним простором. На думку Б. Козака, вже з перших постановок видатного режисера на заньківчанській сцені простежувалися тенденції його режисерського мислення, які виразно проявлені у всіх його наступних виставах: асоціативність, багатоплановість, закоріненість у тяглість європейської та української театральної культури, слугуючи прикладом для наслідування. “З віддалі часу можна сказати, – наголошував Б. Козак, – кожна його вистава – це творчий вираш, більший чи менший, але вираш, що збагачував наш театр на шляху мистецького поступу”⁹¹. Визнанням високого мистецького рівня та громадської значимості досягнень колективу провідного львівського театру, творче обличчя якого наприкінці 60-х – у 70-ті роки визначала інтелігентність, неупередженість до новацій, заперечення застарілих театральних канонів, пошуки власного мистецького “Я”, стало присвоєння у 1972 р. театрові звання академічного⁹².

З наступом неосталінізму ще більшої стандартизації та уніфікації зазнали наукові дослідження у сфері соціогуманітаристики. З найбільшими труднощами зіткнулися науковці, які намагалися об’єктивно висвітлити історію України. Вони змушені були досліджувати всі явища і факти національної історії з позицій марксистсько-ленінської ідеології, під кутом зору вироблених радянською історіографією схем і доктрин, суть яких так чи інакше зводилися до розгляду історії України та Росії як монолітної, нерозривної цілості. Медієвісти і дослідники новочасного періоду змушені були так вибудовувати власні наукові концепції, щоб їхні висновки відповідали обов’язковим пропагандистським кліше на зразок того, що Київська Русь – це спільна “колиска трьох братніх народів”, а її культура – “спільне джерело культурного розвитку російського, українського і білоруського народів, які сформувалися з єдиного давньоруського кореня”. Забороняли дослідження цілих історичних періодів, окремих явищ і подій, діяльності багатьох історичних осіб⁹³. Цензурні “чорні списки” українських авторів, яких було заборонено згадувати,

⁹⁰ Див. детальніше: *Яців Р.* Львівська графіка. 1945–1990. Традиції та новаторство / Р. Яців. – Київ: Наукова думка, 1992. – С. 84.

⁹¹ *Козак Б.* Штрихи до портрета Сергія Данченка / Б. Козак // *Кіно-Театр.* – Київ, 2007. – № 4. – С. 8.

⁹² Там само.

⁹³ У постанові ЦК КПРС “Про політичну роботу серед населення Львівської області” (1971) вістря обвинувачень було скеровано проти тих науковців, викладачів вузів, які, мовляв, у своїх працях “піднімали на щит і прикрашували деяких ідеологів українського націоналізму”. Кожен такий факт ставав предметом обговорення в трудових колективах, на яких ініціатори і виконавці репресивних заходів прагнули добитися самозречення обвинувачених.

цитувати, покликатися на них, у наукових публікаціях постійно розширювалися. Науковці змушені були за прямою вказівкою цензорів вилучати заборонені імена, скорочувати небажані дані і нерідко це робили вже у верстках і гранках, під уважним цензурним оком працівників видавництва, чия ретельність часом перевищувала вимоги навіть офіційних цензорів. Політична цензура ставала дедалі жорсткішою і тому вчених, що наважилися сказати щось позитивне про діячів, які своїм життям і творчістю стверджували національну ідею, засуджували як пропагандистів чужих поглядів, ідей т. зв. “українського буржуазного націоналізму”.

Трагічно позначилися на наукових дослідженнях події 1972–1973 років, коли з академічних установ Києва і Львова звільнили десятки науковців, серед них Олену Компан, Олену Апанович, Ярослава Дзиру, Галину Дідківську, Олексія Ставницького, Василя Скрипку, Тамару Гірник, Романа Крип’якевича, Ярослава Дашкевича та ін. У 1972 р. в Інституті суспільних наук АН УРСР жертвами “підвищення політичної пильності” стали мовознавці Уляна Єдлінська та Лідія Коць-Григорчук, літературознавці Роман Кирчів і Марія Вальо, яких усунули з роботи з ідеологічних міркувань. Степан Щурат і Григорій Нудьга, зазнавши адміністративних переслідувань і утисків, змушені були передчасно піти на пенсію.

У цей період багатопрофільність Інституту, яка уможлиблювала проведення комплексних міждисциплінарних українознавчих досліджень, стала його вразливим місцем. Недоброзичливці стали використовувати цю організаційну особливість установи як доказ того, що вона породжує розпорошеність наукових сил і дрібнотемність, що нібито негативно впливає на підвищення ефективності наукових пошуків. Суб’єктивізм і волюнтаризм стосовно колективу Інституту найбільш яскраво проявилися 1975 р., коли за ухвалою Президії АН УРСР, прийнятою під тиском партійних органів, було ліквідовано один з найвідоміших осередків літературознавчих досліджень в Україні – відділ літературознавства, а більшість його наукових співробітників звільнили. У цьому випадку використали випробуваний спосіб: щоб позбутися небажаних працівників, видавали постанови Президії АН УРСР про перегляд тематичної спрямованості наукових закладів і під ці постанови організували скорочення науковців.

Репресії та переслідування науковців посилювалися. В Україні були заборонені такі наукові збірники: “Історичні джерела та їх використання”, “Історичні дослідження в Українській РСР”, “Минуле і сучасне Буковини”, “Український історико-географічний збірник”, “Середні віки на Україні”, “Київська старовина”. Багато історичних праць, рекомендованих до друку, не вийшли у світ. Одночасно за “сповання” з класових партійних позицій в оцінці окремих явищ і подій, “данину буржуазно-націоналістичним концепціям у питаннях походження українського народу, його зв’язків з російським і білоруським народами, ідеалізацію Запорозької Січі, позакласовий розгляд її політично-державного устрою, об’єктивістський перелік українських буржуазних націоналістів серед вчених, що розробляли ту чи іншу бібліографію, включення їх в бібліографію поряд із радянськими вченими, суцільне цитатництво буржуазно-націоналістичних та інших ворожих писань, популяризацію нелегальних і зі спецфондів книжок наших ворогів тощо”, серйозні попередження отримали головні редактори, члени редколегій, деякі автори та рецензенти.

На зламі 1972–1973 рр. виникла “справа” Інституту археології АН УРСР, приводом для якої став вихід у видавництві “Наукова думка” збірника статей “Середні віки на Україні” (Вип. II), підготовленого вченими установи за участі авторів з інших міст республіки. Їх звинувачували у порушенні “методологічних принципів історизму і класовості під час аналізу історичних подій і фактів”. Зокрема, 10 квітня 1973 р. бюро Відділення економіки, історії, філософії та права АН УРСР вказало Олегу Купчинському і Михайлові Кучінку, що ті у своїх статтях “без будь-яких потреб і не в критичному плані” зробили посилання на праці “українського буржуазного націоналіста М. Грушевського”. Ярославу Ісаєвичу вказали на те, що він у статті “Зв’язки братств з запорізьким козацтвом” перебільшив роль гетьмана реєстрових козаків Петра Сагайдачного і запорізьких козаків у діяльності братств.

“За незабезпечення належного ідейно-методологічного і наукового рівня матеріалів збірника” членам редколегії В. Барану, М. Кучері і О. Приходнюку було оголошено догани. “За втрату пильності, вимогливості і принциповості при рецензуванні матеріалів збірника” по догані одержали й рецензенти К. Стецюк та В. Бідзіля. Вчена рада Інституту суспільних наук АН УРСР вказала Я. Ісаєвичу на допущені ним “серйозні методологічні помилки”⁹⁴. Збірник було вилучено з продажу.

У 1973 р. після опублікування в московському видавництві “Наука” етнографічного “Карпатского сборника”, присвяченого культурі і побуту багатонаціонального населення Закарпаття, жорсткої критики з боку обласних партійних органів зазнали автори окремих статей, зокрема українські вчені М. Тиводар та М. Мандибура. Дослідників звинуватили у тому, що вони “неправильно, з об’єктивістських позицій відобразили минуле і особливо сучасне Закарпаття”. Як зазначено в постанові бюро Закарпатського обкому партії, “в статтях зазначених авторів відсутня наукова критика антинаукових буржуазних та буржуазно-націоналістичних концепцій, в котрих має місце ідеалізація минулого, затушування класових протиріч, перекручення питань етнічної історії. Більше того М. Мандибура та М. Тиводар не тільки замовчують ці питання, але і посилаються у своїх статтях на праці лютого реакціонера, поплічника Гітлера, наклепника на Радянську країну буржуазного націоналіста В. Кубійовича”⁹⁵. Їм, як і ще декільком підданих критиці московським вченим, закарпатські партійні чиновники дорікнули, що жоден з них “не знайшов за потрібне підкреслити, що усі зміни в політичному і духовному житті трудящих області, їх побуті є результатом торжества ленінської національної КППС...”⁹⁶ І тому М. Тиводару за “некритичне ставлення до використання літератури” під час написання статті “Народные традиции в полонинском пастушестве украинцев Раховщины” партком Ужгородського державного університету оголосив догану із занесенням до облікової картки⁹⁷.

На пленумі ЦК Компартії України 17 квітня 1973 р. перший секретар ЦК Володимир Щербицький наголосив, що безпринципне, примиренське ставлення

⁹⁴ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 965. – Арк. 17–18.

⁹⁵ Державний архів Закарпатської області. – Ф. П-1. – Оп. 6. – Спр. 750. – Арк. 40.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само. – Арк. 42.

окремих керівних працівників до проявів національної обмеженості й місництва негативно позначилося на стані справ в ідеології. Він підкреслив, що треба боротися проти “національного чванства і обмеженості”, “ідеалізації патріархальщини” та ідейно-порочними позиціями “самобутності” у висвітленні історичного минулого українського народу⁹⁸.

Працівники Інституту суспільних наук АН УРСР були зобов’язані підвищувати ідейно-політичний і науково-теоретичний рівень робіт, що передбачало посилення ідеологічного загартування кадрів. В інституті було сформовано три спеціальні комісії, які отримали завдання рецензувати наукові роботи та відповідали за наукову продукцію, яку подавали до видавництва. В установі була створена ще й внутрішня інстанція політичної цензури.

Змінилися вимоги до тематики наукових досліджень. Від колективу Інституту суспільних наук АН УРСР вимагали зосередити увагу на загальноукраїнській та загальносоюзній тематичі. 3 липня 1973 р. після чергової наради у відділі науки та навчальних закладів ЦК КПРС на партійних зборах Інституту суспільних наук академік-секретар Відділення економіки, історії, філософії і права АН УРСР Борис Бабій зазначав, що замикання тематики в межах західноукраїнського регіону межує з методологічним перекосом, бо не дає змоги розкрити спільні закономірності розвитку радянського суспільства і соціалістичної системи в цілому. “У свій час, – наголошував він, – може це було потрібно, корисно і правильно, але зараз це вже анахронізм. Навіть тема про дружбу українського народу з іншими народами СРСР та соціалістичних країн сформульована не дуже чітко. Адже український народ входить у нову історичну спільність – радянський народ і не повинен йому протиставлятися”⁹⁹.

Видавництво “Наукова думка” повернуло 4 монографії інституту, що вже були рекомендовані Вченою радою установи до друку, авторам довелося докорінно їх переробляти. Серед них була й праця старшого наукового співробітника відділу української літератури Любомира Сеника “Становлення українського радянського роману”, якого звинуватили у висвітленні літературного процесу 20-х років з ревізійністських нектласових позицій, неприйнятній полеміці з усталеними в СРСР поглядами на оцінку минулого, спробі написати історію української радянської літератури “навпаки”, “видаючи біле за червоне, а червоне за чорне”, ігноруванні впливу російської літератури на українську тощо. Тому 13 листопада 1973 р. Вчена рада Інституту суспільних наук, дослухаючись до висновків рецензії Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, підписаної професором С. Крижанівським і старшим науковим співробітником О. Кудіним, яка констатувала, що праця Л. Сеника написана з хибних методологічних позицій, була змушена скасувати своє попереднє (від 21 лютого 1972 р.) рішення про рекомендацію рукопису монографії до друку у видавництві “Наукова думка”. Вчена рада вважала за необхідне засудити методологічні погляди Л. Сеника, бо він “відступає від класових, партійних, історичних принципів в оцінці окремих літературних явищ, так і літературного процесу 20–30-х років загалом” і зобов’язати автора

⁹⁸ Робітничка газета. – 1973. – 20 квітня.

⁹⁹ ДАЛО. – Ф. П-171. – Оп. 1. – Спр. 0. – Арк. 76.

докорінно переробити свою працю¹⁰⁰. Було відхилено і заборонено друкувати її колективну монографію інституту “Реакційна суть ідеології та політики українського буржуазного націоналізму” за редакцією М. Олексюка, яку рецензенти оцінили як “суцільний цитатник буржуазно-націоналістичних писань”.

Видатний дослідник українського фольклору, відомий літературознавець, культуролог Григорій Нудьга підготував двотомну монументальну монографію “Українська дума і пісня в світі”. Вчений самовіддано працював кілька десятків років, машинописний варіант вперше подали до видавництва “Музична Україна” в 1972 р., а вийшла вона у світ через 17 років у надзвичайно скороченому варіанті (із 1250 сторінок викреслили 700), пройшовши 31 внутрішню рецензію. Перші два рецензенти – представники Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР дали їй таку оцінку: “Книжка ідеологічно шкідлива, друкувати не можна”. Як згодом зазначав автор, найбільше рецензентів налякала наведена у книзі цитата з одного італійського журналу, що “поетична Україна зробила величезну помилку, поєднавшись з Росією”. Звинувачували Г. Нудьгу й у тому, що в праці згадані українські вчені діаспори, зокрема Ілько Борщак та ін. Один із рецензентів зазначав: “Нескромно хвалити самим пісню”, хоч у дослідженні українську пісню оцінювали визначні діячі світової культури. Книгу зняли з виробничого плану¹⁰¹. Машинопис її повернули автору, незаконно репресованому у сталінські часи, що практично протягом усього творчого життя зазнавав утисків з боку радянського режиму через ідеологічну відповідність його наукових праць, у яких він завжди намагався залишитися на чітких україноцентричних позиціях. У доробку вченого було понад 200 наукових праць (25 вийшли окремими виданнями), однак його не допустили до захисту докторської дисертації, в Інституті суспільних наук АН УРСР він працював на посаді молодшого наукового співробітника, у вересні 1972 р. видали наказ про звільнення з роботи за скороченням штатів¹⁰².

В таких умовах будь-яку спробу актуалізувати творчість Г. Нудьги, об’єктивно її оцінити розглядали як політичний виклик. Тому за оцінкою партійного бюро Інституту суспільних наук АН УРСР особливо яскравим свідченням “невимогливості” та “політичної безпринципності” була стаття старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР С. Трофимука “Григорій Нудьга: до 60-річчя вченого”, яку автор підготував на прохання редакції альманаху “Український календар” на 1973 р., що виходив у Польській Народній Республіці під егідою

¹⁰⁰ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 976. – Арк. 112–121.

¹⁰¹ Кирчів Р. Ф. Дума про красу, силу і славу української пісні (вступ. стаття) / Р.Ф. Кирчів // Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі: у 2-х кн. / Г. Нудьга. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. – Кн. 1. – С. 5–6; Бурдейний А. Життєвий шлях Григорія Нудьги / А. Бурдейний // Григорій Нудьга. Біобібліографічний покажчик. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 134.

¹⁰² ДАЛО. – Ф. П-3. – Оп. 25. – Спр. 101. – Арк. 84–84а. Щоправда після узгодження справи з обкомом партії цей наказ в інституті відмінили і написали новий наказ, який “гласив”, що вченого звільнять, як тільки йому виповниться 60 років, тобто у січні 1973 р. Після кількох невдалих спроб залишитися на роботі, Г. Нудьга змушений був написати заяву на звільнення з інституту, де з 1957 р. попрацював неповні 16 років, зберігши при цьому чисте людське гіднє і власну гідність.

Українського суспільно-культурного товариства¹⁰³. Ювілейна стаття написана на підставі бібліографічного покажчика опублікованих праць наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР за 1951–1969 рр. У ній вказано кращі видання Г. Нудьги, охарактеризовано тематику і напрямок загальнонавчального доробку вченого. “Необачність” С. Трофимука полягала в тому, що він не погодив висилку статті за кордон з дирекцією своєї установи, і, як наслідок, на думку партбюро, автор, “опублікувавши в закордонному виданні без апробації і дозволу експертної комісії помилкову в ідейно-теоретичному відношенні статтю про Г. Нудьгу виявив політичну безпринципність як комуніст і науковий співробітник...” Під час розгляду цієї справи на партбюро і партійних зборах Інституту суспільних наук АН УРСР вченого критикували за те, що він без відома керівництва відділу й інституту опублікував за кордоном “хвалебний, тенденційний” допис, “безпринципну хвалебну статтю”, в якій “нічого не говориться про нашу радянську дійсність”. Критика С. Трофимука спровокувала пошук “помилки” і в інших його літературознавчих дослідженнях, які були опубліковані раніше. Нагадали, що у книзі “Революційна поезія Західної України” (1970 р.) він “неправильно” оцінив постать Богдана-Ігоря Антонича і те місце, яке він займав в літературному процесі 30-х років, а також намагався “виправдати” політичний нейтралітет Антонича, у критичному нарисі “Поезія возз’єданного краю” (1966 р.) він “допустився несумісного протиставлення поезії громадсько-політичної і поезії ліричної”. “За допущені помилки в літературній критиці”, “невимогливість і безпринципність до видання наукових праць” літературознавцеві С. Трофимуку було оголошено догану із занесенням в облікову картку члена КПРС¹⁰⁴. З огляду на тиск вищих партійних органів із усього спектру можливих покарань для комуніста С. Трофимука, якого систематично критикували за “політичні помилки”, партійні збори Інституту суспільних наук АН УРСР, очевидно, вибрали найлегше.

26 вересня 1973 р. Вчена рада Львівського державного університету визнала ідейно хибною докторську дисертацію колишнього аспіранта Інституту суспільних наук АН УРСР, доцента Житомирського педагогічного інституту С. Пінчука “Слово о полку Ігоревім” в українській літературі XIX–XX ст.”, яка мала начебто серйозні методологічні, наукові та політичні хиби. В постанові парткому університету від 6 жовтня 1973 р. зазначалося, що “в дисертації порушені марксистсько-ленінські принципи аналізу, абсолютизується роль національної психіки в художній творчості, автор протягує націоналістичну концепцію приналежності “Слова о полку Ігоревім” тільки українській національній культурі, ігнорує взаємозв’язок української літератури з російською і білоруською, популяризує письменників націоналістичного спрямування”. Офіційний опонент професор М. Матвійчук, рецензенти дисертації О. Мороз, В. Лесик, К. Кутковець, А. Скоць, які дали їй позитивну оцінку, були звинувачені в політичній сліпоті, несумлінності і безвідповідальності, відході від класових партійних позицій в оцінці письменників націоналістичного напрямку. За оцінкою парткому М. Матвійчук заслуговував найсуворішого партійного стягнення і звільнення з посади. Але враховуючи визнання ним допущених

¹⁰³ *Трофимук С.* Григорій Нудьга: до 60-річчя вченого / С. Трофимук // Український календар, 1973. – Варшава, 1973. – С. 197–200.

¹⁰⁴ ДАЛО. – Ф. П-171. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 30, 32, 34.

“помилки” і вихід на пенсію, партком оголосив М. Матвійчуку сувору догану із занесенням в облікову картку. Як зазначено в постанові парткому, за незадовільну організацію роботи Ради філологічного факультету, виявлену політичну сліпоту і безвідповідальність в оцінці “ідейно-хибної дисертації С. Пінчука” заслуговував найсуворішого партійного покарання голова Ради, завідувач кафедри української літератури, професор І. Дорошенко. Але, враховуючи його “щире визнання помилок, допущених у роботі кафедри і ради, а також його принципову партійну оцінку серйозних зривів в ідейно-політичному вихованні студентів на філологічному факультеті, значну особисту організаторську роботу щодо звільнення факультету від викладачів, які скомпрометували себе в минулому і виявляли політичну пасивність у виховній роботі зі студентами, зміцнення факультету кадрами викладачів” партком обмежився винесенням І. Дорошенку суворої догани. Суворі догани одержали О. Мороз і В. Лесик.¹⁰⁵ Як і раніше, у такий спосіб знищували найменші прояви самостійної позиції вченого. При цьому найчастіше з мислячими науковцями розправлялися їхні ж колеги по роботі, причому як за вказівкою зверху, так і за власною ініціативою.

Отже, на зламі 60–70-х рр. посилювався адміністративний та ідеологічний тиск на українську культуру. Гуманітарна політика режиму спрямовувалася на всебічне культивування російської мови і культури в Україні, що одночасно передбачало заходи щодо маргіналізації української мови як базової ознаки національної ідентичності, “оселянювання” української культури, витіснення її з урбанізованих середовищ. Проте духовна культура в західному регіоні України як певна організована цілісність з досить міцними внутрішніми зв’язками, що розвивається за своїми іманентними законами, виявилася неповністю підконтрольною тим усталеним рамкам, у які її заганяла радянська влада. В умовах, коли більшість діячів культури режим перетворив на покірну обслугу своїх інтересів, інших репресував або спонукав до самознищення, в окремих осередках культурного організму не припинялися пошуки. Творчі особистості, які зберігали внутрішню свободу, високий потенціал моралі і духовності, таки працювали самозречено. Вони намагалися вирватися із лещат соцреалізму, сприяючи піднесенню конкурентоспроможності української культури. Це зумовлювало глибоку внутрішню суперечливість культурних процесів в регіоні, в якому на різних рівнях поруч співіснували сили, що продукували грубі кон’юнктурні підробки, виконані під відповідне політичне замовлення, так і сили, які прагнули своєю творчістю утвердити найглибші духовні національні і загальнолюдські традиції. Національно-культурні процеси в західних областях України наприкінці 60-х – у середині 70-х років ХХ ст. потребують диференційованого підходу з метою вивчення явищ, тенденцій культурного життя для пошуку наукової істини.

Olexander Lutskyi. National and cultural processes in western regions of Ukraine in the late 1960s – mid-1970s: trends and outstanding features

The article analyses national and cultural situation in western regions of Ukraine in a context of aggravating deformations in political and social life of Soviet society. It identifies main elements of contradictory developments in culture: education, science, literature, art, and

¹⁰⁵ ДАЛО. – Ф. П-92. – Оп. 1. – Спр. 995. – Арк. 128–130.

activities of education and cultural institutions. It also highlights resistance to the russification policy, human rights movement, and attempts of individual culture figures to preserve their own ethnic and cultural identity.

Key words: western regions of Ukraine, intelligence, education, literature, art, cultural processes, repressions.

УДК [94(47+57):929МИХАЙЛЕНКО:343.268]“1970/1980”

Юрій ЗАЙЦЕВ

**КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ – БРУТАЛЬНИЙ
ІНСТРУМЕНТ РОЗПРАВИ З ОПОНЕНТАМИ
КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ (1970–1980):
На прикладі Ганни Михайленко**

На підставі матеріалів з архіву колишнього КГБ, інтерв'ю автора статті з Г. Михайленко та переданими нею оригінальними документами проаналізовано її участь у русі опору комуністичному режимові і обставини ув'язнення у психіатричній тюрмі. Висвітлено механізм фабрикування каральною медициною висновків психіатричних експертиз за визначеним спецслужбою діагнозом. З'ясовано роль політичної, медичної та правозахисної громадськості цивілізованого світу у боротьбі за визволення Г. Михайленко з тенет злочинної радянської психіатрії.

Ключові слова: депортація, КПРС, КГБ, експертиза, шизофренія, психіатрична в'язниця, політв'язень, Міжнародна Амністія.

Багатолітнє панування комуністичного режиму в СРСР спиралося на кількарівневу репресивну систему, осердям якої був Комітет державної безпеки – охоронний загін правлячої верхівки КПРС. Імідж цивілізованої держави в очах світового співтовариства підтримувала одна з найдемократичніших конституцій з широким переліком громадянських прав і свобод, які на практиці нівелювалися Кримінальним кодексом. Той, хто намагався скористатися декларованим правом на свободу думки, слова, друку, сумління, літературної та художньої творчості поза жорсткими рамками соціалістичного реалізму, на проведення зборів і створення самодіяльних організацій, вільний виїзд з СРСР, правом на таємницю листування й телефонного спілкування, відкрите й справедливе судочинство, на агітацію за вихід республіки з СРСР, наштотувалися на низку бюрократичних та юридичних обмежень і заборон. Особливо наполегливих очікували адміністративні або кримінальні покарання, вони опинялися у в'язницях, концтаборах, на засланнях та спецпоселеннях, а невинуваті опозиційні оптимісти – на “лікуванні” в психіатричних закладах, зокрема спеціального, тобто тюремного типу. Політв'язнів утримували в жахливих умовах серед психічно хворих, без зазначення конкретного терміну перебування в психіатричці. В'язень у тюрмі чи концтаборі знав, коли його мають звільнити (якщо не сфабрикують нову справу), а спеціальні психіатричні заклади могли “лікувати” доти, доки людина не ставала недієздатною.

Подібної долі зазнали чимало борців за волю України, переконаних опозиціонерів та інакодумців, які прагнули удосконалити державний устрій. Радянський компартійний режим вважав їх ворогами, українськими буржуазними націоналістами, прислужниками зарубіжних розвідок, шизофреніками. У радянських

психіатричних спецзакладах побували Віктор Боровський, генерал Петро Григоренко, Володимир Іванишин, В'ячеслав Ігрунов, Анатолій Ільченко, Володимир Клебанов, Іван Коваленко, Борис Ковгар, Михайло Ковтуненко, Валерій Кравченко, Зіновій Красівський, Анатолій Лупиніс, Михайло Луцик, Василь Луцьків, Оксана Мешко, Віктор Монбланов, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Віктор Рафальський, Василь Рубан, Леонід Сапа, Василь Сірий, Павло Сकोчок, Йосип Тереля, Михайло Якубівський та сотні інших, визнаних психічно хворими або скерованих після психіатричних експертиз на лаву підсудних.

Репресивно-каральні органи тоталітарної держави визначали не лише термін покарання, місце ув'язнення чи заслання, а й селекціонували інакодумців: кого утримувати в тюрмі, кого – в концтаборі, а кого – в психіатричці загального або спеціального типу. Тобто, підмінювала медичний висновок поліцейсько-політичним, фактично признавала діагноз, вважаючи шизофренією інакомислення, будь-яке відхилення від “генеральної лінії”, чіткої ідеологічної конструкції.

Тема каральної психіатрії й досі перебуває під негласним табу. Якщо за кордоном з'явилося багато праць, зокрема опубліковано чимало книжок, про психіатрію в СРСР, як засіб розправи з політичними опонентами режиму¹, то в Україні й досі таких публікацій обмаль. З'явилися вони спершу у самвидаві, під час демократизації – у періодиці, а після проголошення незалежності України – окремими

¹ *Медведев Ж.* Кто сумасшедший? /Жорес Медведев, Рой Медведев. – München: Macmillan, 1971. – 164 с.; Мысли сумасшедшего: Избранные письма и выступления Петра Григорьевича Григоренко. – Амстердам: Фонд имени Герцена, 1973. – 336 с.; Історія хвороби Леоніда Плюща / [упоряд. і комент. Т. Ходорович]. – [Б.м.]: Вид-во “Сучасність”, 1975. – 192 с.; *Буковський В.* Пособие по психиатрии для инакомыслящих / В. Буковский, С. Глузман // Сила духа. – [Б.м., б.в., б.р., вірогідно – 1976]. – Вып. 5. – С. 1–18; *Григоренко П.* Сборник статей / П. Григоренко; под ред. А. Григоренко. – Нью-Йорк: Изд-во “Хроника”, 1977. – 122 с.; Психиатрические больницы и эксперименты на людях в СССР // Международное Слушание Сахарова в Копенгагене. – Copenhagen: Poliglott Printing House, 1977. – С. 151–212; Сборник документов Общественной группы содействия выполнению Хельсинкских соглашений. – New York: Khronika Press, 1978. – Вып. 4. – 108 с.; *Блох С.* Диагноз: инакомыслие / Сидней Блох, Питер Реддауэй. – London: Overseas publications LTD, 1981. – 420 с.; *Bukovsky V.* Une nouvelle maladie mentale en U.R.S.S. / V. Bukovsky. – Paris: L'Opposition, 1971; *Ejusdem.* Una Nuova Enfermedad Mental en la URSS: La Position. – Panama: Editions du Seuil, 1972. – 215 с.; Abuse of Psychiatry for Political Repression in the Soviet Union. – New York, 1973; The Abuse of Psychiatry in the USSR: Soviet Dissenters in Psychiatric Prisons. – New York: Committee for the Defense of Soviet Political Prisoners, 1976. – 28 с.; Psychiatry and Psychology in the USSR / [упоряд. S. A. Corson, E. O'Leary Corson]. – Columbus: The Ohio State University, 1976. – 296 с.; *Podrabinek A.* Punitive Medicine. – London: Amnesty International, 1977. – 26 с.; Committee of French Psychiatrists Against Political Uses of Psychiatry. – Paris: Committee for Liberation of Vladimir Borissov, 1977. – 40 с.; *Bloch S.* Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry is Used to Suppress Dissent / S. Bloch, P. Reddaway. – New York: Basic Books, 1977. – 510 с.; *Bloch S.* Dissident oder geisteskrank? Mißbrauch der Psychiatrie in der Sowjetunion / S. Bloch, P. Reddaway. – München; Zürich: R. Piper & Co. Verlag, 1978. – 442 р.; Дальші психіатричні зловживання у СССР // Свобода. – 1979. – 15 березня; *Fireside H.* Soviet Psychoprisons / H. Fireside. – New York: W.W. Norton and Co., 1982. – 224 с.; Soviet Political Psychiatry: The Story of the Opposition. – London: The International Association on the Political Use of Psychiatry, 1983. – 84 с.; *Bloch S.* Soviet Psychiatrie Abuse: The Shadow over World Psychiatry / S. Bloch, P. Reddaway. – Boulder, Co.: Westview Press, 1985.

виданнями². Розповіді колишніх в'язнів психіатричок – надзвичайно важливі. Такими є спогади Віктора Боровського, Петра Григоренка, Леоніда Плюща³.

Проблему репресивної психіатрії на теренах колишнього СРСР почали аналізувати з оприлюднення 1989 р. у Державному департаменті США та Комісії з безпеки та співробітництва в Європі доповіді американських психіатрів про становище в радянській психіатрії, зокрема, щодо примусового “лікування” інакодумців. Скориставшись декларованими М. Горбачовим відкритістю й гласністю, вони у лютому-березні 1989 року провели спільну з радянськими психіатрами експертизу 27 колишніх і тогочасних пацієнтів психіатричних лікарень. Більшість із них заокеанські лікарі визнали здоровими й такими, яких безпідставно й примусово лікували. Наприклад, хворобливими проявами радянські медики вважали “ідеї реформаторства, підвищене почуття власної гідності, завищену самооцінку” тощо. Це сприяло зловживанню психіатрією у політичних інтересах⁴.

У пострадянській Україні опубліковано спогади колишніх пацієнтів каральної психіатрії⁵.

² Рафальський В. Репортаж з нівідкіля / В. Рафальський // Репресивна психіатрія [Машинопис, оригінал] – УВ-Експрес. – Львів, 1988. – № 7. – С. 1–22 [Архів автора]; Скочок П. Репортаж з-під мурів спецсикушки / П. Скочок // Там само. – С. 23–30; Список колишніх українських в'язнів спецпсихіатричних лікарень (СПЛ) (неповний, потребує доповнень і уточнень) // Там само. – С. 31–36. (Містить 38 прізвищ); Список спецпсихіатричних лікарень на території СРСР та деяких “вчених” катів // Там само. – С. 37 (Названо 8 СПЛ та 19 прізвищ); 3 редакційної пошти. [Лист політв'язня Миколаївської обласної психлікарні 1988–1989 рр. Анатолія Ільченка про перебування на “лікуванні”]; [огляд підготував В. Чорновіл] // Український вісник. – Львів, 1989. – Вип. 14. – С. 225–228 [Машинопис, оригінал] [Архів автора]; Глузман С. На пути к науке и праву: Некоторые грани “больной темы” / С. Глузман // Медицинская газета. – 1989. – 21 мая; Koriagin A. Dzień dzisiejszy radzieckiej psychiatrii // Prawa człowieka. – 1989. – № 5. – С. 40–43; S. 13–17; Глузман С. Вторжение в мозг / С. Глузман // Век XX и мир. – 1990. – № 5. – С. 40–43; Зінець Н. Ні, не ідея – заповідь Христова / Н. Зінець; [інтерв'ю з Робертом ван Вореном] // Україна. – 1991. – № 5. – С. 16–19; Хазан Л. Простой советский инопланетянин / Л. Хазан // КОЗА. – 1991. – 9 октября; Його ж. Роберт ван Ворен: “Защита диссидентов была только началом...” / Л. Хазан // Рабочая газета. – 1991. – 16 октября; Унгурия О. Ненормальная / О. Унгурия // КОЗА. – 1991. – 15 ноября; Бень А. “Прошу звинувачувати головного...” / А. Бень // Голос України. – 1992. – 5 лютого; Хрієнко М. Як ставили діагноз “шизофренія” за часів Брежнєва / М. Хрієнко // Молодь України. – 1993. – 10 грудня; Адлер Н. Катування психіатрією. Механізм і наслідки / Н. Адлер, С. Глузман // Зона. – 1994. – № 8. – С. 236–249; Коротенко А. Советская психиатрия: заблуждения и умысел / А. Коротенко, Н. Аликина. – Киев: Сфера, 2002. – 329 с.; Овсієнко В. Мозкові атаки. В'язні брежнєвських “психушок” ніколи не будуть реабілітовані? / В. Овсієнко // Україна молода. – 2002. – 11 грудня; Глузман С. Ф. Рисунок по памяти, или воспоминания отсидента / С. Ф. Глузман. – Київ: Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. – 520 с.; Плахотнюк М. Коловорот: Статті, спогади, документи / М. Плахотнюк; упоряд. та комент. В. Чорновіл. – Київ: Смолоскип, 2012. – 510 с.; Грабовський С. Недооцінений Леонід Плющ / С. Грабовський // День. – 2015. – 12–13 червня; Шейміна Н. М. Використання каральної психіатрії як метод боротьби з інакодумцями (1960–1980 рр.) [Електронний ресурс] / Н. М. Шейміна. – Режим доступу: <https://ru.museum.dp.ua/article0628.html>.

³ Боровський В. Поцілунок сатани: Спогади. Передмова П. Григоренка // В. Боровський. – Нью-Йорк: Б.в., 1981. – 192 с.; Плющ Л. У карнавалі історії. – 2-ге вид. / Л. Плющ. – Б.м.: Сучасність, 1982. – 374 с.; Григоренко П. Спогади / П. Григоренко. – Детройт: Вид-во “Українські вісті”, 1984. – 751 с.

⁴ Коротенко А. Советская психиатрия... – С. 9–10.

⁵ Якубівський М. Фабрика душоубства / М. Якубівський // Зона. – 1992. – № 3. – С. 191–201; Мешко О. Свідчу / О. Мешко. – Київ: Українська республіканська партія,

Автор статті спілкувався із політв'язнем найжорстокішого Казанського психіатричного закладу педагогом із Одеси Ганною Михайленко⁶.

Життєпис педагога, правозахисниці Ганни Михайленко – оскарження злочинного характеру комуністичного режиму, який таємно запроторював інакомислячих не лише до в'язниць і концтаборів, а й до психіатричних лікарень, зокрема, спеціального, тобто тюремного типу, що отримало гострий осуд світової медичної, політичної і правозахисної громадськості.

Народилася Ганна Михайленко 30 квітня 1929 року на Лемківщині в с. Міхнівці Турківського повіту Львівського воєводства (перша згадка про село – 1527 р.). Національно свідома родина Смоліїв виховувала семеро дітей.

Батько Василь під час Першої світової війни в складі австрійської армії воював на італійському та російському фронтах, у Перемишлі потрапив до російського полону, утримували його в Середній Азії. Повернувся додому, став активістом “Прогресу”. Помер у червні 1936 р. Мати Ганна (з роду Ламанець) важко працювала. Померла у жовтні 1979 р. У вересні 1939 р. більшовики розпочали у селі арешти. Молодь рятувалася втечею. Брата Йосипа 1940 р. заарештували, коли він намагався перейти кордон, і ув'язнили. Повернувся він у село 1946 р. Деякі хлопці стріляли в себе, щоб не потрапити до рук НКВД. Один із родичів Павло Смолій підірвав себе гранатою. Сестру Катерину Грицик за участь у повстанському русі 1946 р. засудили на 10 років концтаборів та заслання в Казахстані. Повернулася вона на батьківщину в 1956 р., померла 2000 р. в Трускавці. У російських тюрмах відбули ув'язнення десять осіб із родини Смоліїв. Сестра Марія 1937 р. виїхала до Франції на заробітки, згодом потрапила в Австралію, де її 1975 р. закатували в секті сатаністів⁸.

У рідному селі Ганна закінчила три класи початкової школи. Навчилася розмовляти, читати й писати польською мовою. У четвертий клас пішла вже за “перших советів”, а в часі німецької окупації вчилася на підготовчих курсах. У 1943 р. при Турківській гімназії склала екстерном іспити за 7 класів. Займалася обробіткою землі. Читала твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, патріотичний дитячий журнал “Дзвіночок”. Була свідком жертвовної боротьби УПА. У той час діти, зокрема й Ганна, були зв'язковими, носили повстанцям їжу. Під час однієї з облав до оселі Смоліїв забіг підпільник і сказав, що заховав у церкві карабін. Якщо знайдуть зброю, лиха не оминуть. П'ятнадцятилітня Ганна одягла довгий мамин

1996. – 56 с.; *Рафальський В.* Заспівай, люба мамо, мені колискову. Автобіографічні нотатки / В. Рафальський. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1998. – 158 с.; *Рубан В.* На протилежному боці від добра: Роман / В. Рубан. – Київ: Укр. письменник, 2000. – 191 с.

⁶ Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / [вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцева]. – Львів, 2008. – 240 с.: іл. [Серія: Усна історія України ХХ ст., № 4].

⁷ *Riger Ja.* Słownictwo i nazewnictwo łemkowskie / Janusz Riger. – Warszawa: Wyd-wo naukowe “Semper”, 1995. – S. 194.

⁸ Архів управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – Архів УСБУ в Одеській області). – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 98; *Різників О.* Незламна одеситка / О. Різників. – Чорноморські новини. – 1999. – 30 квітня; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. 5–6 серпня 1997 р. // Діагноз КГБ: шизофренія. – С. 18, 19; *Овсієнко В.* Михайленко Ганна Василівна / В. Овсієнко // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Харків: Права людини, 2006. – Т. 1: Україна, ч. 1. – С. 478.

кожух, пішла й забрала зброю. Облавники з собаками наздогнавши її, запитали, хто така, де живе. Дівчина не розгубилася, сказала, що пасла корови і йде додому. Встигла ще до обшуку їхнього обійстя кинути карабін у криницю⁹.

У 1947 р. Ганна вступила до восьмого класу Нижньоустрицької середньої школи. За власною ініціативою з подругами розклеювала антирежимні листівки, поширювала видання ОУН. Вона переконувала однокласників не вступати до комсомолу. Перед закінченням школи учні все ж змушені були написати заяви про вступ, оскільки їм погрожували не видати атестати. У 1949 році Ганну вперше заарештували. Спершу допитували в НКВД у Нижніх Устриках, а потім завезли до в'язниці в Дрогобич. Три голодних дні слідчий домагався свідчень про участь дівчини “в бендеровском движении”, але фактів не мав і змушений був її відпустити, щоправда, без документів. З пригодами дісталася дому. Згодом її викликали в НКВД, насварили й віддали документи. У 1950 р. школу закінчила, але за “антирадянські, націоналістичні” погляди їй довго не видавали атестат, щоб не могла вступити до вишу. Домоглася його лише восени¹⁰.

1951 р. відбувся четвертий етап переселенсько-репресивних акцій щодо поляків та українців на західних землях УРСР. Пов'язаний він був із угодою від 15 лютого 1951 р. між СРСР і ПНР про новий державний кордон, яка передбачала передачу Україні південної частини території Грубешівського й Томашівського повітів Люблінського воєводства, а Польщі – Нижньоустрицького району Дрогобицької області. Відтак, примусовому переміщенню піддано близько 20 тис. людей кожної зі сторін¹¹. Мешканці с. Міхневець були вивезені в с. Агафіївку Любашівського району Одеської області. Поселили їх у недобудовані глиняні хати – вологі й холодні. Сади й виноградники тут були вирубані через накладені на господарів податки. Чимало мешканців села померли від голоду. Ганна на якийсь час затрималася з переселенням й у травні 1951 р. вступила до Львівського вчительського інституту іноземних мов на факультет англійської філології, який заочно закінчила 1955 р. Водночас протягом семи років працювала в Агафіївці викладачем німецької мови. Докучали кагебісти, часто викликали на “співбесіди”, домагаючись зізнань про співпрацю з УПА. У 1958 р. цілий тиждень приходила на допити в Одеське управління КГБ, бо активно працювали місцеві “стукачі”. Аналізували, чи може вона виховувати “советских детей”. Наприкінці “ввічливий” начальник Управління Анатолій Куварзін дав дозвіл. Насправді ж вона виховувала не “советских”, а українських дітей. Того ж року її перевели у Цебриківський район, де вона викладала англійську мову в Кіровській та Цибулівській школах. У 1960 р. Ганна одружилася з Дмитром Михайленком – механіком ремонтно-технічної станції. Кагебісти налаштовували чоловіка проти дружини. А вона не могла з ним відверто говорити про свої погляди. До того ж він пристрастився до чарки. Ще перед одруженням вирішили, що виїдуть із Цибулівки – села, де померла його перша дружина. Ганна домовилася в об'їздно про переведення у Бессарабію, в Тузлівську школу-інтернат. Але чоловік туди так і не переїхав. За

⁹ Михайленко Г. Автобіографія. [Машинопис] / Г. Михайленко. – С. 1–2 [Архів автора].

¹⁰ Овсієнко В. Михайленко Ганна Василівна. – С. 478; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 21–22.

¹¹ Кондратюк К. Етапи та засоби реалізації депортацій українців і поляків / К. Кондратюк, Ю. Киричук, І. Лучаківська // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів, 1988. – С. 75.

два роки через суд вони розлучилися. Ганна кілька років працювала в Ізмаїльській школі-інтернаті, після чого 1964 р. переїхала до Одеси, прописавшись у приміському селі Крижанівці. У школах не змогла влаштуватися на роботу, тож пішла працювати вихователем у гуртожитки робітничої молоді Першого автобусного парку¹².

Робітники мешкали в гуртожитках до сивого волосся. На квартирну чергу їх не ставили, тому вони не наважувалися одружуватися, створювати сім'ю. На звернення вихователя влада не реагувала. У 1968 р. рада мешканців гуртожитків за участі Г. Михайленко вирішила поставити керівників АТП перед фактом: хлопці одружуються, приводять дружин у гуртожиток, а колеги створюватимуть їм мінімальні умови для проживання. Адміністрація звернулася в прокуратуру та міліцію, вимагаючи жінок виселити, а чоловіків затримати й переселити в інший гуртожиток. На таємному зібранні ради о 4-й годині ночі ухвалили оголосити страйк, що паралізувало б рух автобусів у всій Одесі. “Стукач” доповів органам, що вихователька намовила робітників вимагати, щоб один із гуртожитків зробили сімейним. Терміново зібрані збори мешканців за участю партапаратників. Після бурхливого обговорення ситуації керівники автопарку пішли на поступки: зобов'язалися створити сімейний гуртожиток. Робітники застерігали начальство, що у разі звільнення будь-кого, вони оголосять страйк. За деякий час Г. Михайленко таки звільнили за скороченням штату. Вона подала скаргу до суду. На судове засідання дружно прийшли робітники. Суд поновив Ганну на роботі, а керівники АТП одержали партійні стягнення. Після цього Г. Михайленко звільнилася за власним бажанням¹³.

Від 1968 до 1972 р. Г. Михайленко працювала перекладачем технічної літератури в бюро технічної інформації проектного інституту “Скломаш”. У вільний час займалася пробудженням національної свідомості одеситів, зокрема заохочувала відвідувати концерти Українського, Закарпатського, Черкаського народних хорів, Гуцульського ансамблю пісні і танцю, львівської капели “Трембіта”, вистав білоруського драматурга А. Макайонка “Затюканий апостол”, Львівського драмтеатру ім. М. Заньковецької, зокрема “Невольник” за мотивами Т. Шевченка з Федором Стригуном у головній ролі. Принагідно скористалася нагодою особисто познайомитися з великим актором і громадянином, про що згадала в автобіографії. Під час виступу Українського народного хору заізналася з патріотичною родиною Могильницьких – Діною й Олександром, а в помешканні Ганни Голумбієвської – з Галиною Могильницькою. Саме вчителька української мови середньої школи № 1 Діна Могильницька запропонувала їй працювати бібліотекарем у цій школі, Ганна погодилася і в 1972–1977 роках працювала у бібліотеці. Відома одеситка, дружина Святослава Караванського, політв'язень Ніна Строката в бюлетені Світової федерації українських жіночих організацій за 1982 рік “Переслідування українських жінок в ССРСР” у статті про Михайленко зазначала: “Головна з притаманних Ганні рис полягала у вірності принципу – українець на українській землі розмовляє по-українському. В зрусіфікованій Одесі Ганна була прикладом для тих, хто, стомлюючись від наступу стихії чужої мови, втрачав силу боронити свою українську

¹² Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 98–99; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 3–4; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 22–24.

¹³ Михайленко Г. Автобіографія. – С. 4–5; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 23.

мову. Працюючи в бібліотеці № 1 міста Одеси, Ганна домагалась, щоб кожна дитина вийшла з бібліотеки, несучи додому українську книжку”¹⁴.

Зауважимо, що опозиційні настрої в Одесі мали давні традиції. Так, корінний одесит С. Караванський 1941 р. вирвався з німецького полону (українців правобережжя відпускали закінчити жнива), у березні 1942 р. він дістався Одеси, вступив до університету, познайомився з керівником обласного проводу ОУН Богданом Яворським, за його дорученням поширював листівки й брошури, став симпатиком ОУН, мав псевдо “Бальзак”, очолив факультетську організацію ОУН. 1945 р. засуджений на 25 років концтаборів. Після звільнення 1960 р. відновив антирежимну діяльність, створював і поширював самвидав, писав статті проти російщення України, шкільної й вищої освіти. У 1962 р. одружився з Н. Строкатою. С. Караванського 1965 р. заарештували й відправили досиджувати невідбутий термін. Перебуваючи у Владимирській в’язниці, він викрив облудну брехню СРСР, що розстріл у Катині 1940 р. близько 15 тис. полонених польських офіцерів вчинили не чекісти, а начебто німці, за що отримав ще 10 років неволі¹⁵. Його дружина – молодший науковий співробітник Одеського медінституту, знавець англійської, німецької, польської, румунської та російської мов – після повторного ув’язнення чоловіка в 1965 р. продовжила його справу, стала лідером духовного життя нон-конформістської Одеси. Н. Строката підтримувала контакти із Г. Михайленко. За відмову засудити діяльність чоловіка Святослава її звільнили з роботи і в грудні 1971 р. заарештували. На судовому процесі в травні 1972 р. вона виголосила останнє слово, тавруючи тоталітарну “демократію”, поліцейську свободу слова, свавілля судочинства. Вирок – 4 роки таборів суворого режиму¹⁶.

На цьому ж судовому процесі розглядали кримінальні справи поета Олексія Різників та лікаря Олексія Притики. У 1958 р. О. Різників та Володимир Барсуківський надрукували й поширили в Одесі та Кіровограді листівки з закликами:

¹⁴ Ганна Михайленко – в психіатричній тюрмі // Переслідування українських жінок в СРСР / Світова федерація українських жіночих організацій. – Б.м., 1982. – С. 2–3 [Архів автора].

¹⁵ Витяг із протоколу допиту С. Караванського 2 серпня 1944 р. // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / [сост.: Л. Ковальчук, Г. Разумов]. – Одесса: ОКФА, 2005. – Т. 3. – С. 671–673; Вирок військового трибуналу Одеського гарнізону у справі С. Й. Караванського, М. Г. Гдешинського і М. Г. Ковалю 7 лютого 1945 р. // Там само. – С. 673–676; Довідка у справі С. Й. Караванського, репресованого в 1944 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. 10 січня 1966 р. // Там само. – С. 677; Постанова про притягнення С. Караванського як обвинуваченого від 19 лютого 1970 р. // Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 5. – Арк. 339–341; Вирок у справі С. Караванського від 23 квітня 1970 р. // Там само. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 50–51; Клопотання С. Караванського у справі Катині // Шлях перемоги. – 1981. – 5 квітня; *Караванський С. Моя біографія* / С. Караванський // Досьє Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах / [упоряд. О. Різників; наук. ред. Ю. Зайцев]. – Одеса: Друк, 2005. – С. 385–390.

¹⁶ Докладніше див.: *Зайцев Ю. Рух опору на півдні України (кінець 50-х – 1980-ті роки: Одеська парадигма)* / Ю. Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2014. – Вип. 24: Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті суспільно-політичних ідей, подій та обставин / [гол. редкол. М. Литвин, упоряд. і наук. ред. М. Романюк, О. Стасюк]. – С. 415–418; *Строката Н. Моя біографія* / Н. Строката // Досьє Одеси. – С. 36–38; *Зайцев Ю. “Я прийшла до вас з неволі”*: Обвинувальне слово з лави підсудних / Ю. Зайцев // Там само. – С. 4–10; Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 11. – Арк. 45 (конверт); Останнє слово Ніни Строкатої на процесі в Одеському обласному суді 17 травня 1972 р. // Високий Замок. – 1998. – 4 вересня. [Публікація Ю. Зайцева].

“Теть фашистську диктатуру партії! Нам потрібна справжня свобода поглядів, слова, друку!” 1 жовтня 1959 р. обох інтелігентів-вільнодумців заарештували, а 10 лютого 1960 р. Військовий трибунал Одеського військового округу засудив їх на 1,5 року концтаборів. У 1963 р. О. Різників познайомився із С. Караванським і Н. Строкатою, допомагав збирати українські книжки для земляків на Кубані. Від 1965 до 1971 р. брав участь у колядуваннях, у створенні українського хору, у розповсюдженні самвидаву. Заарештували О. Різників 11 жовтня 1971 р. У вирокі від 19 травня 1972 р. зазначалося, що в окремих “матеріалах самвидаву” міститься заклик до боротьби з Радянською владою, за створення так званої “самостійної України”. Засудили Олексю на 5,5 років таборів суворого режиму. О. Притика співпрацював зі слідством, визнав свою провину, тому й одержав 2 роки таборів¹⁷.

За рухом опору комуністичному режимові на Одещині пильно стежили радянські карально-репресивні органи. Деякі учасники антирежимного руху співпрацювали з Ганною Михайленко.

1962 року директор середньої школи робітничої молоді в селищі Серпневе Тарутинського району Микола Драгош створив альтернативну КППС підпільну організацію “Демократичний союз соціалістів” у складі 30 осіб. У 1964 р. вони обладнали таємну друкарню й надрукували 1500 примірників “Звернення” – документа програмного характеру, який поширили в багатьох містах України, Росії та Молдавії. Того ж року відбулися арешти найактивніших членів організації. М. Драгош та його заступник – учитель із м. Тарутине М. Тарнавський були засуджені на 7 років таборів суворого режиму, вчитель І. Чердинцев, а також студенти Кишинівського інституту мистецтв М. Кучеряну, В. Посталакі – на 6, С. Чемиртан – на 5 років¹⁸.

Найжорстокішою карою щодо політичних опонентів комуністичного режиму було запроторення їх до психіатричних в’язниць. Зокрема у доповідній записці до ЦК КПУ за підписами Прокурора УРСР Ф. Глуха, Голови КДБ В. Федорчука та Голови Верховної Ради О. Якименка від 2 листопада 1971 р. зазначалося, що у 1967–1970 рр. та першому півріччі 1971 р. із арештованих за антирадянську агітацію 21 особу за ухвалою обласних судів скеровано на примусове лікування у психіатричні лікарні спеціального типу, оскільки в ході слідства з’ясувалося, що вони вчинили злочини в неосудному стані. Такі ж заходи вжито стосовно 47 арештованих за поширення наклепницьких вигадок на радянський державний та суспільний лад. Окрім того, 64 особи, які поширювали документи антирадянського змісту, та 117 осіб за наклепи на радянську дійсність скеровані на лікування

¹⁷ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 24994-П. – Т. 4. – Арк. 207–226; Вирок суду над О. Різниківим і В. Барсуківським // Одеська хвиля. Документи, твори, спогади в’язнів сумління / [упоряд.: П. Отченашенко, О. Різників, Д. Шупта]. – Одеса: Друк, 2006. – С. 66–72; “Я винен тим, що українець”: Інтерв’ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим. Документи. – Львів, 2007. – С. 35–36, 78–83, 104, 128.

¹⁸ Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – С. 128, 418; Крамола: Инакомислие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного Суда и Прокуратуры СССР / [сост. В. А. Козлов, О. В. Эдельман, Э. Ю. Завадская; под ред. В. А. Козлова, С. В. Мироненко]. – Москва: Материк, 2005. – С. 340; Драгош Микола Федорович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник: 2-ге вид. / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. – Київ: Смолоскип, 2012. – С. 241; Аудіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Григорієм Гайовим 8.11.1995 р. [Архів автора].

у психлікарню через органи охорони здоров'я без суду і слідства, бо встановлено, що вони є психічнохворими¹⁹.

Один із найтриваліших термінів покарання “лікуванням” (понад 13 років) відбув у Дніпропетровській та Казанській спецпсихлікарнях учитель географії Кодимської середньої школи (Одеська обл.) Василь Сірий за написання книги “Пагубность однопартийной системы и её последствия”, в якій правлячу партію кваліфікував як збіговисько професійних бандитів. Він розповів про розстріл 1920 р. більшовиками в Кодимі протягом двох ночей 156 мешканців за рознарядкою в рамках “червоного терору” після замаху на В. Леніна. У 1983 р. В. Сірого з огляду на протести діаспори та психіатричної громадськості звільнили²⁰.

Пацієнтом каральної психіатрії став і засновник Марксистської революційної організації, ініціатор створення однієї з найповніших у СРСР бібліотек самвидаву В'ячеслав Ігрунов. Він перебував в Одеській психлікарні звичайного типу в 1975–1977 рр.²¹

Активного учасника правозахисного руху Віктора Гончарова спершу переслідували за участь у семінарі з історії української та світової культури, який провадив Василь Барладяну, а згодом – за зв'язки з московськими дисидентами. У 1976 р. В. Гончарова засудили на 2 роки колонії за начебто використання підробленого студентського квитка й нанесення збитків державі у сумі 23 карбованців унаслідок придбання пільгових авіаквитків. За касаційними скаргами вирок зменшили до одного року. Але до Одеси повернутися не дозволили. Оселився він на Кіровоградщині. У липні 1979 р. В. Гончарова заарештували за “антирадянські розмови” щодо вторгнення радянських військ до Чехословаччини й засудили на три роки таборів суворого режиму²².

Василь Барладяну-Бирладник – філолог, публіцист, письменник, член КПРС, завідувач кабінету мистецтвознавства в Одеському університеті від 1972 р. не лише поширював самвидав, а й писав статті, заяви, звернення під псевдонімом Ян Друбала (утвореним з дев'яти літер власного прізвища) й розповсюджував їх в Одесі, Києві та за кордоном. Він стверджував, що радянський лад є антигуманним режимом, приреченим на загибель, що КПРС позбавила народи права на самовизначення. Підтримував контакти з Г. Михайленко, Н. Строкатою, Л. Тимчуком, В. Гончаровим, поетом Олегом Олійниківим, Г. Голумбієвською (у помешканні якої найчастіше відбувалися семінари). У 1974 р. його виключили з КПРС, а 1977 р. заарештували за контакти з Миколою Руденком та співпрацю з Українською Гельсінкською групою. Засудили на три роки таборів. У протестних голодівках провів

¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 546. – Арк. 79.

²⁰ Овсієнко В. Інтерв'ю Василя Івановича Сірого / В. Овсієнко // Одеська хвиля-5. – Одеса: Сімекс-прінт, 2010. – С. 182–206; Коротенко А. Советская психиатрия... – С. 71.

²¹ Інтерв'ю Юрія Зайцева з В'ячеславом Ігруновим 09.08.1997 р. [Архів автора]; Автобіографія Вячеслава Ігрунова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://igrunov.ru/cv/vchk-cv-biorg>; Диалог: политик и поэт: Беседа Вячеслава Игрунова и Игоря Померенцева [Електронний ресурс] // Русский журнал. – 2001. – 4 декабря. – Режим доступу: <http://www.igrunov.ru/cv/vchk-cv-chosenpubl/vchk-cv-chosenpubl-dialog.html>.

²² Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 273–281.

більше року. За три дні до звільнення його знову заарештували і 13.08.1980 р. засудили ще на три роки ув'язнення²³.

Під час переслідування й після арештів однодумців Г. Михайленко підтримувала друзів, організовувала пікети проти закритих судів та несправедливих вироків. Так, у травні 1972 р. з друзями вона протестувала під судом під час процесу Строкатої – Різників – Притики. Згодом брала участь у нейтралізації провокацій КГБ щодо довіреної особи Строкатої, матроса буксиру портового флоту Леоніда Тимчука. Вона була співорганізатором першої публічної акції протесту 5 грудня 1976 р. біля пам'ятника Пушкіну на Приморському бульварі. До пам'ятника Шевченкові Ганна з друзями приходила в день його народження 9 березня та в день перепоховання в Україні – 22 травня. Такі акції згуртували небайдужих одеситів у неформальну правозахисну групу, в якій Г. Михайленко відігривала одну з провідних ролей. Восени 1977 р. кагебісти намагалися схилити її до співпраці зі спецслужбою. Але п'ять примусових “бесід” у готелі для інтуристів “Чорне море” були безрезультатними. Співробітники каральних органів пригрозили жінці розпорою²⁴.

Протягом трьох наступних років проти Михайленко було порушено три кримінальні справи. Спершу зініціювали крадіжку книжок у бібліотеці школи № 1, де вона працювала. Однак Г. Михайленко спільно зі школярами відновила втрачене. Тоді сфальшували справу, що вона начебто протягом п'яти років знущалася з учнів, біла їх. В обласній газеті “Знамя комунізму” було опубліковано наклепницьку статтю про Г. Михайленко “В ком совість не чиста”. Але порядні прокурори Леонард Бухтіяров, Анатолій Мудров та ін., не зважаючи на компартійний тиск, п'ять разів відкликали справу за недостатністю доказів, доки не дотягнули її до амністії. Після звільнення зі школи їй скрізь відмовляли в працевлаштуванні. Знайомий єврей влаштував її диспетчером під'їзних шляхів напівсекретного автоскладального заводу, який виготовляв тягачі для ракет і фургони для систем зв'язку. Це було перед вторгненням радянських військ в Афганістан. Г. Михайленко знала коди продукції, номери військових частин та їхні адреси. У КГБ занепокоїлися. Сфабрикували справу, нібито вона ображала п'яничок: робила зауваження “на українском языке”. Прокуратура знову врятувала її від ув'язнення. Відбула вона рік примусової праці.

Н. Строката познайомила Ганну з керівником УГГ Оксаною Мешко. Г. Михайленко брала активну участь у діяльності правозахисної Української Гельсінкської групи, погодившись бути її неоголошеним членом. Вона тиражувала московську “Хроніку текущих событий”, обробляла матеріали українською мовою для радіо “Свобода” та російською – для Москви, забезпечувала їх розповсюдження. Ганна готувала й редагувала документи УГГ. “Прокололася” на документах Левка

²³ Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Василем Барладяну 10.08.1997 р. [Архів автора]; Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 261–264, 265–272; Василь Барладяну // Український вісник. – Вип. 8. – Вересень 1987. Передрук ЗП УГС, 1988. – С. 80.

²⁴ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 110; Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 28–30, 32–33, 36–38; *Голумбієвська Г.* Дума про людину / Г. Голумбієвська // Український вісник. – Вип. 8–2. – Вересень 1987. [Оригінал]. – Київ; Львів. – С. 152–154.

Лук'яненко та його Української робітничо-селянської спілки. 20 лютого 1980 р. Г. Михайленко заарештували²⁵.

Під час слідства Ганна розповідала тільки про себе, відмовилася говорити про інших осіб. Перший заступник прокурора області Дем'ян Гудзенко пропонував покаятися й давати свідчення щодо співучасників “злочину”. На це Ганна заявила: “Покаяння не буде! За мене ви зірочок не одержите”. У кримінальній справі допитали 65 осіб і лише 13 із них дали потрібні для КГБ покази²⁶. У більшості випадків Михайленко відмовлялася відповідати на запитання. Тоді їй згідно із статтею 146 Кримінально-процесуального кодексу УРСР дозволили відповіді писати власноручно. Але швидко зрозуміли, що вона їх пише не для самозвинувачення, тому від цього відмовилися. Узвичаєною тактикою слідчих КГБ було формулювання запитань, які б відображали зміст інкримінованих заарештованому статей Кримінального кодексу. Протоколи допитів вони, як правило, писали самі, формулюючи потрібні слідству вирази. Вимучені багатогодинними, часто й нічними допитами підозрювані підписували їх, прагнучи швидше закінчити цей фарс із наперед визначеним фіналом. Однак тенденція Михайленко виявилася міцним горішком. Наприклад, старший лейтенант Мережко, згадуючи про лист генералові Петрові Григоренку, наголошував: “В цьому документі містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, і своїм змістом він спрямований на підрив і ослаблення Радянської влади. Чи Ви визнаєте це?” Михайленко відповіла: “На поставлене запитання показання давати відмовляюся”²⁷. Але після дозволу давати письмові відповіді вона зазначила: “За змістом заданих мені щодо вищезгаданого документа запитань заявляю, що їх зміст не завжди відповідає змісту документа, а також наполегливо нав'язує готові формулювання як підслідній, так і суду, а також можливим касаційним інстанціям”²⁸. І справді, стаття 62 КК УРСР “Антирадянська агітація і пропаганда” формулює санкцію так: “Агітація і пропаганда, проваджена з метою підриву чи ослаблення Радянської влади..., поширення з тією ж метою наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад... – карається позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк від двох до п'яти років...”²⁹

Традиційно прискіпливо слідство ставилося до всього, що було пов'язане з іменем Т. Шевченка. Г. Михайленко визнала, що в липні 1978 року виготовила рукописний текст під назвою “Отповедь лицемерам”³⁰. У ньому слідчий виокремив твердження, що на Україні “забороняють мітинги і вечори” пам'яті Т. Г. Шевченка...³¹ Щоправда, у рукописі Ганни сказано: “Від «любові» до Тараса Шевченка в Києві міліція і КГБ нікого не підпускала до пам'ятника 22 травня, забороняють мітинги і вечори на його честь”³². На запитання щодо антирадянської

²⁵ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 111; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 8–13.

²⁶ Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. – С. 51; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 13–14.

²⁷ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 192.

²⁸ Там само. – Арк. 195.

²⁹ Кримінальний Кодекс Української РСР (Ст. 62). – Київ: Політвидав України, 1968.

³⁰ Переклад з української для московської “Хроніки текущих событий”.

³¹ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 1. – Арк. 194.

³² Отповедь лицемерам [Ксерокопія з оригіналу. Рукопис] // Там само. – Т. 3. – Арк. 269 (пакет).

спрямованості документа Михайленко також відповідати відмовилася. Слідчий зазначив: “У цьому ж пасквілі Ви, спотворюючи зміст вірша Т. Г. Шевченка “Заповіт”, закликаєте до виходу України зі складу СРСР, ворожо заявляючи, що необхідно “розірвати ланцюги неволі і ворожою кров’ю розплатитися за страждання народу. Яку мету Ви переслідували?”

Г. Михайленко наголосила: “Твердження про те, що факти, викладені в даному документі, мають наклепницький характер – заперечую. Нехай слідство доведе, що факти ці не мали місця. Вважаю, що не я підриваю і порочу радянський державний і суспільний лад, коли говорю про недоліки, а люди, які зневажливо ставляться до культурних цінностей і запитів мого народу, особливо до пам’яті Т. Г. Шевченка. На жаль, такі люди ще є в радянському адміністративному апараті... Знаю, що дорого платитиму за спробу критики сильних світу цього, але мій громадянський обов’язок зобов’язує мене до цього. Час вимагає демократизації суспільного життя, а не замовчування недоліків³³.”

Можна лише дивуватися громадянській мужності Г. Михайленко, яка, усвідомлюючи наслідки своїх відповідей на провокативні запитання, сміливо висловлювала злободенні думки. Зокрема, вона звернула увагу на вивезення за межі України археологічних пам’яток, на злочинне ставлення до зберігання старовинних рукописів, які згоріли в бібліотеці Академії наук УРСР, на кастовість державних і партійних чиновників, які зневажливо ставляться до народу, на ганебну практику добору кадрів не за діловими якостями, а за ознакою партійності, на шкідливість номенклатурності працівників державного і господарського апарату, що сприяє бюрократизму і круговій поруці, а за зловживання службовим становищем вони рідко бувають покарані. На твердження слідства, що подібні заяви шкодять авторитету нашої країни, Ганна зазначила, що авторитет країни залежить не від кількості подібних рукописів і виголошених закликів, а від добробуту нашого народу, який буде для нас найкращою рекламою. Вона прагнула того, щоб громадянам не забороняли висловлювати свої думки вголос, а в Кримінальному кодексі УРСР не було статей 62 і 187. Домислом слідства вважала Михайленко те, що її рукописи шкодять “інтернаціональній” єдності народів СРСР”. Адже це питання “вирішується не окремими громадянами, а референдумом”, хоч обговорювати це має право кожний громадянин. “Наприклад, в Канаді не саджають в тюрми за те, що вони обговорюють питання відокремлення провінції Квебек” і не саджають українців за прагнення розвитку національної культури. Тому звернення громадян СРСР до світової громадськості не є гріхом. Ленін за кордоном видавав свою “Искру”, там переховувалася від переслідування російська соціал-демократія. “Навіть у ті погані часи закордон не був тим пугалом, в яке його перетворили у нас. Гадаю, що закордон і в даний час може багато в чому нам допомогти”³⁴.

У рукописній частині протоколу допиту щодо документа “Судить суддя Дишель” Михайленко порушила низку важливих суспільних проблем. Слідчий Мережко звинуватив її в тому, що вона намагається поставити під сумнів обґрунтованість притягнення до кримінальної відповідальності осіб за антирадянську діяльність, зображаючи їх “невинними жертвами”, представниками “кращої

³³ Там само. – Арк. 196, 201.

³⁴ Там само. – Арк. 199–200, 202–203.

частини інтелігенції”, зводить наклеп на судову систему, стверджуючи, що суди порушують радянське законодавство, порівнює “радянський лад з режимом Гітлера і опричиною Івана Грозного”. Михайленко відповіла, що порівнює Гітлера не з радянським ладом, а з Йосифом Джугашвілі, маючи на увазі жорстокість обох лідерів. Однак Гітлер розправлявся з іншими народами, а Джугашвілі – з власним, зробивши його ворогом. А щодо Грозного й оприщини, то вона справді порівнювала їх із сучасністю, “маючи на увазі традиційну російську жорстокість”. А гадаючи “про опричнину в особі КГБ і радянських керівників мала на увазі переслідування громадян з боку КГБ за їхні переконання і критику політики уряду”. Ганна Михайленко зазначила, що у період культу особи Сталіна “більшість сфабрикованих тоді процесів проти української інтелігенції не знайшли поки що належного висвітлення, засудження, а їхні жертви – реабілітації”. З душевним болем вона згадує голод 1933 року, про який читала в батьківській підшивці газети “Нове село” та чула від людей. “Найбільша трагедія в світі – це трагедія матері, на руках якої помирає голодна дитина”. При цьому методи культу особи повторилися, зокрема, в повоєнній Західній Україні, де відбулися масові арешти винних і невинних. Це стосується й арештів української інтелігенції останніх років. “Ніхто з нас не ворог власній країні, тому немає виправдання жорстокості”. Вживаючи вираз “споювання населення” вона мала на увазі неефективну боротьбу з алкоголізмом Г. Михайленко наголошувала. “Не дивлячись на заборони, у нас торгують спиртними напоями у величезній кількості, хоча такого добробуту не спостерігається в частині продажу інших продуктів харчування”. “Деякі керівники вважають, що краще керувати безвольним п’яницею, ніж людиною мислячою”, стверджувала Михайленко. Про “посягання на мову і культуру 50-мільйонного народу” вона писала: “Однією з демократичних свобод, проголошених Жовтневою революцією, було право народів царської Росії на самовизначення і на вільний розвиток національних культур. Особливо це стосувалося України, мова якої подавлялася і заборонялася указами царського уряду... В даний час в СРСР українська мова не заборонена, але існує горезвісна теорія злиття всіх національних мов у якусь одну, що практично в історії ніколи не підтверджувалося”. Українська мова – це мова 50-мільйонного народу з прадавньою культурою, але в Україні вона витісняється із вжитку. “Моя позиція в цьому питанні така, що без національної мови не може бути національної культури, і що наступ на мову – це наступ на народ. Не думаю, що хтось насмілиться заперечувати право народів на викладання рідною мовою. У цьому зв’язку вважаю, що на Україні стосовно українського населення не повинно стояти питання вибору – вчити наших дітей української мови чи ні, розмовляти з дітьми в ясельках українською – чи ні. На мою думку, такими цінностями, як Батьківщина, мати, національність і рідна мова торгувати не можна. Це небезпечно далекосяжними наслідками. З цими якостями людина повинна народитися і померти. Беру у цьому приклад з росіян: ніхто з них не вважає, що треба відмовитися від рідної мови на користь, скажімо, англійської... Я відстоюю право кожної нації на вільний розвиток своєї культури і право на культурну автономію на території інших республік... Таким чином задаю Суду і Слідству пряме запитання: повинні українці відмовитися від рідної мови чи ні?” На запитання слідчого щодо критики правосуддя Михайленко зазначила, що на власному досвіді переконалася, що справи з політичним підтекстом не завжди розглядають об’єктивно, зважаючи на вплив

КГБ. У таких країнах, як Франція, Англія, США, для прикладу, у законодавчих актах передбачено “право на спротив”... У нас же будь-яка спроба заперечення можновладцям розцінюється як замах на державний устрій³⁵.

Ганна під час слідства на знак протесту двічі оголошувала голодування. Для обвинувачення за 62-ю статтею Кримінального кодексу (Антирадянська агітація і пропаганда) доказового матеріалу було обмаль. Справа була провальною, адже планували ув’язнити за свідченнями Михайленко й інших людей. Слідчий Сергій Мережко після її розповідей про голодомор, репресії, конституційне право України на вихід з СРСР схилився до безперспективності обвинувачень, а після засудження Ганни відмовився працювати в КГБ. На слідстві Михайленко заявила, що вбачає в її арешті помсту за відмову в 1977 р. співпрацювати зі спецслужбою, про що заявить на суді. Допустити такого “проколу” кагебісти не могли. Вирішили оголосити її божевільною. Призначили психіатричну експертизу. Після обстеження в Одеській обласній психлікарні № 1 22 травня 1980 р. псевдолікарі підготували заключення, у якому зазначено, що піддослідна “систематично виготовляла, зберігала і поширювала антирадянські документи, в яких містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, а також поширювала такі вигадки в усній формі. В ході слідства на допитах виявляла химерність у поведінці: відмовлялася давати показання, підписувати протоколи допитів..., отже, є психопатичною особистістю з суперцінними ідеями... Для вирішення питання про осудність рекомендується направити Михайленко А. В. на стаціонарну експертизу”³⁶.

Стаціонарна судово-психіатрична експертиза в Харківській психіатричній клінічній лікарні № 15 констатувала, що у Михайленко “проглядалося незадоволення, що у нас ображають українську націю. Вона висловлювала незадоволення радянським способом життя (погано працює міліція, мало шкіл із викладанням українською мовою, обурювалася і твердила, що українська мова і література нібито занедбані)”... Вона “вважає себе психічно здоровою людиною, яку “хочуть зробити психічно хворою”... Голослівно і вперто повторює свої антирадянські висловлювання. Переконуванню не піддається”. Зроблено висновок: “Михайленко Г. В. в даний час виявляє ознаки хронічного психічного захворювання у формі шизофренії”³⁷. Тобто у Харкові за три місяці підтвердили діагноз, який вигадали у КГБ: шизофренія. Для лікування визначили психлікарню загального типу. Але Одеський обласний суд без участі обвинуваченої 13 грудня 1980 р., зважаючи на її “особливо небезпечні державні діяння”, вирішив скерувати Г. Михайленко на “примусове лікування в психіатричну лікарню спеціального типу” Управління виправно-трудових установ УВС Харківського облвиконкому. Проте керівництво КГБ вважало, що досвіду “нейтралізації” опонентів режиму в Казанській спецлікарні більше, тому відправили її подальше від України³⁸. У психіатричній в’язниці

³⁵ Отповедь лицемерам... – Арк. 204–216.

³⁶ Там само. – Спр. 16260-П. – Т. 5. – Арк. 211,213.

³⁷ Там само. – Арк. 222, 224.

³⁸ Діагноз КГБ: шизофренія. – С. 43–70; Вирок Одеського обласного суду в справі Ганни Михайленко // Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 110–117; Михайленко Ганна Василівна: Анкета репресованого від 29.07.1997 р. [Заповнена особисто] // [Архів автора]; Михайленко Г. Автобіографія. – С. 13–15; Заглада Л. Вывравшаяся из ада / Л. Заглада // Всеукраинские ведомости. – 1996. – 16 июля.

Михайленко перебувала на особливому режимі в одній камері з наркоманами та злочинцями. Нейролептики давали жменями, кололи дуже болючі уколи. Ліки роз'їдали весь організм, порушучи всі функції. Багато людей помирало.

Кати у білих халатах застосовували електричні та інсулінові шоки. Так зване "лікування" було спрямоване на повну руйнацію здоров'я. Важали, що після виходу на волю такі пацієнти проживуть не більше року. Від 100 міліграм аміназину Г. Михайленко втрачала свідомість. У неї паралізувало рот, розпух язик, два роки вона не могла розмовляти, з лікарями спілкувалася у письмовій формі. Як покарання застосовували прив'язування. Людина не могла повернутися на бік, підняти руку чи ногу, її заїдали мухи. Ганна захворіла важкою астмою й запаленням легенів, а лікарі відмовилися її лікувати. Рятували деякі медсестри, таємно даючи їй сульфадимезин. У 1984 р. майже цілу зиму в лікарні-в'язниці не працювало опалення. Хворі чотири місяці не мали змоги митися. Годували їх за 38 копійок на день, хоча за встановленими нормами держави витрачала на хворих нібито 5 карбованців щоденно. У цій жахливій душоубці Ганна допомагала, чим могла, стражденним, дружила навіть із пташками, випрошуючи для них на кухні шкірки хліба. Дійшла висновку, що людям у горобчиків та синичок треба повчитися щирості й відданості. Синички знаходили її у будь-якому казематі, прилітали до неї у прогулянковий дворик. Ганна Михайленко таки вийшла переможцем у цьому двобої з антилюдською системою³⁹.

Відразу після запроторення Г. Михайленко – відомої правозахисниці, неоголошеного члена Української Гельсінкської групи до психіатричної в'язниці в цивілізованому світі розпочалася боротьба за її звільнення. Особливу роль у ній відіграла група 24 Міжнародної Амністії США з м. Кембриджа, правозахисні організації, профспілка вчителів, сенатори та конгресмени. Наприклад, нью-йоркська профспілка вчителів підтримала організований Міжнародною Амністією збір звернень до Л. Брежнєва з вимогою звільнення Г. Михайленко з психіатричної лікарні. У місцевій газеті 28 червня 1981 р. було опубліковано відповідну статтю⁴⁰. Але на ці та подібні звернення, заяви, листи, публікації, протестні демонстрації з боку радянських офіційних інстанцій реакції не було.

Визнання заокеанською громадськістю заслуг Ганни Михайленко в змаганнях за волю України виявилось ще й у тому, що 23 жовтня 1986 р. на її честь урочисто й публічно на території головного корпусу Кембриджської публічної бібліотеки висадили дерево та прикріпили спеціальний знак біля нього. За ухвалою міської ради м. Кембриджа від 8 вересня 1986 р. дата висадження дерева оголошена Днем Ганни Михайленко⁴¹.

І навіть у 1987 р. під час потепління політичного клімату в країні, після візиту в СРСР Президента США Р. Рейгана, який передав М. Горбачову список політв'язнів із пропозицією їх звільнення (у ньому було й прізвище Г. Михайленко), в акті Центральної судово-психіатричної експертної комісії, що прибула з Москви до Казанської

³⁹ Михайленко Г. Автобіографія. – С. 12–22; Овсієнко В. Михайленко Ганна Василівна / В. Овсієнко [Електронний ресурс] // Віртуальний музей дисидентського руху в Україні. Персоналії. – Режим доступу: archive. khpg.org/index.php?id=1120733012 [Дата звернення 12.08.2016].

⁴⁰ Soviet Teacher imprisoned in Mental Hospital. Seek Release of Human Rights Activist // New York State United Teachers. – No. 42, June 28, 1981 [Архів автора].

⁴¹ Повідомлення Групи 24 Міжнародної Амністії США в м. Кембриджі про церемонію присвяти дерева на честь Ганни Михайленко / [пер. з англ. Г. Михайленко] // Архів автора.

спецпсихлікарні, у формулюваннях підстав для продовження її примусового лікування в медзакладі загального типу мало що змінилося. Згадано про невдоволення пацієнтки ставленням Москви до української нації, недобррозичливі відгуки Михайленко про керівників радянських та партійних органів, очільників КГБ, акцентовано на її переконанні, що в державі простежується “тенденційність судів при розгляді справ з політичним підґрунтям”. Водночас вона редагувала рукописи про “застосування психіатрії з політичною метою”. Вердикт комісії був категоричним: “Михайленко Г. В. страждає хронічним психічним захворюванням у формі паранойяльної шизофренії”⁴².

Визволення Г. Михайленко з психіатричної в’язниці вимагали ієрархи світових Церков, зокрема й Папа Римський Іван Павло II, низка поважних політиків і посадовців. Так, товариство “Американці за права людини в Україні” в особі його керівників Волтера Боднара та Божени Ольшанівської 24 листопада 1987 р. написали листа сенаторам США з проханням звернутися до Михайла Горбачова з вимогою звільнити з радянських психіатричних в’язниць п’ятьох жінок-політв’язнів, зокрема й Ганну Михайленко⁴³. 1 грудня 1987 р. 42 сенатори США підписали відповідного листа до М. Горбачова⁴⁴. Прохання втрутитися в справу Ганни Михайленко 4 квітня 1988 р. у листі на ім’я міністра охорони здоров’я СРСР Євгена Чазова висловив сенатор Джозеф Кеннеді⁴⁵. Понад тисячу небайдужих американців підписалися 17 квітня 1988 р. біля Гарвард-скверу в Кембриджі під петицією до М. Горбачова з вимогою звільнити Г. Михайленко з психіатричної неволі⁴⁶.

Окрім того, на захист Г. Михайленко виступали Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО), Інститут прав людини в Страсбурзі, асоціації вчителів і бібліотекарів та правозахисні організації різних країн. 22 лютого 1988 р. її виписали з Казанської психлікарні й перевезли в Одесу.

Навесні 1988 р. журнал “Смолоскип” (США) – кварталник однойменного видавництва під керівництвом самовідданого прихильника українського визвольного руху Осипа Зінкевича – опублікував “Листа з божевільні” (від Ганни Михайленко до сестри в Одесу), що стало вагомим поштовхом до боротьби за її остаточне звільнення⁴⁷.

19 квітня 1988 р. комісія Одеської обласної психіатричної лікарні № 1 рекомендувала перевести Г. Михайленко для подальшого “лікування на загальних підставах з передачею на піклування опікуна й під лікарський нагляд”⁴⁸. Одеський обласний суд 11 травня виконав цю ухвалу комісії. 29 листопада 1988 р. народний суд Центрального району м. Одеси відновив дієздатність Ганни Михайленко⁴⁹.

⁴² Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 137–139.

⁴³ The Honorable United States Senate / American for Human Rights in Ukraine. Walter Bodnar Executive V.P., Bozhena Olshaniwsky President. – November 24, 1987 [Архів автора].

⁴⁴ General Secretary Mikhail Gorbachev / United States Senate. – December 1, 1987. [Ксерокопія з оригіналу. Архів автора].

⁴⁵ His Excellency Mr. Yevgeny Chazov Minister of Health, SSSR / Congress of the United States. Joseph P. Kennedy. – April 4, 1988. [Ксерокопія з оригіналу. Архів автора].

⁴⁶ Зайцев Ю. Політичний в’язень радянської психіатрії / Ю. Зайцев // Діагноз КГБ: шизофренія. – С. 13.

⁴⁷ A Letter from a Madhouse: The Ordeal of Hanna Mykhalenko // Smoloskyp. – 1998. – Spring. – Р. 7–8.

⁴⁸ Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 171–172.

⁴⁹ Там само. – Арк. 178–192.

Після її повернення у “велику зону” Міжнародна Амністія, американські правозахисники не вважали справу завершеною. Вони вирішили запросити її до США для фізичної та душевної реабілітації і психіатричних експертиз на її ж прохання. Наприкінці 1989 р. Ганна Михайленко вилетіла до США.

В аеропорту м. Бостона її зустрічали представники українських громадських організацій, Міжнародної Амністії, численні кореспонденти. Відтак, вона по-ринула у вир зустрічей, конференцій, виступів перед українськими громадами семи штатів, давала інтерв'ю кореспондентам газет, радіо “Свобода” та “Голос Америки”, побувала на офіційних та неофіційних прийомах, відвідувала нових знайомих та старих друзів, які змушені були полишити рідну землю. У Вашингтоні мала честь відбути аудієнції у конгресменів США Джозефа Кеннеді, Дана Ріттера, Тома Лянтоса, відповідальних працівників Комітету з прав людини Конгресу США Джона Фінерті та Ореста Дейчаківського, разом із Ніною Строкатою відвідала Державний департамент США. Була гостем родини координатора групи 24 Міжнародної Амністії США в Кембриджі Лінн Каннічі, разом із Євгеном Сверстюком виступала перед науковцями Інституту українських студій Гарвардського університету, мала окрему бесіду з професором Юрієм Гаєцьким. У редакції газети “Свобода” зустрічалася з Раїсою Руденко та Боженою Ольшанівською. Із Ніною Строкатою та Святославом Караванським гостювала в родині Гавдяків під Вашингтоном. З директором Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України професором Ярославом Ісаєвичем, на той час запрошеним викладати в Гарвардському університеті, його дружиною Ольгою, донькою Лесею та Мартою Михайлинін перебувала в родині Тані Д'Авіньйон у Бостоні. Відвідала Г. Михайленко також Ніну Строкату, Святослава Караванського, Надію Світличну, інших українських політичних емігрантів⁵⁰.

Психіатричну експертизу 13 березня 1990 р. проводили професори Юрій Савицький та Лео Чайковський. Наступного дня за участю Юрія Савицького у госпіталі святого Вінсента її оглянув професор Фелікс Клейман. Офіційно засвідчений медичний висновок констатував відсутність у Ганни Михайленко будь-яких психічних захворювань як на час огляду, так і в минулому⁵¹.

Врешті прокуратура Одеської області 23 липня 1991 р. надіслала Г. Михайленко довідку про реабілітацію, в якій зазначалося, що вона ухвалою обласного суду від 15 грудня 1980 р. була піддана “примусовим заходам медичного характеру як особа, яка здійснила суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 62 ч. 1 КК УРСР, у неосудному стані... утримувалася під вартою і знаходилася на примусовому лікуванні 8 років, 2 місяці, 27 днів, на підставі ст. 1 Закону Української РСР “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” від 17 квітня 1991 року, реабілітована”. Цю довідку підписала старший помічник прокурора області, старший радник юстиції З. А. Садікова⁵². До речі, З. Садікова, як прокурор на процесі 13 грудня 1980 р., підтримала звинувачення Ганни Михайленко в антирадянській пропаганді й наполягала на її примусовому лікуванні в спецпсихлікарні. Ганну

⁵⁰ Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко // *Діагноз КГБ: шизофренія*. – С. 68–70.

⁵¹ Лист Американської асоціації психіатрів Міністру охорони здоров'я УРСР (копія на бланку Асоціації) // [Архів автора].

⁵² Архів УСБУ в Одеській області. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 199.

Михайленко відправили тоді на “лікування” не до Харківської “психіатричної лікарні спеціального типу”⁵³, а до зловісної Казанської.

Після жахливих поневірянь і тортур Г. Михайленко не зламалася, самовіддано працювала в Одеській обласній організації Всеукраїнського товариства політичних в’язнів і репресованих, керівництво якою згодом демократичним шляхом передала колишньому політв’язню (1963–1965) Павлові Отченашенку, який очолює її донині. Г. Михайленко взяла участь у створенні “Просвіти”, в приміщенні якої 24 вересня 2008 р. відбулася презентація книги “Діагноз КГБ: шизофренія” про її життєвий шлях. Була вона також співзасновником Комітету солдатських матерів, Української Гельсінкської спілки, Української Республіканської партії, обласну організацію якої очолювала у 1990–1992 рр. а до 1998 р. – Української Консервативної Республіканської партії. 19 серпня 1991 р. біля Одеської міської ради протестувала проти ГКЧП. У числі шістдесяті одеситів вона доставила національний прапор до Верховної Ради України. На початку 1990-х рр. Михайленко зуміла організувати спротив планам переселення на Одещину 250 тис. росіян задля зміни демографічної ситуації в області з метою проголошення буферної “республіки”. Була вона також ініціатором масових протестів одеситів проти спроби облради на чолі з Русланом Боделаном не визнавати Акт проголошення незалежності України й утворення напіванклаву “Новоросії”. Повторну спробу одесити-патріоти зірвали масовим пікетом 11 лютого 1993 р.⁵⁴

На схилі літ нарешті прийшло до Ганни Михайленко пошанування і в Україні. 26 листопада 2005 р. Указом Президента нашої держави вона була нагороджена орденом княгині Ольги III ступеня, а 8 листопада 2006 р. – орденом “За мужність” I ступеня. Відзначили її також державною іменною стипендією. Вона була почесним учасником всеукраїнського зібрання колишніх членів Української Гельсінкської групи 8–10 листопада 2006 р. та урочистостей з нагоди 20-річчя Української Гельсінкської спілки 13–14 серпня 2008 р.

Дякуючи Богові, усебічній підтримці міжнародного правозахисту та власній здатності виходити з найскрутніших ситуацій, зберігаючи стійкість духу, порядність і доброзичливість, Ганна Михайленко вижила в пекельній м’ясорубці людських доль. Вижила, вочевидь, відчуваючи свою потрібність Україні на останньому етапі жертвних змагань за її самостійність. Вижила, щоб застосувати критичний реалізм свого мислення й життєвого досвіду під час немічного борсання владної верхівки в ідеологічних сутінках, економічній безпомічності, атавізмах духовного рабства, новітній корумпованості й звороднілому отаманстві.

29 вересня 2015 р. Г. Михайленко полишила цей недосконалий світ. Поховали її 3 жовтня на алеї політв’язнів у Трускавці, де мешкають доньки її сестри Катерини – Лариса та Ольга.

Життєвий шлях Ганни мав би стати не лише трагічною сторінкою в історії боротьби за відновлення й утвердження нашої державності, а й профілактичним засобом для ностальгічних плакальників за “щасливим” радянським минулим.

Історик із Дніпровського музею Надія Шейміна констатувала, що систему каральної психіатрії в СРСР було ліквідовано лише 1988 р., коли 16 психіатричних лікарень в’язничного типу були передані від МВС до Міністерства охорони здоров’я

⁵³ Там само. – Арк. 110, 116.

⁵⁴ *Овсієнко В.* Михайленко Ганна Василівна. – С. 483.

СРСР, а п'ять інших розформовано. Із психіатричного обліку зняли 776 000 пацієнтів⁵⁵. Окрім того, як і пропонувала Г. Михайленко на допитах у КГБ, з Кримінальних кодексів СРСР та УРСР вилучили статті (в Україні – 62 і 187), в яких антирадянська агітація й пропаганда та поширення неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад трактували як злочинну діяльність. Дослідники зобов'язані ретельно вивчити роль КПРС та КГБ у використанні каральної психіатрії для викорінення інакодумства. А приклад Ганни Михайленко повинен застерегти спецслужби сучасної України від спокуси поборювання антигуманними методами незгодних із політикою правлячої еліти.

Iurii Zaitsev. Punitive psychiatry as a brutal instrument to extinguish the opponents of the communist regime (1970-1980): example of Hanna Mykhailenko

Based on the KGB archives, interviews with Hanna Mykhailenko and original documents donated by her, the article analyses her participation in the dissident movement in the communist times and circumstances of her incarceration in the specialized psychiatric prison. It highlights the mechanism of producing false psychiatric diagnoses following the orders of the Secret Service. The role of the political, medical and human rights international community in the struggle for Mykhailenko's liberation from the punitive psychiatric system is identified.

Key words: deportation, CPSU, KGB, examination, schizophrenia, psychiatric prison, political prisoner, Amnesty International.

⁵⁵ Шейміна Н. М. Вказ. праця. – С. 9.

УДК [94(477):329.7ОУН(б)]“1985/1996”

*Олег МУРАВСЬКИЙ***“БОГ! УКРАЇНА! СВОБОДА!”. ОСОБЛИВОСТІ
ІДЕОЛОГІЇ ОУН(Б) (КІНЕЦЬ 1980-х – ПЕРША
ПОЛОВИНА 1990-х РОКІВ)**

Проаналізовано особливості ідеологічної платформи ОУН(б) у контексті суспільно-політичних процесів в Україні наприкінці 80-х – у першій половині 90-х рр. ХХ ст. Розглянуто ставлення ОУН(б) до зовнішньої / внутрішньої політики СРСР, охарактеризовано методи, якими націоналісти прагнули відновити Українську самостійну державу. Висвітлено особливості трансформації програмних положень ОУН(б) в умовах незалежності нашої держави, простежено зміни у програмі державного будівництва, визначено специфіку створення Конгресу Українських Націоналістів та націоналістичних громадських формувань, що перебували під ідеологічним впливом ОУН(б).

Ключові слова: ОУН(б), Україна, націоналізм, ідеологія, політична програма.

Відновлення радянської влади у західних областях України після завершення Другої світової війни зумовило нову сторінку в історії українського націоналістичного руху, який розбудовував мережу за кордоном. Проте у другій половині ХХ ст., як слушно зауважував Г. Касьянов, три течії ОУН “розвивалися кожна своїм шляхом”¹. Якщо після тривалої ідеологічної стагнації “мельниківці” рішуче змінили “ідеологічне обличчя”, а “двійкарі” перейшли на позиції “демократичного націоналізму”, то “бандерівці” після вигнання “ревізійністів” та повернення на довоєнні позиції найдовше перебували у стані “ідеологічного догматизму”. Більше того, “їх спроби відійти від окремих принципів ортодоксального націоналізму зразка 1930-х рр. були суперечливими і не завжди послідовними”².

Особливості ідеології ОУН(б) розглядали українські та закордонні історики у контексті значно ширшої тематики, що актуалізує комплекс проблем, які порушуються у розвідці. Документи Надзвичайних великих зборів ОУН (політичні програми, постанови, маніфести тощо), матеріали періодичної преси, теоретичні праці ідеологів українського націоналістичного руху є джерельною основою статті. Основна мета статті – проаналізувати зміни в ідеологічній площині ОУН(б) в контексті суспільно-політичних процесів середини 80-х – першої половини 90-х рр. ХХ ст.

Трансформація суспільно-політичних процесів в Українській РСР після переходу до політики перебудови, гласності, демократизації в УРСР (1985), звичайно, не змінила ставлення радянської влади до “українських буржуазних націоналістів” як в Україні,

¹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд [Електронний ресурс] / Г. Касьянов. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>

² Там само.

так і за кордоном. Я. Секо зауважує, що “навіть наприкінці 1980-х рр. для влади не було секретом, що ці люди [члени ОУН, УПА – О. М.] “ідейно не переозброїлися”³. Цю тезу підтверджує Сьомий великий збір ОУН, який відбувся у 1987 р.

Учасники зібрання відзначали, що роль ОУН у визвольних процесах “на сучасному етапі і в недалекому майбутньому є вирішеною, бо єдино ОУН має всі потрібні дані для того, щоб вести народ правильним шляхом до досягнення його кінцевої мети”⁴. Констатовано, що “український націоналізм є суспільно-політичний, державницький і водночас етично-моральний рух, що виховує характерних людей, широкі лави суспільства в душі величі минулого і тривалих вартостей, перетворюючи народ у динамічний, бойово-революційний чинник, що завалить деспотичний лад та імперію, створену Москвою під червоною барвою комунізму, проголошуючи кличі: “З нами правда, з нами Бог!”, “Київ проти Москви!”, “Воля народам, воля людині!”⁵

У Постановвах Сьомого великого збору ОУН відзначено, що “ОУН не виключає із спільного фронту проти російського імперіалізму і комунізму тих сил, які будуть боротися за російську національну державу в її кордонах. Справжніми союзниками України можуть бути лише ті політичні сили Інших народів, які визнають конечність існування незалежної Української Держави...”⁶ Учасники зібрання акцентували на тому, що “ОУН бореться за здобуття УССД через розподіл російської імперсько-колоніальної тюрми народів під назвою “СССР”, шляхом Української Національної Революції і синхронізованих національно-визвольних революцій поневолених Росією народів та за відбудову їхніх суверенних держав на їхніх етнографічних землях”⁷. Як зазначала згодом С. Стецько, “ОУН ніколи не змагалася за владу для себе і ніколи не ставитиме у своїй програмі за основну ціль власне владопосідання. Ведена нами національно-визвольна боротьба завжди керувалась одним пріоритетним принципом: відвоювати владу нації, вислідом чого наш народ міг би стати господарем на своїй землі в Українській Самостійній Соборній Державі”⁸.

Як оцінювати політичну програму ОУН(б), ухвалену на Сьомому великому зборі? “Якщо порівняти матеріали IV (1968 р.) та VII (1987 р.) Великих Зборів ОУН(б) – неважко помітити, що за 20 років не змінилася ані інтелектуальна якість, ані зміст ідеологічних і політико-програмних побудов організації, – констатує Г. Касьянов. – Досить характерно, що на Великому Зборі 1987 р. програму 1968 р. згадували саме в контексті її неперевершеної актуальності. Усі базові елементи стандартного радикального східноєвропейського націоналізму зразка кінця

³ Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика / Я. Секо // Україна – Європа – Світ: зб. наук. праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – Тернопіль, 2012. – Вип. 10. – С. 116.

⁴ Косович В. Стан і перспективи визвольної боротьби і роля ОУН / В. Косович // Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й Постанови. [Б.м.]: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1988. – С. 36.

⁵ Постанови в ділянці ідеології державної програми ОУН // Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й Постанови. – [Б.м.]: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1988. – С. 105–106.

⁶ Стецько С. Український націоналізм і його роль у розбудові України / С. Стецько // Визвольний Шлях. – 1992. – Травень.

⁷ Постанови в ділянці ідеології державної програми ОУН. – С. 108.

⁸ Стецько С. Вказ. праця.

1930-х років (абсолютизація органічності, природності нації, тягlostі її існування, примат її інтересів над інтересами особистості, ідеалізм...) з невеликими варіаціями перекочувували з однієї редакції програми ОУН (б) до іншої”⁹.

Покращити імідж ОУН(б) в очах громадськості мав Восьмий надзвичайний великий збір (липень 1991 р.), участь в якому вперше взяли делегати з України і який відбувся в останні дні існування СРСР. Обрано нове керівництво організації (очолила націоналістів С. Стецько), а також прийнято низку постанов щодо поточної ситуації в Україні та окреслені першочергові завдання щодо розбудови майбутньої незалежної держави¹⁰. Однак у “Маніфесті до Українського Народу” знову не вказано на конкретні дії, які б уможливили відновлення незалежності України¹¹.

У доповіді А. Страттака “Стратегія і тактика” відзначено, що мета ОУН(б) незмінна – здобути Українську Державу:

– незалежну і суверенну, де “вся влада від народу й для народу”;

– національну, тобто державу українського народу, де “автохтонний український народ є паном у своїй хаті і єдиним володарем, й де представники інших народів на правах шанованих громадян користуються правами національних меншостей”;

– демократичну, де влада здійснюється за допомогою представницьких інститутів “сучасної цивілізованої нації, через парламент і різні форми місцевого врядування”;

– правову, де “в основу співжиття громадян покладено примат права і закону”¹².

Учасники зібрання констатували, що “сьогодні настав знову той час і складаються умови на те, щоб створити обставини для відкритого будівництва держави. Для цього треба використати сильні антикомуністичні настрої серед населення усієї України. Можна сподіватися на підтримку широких верств народу, які зазнали переслідування і які брали участь у відстоюванні свого права на гідне життя на власній землі. До справи консолідації українського народу навколо великої ідеї національної державності потрібно залучити обидві традиційні українські Церкви”¹³.

Як відзначають сучасні українські історики, “попри грізні гасла незворотності революційного шляху у визволенні української нації й знищенні старого режиму, що містять інші постанови VIII-го Надзвичайного Великого Збору ОУН, автори постанов щодо кадрово-організаційних справ ОУН головними завданнями розбудови ОУН(б) в Україні зазначили лише “допомогти у визвольній боротьбі, ширити і збагачувати поняття українського націоналізму”¹⁴.

⁹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН)... – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>

¹⁰ Панченко В. Легалізація та діяльність ОУН в Україні протягом 1990-х років / В. Панченко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2011. – Вип. 9. – С. 252.

¹¹ Маніфест до Українського Народу від VIII Надзвичайного Великого Збору ОУН // Бюлетень Проводу ОУН. – [Б.м.], 1991. – Ч. 34. – С. 21.

¹² Страттак А. Стратегія і тактика / А. Страттак // Бюлетень Проводу ОУН. – [Б.м.], 1991. – Ч. 34. – С. 26.

¹³ Там само.

¹⁴ Ярошинський О. Стратегія і політична ідеологія провodu ОУН(б) щодо проголошення державної незалежності України у 1990–1991 рр. / О. Ярошинський // Наукові записки Тернопільського

Каталізатором змін в ідеології ОУН(б) стало відновлення Української державності у 1991 р. Націоналістичний рух в Україні пристосовувався до нових суспільно-політичних умов. “Він дав значну частину людей з народних мас, про які у часи московсько-більшовицької окупації ніхто не знав і не відав. Вони даліше продовжували боротьбу і почали осмислювати, чому отой другий, “державницький” період, з 1991-го року і далі, не дав тих позитивних результатів, які отримали народи Прибалтики та країни т.зв. “Варшавського договору”. Ці активні люди, випробувані часом у горнілі боротьби й стали тим стержнем, на основі якого твориться націоналістичний рух сучасності”, – констатував І. Сута¹⁵.

Якщо у липні 1991 р. актив ОУН(б) вважав за потрібне накопичувати сили в Україні “для координованої дії в напрямі валення колоніальних структур і ліквідації накинutoї імперської системи”¹⁶, то виступаючи у Києві у 1991 р. С. Стецько зауважила, що Провід ОУН прийняв рішення “активніше включитись у явні політичні, економічні та суспільні процеси, виробивши для цього всеохоплюючу програму державного будівництва та розбудови суто українського національного, суверенного суспільства”¹⁷. Для реалізації цієї програми керівництво ОУН(б), окрім розповсюдження націоналістичних часописів та іншої літератури, створило низку громадсько-політичних структур: партію Конгрес Українських Націоналістів (КУН), Братство вояків ОУН-УПА, Лігу українських жінок, науково-просвітницькі товариства ім. Міхновського та Ващенко та ін.¹⁸. “Вже будучи членами єдиної організації – ОУН, всі вони, проте, не витворили єдиної монолітної поведінки... – відзначали члени “Тризубу”. – Для більшості правилом стало слідування перш за все власному статуту, політичній кон’юнктурі, якимось ілюзорним, лише собі зрозумілим політичним ідеям”¹⁹.

Політологи зауважують, що “стратегія визволення рідного народу та відновлення державної незалежності України ОУН(б) у 1990–1991 рр. й далі ґрунтувалася на ідеях С. Бандери про усунення радянської системи влади в Україні збройним шляхом та встановлення уряду, що мав би репрезентувати погляди революційних націоналістів (послідовників С. Бандери) щодо майбутнього устрою Української держави”²⁰. Прийняті на Восьмому надзвичайному великому зборі ухвали засвідчили курс на легалізацію революційної ОУН в Україні й спрямування зусиль на здобуття підтримки серед населення (“розбудову всенародної ОУН”) як безальтернативного “авангарду” національної революції в недалекому майбутньому²¹.

національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія. Історія. – 2016. – Вип. 1, ч. 4. – С. 94.

¹⁵ Сута І. Розвиток націоналістичного руху на сучасному етапі [Електронний ресурс] / І. Сута. – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/rozvytok-natsionalistychnogo-ruhu-na-suchasnomu-etapi.html>

¹⁶ Ярошинський О. Стратегія і політична ідеологія проводу ОУН(б)... – С. 92–93.

¹⁷ Стецько С. Вказ. праця.

¹⁸ Сута І. Розвиток націоналістичного руху... – Режим доступу: <http://banderivets.org.ua/rozvytok-natsionalistychnogo-ruhu-na-suchasnomu-etapi.html>

¹⁹ Довибори-2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Бандерівець_2000_1–2 (15–16).htm

²⁰ Ярошинський О. Стратегія і політична ідеологія проводу ОУН(б)... – С. 96.

²¹ Там само. – С. 92–93.

18 жовтня 1992 р. на установчому з’їзді в Києві проголошено створення політичної партії – КУН (голова С. Стецько)²². Як зазначав згодом Д. Ярош, “програма побудови нового суспільно-політичного ладу мала б враховувати тисячолітній досвід державотворення, що маємо ми – українці та мали наші предки арійсколоті-анти-русичі. Програма мала б бути революційна, конкретна і зрозуміла пересічним людям. Вона повинна стати дороговказом для сучасних і майбутніх поколінь українців”²³.

В основі політичної програми КУН – тези Восьмого надзвичайного великого збору ОУН (1991), причому “навіть текстуально даний документ багато в чому повторював програмні засади бандерівської ОУН”²⁴. На думку М. Кравченка, “Конгрес Українських Націоналістів, не зважаючи на формальне організаційне походження від ОУН(б), ідеологічно був певною еkleктикою між повоєнними бандерівцями і двійкарями, причому набагато ближче до останніх”²⁵.

Остаточно ідейно-політична платформа КУН була сформульована під час роботи Першого всеукраїнського збору КУН, що відбувся у Києві 2-4 липня 1993 р. У вступній частині Програми партії зазначено, що “український націоналістичний рух активно включається в політичну боротьбу з метою утвердження проголошеної Української Держави та виповнення її українським національним змістом на всіх відтинках життя”²⁶. Як і на еміграції, ОУН(б) продовжувала свою політичну лінію на здобуття першості в українському націоналістичному русі²⁷.

Тривалий час ідеологію КУН визначав представник т. зв. “детройтського центру” американської ОУНівської діаспори Р. Зварич. Він запропонував якісно нову концепцію націоналізму. “У центрі філософічних міркувань українського націоналізму, – зауважував Р. Зварич, – завжди було християнсько-ідеалістичне розуміння Людини як істоти, створеної на подобу Божу”. Таке твердження суперечить ідеям Д. Донцова та С. Бандери, які стверджували, що в центрі націоналізму завжди була Нація як “основа історичного життя й розвою”. Також, Р. Зварич відкинув елітарну теорію, замінивши її “органічно притаманним націоналізму народовладдям” у вигляді традиційної західної демократії. Український національно-демократичний устрій мусить мати національну специфіку, притаманну лише Україні. В економічній сфері ідеолог ОУН(б) висунув ідею т. зв. “народного капіталізму”, тобто соціально орієнтованої ринкової економіки, що забезпечить соціальні та політичні права всім громадянам України²⁸.

²² Панченко В. Легалізація та діяльність ОУН в Україні... – С. 253.

²³ Ярош Д. Візія українського державотворення [Електронний ресурс] / Д. Ярош. – Режим доступу: Бандерівець_2000_1–2 (15–16).htm

²⁴ Панченко В. Легалізація та діяльність ОУН в Україні... – С. 253.

²⁵ Кравченко М. Ідеологічна спадкоємність в українському націоналістичному русі у II-й половині ХХ ст. / М. Кравченко // Український націоналізм: історія та ідеї: наук. зб. – Дрогобич: НІЦ ім. Д. Донцова, 2014. – Вип. 2. – С. 33.

²⁶ Там само.

²⁷ Панченко В. Бандерівці, мельниківці і “двійкарі”. ОУН в Україні протягом 1990-х рр. [Електронний ресурс] / В. Панченко. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/10/21/59950/>

²⁸ Голобуцький О. Політичні партії України [Електронний ресурс] / О. Голобуцький, В. Кулик. – Режим доступу: <http://glob.narod.ru/glvtravi.html>

Члени ОУН(б) відзначали, що кожна з націоналістичних організацій намагається пропагувати в суспільстві українську національну ідею, але “тільки ОУН може організувати масовану, тотальну пропаганду народорятівної ідеології українського націоналізму, ідеї національної держави – УССД серед усіх верств суспільства, залучаючи і спрямовуючи пропагандивний потенціал усіх дочірніх структур”²⁹. В. Олеськів на Першому всеукраїнському зборі КУН зазначав: “Організація Українських Націоналістів, яка протягом понад шістдесят років свого існування вела політичну і збройну боротьбу за УССД, організувала для цієї боротьби мільйонні маси народу, зазнала в ній великих втрат, – спроможна сьогодні стати в авангарді національних сил”³⁰. Проте, вже на цій початковій стадії діяльності КУН стало цілком очевидно, що “об’єднання широких кіл націоналістів буде далеко не простою справою” (цей намір чітко відображений і серед головних завдань політичної партії)³¹.

Важливо також наголосити ще на двох особливостях ОУН(б). По-перше, перший Збір КУН не відповідав поглядам багатьох радикальних діячів, особливо із західних областей України, на що вказують, зокрема, О. Голобуцький та В. Кулик³². На їх думку, виступи делегатів не вкладалися в рамки традиційного “бандерівського” націоналізму. Тому значна частина прихильників ОУН(б) відійшла від КУН. Особливо загострився конфлікт після відмови С. Стецько, Голови Проводу ОУН та Голови КУН, легалізувати ОУН. У зв’язку з цим виникла ОУН в Україні, яка стала на позиції інтегрального націоналізму. КУН “почав приймати до своїх лав навіть колишніх комуністів, почав співпрацювати з державною владою”³³. По-друге, симптоматичним є те, що легалізувалися бандерівці не під власним іменем. На думку Г. Касьянова, ОУН(б) прагнула зберегти “революційну незайманість”, тоді як гасло КУН давало змогу “адаптуватися в ідеологічному сенсі, не поступаючись, антикварними принципами”³⁴.

Аналіз суспільно-політичних процесів в Україні у середині 1990-х рр. вказує на те, що ОУН(б) та її структури, передусім КУН, не зуміли завоювати масової симпатії у населення України. У статті “Чому так сталося?” П. Ференц виокремлює три причини. По-перше, упродовж першої половини 1990-х рр. “самостійницькі сили дедалі слабшали, виявивши нездатність до реорганізації, їхня участь у виборчих марафонах приносила дуже скромні результати. Можна ствердити, що вони розчарували український народ, який чекав від них більшого і був готовий до радикальних перетворень”³⁵. По-друге, “націонал-патріоти цілком віддалилися кон’юнктурі сьогоденного дня, не мали розробленої тактики і стратегії, не думали про день майбутній. Наслідок – втягнення їх в орбіту інших політичних сил, що вийшли з лона КППС-КПУ”³⁶. По-третє, ОУН(б) була притаманна “мінімалізація

²⁹ Сьогодні ми відродимо ОУН, а завтра Україну! [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Бандерівець_2000_1–2 (15–16).htm

³⁰ Олеськів В. Діяльність Організації Українських Націоналістів (ОУН). 1945–1993 / В. Олеськів // Визвольний Шлях. – Лондон, 1993. – Річник XLVI. – Кн. 10 (547). – С. 1192 – 1197.

³¹ Панченко В. Бандерівці, мельниківці і “двійкарі”... – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/10/21/59950/>

³² Голобуцький О. Політичні партії України. – Режим доступу: <http://golob.narod.ru/glvtpрави.html>

³³ Там само.

³⁴ Панченко В. Легалізація та діяльність ОУН в Україні... – С. 249–256; С. 252.

³⁵ Ференц П. Чому так сталося? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Бандерівець_2000_1–2 (15–16).htm

³⁶ Там само.

мети” – від часу проголошення незалежної України націоналісти “не боролися за політичне домінування в суспільстві і державі..., а за місця в парламенті, коли їхнє завдання – повне опанування ситуації та впровадження власної моделі суспільно-економічного розвитку держави”³⁷.

Організаційні та ідеологічні проблеми стали предметом детального аналізу учасників Дев’ятого великого збору ОУН(б) восени 1996 р. У “Програмових Постановах” акцентовано на тому, що “революційна ОУН чітко й однозначно ідеологічно розмежовується з націонал-демократами і відмежовуються від тих політичних сил в Україні, які називають себе націоналістичними, а правдиво такими не є, і такими, що підшиваються під ім’я ОУН..., будучи насправді псевдонаціоналістичними [УНА-УНСО, Державна Самостійність України та ін. – *О. М.*]”³⁸.

У політичній програмі ОУН(б) констатовано, що організація... вступила безпосередньо в якісно новий етап – період сучасного державного будівництва в Україні. Це – перехідний період від початку існування проголошеної держави Україна через наповнення її українським національним змістом до побудови справді Української Самостійної Соборної Держави”³⁹. У документі наголошено, що “Українська національна революція 1989–1991 років, що розбудила придушену советоросійським гнітом свідомість мас, вивільнила до самовияву та дії патріотичний потенціал народу, вивела на політичну арену національний актив, зокрема й десятки і сотні тисяч членів ОУН, борців УПА та їх прихильників, пронесла хвилю національного відродження, розповсюдила українську національну ідею та ідеї українського націоналізму по всій Україні. Український націоналізм став вагомим фактором, що зумовив проголошення і становлення Української держави початку 90-х років”⁴⁰.

У “Маніфесті” ОУН(б) остерігала тих, “хто ще не усвідомив собі облудної гри прихильників чужих антиукраїнських і антидержавних концепцій, що порятунок України є в нас самих, в Українському Народі, у солідарній поставі і боротьбі проти названих сил зла”⁴¹. В інших програмних документах акцентовано на необхідності “остаточної ліквідації залишків радянської системи у всіх сферах життя українського суспільства та посилення боротьби проти “посовєтської компартійної номенклатурної олігархії”, що фактично залишилася при владі попри задеклароване оновлення та демократизацію суспільно-політичної та державної системи України”⁴². “ОУН в сучасних умовах категорично ще раз стверджує, що продовжуватиме боротьбу за створення УССД і новий справедливий світовий лад епохи націй незалежно від геополітичних чи геостратегічних змін, які можуть статися в Європі чи світі”, – читаємо у Політичній програмі ОУН(б)⁴³.

³⁷ Там само.

³⁸ *Панченко В.* Бандерівці, мельниківці і “двійкарі”... – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/research/2011/10/21/59950/>

³⁹ Політична програма ОУН // Дев’ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й Постанови. – Лондон: Видання Української Центральної Інформаційної Служби, 1997. – С. 68.

⁴⁰ Там само. – С. 64.

⁴¹ Маніфест IX Великого Збору ОУН // Дев’ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й Постанови. – Лондон: Видання Української Центральної Інформаційної Служби, 1997. – С. 46.

⁴² *Панченко В.* Легалізація та діяльність ОУН в Україні... – С. 254.

⁴³ Політична програма ОУН. – С. 74.

Щодо визвольної концепції ОУН(б), то, за словами Д. Яроша, вона мала б чітко визначити сучасний стан української нації, як поневоленої. “Існуюча на частині українських земель держава Україна не тільки не забезпечує прав і свобод автохтонного населення, а навпаки, сприяє поневоленню нації та розриву духовно триєдиного ланцюга “мертвих, живих і ненароджених українців”. Стан нації є вкрай критичний, але не безнадійний”, – зауважував він⁴⁴. Визвольна концепція ОУН(б), на його думку, має “опиратися на традиційну націоналістичну ідеологію в інтерпретації Степана Бандери, враховувати сучасні умови існування Нації, точно визначити стратегічну мету та практичні цілі Організації. Визвольна концепція ОУН має працювати не тільки на зовні, на ній мають виховуватися революційні кадри: революціонери-професіонали – “воїни української національно-визвольної революції” (С. Бандера), організатори націоналістичного членства, полум’яні оратори, жертвні політики”⁴⁵.

Подібні думки висловлювали націоналісти на Дев’ятому великому зборі ОУН(б). Політична програма вказувала, що “необхідною умовою завершення визвольного етапу української національної революції 90-х рр. є заміна при важелях влади чужих національних ідеї, некомпетентних елементів національно-державницькими кадрами, які утвердили б у державі владу українського народу”⁴⁶. Учасники зібрання також відзначали, що “перед ОУН стають нові складні завдання, котрі підносять на якісно новий рівень її ролі, значення та відповідальність, як провідного ядра здорових сил українського націоналістичного руху в сучасній національній революції: це – життєво необхідне розгортання націоналістичної визвольної, державотворчої та націорозбудівної стратегії; розширення фронту визвольної боротьби та державотворчої діяльності, які проходять у гострому протистоянні антидержавним силам комуно-соціалістичної реакції; врахування багатьох тенденцій та факторів політичного, економічного, соціального та іншого характеру, що впливають на суспільно-політичні процеси в Україні”⁴⁷.

Отже, під впливом суспільно-політичних процесів середини 80-х – першої половини 90-х рр. ідеологія ОУН(б) зазнала певних трансформацій. Переломним етапом у діяльності організації стало відновлення Української державності (1991 р.), що змінило акценти із “визвольної риторики” на “перебрання проводу в українському націоналістичному русі”. На жаль, упродовж досліджуваного періоду далеко не всі задуми керівництва ОУН(б) було втілено у життя, однак, це не стало на заваді організаційній розбудові численних націоналістичних структур, створених з її ініціативи.

Oleg Muravskiy. ‘God! Ukraine! Freedom!’. Features of OUN(b) ideology (late 1980’s – early 1990’s)

The article analyses peculiarities of the ideological platform of the OUN(b) in the context of social and political processes in Ukraine in the late 1980’s – early 1990’s. It considers an attitude of the OUN(b) to the Soviet foreign and domestic policies and describes

⁴⁴ Ярош Д. Візія українського державотворення [Електронний ресурс]...

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Політична програма ОУН. – С. 70.

⁴⁷ Там само.

the nationalists' methods aiming at restoring the Ukrainian independent state. It reveals transformation of the OUN(b) programme provisions in the conditions of Ukraine independence, traces changes in the state-building programme, determines specifics of an establishment of the Congress of Ukrainian Nationalists and other nationalistic associations influenced by the OUN(b) ideology.

Key words: OUN(b), Ukraine, nationalism, ideology, political programme.

УДК 329.7(477“194”:[32:061.75]“2004/2014”

Олексій ПОПОВИЧ

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ДЕРЖАВНА КОМЕМОРАЦІЙНА ПОЛІТИКА (2005–2014)

Проаналізовано специфіку формування національної пам'яті про український визвольний рух періоду Другої світової війни через державні установи – Службу безпеки України та Український інститут національної пам'яті України. Вказано на характер та особливості формування законодавства як засобу легітимізації державної політики пам'яті стосовно ОУН та УПА. Встановлено рівень впливу державної комеморативної політики на формування образу про визвольний рух середини ХХ ст. у громадян України у періоди президенства В. Ющенка та В. Януковича.

Ключові слова: національна пам'ять, ОУН, УПА, український визвольний рух, Служба безпеки України (СБУ), Український інститут національної пам'яті (УІНП).

Державна комеморативна політика пам'яті – простір творення нових політичних відносин на підставі об'єктивного трактування та репрезентації суспільного минулого; складна взаємодія ряду суб'єктів, спрямована на підтримку або перегляд окремих елементів суспільної пам'яті; сукупність дій, покликаних до погодження та взаємного прийняття різних інтересів у сфері інтерпретації минулого¹. Вона є також складовою діяльності гуманітарної політики держави; сукупністю унормованих у концептуальному й правовому відношеннях принципів, методів та конкретних державних і суспільно-політичних заходів із використання/урахування інформації про історичне минуле в процесах національно-державного будівництва й соціокультурного відтворення політичної нації².

Реалізувати завдання державної комеморативної політики пам'яті в Україні мали такі державні структури, як Служба безпеки України (далі – СБУ), Український інститут національної пам'яті (далі – УІНП). У центральному та обласних архівах СБУ зосереджено чимало матеріалів про український визвольний рух.

За період президенства В. Ющенка (2005–2010) СБУ зосередила увагу на пропагуванні тематики ОУН та УПА у суспільстві. Голова СБУ В. Наливайченко позиціонував себе як прихильник популяризації діяльності ОУН та УПА в суспільстві, неодноразово модеруючи історичну тематику українського визвольного

¹ *Воляннюк О.* Політика пам'яті / О. Воляннюк // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / [кер. авт. кол. А. Киридон]. – Київ: ДП “НВЦ «Пріоритети””, 2013. – С. 325–329.

² *Веденєєв Д.* Політика пам'яті в Україні державна / Д. Веденєєв // Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / [кер. авт. кол. А. Киридон]. – Київ: ДП “НВЦ «Пріоритети””, 2013. – С. 329–333.

руху у ЗМІ. В ті роки СБУ патрунувала архівно-пошукову роботу: архівісти служби оприлюднили документи ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ про український визвольний рух 1920–1950-х рр. Наприклад, у 2006 р. СБУ оприлюднила копію наказу Головного військового штабу УПА ч. 1/46 від 15 березня 1946 р., у якому за підписом генерала Тараса Чупринки (Роман Шухевич) майора УПА “Вороного” (Василя Левковича) нагороджено “Золотим хрестом бойової заслуги” II ступеня.

У грудні 2007 р. відповідно до рішення круглого столу “Активізація взаємодії щодо правдивого висвітлення діяльності ОУН і УПА за документами архіву СБ України та іншими матеріалами” створено робочу групу істориків при СБУ з вивчення діяльності ОУН і УПА. Її членами стали представники УІНП, Державного комітету архівів України, Інституту історії України НАН України, Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, Національної академії СБУ, Галузевого державного архіву СБУ, Українського добровільного культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства “Меморіал” імені Василя Стуса.

Заключним етапом архівно-організаційної роботи СБУ став Указ Президента України В. Ющенка від 23 січня 2009 р. № 37 “Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов’язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні”, що дав поштовх до створення Департаменту архівного забезпечення СБУ, основу якого складав Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Фінансування, матеріальне, кадрове й організаційне забезпечення архіву здійснювало СБУ. Основним завданням реформованого архіву ГДА СБУ стало інформування громадськості про документи радянських спецслужб.

СБУ спільно з львівськими науковцями та громадськими діячами виступили також ініціатором створення Національного музею-меморіалу жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”. У співпраці СБУ з науковою громадською організацією Центром досліджень визвольного руху (далі – ЦДВР) 28 червня 2009 р. було відкрито перший етап експозиції в музеї-меморіалі жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”. Створення музею у колишній в’язниці, яка належала до сфери управління СБУ, стало можливим завдяки чіткій громадянській позиції Голови СБУ Валентина Наливайченка, директора Архіву СБУ Володимира В’ятровича, Голови УСБУ у Львівській області Анатолія Матіоса³.

За матеріалами ГДА СБУ опубліковано наукову літературу про діяльність ОУН та УПА в період Другої світової війни. Зокрема вийшов двотомний збірник про життя й діяльність Головного командира УПА “Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)”⁴ та “Бофони: грошові документи ОУН і УПА” (2008)⁵ – перше ґрунтовне дослідження грошових знаків українських повстанців. Архівістами СБУ систематизовано фотографії і

³ Історія створення меморіалу // Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua/istoriya/istoriya-stvorennnya-memorialu> (05.08.2015).

⁴ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / [за ред. В. Сергійчука]. – Київ, 2007. – Т. 1. – С. 640; Т. 2. – С. 584.

⁵ Бофони: грошові документи ОУН і УПА / [авт.-упоряд. О. О. Клименко; за ред. В. М. Даниленка]. – Київ: Університет банківської справи Національного банку України, 2008. – 192 с., іл.

підготовлено фотовиставку “Роман Шухевич: життя і доля”, які експонували в адмінбудинку СБУ в Києві.

Працівники ГДА СБ України налагодили співпрацю з Центральним архівом Міністерства внутрішніх справ Республіки Польща, як наслідок опубліковано п’ятитомник “Польща та Україна у 30-х – 40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”⁶. Інститут національної пам’яті Республіки Польща передав СБУ близько 20 тисяч аркушів документів про діяльність організацій українського визвольного руху на території сучасної Польщі⁷.

У 2008 р. відповідно до Указу Президента України В. Ющенка “Про всебічне вивчення та об’єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення” в СБУ, за підтримки неурядових організацій, благодійних фондів, розпочав роботу Інформаційно-довідковий зал (відкритий електронний архів), який сприяв доступу науковців та громадськості до розсекречених документів. Упродовж 2007/2008 рр. за сприянням СБУ дослідники працювали над проектом “Український мартиролог ХХ століття”, електронна база котрого постійно поповнювалася.

У 2006–2009 рр. СБУ ініціювала і провела громадські слухання про діяльність ОУН та УПА на території Південної, Центральної та Східної України: “Діяльність ОУН на Півдні та Сході України”⁸, “УПА постала у Донецьку”⁹, “Служба безпеки України розсекретила матеріали кримінальних справ, що стосуються діяльності підпілля ОУН на Донеччині”¹⁰, “Євреї в Українському визвольному русі”¹¹, “УПА і німці:

⁶ Щодо оприлюднення п’ятого тому польсько-української видавничої серії “Акція «Вісла» 1947”: дані Прес-центру СБ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=50089&cat_id=50267&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (05.08.2015).

⁷ Інститут національної пам’яті Республіки Польща передав СБУ близько 20 тисяч аркушів документів про діяльність організацій Українського визвольного руху на території сучасної Польщі: дані Прес-центру СБ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=91121&cat_id=83173&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (05.08.2015).

⁸ У Службі безпеки України відбулись чергові Історичні слухання “Діяльність ОУН та Півдні та Сході України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510BBCE808560C701826E932A.app1?art_id=76249&cat_id=75738&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (05.08.2015).

⁹ Руденко О. УПА постала у Донецьку Служба безпеки України (СБУ) [Електронний ресурс] / О. Руденко. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510BBCE808560C701826E932A.app1?art_id=75210&cat_id=75209&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (05.08.2015).

¹⁰ Служба безпеки України розсекретила матеріали кримінальних справ, що стосуються діяльності підпілля ОУН на Донеччині: Прес-центр СБ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=3081907510BBCE808560C701826E932A.app1?art_id=74945&cat_id=74549&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (05.08.2015).

¹¹ У Службі безпеки України відбулися громадські історичні слухання “Євреї в Українському визвольному русі”: Прес-центр СБ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=77689&cat_id=77994&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (05.08.2015).

співпраця чи протистояння”¹². Служба безпеки України також презентувала пересувну фотовиставку “Українська Повстанська Армія. Історія нескорених” у регіонах країни.

З обранням Президента України В. Януковича та призначенням головою СБУ бізнесмена Валерія Хорошковського відбулася зміна політики цієї служби: припинено поповнення електронного архіву СБУ, звільнено з посади голову Галузевого архіву СБУ В. В’ятровича. У 2010–2014 рр. СБУ призупинила організаційно-пошукову працю та популяризацію теми ОУН та УПА. Голова СБУ В. Хорошковський намагався перешкодити поширенню розсекречених матеріалів про діяльність УПА. Наприклад, у 2010 р. було затримано директора Львівського Національного музею-меморіалу пам’яті жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького” Руслана Забілого, співробітники Служби безпеки вилучили електронні носії з інформацією про українське підпілля¹³.

Комеморацийну політику пам’яті в Україні мав втілювати УІНП, який створено за ініціативи Президента України В. Ющенко 31 травня 2006 р. як спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам’яті українського народу. З 2006 – до початку 2014 рр. УІНП не відзначився помітними комеморативними практиками. Співробітники інституту не зуміли розгорнути системної наукової роботи. Становлення УІНП (2006–2007), який очолив відомий фізик, академік НАН України І. Юхновський припало на час гострого політичного протистояння. Урядом керував опонент чинного президента та його історичної політики В. Янукович.

УІНП організував декілька конференцій та круглих столів стосовно історії українського визвольного руху середини ХХ ст. Наприклад, з 21–22 грудня 2008 р. у м. Львові проведено конференцію “Від Бандери до сьогодні, зв’язок і естафета поколінь” за участі Всеукраїнського об’єднання ветеранів. Учасники заходу відзначили, що С. Бандера є одним з найвиразніших символів національно-визвольної боротьби українського народу за незалежну державу. 19 грудня 2008 р. в УІНП організовано круглий стіл на тему: “Роль і місце Степана Бандери в українському національно-визвольному русі 20–50-х рр. ХХ ст.”, в якому взяли участь представники органів державної влади, вітчизняних ЗМІ, вчені, а також працівники Інституту¹⁴. Окремі питання, пов’язані з діяльністю ОУН та УПА, розглядали 5 червня 2009 р. на круглому столі “Рух Опору та Самостійницький рух на окупованих територіях України 1941–1944 рр.”

За період 2006–2014 рр. було видано лише один збірник матеріалів і документів “Степан Бандера” (2009)¹⁵, у якому висвітлено характер українського визвольного

¹² У Службі безпеки України відбулися чергові Громадські історичні слухання “УПА і німці: співпраця чи протистояння”: Прес-центр СБ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=82836&cat_id=82963&mustWords=%D1%83%D0%BF%D0%B0+&searchPublishing=1 (05.08.2015).

¹³ Директора меморіалу “Тюрма на Лонцького” затримали за вказівкою Хорошковського [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/15066> (05.08.2015).

¹⁴ Круглий стіл: “Роль і місце С. Бандери в українському національно-визвольному русі 20–50-х рр. ХХ ст.” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/951.htm> (05.08.2015).

¹⁵ Степан Бандера: зб. матеріалів і документів // Український інститут національної пам’яті; [упоряд. С. Бутко]. – Київ: УІНП, 2009. – 115 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://>

руху середини ХХ ст. Співробітники Інституту спільно з установами НАН України розробляли проект закону “Про українську збройну визвольну боротьбу 1917–1956 років, статус і соціальний захист її учасників”, який так і не втілено у життя.

За президенства В. Януковича змінено статус УІНП, який з органу виконавчої влади перетворено в науково-дослідну бюджетну установу при Кабінеті Міністрів України¹⁶. УІНП планував розробляти теоретичні та концептуальні проблеми колективної історичної пам’яті. Однак наукові праці інституту засвідчили готовність співробітників тиражувати публікації кон’юнктурного (“потрібного”) спрямування і характеру¹⁷.

Легітимізувати діяльність ОУН та УПА в роки Другої світової війни на законодавчому рівні були покликані деякі законодавчі акти Президента України. Президент України В. Ющенко намагався легітимізувати український визвольний рух середини ХХ ст. на юридичному рівні, підписуючи правові акти, які надавали звання Героя України дітям ОУН та воякам УПА.

За президенства В. Ющенка звання Героя України отримали: О. Берест¹⁸, О. Мотенко¹⁹, Р. Шухевич²⁰, С. Бандера²¹. Перші два нагородження сприйняли у суспільстві з розумінням, адже відзначили воїнів за “мужність і самопожертву у Великій Вітчизняній війні”. Неоднозначно сприйняли у різних регіонах України Укази Президента про присвоєння звань героїв України Р. Шухевичу та С. Бандері. Р. Шухевича – відзначено за керівництво УПА та боротьбу проти сталінського та гітлерівського тоталітарного режимів²², а С. Бандеру – за незламність духу у відстоюванні національної ідеї, виявлені героїзм і самопожертву у боротьбі за незалежну Українську державу²³.

www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjzLmH86HSAhXG2ywkHbE7ACkQFggYMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.memory.gov.ua%3A8080%2Fdata%2Fupload%2Fpublication%2Fmain%2Fua%2F973%2Fzb_s_bandera_100rokiv.doc&usq=AFQjCNEkiZcotFETxmomxOywrjeQNmF8Gw&bvm=bv.147448319,d.bGg (05.08.2015).

¹⁶ Указ Президента України “Про створення Інституту національної пам’яті” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12604.html> (05.08.2015).

¹⁷ *Солдатенко В.* Історія і пам’ять: короткі суб’єктивні нотатки / В. Солдатенко // Національна та історична пам’ять: зб. наук. праць. – Київ, 2013. – Вип. 9: Українські оstarбайтери: доля і пам’ять / [упоряд.: Р. І. Пилявець, В. О. Бойко, гол. ред. В. Ф. Солдатенко]. – С. 3–33.

¹⁸ Указ Президента України від 6 травня 2005 року № 753/2005 “Про присвоєння О. Бересту звання Герой України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/753/2005> (05.08.2015).

¹⁹ Указ Президента України від 7 травня 2005 року N 755/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/755/2005> (05.08.2015).

²⁰ Указ Президента України від 12 жовтня 2007 року № 965/2007 “Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/965/2007?test=4/UMfPEGznhhDCO.ZigPEdghHI42gs80msh8le6> (05.08.2015).

²¹ Указ Президента України від 20 січня 2010 року N 46/2010 “Про присвоєння С. Бандері звання Герой України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (05.08.2015).

²² Указ Президента України від 12 жовтня 2007 року № 965/2007 “Про присвоєння Р. Шухевичу звання Герой України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/965/2007?test=4/UMfPEGznhhDCO.ZigPEdghHI42gs80msh8le6> (05.08.2015).

²³ Указ Президента України від 20 січня 2010 року N 46/2010 “Про присвоєння С. Бандері звання Герой України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (05.08.2015).

Під тиском російськомовного населення сходу України, Європейського парламенту (далі – ЄП), деяких українських політиків розпочато процес перегляду присвоєного звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері. На жаль, Донецький окружний адміністративний суд відмінив укази Президента про присвоєння звання Героя України Р. Шухевичу та С. Бандері²⁴, що зумовило критику прихильників ОУН та УПА, насамперед у західному регіоні України та діаспорі²⁵.

Нагородження орденом Ярослава Мудрого V ступеня діяча ОУН Євгена Стахіва у 2006 р., який організував націоналістичне підпілля на Донбасі, та відмова останнього Головного командира УПА В. Кука у 2007 р. прийняти нагороду Героя України не набули суспільного розголосу. Деякі заходи, пов'язані із відзначенням 100-річчя від дня народження відомого археолога, діяча ОУН Олега Кандиби (Ольжича), не реалізовано. Згідно з Указом В. Ющенка “Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича”²⁶ у 2007 р. передбачено проведення наукової конференції, тематичних виставок та відкриття погрудь і пам'ятників О. Ольжичу. Лише Національний банк України відзначив роковини О. Ольжича ювілейною монетою.

Президент В. Ющенко у 2007 р. видав Указ про “Про відзначення державними нагородами України учасників національно-визвольного руху”. Орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня було нагороджено В. Левковича, орденом “За заслуги” III ступеня – І. Головацького, М. Дяківа, І. Зеленюка, З. Комарницького, В. Копися, С. Редельчука, О. Шабали, Я. Шевчука; Орденом Богдана Хмельницького III ступеня – М. Воронку, М. Мартинюка²⁷. У 2008 р. орден “За заслуги” III ступеня вручено голові Всеукраїнського братства ОУН-УПА М. Зеленчукові²⁸.

20 квітня 2005 р. В. Ющенко доручив відповідним органам підготувати пропозиції щодо вироблення офіційного погляду стосовно ОУН та УПА та їх участі у Другій світовій війні. 12 жовтня 2007 р. з нагоди 65-ї річниці створення УПА третій Президент України розпорядився відзначити її на всеукраїнському рівні. Це змінило ставлення суспільства до УПА: кількість тих, хто ставився негативно

²⁴ Указ визнаний незаконним і скасований згідно з постановою Донецького окружного адміністративного суду № 2а-1219/10/0570 від 2 квітня 2010 року (С. Бандера); Указ визнаний незаконним згідно з постановою Донецького окружного адміністративного суду № 2а-16337/09/0570 від 21 квітня 2010 року, ухвалою ВАСУ № К-21156/10 від 2 серпня 2011 року (Р. Шухевич).

²⁵ Львівська міськрада виступила на захист Тимошенко і Бандери // Українська правда. – 2011. – 8 серпня.

²⁶ Указ Президента України “Про відзначення 100-річчя від дня народження Олега Ольжича”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/941/2006> (05.08.2015).

²⁷ Указ Президента України “Про відзначення державними нагородами України учасників національно-визвольного руху”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/958/2007> (05.08.2015).

²⁸ Указ Президента України “Про відзначення державними нагородами України”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/32/2008> (05.08.2015).

до УПА, зменшилася 2006–2007 рр. з 52 % до 46 %²⁹. Жителі західних областей України здебільшого підтримували ідею визнання УПА³⁰.

Згідно з опитуванням, проведеним Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, у вересні 2006 р. за визнання УПА воюючою стороною у Другій світовій війні в західних областях висловилися 68 %, у східних областях таке рішення не підтримали 65,8 % опитаних³¹. За результатами соціологічного опитування, в грудні 2007 р. менше половини громадян України (46,1 %) виступала проти надання воюючій УПА статусу учасника національно-визвольних змагань та відповідних пільг; 36,7 % тією чи іншою мірою підтримали цю ідею, 21 % – цілковито підтримали³².

Президент В. Ющенко чимало зробив для об'єктивного вивчення збройного протистояння українського підпілля проти гітлерівського та радянського тоталітарного режимів. 14 жовтня 2006 р. В. Ющенко видав Указ № 879 “Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення”³³. Наступний нормативно-правовий акт “Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні”³⁴ зобов'язував державні структури об'єктивно вивчати події ХХ ст. У 2009 р. В. Ющенко видав указ “Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття”, в якому з метою “відновлення історичної пам'яті та історичної справедливості, сприяння процесу національного примирення і взаєморозуміння”³⁵ визначено заходи щодо діяльності українських громадсько-політичних та збройних структур, які боролися за незалежність і соборність України. У 2009 р. в Секретаріаті Президента підготували проект Закону України “Про відновлення і збереження національної пам'яті українського народу”,

²⁹ Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за заг. ред. Ю. Шаповала. – Київ: ІПЕНД, 2013. – С. 259.

³⁰ “Ставлення населення України до надання воюючій УПА статусу учасників національно-визвольних змагань”: Прес-служба “ДІ” // Фонд “Демократичні ініціативи” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dif.org.ua/ua/archive/press_releases_archive/stavlennu-uchasnikiv-nacionalno-vizvolnih-zmagan.htm (05.08.2015).

³¹ Експертна доповідь “Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”. – Київ: Славутич-Дельфін ТОВ, 2007. – 255 с.

³² Рух самостійників-державників як фактор впливу на формування загальноукраїнської та регіональної моделей пам'яті (аналітична доповідь) // Український інститут національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?577_naselennya_ukrayini_pidtrimuyut_viznannya_upa_rezultati_sotsopituvannya&objectId=1048386 (05.08.2015).

³³ Указ Президента України “Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху і сприяння процесу національного примирення”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/879/2006> (05.08.2015).

³⁴ Указ Президента України “Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/37/2009> (05.08.2015).

³⁵ Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/946/2009> (05.08.2015).

однак так і не внесено його на розгляд Верховної Ради України (далі – ВРУ). На думку деяких політологів, було це зумовлено домінуванням у законопроекті етноукраїнських мотивів пам’яті обмежених просторовим полем ХХ ст.³⁶

Для формування позитивного образу ОУН та УПА бракувало об’єктивного та широкого громадського обговорення в різних регіонах України. Зважаючи на погляди різних політичних сил, В. Ющенко підписував укази, які вдовольняли амбіції непримирених супротивників. Так, у 2007 р. Президент видав указ “Про відзначення Дня партизанської слави”³⁷, у 2009 р. – “Про відзначення 65-ої річниці створення Української Головної Визвольної Ради”³⁸.

У законодавчій політиці В. Януковича домінувало радянське трактування Другої світової війни. В. Янукович не був ініціатором законів, а швидше “речником” свого оточення. У прорадянській політиці не було місця для ОУН та УПА, а законодавчі акти стосувалися переважно відзначення річниць Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.³⁹

У період президенства В. Януковича негативне ставлення до УПА лише поглибилось. Про це свідчать зокрема результати дослідження, проведеного Соціологічною групою “Рейтинг” 25 вересня – 5 жовтня 2012 р. 25 % громадян підтримували ідею визнання ОУН та УПА учасниками боротьби за державну незалежність України, 51 % – її не підтримували, а 26 % ще не визначились⁴⁰. Порівняно з 2010 р. кількість прихильників ідеї зросла, а противників – зменшилася. Найбільшу підтримку (близько 60 %) ідея має у жителів Західної України та близько 25 % у мешканців Центральної та Північної України. Натомість більше 50 % жителів Сходу та майже 70 % Донбасу і Півдня її не підтримували⁴¹. Зауважимо, що у населення ставлення до різних національних військових підрозділів Другої світової війни, як і загалом історичних подій ХХ ст. ще формується.

³⁶ Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості: монографія [Панчук М., Свтух В., Войналович В. та ін.]. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 287 с.

³⁷ Указ Президента України “Про відзначення Дня партизанської слави”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/892/2007> (05.08.2015).

³⁸ Указ Президента України “Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/512/2009> (05.08.2015).

³⁹ Указ Президента України “Деякі питання нагородження ювілейною медаллю «65 лет Победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1067/2010> (05.08.2015); Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/403/2010> (05.08.2015).

⁴⁰ 25 % громадян підтримують ідею визнання ОУН та УПА (опитування). (28 грудня 2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/news/543987-25-gromadyan-ukrajini-pidtrimuyut-viznannya-oun-upa-opituvannya.html>. (05.08.2015).

⁴¹ 57% українців не хочуть вважати ОУН-УПА борцями за незалежність (13 березня 2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/03/13/76675/>. (05.08.2015).

У постанові Верховної Ради України “До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями” (2011)⁴² засуджено спроби героїзувати колаборантів. В. Колесніченко навіть стверджував, що ОУН та УПА не просто воювали проти країн антигітлерівської коаліції, а й були щирими ідеологічними прихильниками нацизму та реалізовували жахи фашизму на практиці⁴³. Опоненти зауважили, що заява ВР України не відповідає реальному змісту, адже не було “Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями” та резолюції від 27 листопада 1947 р.⁴⁴.

Аналіз державної комеморативної політики пам’яті протягом 2005–2014 рр. засвідчив тотальний контроль з боку державного керівництва України. Протягом означеного періоду державна політика пам’яті була потужним засобом, який впливав на світосприйняття громадян, зумовлюючи певний мобілізаційний потенціал. Державна політика пам’яті, зокрема та, що стосувалася українського визвольного руху середини ХХ ст., стала, на жаль, дезінтеграційним чинником.

Зважаючи на тенденції державної комеморативної політики в Україні (2005–2014), пропонуємо: розробити нову нормативно-правову базу, яка сприятиме реалізації державної політики пам’яті; удосконалювати діяльність інституцій, які займаються державною політикою пам’яті; впроваджувати системний, науково обґрунтований підхід у державній політиці пам’яті; спонукати громадян до відкритого суспільного діалогу; застосовувати регіональний підхід у процесі впровадження державної політики пам’яті.

Oleksiy Popovych. Ukrainian liberation movement of the mid-20th century: state commemorative policies (2005–2014)

The article analyses shaping of a national memory about a Ukrainian liberation movement during the World War II by state institutions: the Security Service of Ukraine and the Ukrainian Institute of National Memory. It reveals specific features of drafted legislation meant to legitimize the current state memory policy regarding the OUN and the UPA. It also establishes an impact level of the government commemorative policies on the image of the liberation movement of the mid-20th century among Ukrainian citizens during presidencies of Yushchenko and Yanukovich.

Key words: national memory, OUN, UPA, Ukrainian liberation movement, Security Service of Ukraine (SBU), Ukrainian Institute of National Memory (UINM).

⁴² Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України “До 65-ї річниці Нюрнберзького трибуналу над фашистськими злочинцями”: Відділ баз даних нормативно-правової інформації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3248-vi> (05.08.2015).

⁴³ Колесніченко В. Реабілітація та героїзація усіх, хто боровся проти антигітлерівської коаліції буде заборонена в Україні (законопроект) [Електронний ресурс] / В. Колесніченко // Українська правда. Блоги. – Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/518a35535beb4/view_print/. (05.08.2015).

⁴⁴ Неіснуючий “Нюрнберзький трибунал над фашистськими злочинцями” та неіснуючої резолюції 27 листопада 1947 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://banderivec ho.ua/index.php?page=pages/zmistd0/201104/article08>. (05.08.2015).

Василь ФУТАЛА

[Рец. на]: Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія / В. І. Ільницький / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – 696 с., іл.

В українській історіографії є немало праць про ОУН та УПА. До цієї тематики вже зверталися П. Мірчук, Л. Шанковський, Ю. Киричук, А. Кентій, І. Ільюшин, І. Патриляк, В. Сергійчук, М. Романюк та ін. Проте В. Ільницький на підставі різних джерел ґрунтовно висвітлив функціонування Карпатського краю ОУН як важливої складової українського національно-визвольного руху середини ХХ ст.

Структурно праця побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, шести розділів, поділених на 34 підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури, іменного покажчика та переліку ілюстрацій. У вступі сформульовано предмет і об'єкт наукового пошуку, обґрунтовано хронологічні й територіальні межі. У першому розділі автор детально проаналізував історіографію проблеми. Вказано на джерельну базу дослідження: численні пам'ятки минулого, що містяться у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Державних архівів Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей, опубліковані документи, мемуари. Автор монографії сумлінно вивчав архівні матеріали з колекції документів ГДА СБУ. У другому розділі – “Теоретико-методологічні засади дослідження” з'ясовано методологію та категоріально-понятійний апарат.

У третьому розділі “Діяльність ОУН у Карпатському краї” автор зосередив свою увагу на таких складових функціонування націоналістичної організації, як структура, чисельність, організаційно-кадрова робота і зв'язки, видавничо-пропагандивна та бойова діяльність, господарське забезпечення, санітарна і суспільна опіка, етнонаціональна політика, зміна тактики наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. В окремому підрозділі висвітлено діяльність Служби безпеки ОУН. Зокрема, В. Ільницький з'ясував, що з-поміж інших країв ОУН Карпатський край був одним із найчисельніших і найбільших, функціонував найдовше. У 1945 р. він охоплював територію площею 38,4 тис. кв. км, у 1948 р. – 29,8, у 1950 р. – 28,8. Чисельність населення на території Карпатського краю 1950 р. становила 2,2 млн

осіб. Сусідній Львівський край ОУН тоді ж охоплював територію з населенням 1,45 млн осіб. Станом на травень 1945 р. Карпатський край ОУН мав 6 округ, 15 надрайонів, 60 районів; на літо 1949 р. – 5 округ, 17 надрайонів, 57 районів; на початку 1951 р. – 5 округ, 15 надрайонів, 51 район; початок 1953 р. – 1 округа, 3 надрайони, 2 райони; початок 1954 р. – 1 надрайон, 1 район. У 1945–1954 рр. керівні посади провідників, референтів і працівників крайового, окружних, надрайонних, районних проводів займали понад 2 100 осіб. Ліквідація українського визвольного руху відбувалася поступово. У 1951–1952 рр. загинули майже всі керівні члени крайового проводу, а також Буковинської, Коломийської та Станиславівської округ. Крайовий провідник М. Твердохліб (“Грім”) очолював визвольний рух до 17 травня 1954 р. У травні 1954 р. не залишилося жодного члена крайових, окружних, надрайонних проводів ОУН. Саме травень 1954 р. В. Ільницький вважає часом припинення організованої збройної боротьби у Карпатському краї (с. 82–83).

Складним є питання чисельності ОУН і УПА в Карпатському краї, бо, як з’ясувалося, статистика радянських репресивно-каральних органів не є точною, а відомості про керівні органи ОУН є неповними. Тому автор запропонував власну методику підрахунків. Упровадивши алгоритм обчислення коефіцієнта (дані радянських органів стосуються цілих областей за офіційним адміністративним поділом) для областей, які входили до Карпатського краю, історик з’ясував, що в цьому регіоні брали активну участь у боротьбі з радянським режимом понад 104 тис. осіб або близько 5% населення (с. 92).

Вивчаючи особливості “психологічної війни”, історик довів, що структура референтури пропаганди Карпатського краю ОУН відзначалася розгалуженістю та чіткою ієрархією, її працівники самостійно творили, а також редагували друковану продукцію, яка з’являлася в окружних і надрайонних проводах. Основні форми пропагандистської роботи: друкована (газети, журнали, листівки, брошури, заклики і т.д.); масова усна пропаганда (агітація); поширення чуток, або т. зв. “шептана” пропаганда (цією формою займалися переважно жінки, старші люди і навіть діти на ринках, вокзалах та в інших людних місцях). Надзвичайно важливими у визвольній боротьбі були друковані засоби пропаганди. Соціальними об’єктами оунівської пропаганди були молодь, батьки, учителі, інтелігенція, селяни, червоноармійці, працівники органів МВС, військові, що працювали у радянських спецслужбах або співпрацювали з ними, а також представники національних меншин. Окремим напрямом пропагандивної роботи стали антивиборчі кампанії до вищих і місцевих органів влади. Для виконання цих завдань суттєву роль відіграла діяльність у Карпатському краї у 1945–1950-х рр. 30-ти підпільних друкарень (с. 129, 594).

В. Ільницький з’ясував, що, крім відділів УПА, збройні дії у Карпатському краї провадили самооборонні кушові відділи (СКВ), боївки Служби безпеки (СБ) і жандармерії, охоронні відділи, адміністративні боївки. Часто вони об’єднувалися для проведення спільних акцій. Для порівняння, у Львівському краї ОУН діяли СКВ, адміністративні боївки (функціонували до 1945 р.), охоронні відділи, боївки СБ, а також теренові сотні (діяли на базі СКВ або паралельно з ними). З’ясовано, що на Коломийщині вдалося створити запасні сотні УПА (т. зв. резерв, який складався переважно зі старших віком людей), які в боях практично участі не брали (с. 183). У 1945–1946 рр. СКВ розпущено, а їхню роль виконували адміністративні боївки чи

боївки Служби безпеки, що створювалися при районних, надрайонних, окружних проводах; їхня діяльність частково дублювала функції СКВ. Відмінність полягала у тому, що кожна референтура могла мати власну боївку. СКВ здійснювали бойові акції проти органів радянської адміністрації, збройні напади на військові частини, винищувальні батальйони, радянські установи, працівників, перешкоджали органам НКВС виселяти сім'ї активних членів ОУН і УПА, зривали мобілізацію тощо. За підрахунками автора, упродовж 1944–1955 рр. у Карпатському краї відбулося 4 126 акцій підпілля або 29% (с. 188).

Дослідник висвітлює етнонаціональну політику ОУН, польсько-український конфлікт. Автор довів, що на терені Карпатського краю ОУН відділи Армії Крайової діяли не так активно, як у Львівській чи Тернопільській областях, де функціонували польські бойові групи (с. 244–250).

Четвертий розділ – “Воєнна округа 4 “Говерля” Української повстанської армії” – складається з семи підрозділів: 1) формування; 2) відносини між УПА та ОУН; 3) військово-польова жандармерія; 4) підбір і навчання кадрів; 5) політвиховання; 6) озброєння і матеріально-технічне забезпечення; 7) збройні дії.

В. Ільницький з'ясував, що, відповідно до адміністративно-територіального поділу УПА-Захід, ВО “Говерля” співвідносилося з територією Карпатського краю ОУН. Командир округи одночасно обіймав пост військового референта у Крайовому проводі ОУН. Дослідник дійшов висновку, що ВО “Говерля” була найчисельнішою структурою УПА-Захід, а її відділи діяли найдовше. Так, у листопаді 1944 р. тут вели боротьбу 4 500–5 500 стрільців і старшин. Крім них, Дрогобицька ВО “Маківка” нараховувала 1 160 бійців, а курінь УПА на Буковині – 400–500. Відповідно на час їхнього приєднання до ВО “Говерля” загальна чисельність УПА на території новоствореного Карпатського краю складала 6 000–7 000 вояків, а восени 1945 р. – 2 300–3 000. Найбільших втрат відділам ВО “Говерля” було завдано під час “великої блокади”, у той час чисельність скоротилася майже наполовину: влітку 1946 р. – 1 300–2 000 стрільців, а у січні 1948 р. – 320–400. До літа 1949 р. діяли відділи ім. Богуна (командир М. Харук-“Вихор”) у ТВ 21 “Гуцульщина” та “Басейн” (командир В. Гудзик-“Оріх”) у ТВ 24 “Маківка”, по 20 стрільців кожен (с. 282–283).

Ретельне вивчення документів підпілля дало змогу реконструювати взаємовідносини між УПА та ОУН. Повстанські формування, які дислокувалися на відповідних теренах, поряд із підпорядкуванням військовому командуванню, підлягали і місцевому прововоді ОУН. Тобто, командири мали подвійне звітування – штабу ВО “Говерля” та окружному провідникові ОУН. Сотні на території воєнної округи були підлеглі крайовому (обласному) прововоді й військовому референтові крайового (обласного) проводу, який очолював штаб УПА воєнної округи. Сотні УПА, які оперували на території окружних організацій, підпорядковувалися окружним проводам і військовим референтам. Однак командир відділу самостійно керував бойовою одиницею, вирішував питання реорганізації, кадрових ротацій, підвищення стрільців у військових ступенях, заохочення і покарання, проте акції мав узгоджувати з провідником ОУН відповідного терену, який відповідав за політичну ситуацію (с. 288).

Аналіз бойової діяльності ВО “Говерля” зумовив висновок В. Ільницького про те, що період кінця 1944 – першої половини 1945 р. характеризувався найбільшою кількістю і масштабністю бойових дій. Саме у цей час відділи УПА зазнали

найсерйозніших втрат, що й спонукало керівництво ОУН і УПА перейти до нової тактики. У 1944 р. відділи УПА діяли переважно куренями. Проте суворі умови нового режиму, а також наближення зими змусили командування УПА наприкінці 1944 – на початку 1945 р. змінити тактику і діяти меншими структурними ланками, хоча до цього (1944–1945) на всіх теренах найефективнішими бойовими одиницями були сотні, які під час різних акцій могли об'єднуватися в курені. Перехід до дій малими групами був зумовлений і практичним досвідом воєнних зіткнень із репресивно-каральними органами. У другій половині 1945 – першій половині 1946 р. акції проводили переважно окремими чотами. Від 1946 р. збройні акції організовували по чергово із пропагандивними, замість відкритих форм збройної боротьби повстанці вдавалися до засідок, саботажів, атентатів тощо (с. 326).

До п'ятого розділу – “Повсякденне життя та побут” – входить сім підрозділів: 1) соціальний портрет українського повстанця; 2) морально-психологічний і фізичний стан; 3) конфліктні ситуації; 4) духовенство і духовна опіка; 5) побут; 6) конспірація; 7) родина повстанця.

Окреслено соціально-психологічний портрет провідників і референтів крайового та окружних проводів ОУН. На жаль, немає повних відомостей про учасників надрайонних і районних проводів.

Важливу роль, на думку дослідника, відіграло облаштування правильного, а головне конспіративного місця постою і будівництва криївки. Проблеми зі звичайними побутовими умовами та продовольчими запасами часто ставали причиною непорозумінь. Не всі підпільники однаково витримували сувору конспірацію та внутрішній розпорядок, тому часто виникали конфлікти. Важкі умови боротьби серйозно підривали фізичне й психологічне здоров'я повстанців. Напружена нервово-фізична робота, а також нерегулярне харчування призводили до того, що майже кожний член ОУН, УПА мав серцеві та інші захворювання, які нерідко давали серйозні ускладнення. Репресивно-каральна система масовим терором створювала складний морально-психологічний клімат у всьому західноукраїнському суспільстві. Тому керівники підпілля намагалися приділяти серйозну увагу піднесенню морально-психологічного духу кадрів. У середовищі підпільників виникали конфліктні ситуації, спричинені як міжособистісними стосунками, так і компрометуючою діяльністю радянських спецслужб. Надзвичайно важливою для членів ОУН і вояків УПА була духовна та матеріальна опіка греко-католицького духовенства.

Автор переконаний, що саме віра у жорстоких умовах боротьби допомагала долати усі труднощі та продовжувати опір радянському режиму (с. 596–597).

У шостому розділі – “Репресивна політика компартійної влади” – виокремлено вісім підрозділів: 1) організація та структура репресивно-каральних органів; 2) винищувальні батальйони; 3) чекістсько-військові операції; 4) агентурна праця; 5) легендовані агентурно-бойові групи; 6) спецзасоби та компрометація; 7) інформаційно-ідеологічні засоби боротьби; публічні форми покарання; 8) репресивно-депортаційні заходи.

Вже сама структура останнього розділу монографії засвідчує, що В. Ільницький ґрунтовно дослідив питання про форми і методи боротьби комуністичного режиму проти українського підпілля. Для досягнення своїх цілей силові структури застосовували будь-які засоби, а визначальним аргументом стала репресивна політика.

Проти повстанців окупаційна влада застосувала різні засоби: 1) чекістсько-військові операції (оперативно-військові операції); 2) авіація (щоправда, переважно для розвідки, лише на початкових етапах – для ведення активних бойових дій); 3) створення розгалуженої агентурної мережі: резидент, агент (агент-бойовик, агент-внутрішник, агент-зовнішник, агент-двійник, агент-зв'язківець, агент-маршрутник, агент-пропагандист, агент-рейдовик), інформатор, “довірена особа”; 4) засідки, блокади; 5) спецзасоби; 6) компрометації; 7) діяльність агентурно-бойових груп; 8) перепис і паспортизація населення; 9) виселення сімей учасників та осіб, які підтримували визвольний рух (депортації); 10) застосування сімейної та майнової відповідальності; 11) публічні показові страти і судові процеси; 12) колективізація; 13) ідейно-пропагандивна війна. З метою знищення українського визвольного руху в західноукраїнських областях мешканцям забороняли вільно переходити без письмового дозволу начальника гарнізону з села до села в межах району, будь-яке пересування вночі. Одним із засобів у боротьбі з визвольним рухом дослідник слушно вважає паспортизацію та реєстрацію населення. Для виявлення лояльно налаштованих до українських націоналістів використовували пункти контролю кореспонденції. Репресивно-каральні органи застосовували різноманітні витончені форми боротьби: радіосигналізаційні пристрої, снодійні та отруйні препарати, службово-розшукових собак, “приманки”, компрометаційні прийоми. Окремо відзначено роботу спецгруп, яка полягала у тому, щоб не тільки боротися з підпіллям, але й дискредитувати визвольний рух шляхом злочинів проти мирного населення, проводити комбінації із захопленими учасниками підпілля, які на слідстві відмовлялися називати свої прізвища, свідчити про діяльність, організаційні зв'язки і конспіративні квартири, мертві пункти, склади зброї, друкарську техніку. Однак, незважаючи на використання брутальних методів боротьби репресивно-каральних органів проти визвольного руху, на думку В. Ільницького підпілля у Карпатському краї ОУН користувалося широкою підтримкою населення, що забезпечувало йому успіх у протистоянні з радянським тоталітаризмом (с. 597).

Вартий уваги й висновок автора: “Визвольна боротьба українського народу в 1940–1950-х рр. мала чіткий оборонно-визвольний характер. Водночас вона сповільнила радянізацію західноукраїнського регіону, внаслідок чого компартійна адміністрація змогла завершити суцільну колективізацію на початку 1950-х рр. Безкомпромісна боротьба українських націоналістів проти окупантів на теренах Карпатського краю стала продовженням визвольних змагань 1917–1920 рр., а відтак і підґрунтям дисидентського руху – продовжувача державницьких змагань українців” (с. 598).

Дослідження В. Ільницького має важливе пізнавальне і практичне значення. На наш погляд, найвагомішими є такі результати наукового пошуку: 1) введено до наукового обігу та оприлюднено величезний пласт архівних матеріалів (автор опрацював понад 700 справ, із них близько 80% – колекції документів ГДА СБУ); 2) розкрито організаційну структуру Карпатського краю ОУН та ВО УПА “Говерля”, її зміни; 3) майже повністю “розконспіровано” український визвольний рух у регіоні; 4) з'ясовано чисельність керівного складу Карпатського краю ОУН, кількість повстанців ВО УПА “Говерля”, а також людські втрати; 5) висвітлено функціонування структурних ланок ОУН, штабів і бойових відділів УПА та різні аспекти діяльності підпілля в Карпатському краї ОУН; 6) охарактеризовано морально-психологічний

клімат та матеріально-побутові умови у середовищі повстанців; 7) висвітлено особливості протистояння підпільників і радянського режиму.

Відзначаючи високий рівень наукової праці, варто висловити деякі зауваження. Автор мав би приділити більше уваги ролі Греко-католицької церкви у військово-політичній, виховній і пропагандистській діяльності ОУН та УПА, взаєминам українських повстанців із єврейським населенням регіону. У монографії доцільно було б використати мемуари, інтерв'ю й опитування безпосередніх учасників боротьби та історико-красознавчу літературу.

Дослідження В. Ільницького є вагомим внеском у сучасну українську історичну науку і, безумовно, сприятиме збагаченню знань про український національно-визвольний рух у 30–50-х рр. XX ст., буде корисним для ґрунтовного вивчення новітньої історії України.

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

**[Рец.]: ПРО ВЕЛИКЕ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛОКАЛЬНОГО
[на]: Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-
визвольному русі (1937–1953): монографія / Михайло Романюк;
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України;
Центр незалежних історичних студій. – Львів, 2016. – 608 с.**

З огляду на сучасні масштаби викликів і загроз національній безпеці наукове дослідження М. Романюка доцільно розглядати у двох аспектах – загальноісторичному (як один із опозиційних пунктів тоталітарній радянській системі) і вузькопроблематичному (як складова українського національно-визвольного руху).

Російсько-українська війна, яка сьогодні знекровлює нашу державу, є одним із етапів тривалої боротьби українського народу за незалежність. Репресивна політика радянського режиму 1920–1950-х років досі є ключовою проблемою наукової і суспільної дискусії.

Аналіз визначених автором монографії часових рамок (1937–1953) радянської імперії уможливує виділення кількох спільних граней матриць сталінської і путінської Росії, які мали й мають безпосередній вплив на процес українського націо- і державотворення. Сучасна “гібридна війна” передбачає не тільки фізичне, збройне насилля, а насамперед морально-психологічне застосування політичних, інформаційних, псевдо-гуманітарних заходів. Схожу тактику використовував сталінський режим з метою знищення українського самостійницького руху на західно-українських землях у 1940-х – 1950-х роках.

Такі “точки дотику”, насамперед у політико-ідеологічній матриці обох імперій, потребують системного дослідження їх минулого через призму локального. Історичну значимість подій українського національного Руху опору середини ХХ століття неможливо осмислити поза контекстом сталінської епохи.

Актуальність теми рецензованої монографії зумовлена також потребою виявити особливості та відмінності протікання процесу національно-визвольної боротьби у регіональному розрізі. Не менш важливим є й інший аспект: це власне іманентні потреби сучасної історичної науки висвітлювати пласти історії, продукувати нові знання та переосмислювати їх.

Новаційні риси цієї наукової розвідки пов’язані передусім з локалізацією об’єкта дослідження. Золочівська округа була однією з кількох складових структури збройного підпілля ОУН та УПА і, без сумніву, мала свої особливості. Використовуючи різноманітні джерела, дослідник висвітлює адміністративно-територіальну та організаційну структуру округи, її динаміку впродовж означеного періоду.

Важливим внеском Михайла Романюка в дослідження історії українського національно-визвольного руху є розшифрування сотень псевдонімів учасників повстанської боротьби та з'ясування керівного складу окружного та підлеглих йому проводів ОУН.

Автор демонструє глибоку обізнаність з історіографією проблеми, цілком слушно виділяючи три типи видань: діаспорні, радянські та сучасні (українські й зарубіжні).

Дослідник ретельно опрацював чимало документів із центральних та обласних відомчих архівосховищ (Архів Головного управління МНС України у Львівській області, Архів СБУ у Львівській області, Галузевий державний архів СБУ України), державного архіву Львівської області, ЦДАВОВ України, а також матеріали приватних архівів.

Джерельна база монографії різнопланова та інформативна, що дає змогу всебічно вивчити проблему. Окрім документів офіційного характеру (звіти, довідки, інформаційні повідомлення, оперативні зведення МВС і МДБ тощо), у дослідженні проаналізовано також понад 600 архівно-кримінальних справ на нереабілітованих і реабілітованих учасників українського визвольного руху Золочівщини, спогади учасників та очевидців тогочасних подій.

Критичний аналіз зафіксованих у радянських документах даних (зокрема статистичних) допоміг автору дослідження відокремити вірогідні матеріали від сфальсифікованих.

Відрядно, що автор не уникає гострих і дискусійних проблем, висловлюючи своє ставлення до них. Йдеться, зокрема, про термінологічний аспект досліджуваного періоду – “український визвольний рух”, “національно-визвольна боротьба”, “оунівське підпілля”, “збройне підпілля ОУН”, “Рух опору”. М. Романюк пропонує також визначення окремих термінів, які часто використовує у дослідженні, зокрема: “адміністративні сотні”, “самооборонні кушові відділи”, “кушові боївки”. Зважаючи на локалізацію предмета дослідження, доречним видається з'ясування відмінностей між поняттями “повстанська” та “партизанська”.

Досліджуючи структуру Золочівської округи ОУН, автор акцентує увагу на її генезі, що дало йому змогу з'ясувати складність і суперечливість цього процесу. Михайло Романюк реконструює територіальні межі округи, структуру та персональний склад її організаційної мережі, описує форми і способи протидії в рамках Золочівської округи ОУН процесу радянізації, розгорнутого більшовицькою владою від вересня 1939 року в західноукраїнському регіоні. Автор вважає, що військово-політична ситуація в Європі та світі зумовила “мілітаризацію організації” (ст. 79), що виявлялося в посиленні організаційної, вишкільної та бойової роботи. Дослідник детально аналізує структурну реорганізацію Золочівської округи на зламі 1940–1941 року, акцентуючи увагу головню на зовнішніх викликах – початок Другої світової війни, зміщення державного кордону тощо (ст. 77–79). Однак поза увагою автора залишилися внутрішні конфлікти в ОУН (зокрема, розкол на два крила – мельниківське і бандерівське), які вплинули і на позиції членів організації Золочівської округи. У контексті сказаного було б доречно хоча б побіжно розкрити суть взаємостосунків оунівців як усередині Організації, так і місцевого населення до них та їхніх державотворчих ініціатив, зокрема, в період липня–серпня 1941 року.

Дослідник висвітлює розбудову оунівського підпілля в період німецької окупації.

Дотримуючись усталеної у вітчизняній історіографії схеми періодизації українського національно-визвольного руху, науковець робить висновок про завершення оформлення організаційної структури бандерівської ОУН у середині 1942 року, що дає змогу максимально точно визначити адміністративні межі Золочівської округи ОУН та ідентифікувати переважну більшість її очільників (ст. 106–108).

Автор монографії стверджує, що “в часи німецької окупації Золочівська округа продовжувала виконувати роль об’єднуючої ланки між оунівським підпіллям Галичини, Волині та Наддніпрянщини” (ст. 109), через терени округи проходила лінія зв’язку “Галичина-Волинь”; саме ця округа була місцем проведення численних військових, санітарних, господарських вишколів тощо.

У дослідженні висвітлено зародження народної самооборони та формування відділів УПА в Золочівській окрузі. Висновок про те, що “процес та шляхи формування відділів УПА на теренах Золочівської округи значно відрізнявся від такого ж явища в інших округах Львівської області ОУН, оскільки тут місцевий провід був змушений розраховувати передусім на власні кадри” (ст. 119), є елементом новизни у вивченні цієї теми.

М. Романюк яскраво висвітлює особливості діяльності збройних відділів Золочівщини періоду німецької окупації. Автор цілком слушно виокремлює у ній три вектори – протинімецький, протирадянський та протипольський, підсилюючи твердження низкою фактів, почерпнутих із різних історичних джерел.

Збройну боротьбу УПА та формувань ОУН зі сталінським режимом у період від середини 1944 до початку 1946 років аналізує М. Романюк у наступному розділі дослідження. Дослідник акцентує увагу на генезі адміністративно-територіальної та організаційної структури Золочівської округи ОУН. На думку автора, структура провідів ОУН усіх рівнів “не була сталою і змінювалася залежно від військової та оперативної ситуації, завдань конкретних територіальних ланок ОУН, наявності кадрів тощо” (ст. 141).

Важливим, на нашу думку, є аналіз військово-пропагандивної та організаційної діяльності мережі ОУН та УПА. Михайло Романюк виокремлює низку форм боротьби українських підпільників: протидія мобілізації місцевого населення до лав Червоної армії та проведення власної мобілізації до бойових підрозділів УПА і самооборонних відділів; організація військових вишколів; здійснення наступальних та оборонних операцій; підготовка та проведення рейдів; атакатні (терористичні) акції.

Дослідник зосередив увагу на формах і способах боротьби сталінського режиму з повстанським рухом. Використовуючи різноманітні джерела, Михайло Романюк детально висвітлює способи антиповстанської боротьби у конкретному регіоні.

У четвертому розділі монографії автор досліджує організаційну та структурну перебудову Золочівської округи ОУН. Чи не найважливіша проблема оунівського підпілля після “великої блокади” – “постійний брак кадрів, зокрема серед керівного складу”. Посилення тиску на місцеве населення з боку радянської репресивної системи спонукало керівництво Організації до ліквідації двох референтур провідів підпілля – господарчої та зв’язку; запровадження в 1947–1952 роках практики

суміщення кількох посад у підпіллі; посилення належно організованого та оперативного діючого зв'язку між структурними клітинами підпілля.

Періодом організаційного згортання націоналістичного підпілля на Золочівщині автор вважає 1953 рік, коли “після загибелі І. Червака (“Олеся”) окружний провід, як керівний центр збройного підпілля в регіоні, припинив існування” (ст. 299). Основними детермінантами цього процесу була зміна тактики націоналістичного підпілля, а також наростаючий тиск окупаційної влади на населення регіону із застосуванням терору, залякування, депортацій і економічного визиску та комплекс агентурно-бойових заходів репресивно-каральної системи.

Введення Михайлом Романюком до наукового обігу значної кількості архівних матеріалів (переважна більшість досі не була опублікована) значно розширює межі наукового вивчення проблеми. Надзвичайно важливим досягненням є розшифрування великої кількості псевдонімів учасників національно-визвольної боротьби та криптонімів організаційних одиниць підпілля, ідентифікація персонального складу керівників окружного та підлеглих йому проводів ОУН. У “Додатках” автор висвітлює події 1944–1954 років у Золочівській окрузі ОУН, використовуючи витяги з важливих, досі неопублікованих документів у хронологічному порядку.

Біографічні довідки 278 активних учасників національно-визвольного руху Золочівщини вміщено в окремому тематичному блоці монографії. Завдяки скрупульозній пошуковій роботі Михайла Романюка стали відомими імена багатьох активістів низової та середньої ланок повстанського підпілля – станичних, зв'язкових, господарчих, військових референтів та керівників районних проводів Організації; комендантів та бійців окремих боївків, діячів інших підрозділів УПА та ОУН(б). У виданні опубліковано чимало фотографій, які зацікавлять не тільки фахівців, а й пересічного читача.

Зважаючи на дуже гостру потребу українського суспільства у маркерах національно-державної ідентифікації, вважаємо, що монографія є дуже актуальною. Орієнтована на широке коло читачів, вона дає змогу нашому сучасникові заглибитися в події, які окреслюють поняттям український національно-визвольний рух, а також за популяризованими схемами побачити конкретну людину, подивитися на події її очима, відчути й пережити її злети і трагедії.

Микола ЛИТВИН, Ігор ПІДКОВА (Львів)

V МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ “ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920–1950-х РОКІВ (ДО 75-РІЧЧЯ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ)” (ЛЬВІВ, 5–6 ЖОВТНЯ 2017 р.)

5–6 жовтня 2017 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка відбулася V Міжнародна наукова конференція “Проблеми дослідження Українського визвольного руху 1920–1950-х років (до 75-річчя створення Української повстанської армії)”, співorganizаторами якої були Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Український інститут національної пам’яті, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Львівська обласна державна адміністрація, Львівська обласна рада, Центр незалежних історичних студій, Центр досліджень визвольного руху.

Учасників конференції привітали ректор Львівського національного університету імені Івана Франка *Володимир Мельник*, голова Івано-Франківської обласної ради *Олександр Сич*, заступник голови Львівської обласної державної адміністрації *Маріанна Вільшинська*, заступник міського голови Львова *Олександр Москаленко*.

На пленарному засіданні, яке модерував *Олексій Сухий*, виступили провідні науковці, що досліджують передумови, події та наслідки Другої світової війни. Зокрема виголосили доповіді: *Олександр Лисенко* (Київ) “Людські втрати українського національно-визвольного руху в 1940-і роки”; *Володимир В’ятрович* (Київ) “УПА проти АК: Українсько-польська війна в Галичині у 1943–1944 рр.”; *Леонід Зашкільняк* (Львів) “Польський вектор у політиці українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни”; *Іван Патриляк* (Київ) “Роль агентури у знищенні керівників визвольного руху (на прикладі агентурної справи Дмитра Клячківського)”; *Станіслав Кульчицький* (Київ) “Аналіз досліджень робочої групи істориків при Урядовій комісії з проблеми ОУН-УПА (1997–2005 рр.)”; Митрополит *Димитрій (Рудюк)* (Львів) “Окремі аспекти національно-визвольного руху у північно-східних районах Волині під час Другої світової війни (на матеріалах “справи чотирьох” Галузевого архіву Служби безпеки України)”; *Міхал Шмітель* (Банська-Бистриця, Словаччина) “Великий рейд УПА на Захід у 1947 р.: чехословацький шлях (джерелознавчі аспекти дослідження)”; *Darius Juodis* (Kaunas, Lithuania) “Partisans movement in Lithuania (1944–1953)”; *Larysa Zaricznik* (Nottingham, U.K.) “Kinship Ties as Motivations for Joining the Ukrainian Insurgent Army”.

Науковці працювали у шести секціях. Роботою секції “Сучасні дослідження українського визвольного руху” керували *Василь Футала* і *Володимир Качмар*. Зокрема *Яна Примаченко* (Київ) проаналізувала праці американського історика і політолога Джона Армстронга, які стосувалися досліджень українського визвольного руху. *Сергій Губський* (Київ) окреслив історіографію діяльності ОУН-УПА на Київщині у 1941–1952 рр. *Василь Футала* (Дрогобич) представив сучасні історико-біографічні дослідження про український визвольний рух 1920–1950-х років. *Тарас Пишеничний* (Київ) розкрив ставлення Греко-католицької церкви до ОУН у період Другої світової війни. *Олексій Сухий* (Львів) підсумував рецепції та виклики сучасної української історіографії національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. *Володимир Качмар* (Львів) узагальнив науковий доробок львівського історика Юрія Киричука про український національно-визвольний рух у 1940–1950-х роках. Із сучасними інтерпретаціями вітчизняних істориків щодо антинімецької боротьби бандерівської ОУН у воєнні роки познайомив аудиторію *Василь Ухач* (Тернопіль). *Тарас Марискевич* (Львів) підсумував наукові пошуки Зиновія Книша, які стосувалися історії Української військової організації. *Олександр Марущенко* (Івано-Франківськ) зосередив увагу учасників конференції на основних тенденціях сучасної вітчизняної історіографії Української повстанської армії. *Ореста Коцюмбас* (Львів) розповіла про випускників Львівської академічної гімназії, які в 1940-х роках брали активну участь у національно-визвольному русі. Про висвітлення національно-визвольних змагань в Україні та Польщі, їх інтерпретацію та оцінки у шкільних підручниках розповів *Ігор Підкова* (Львів).

У секції “Джерела до історії українського національно-визвольного руху 1920–1950-х років” модерували *Петро Шкраб’юк* і *Василь Ільницький*. Дослідник *Василь Деревінський* (Київ) проаналізував відкритий лист В’ячеслава Чорновола до Генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова щодо характеру боротьби ОУН і УПА. На підставі нещодавно виявлених документів польських спецслужб *Наталія Романишин* (Київ) охарактеризувала діяльність ОУН у період Карпатської України. *Василь Ільницький* (Дрогобич) запропонував нові методологічні підходи для цифрових підрахунків даних, які стосуються кількості учасників українського визвольного руху в Карпатському краї ОУН у період з 1945 до 1954 рр. Особливості тайнопису й “езопової мови” в документах післявоєнної ОУН(б) представив на секційному засіданні *Володимир Ковальчук* (Київ). *Петро Шкраб’юк* (Львів) приділив увагу соборницьким мотивам у творчості воїнів-поетів УПА. *Віталій Манзуренко* (Львів) проаналізував нагородну систему УПА і розповів про особливості реконструкції статуту Хреста Заслуги та Хреста Бойової Заслуги УПА. *Олександр Кучерук* (Київ) на підставі документів радянських спецслужб розкрив життя і діяльність члена ОУН Ярослава Горбового. *Анна Чорній* (Івано-Франківськ) ознайомила присутніх із архівними матеріалами, що висвітлюють військово-політичну діяльність Миколи Твердохліба (1911–1954 рр.). Аналіз особових справ працівників НКГБ-МГБ як джерела для дослідження українського визвольного руху 1940–1950-х років запропонував *Андрій Жив’юк* (Рівне).

Ще одне джерелознавче дослідження представив *Олександр Іщук* (Київ), який проаналізував документи ГДА СБУ, в яких йшлося про діяльність агентурно-бойових груп НКВД-КГБ у 1944–1960 рр. *Мар’яна Ємельянова* (Умань) обґрунтувала

лексичні особливості художнього зображення визвольного руху 1920-х років у творах Григорія Косинки. *Степан Білостоцький* (Львів) розглянув перебіг і з’ясував наслідки судових процесів над учасниками українських визвольних змагань у Другій Речі Посполитій (за матеріалами газети “Діло”).

Модератором секції “Український національно-визвольний рух між двома світовими війнами” був *Степан Качараба*. Про невідомі сторінки українського повстанського руху на Кубані у 1918–1924 рр. розповів *Дмитро Білий* (Львів). *Георг Соляр* (Львів) проаналізував взаємини національно-демократичних (УНТП-УНДО) і націоналістичних (УВО-ОУН) політичних сил на Західній Україні у міжвоєнний період. Володимир Комар (Івано-Франківськ) з’ясував роль і місце еміграції УНР у визвольному русі 1930-х років. *Іван Хома* (Львів) окреслив освітній портрет організаторів українського національного руху (на прикладі Євгена Коновальця). Про маловідомі сторінки життя і боротьби діяча ОУН(м) Василя Штуля (1921–бл. 1943 рр.) розповів *Богдан Зек* (Луцьк). *Степан Качараба* (Львів) розглянув недосліджену сторінку діяльності американської діаспори: допомогу національно-визвольному рухові в Україні у 1921–1939 рр. *Василь Стрільчук* (Броди) висвітлив життєвий шлях Олександра Вислоцького, сотника корпусу Січових стрільців та діяча національно-визвольного руху 1920–1930-х років. Про Віденський етап діяльності Всеукраїнської національної ради, яка намагалася консолідувати національні сили в еміграції, доповідав *Олег Павлишин* (Львів). *Андрій Сова* (Львів) розглянув участь Івана Боберського в українському визвольному русі 1920-х років. *Богдан Галайко* (Київ) розкрив взаємовідносини Дмитра Донцова і Української військової організації у 1920-х роках. Політичне протистояння двох найвпливовіших націоналістичних організацій Галичини у 1930-х роках – Фронту національної єдності та Організації українських націоналістів простежив у своєму виступі *Сергій Козленко* (Львів). *Андрій Яворський* (Івано-Франківськ) проаналізував діяльність ОУН на Наддністрянщині (на прикладі села Ісаків Тлумацького р-ну). Реакція ОУН на геноцид українців під час Голодомору 1932–1933 рр. на Наддністрянщині стала темою повідомлення *Лесі Онишко* (Київ). На підставі вивчення документів ОУН *Олександра Стасюк* (Львів) представила погляд організації на радянську виборчу систему. *Зоя Баран* (Львів) розповіла про участь родини визначного галицького громадсько-політичного діяча Степана Федака в українському національно-визвольному русі міжвоєнної доби. *Віталій Лисенко* (Кривий Ріг) з’ясував роль і місце Галичини в месіанській візії Дмитра Донцова.

“Збройну боротьбу ОУН і УПА проти тоталітарних режимів у роки Другої світової війни” розглядали на секційному засіданні, де модерували *Віктор Голубко* і *Володимир Трофимович*. Про життя окупованого Кременчука у роки війни та погляди співробітників редакції газети “Дніпрова хвиля” розповіла *Ганна Капустян* (Кременчук). *Володимир Трофимович* (Острог) узагальнив державотворчі проекти ОУН(б) в Україні у воєнний та післявоєнний періоди. Про Головнокомандувача УПА Романа Шухевича (“Тараса Чупринку”) як стратега і тактика повстанської війни розповів у виступі *Богдан Якимович* (Львів). Військово-політичну діяльність Романа Шухевича у 1943–1944 роках проаналізував *Микола Посівнич* (Львів). У спільній доповіді *Віктор Голубко* і *Алла Середяк* (Львів) розглянули “Великий опір” у західному регіоні України, зокрема, на прикладі антибільшовицької боротьби Янівського куша

ОУН у 1939–1941 рр. Діяльність Кам'янець-Подільського вчительського інституту у 1941–1942 рр. – тема виступу *Вадима Стецюка* (Кам'янець-Подільський). Роман Шляхтич (Кривий Ріг) подав оригінальну інтерпретацію легального етапу діяльності ОУН(б) на Криворіжжі восени 1941– зимою 1942 рр. *Лідія Нестеренко* (Чернігів) реконструювала каральні операції нацистів на Чернігівщині в період окупації (вересень 1941–вересень 1943 рр.). *Ігор Марчук* (Рівне) запропонував власну методику підрахунку чисельності військових формувань отамана Тараса Бульби-Боровця на волинському Поліссі (1941–1943 рр.). У доповіді *Віктора Павлюка* (Острог) простежено заходи Тараса Бульби-Боровця щодо формування єдиного українського антинацистського спротиву. *Наталія Іванова* (Вінниця) узагальнила діяльність ОУН та тлі культурно-освітнього життя Поділля в період окупації (1941–1944 рр.). *Ігор Бігун* (Київ) розповів про переговори командування загону ім. І. Богуна з німецькою окупаційною адміністрацією Володимир-Волинського гетіу у грудні 1943 р. Історію формування і діяльність тактичного відтинку 23 “Магура” ВО 4 “Говерля” УПА-Захід проаналізовано в доповіді *Петра Ганцюка* (Івано-Франківськ). *Олександр Поніпалєк* (Київ) висвітлив діяльність старшинських та підстаршинських шкіл Української повстанської армії у 1943–1946 рр. Військову та політичну діяльність Головного командира УПА (1950–1954 рр.) проаналізувала *Аліна Поніпалєк* (Київ).

На секційному засіданні “Національний спротив тоталітарному радянському режиму у післявоєнний час” головував *Павло Гай-Нижник*. *Анатолій Русначенко* (Київ) розповів про боротьбу і трагічну загибель крайового провідника ОУН на західноукраїнських землях на початку 1950-х років Василя Охримовича. *Михайло Романюк* (Львів) реконструював структуру і керівний склад збройного підпілля ОУН і УПА Львівщини (1940–1955 рр.). *Лариса Бондарук* (Луцьк) розкрила особливості побуту і боротьби членів ОУН і вояків УПА в концтаборах ГУЛАГу. Діяльність підпілля УНР на теренах України у післявоєнний період висвітлена у повідомленні *Ярослава Антонюка* (Київ). Репресивні акції радянського тоталітарного режиму проти населення західних областей України у 1944–1952 рр. стали об'єктом наукового дослідження *Костянтина Кондратюка* (Львів). Невідому сторінку українсько-японської співпраці у рамках національно-визвольної діяльності ОУН і Антибільшовицького блоку народів висвітлив *Олександр Сич* (Івано-Франківськ). Боротьбу з комуністичним режимом Кам'янець-Подільського надрайонного проводу ОУН у 1948–1951 рр. розглянув *Віталій Соловей* (Львів). Критично проаналізував соціально-економічну модель майбутньої Української держави в теоретичній концепції ОУН(б) другої половини 1940-х–1950-х роках *Павло Гай-Нижник* (Київ). Про останній бій боївки Володимира Табаки (“Багряного”) на Заставському передмісті Городка (Львівська обл.) у лютому 1949 р. розповів *Руслан Сіромський* (Львів). Про внутрішній конфлікт в ОУН на еміграції та ставлення до нього Осипа Дяківа (“Горнового”) йшлося у виступі *Лілії Трофимович* (Львів). Останні збройні сутички підпілля ОУН у 1960–1967 рр. і особливості нелегального життя підпільників до початку 1990-х років – тема доповіді *Володимира Бірчака* (Київ). *Павло Юрейко* (Львів) висвітлив процес підготовки медичного персоналу Українського червоного хреста для УПА у 1943–1945 рр. *Володимир Старка* (Тернопіль) простежив соціально-економічне життя західноукраїнського селянства у візіях українського національного руху.

На секції “Визвольні рухи народів Центральної та Східної Європи: між нацистським і комуністичним режимами” головували *Оксана Калищук* і *Галина Стародубець*. У виступі *Леонід Чупрій* (Київ) зосередив увагу на геополітичних стратегіях діячів українського визвольного руху початку – середини ХХ ст. *Андрій Боляновський* (Львів) проаналізував різні версії та інтерпретації “Антипольської акції” ОУН(б) і УПА на Волині у 1943 р., а також акцентував на проблемі її верифікації. Про військово-політичну місію “Карпатської Січі” в обороні української державності йшлося у доповіді *Ірини Краснодемської* (Київ). *Ігор Гаврилів* (Львів) підготував доповідь на тему “Український націоналізм vs російський шовінізм: причини і наслідки протиборства”. *Василь Стефанів* (Львів) окреслив спільні та відмінні риси формування ідеологій національних рухів у Центрально-Східній Європі в міжвоєнний період. *Тетяна Швидченко* (Київ) запропонувала порівняльний аналіз національно-визвольної боротьби ОУН та УПА і руху Опору Литви та Латвії. *Галина Стародубець* (Житомир) розкрила міжнародну стратегію українського повстанського руху в умовах завершення Другої світової війни. *Юріс Цігановс* (Рига, Латвія) виголосив повідомлення “The Latvian Central Committee – the Organization of the National Resistance against the Two Occupation Regimes (1943–1945)”. *Оксана Калищук* (Луцьк) порівняла українсько-польський та литовсько-польський конфлікти у роки Другої світової війни. Власну інтерпретацію Волинської трагедії 1943 р. і її відображення в історичній пам’яті українців і поляків представив *Олег Муравський* (Львів). *Петро Кралюк* (Острог) порушив проблему передумов і перебігу українського національного повстання на Волині у 1943 р. *Євген Луньо* (Львів) ознайомив присутніх із оповідною традицією Яворівщини щодо польсько-українського збройного протистояння у 1940-х роках. *Роман Тарнавський* (Львів) проаналізував діяльність українських і польських народознавців Львівського університету в 1939–1947 рр.

У роботі круглого столу “Академічний історичний наратив українського визвольного руху та проблема його інтерпретації”, на якому модерував *Богдан Гудь*, взяли участь не лише науковці, а й представники органів влади, викладачі вищих навчальних закладів, магістранти та аспіранти, педагоги шкіл і краєзнавці, громадсько-політичні діячі. *Володимир В’ятрович* (Київ) розповів зокрема про діяльність Українського інституту національної пам’яті щодо проведення декомунізації, окреслив проблеми, які виникають; означив комплекс питань, пов’язаних із ускладненням відносин із західним сусідом України – Польщею і “політизацією” історії партнерами у Варшаві. *Іван Патрляк* (Київ) і *Роман Шуст* (Львів) підкреслили необхідність вдосконалення чинних шкільних програм із новітньої історії, університетських спецкурсів; актуалізували необхідність освітніх програм для дорослих, зокрема управлінців. *Станіслав Кульчицький* (Київ) зауважив, що у комуністичні часи проводилася політика, спрямована на знищення національної пам’яті. *Леонід Зашкільняк* (Львів) акцентував: для того, щоб відновити національну пам’ять, потрібні не лише новаторські наукові праці, але й державні зусилля. *Олексій Сухий* (Львів) зауважив, що лише національна пам’ять як сукупність спільних уявлень про минуле може перетворити спільноту в націю, надзвичайно важливо поєднати зусилля влади, науки і освіти, громадськості. *Микола Литвин* (Львів) відзначив необхідність актуалізації пам’яткоохоронної діяльності з метою вшанування учасників Українських визвольних змагань першої половини ХХ ст.,

жертв депортацій українського населення з Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя 1944–1951 рр., популяризації наукового доробку українських істориків англійською, російською, польською, німецькою та іншими мовами; наголосив на необхідності відновлення українсько-польського наукового діалогу, зокрема за участю Українсько-польської історичної комісії НАН України. Народний депутат України *Юрій Шухевич* (син Головного командира УПА Романа Шухевича) подякував організаторам конференції за конструктивну роботу секцій та круглого стола, ще раз наголосивши на відповідальності істориків у розкритті складного літопису Другої світової війни, об'єктивному висвітленні трагедій, звитяг і жертвності українців в антигітлерівській та антисталінській боротьбі.

Учасники конференції прийняли ухвалу, в якій акцентували на важливості досліджень суспільно-політичних передумов, перебігу та етнополітичних наслідків українського визвольного руху 1920–1950-х років.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Антонюк Ярослав Миколайович – кандидат історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Бежук Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та економічної теорії Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького.

Гаврилів Ігор Омелянович – доктор історичних наук, дослідник українського визвольного руху 1920–1950 рр.

Дрогомирецька Людмила Романівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Зайцев Юрій Дмитрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Гльницький Василь Іванович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Королько Андрій Зіновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Крупник Любов Орестівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарної підготовки Інституту кримінально-виконавчої служби Національної академії внутрішніх справ.

Литвин Микола Романович – доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Луцько Євген Андрійович – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу фольклористики Інституту народознавства НАН України.

Луцький Олександр Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Марчук Ігор Володимирович – завідувач відділу “Інститут дослідів Волині” Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Муравський Олег Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Онишко Леся Володимирівна – кандидат історичних наук, вчений секретар Національного музею історії України.

Пагіря Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, дослідник історії українського визвольного руху середини ХХ ст.

Підкова Ігор Зеновійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

Попович Олексій Анатолійович – молодший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Посівнич Микола Романович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Романюк Михайло Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, директор Центру незалежних історичних студій.

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор Інституту екології, економіки і права.

Сич Олександр Максимович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Сова Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури, заступник директора Центру незалежних історичних студій.

Соловей Віталій Олександрович – магістр історії, аспірант Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Стародубець Галина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені І. Франка.

Стасюк Олександра Йосипівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Стрільчук Василь Михайлович – директор Бродівського історико-краєзнавчого музею, стипендіат Фонду імені Юрія Кузіва Наукового Товариства імені Шевченка в Америці.

Тютенко Роман Володимирович – аспірант кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Футала Василь Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Харук Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Хома Іван Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету “Львівська політехніка”.

ЗМІСТ

НАУКОВІ СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Сова Андрій. Іван Боберський – провідний діяч українського Сокільського руху	3
Korol’ko Andrii. Activity of the ukrainian fire-fighting and gymnastic society “Sokil” in Pokuttia (1902–1914)	23
Хома Іван. Освітній портрет лідера українського націоналізму Євгена Коновальця	34
Бежук Ольга. Виклики Великої війни в епістолярії хорунжої Софії Галечко	44
Харук Андрій. З історії авіації Галицької армії	53
Тютенко Роман. Поняття “війни за Україну” у свідомості офіцерів дієвої армії УНР та УГА (1918–1921)	60
Крупник Любо. Роль адвокатів на судовому процесі “Спілки визволення України”	69
Стрільчук Василь. Громадсько-політична діяльність Олександра Вислоцького у 1920–1930-х роках	82
Дрогомирецька Людмила. Кооперація в програмних документах і діяльності Організації Українських Націоналістів (1929–1939)	97
Футала Василь. Історіографічний образ Євгена Коновальця	104
Пагіря Олександр. “Український П’ємонт у Карпатах”: українське питання в західному публічному дискурсі під час чехословацької кризи 1938–1939 рр.	113
Стасюк Олександра. Вибори до т. зв. Народних зборів Західної України у світлі електорального досвіду населення регіону	136
Онишко Леся. Особливості формування особистості Галини Дидик – учасниці українського національно-визвольного руху	145
Марчук Ігор. Чисельність військових формувань отамана Тараса Бульби-Боровця на Волинському Поліссі у 1941–1943 роках	161
Гаврилів Ігор. Українсько-польський конфлікт напередодні та в роки Другої світової війни: спроба аналізу сучасних досліджень	172
Соловей Віталій. Рейди УПА на Поділлі в 1943 році	192
Антонюк Ярослав. Діяльність підпілля УНРА на теренах України у післявоєнний період	201
Ільницький Василь. Використання агентурно-бойових груп у карпатському краї ОУН (1945–1954)	209
Луньо Євген. Народний переказ “Роман Шухевич і Осип Дяків квартирують у селянській хаті”: ідейно-смісловий аспект	229

Посівнич Микола. Приватне життя Степана Бандери у 1940–1950 роках.	236
Романюк Михайло. Заходи органів радянської влади щодо ліквідації збройного підпілля ОУН та УПА Золочівської округи ОУН у 1946–1953 роках.	244
Русначенко Анатолій. Український національно-визвольний рух середини ХХ століття в суспільно-політичних і наукових дискусіях останніх років.	257
Сич Олександр. Організаційна структура закордонних частин ОУН на початку її становлення у 1946 році	266
Луцький Олександр. Національно-культурні процеси в західних областях України (кінець 60-х – середина 70-х років ХХ ст.): загальні тенденції і особливості	280
Зайцев Юрій. Каральна психіатрія – брутальний інструмент розправи з опонентами комуністичного режиму (1970–1980): На прикладі Ганни Михайленко	316
Муравський Олег. “Бог! Україна! Свобода!”. Особливості ідеології ОУН(б) (кінець 1980-х – перша половина 1990-х років)	335
Попович Олексій. Український визвольний рух середини ХХ століття: державна комемораційна політика (2005–2014)	344

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Футала Василь. [Рец. на]: Ільницький В. І. Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954): монографія / В. І. Ільницький / Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич: Посвіт, 2016. – 696 с., іл.	353
Стародубець Галина. [Рец.]: Про велике кризь призму локального [на]: Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953): монографія / Михайло Романюк; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; Центр незалежних історичних студій. – Львів, 2016. – 608 с.	359

ХРОНІКИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Литвин Микола, Підкова Ігор (Львів). V Міжнародна наукова конференція “Проблеми дослідження Українського визвольного руху 1920–1950-х років (до 75-річчя створення Української повстанської армії)” (Львів, 5–6 жовтня 2017 р.)	363
--	-----

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ.	369
--	-----

Наукове видання

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 30: Український визвольний рух ХХ століття / [гол. редкол. Микола Литвин, упоряд. і наук. ред. Михайло Романюк]. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – 374 с.

Макет та художньо-технічне редагування
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Михайло Коперсако

Коректор
Світлана Іваник

Редактор анотацій англійською мовою
Христина Чушак

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 16445–4917Р

Підписано до друку 28.12.2017. Ум. друк. арк. 30,30
Друк офсетний. Формат 70х100/16.

Наклад 300 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18